

VIDÉKI TÉRSÉGEK MAGYARORSZÁGON

TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI TANULMÁNYOK 5.

Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének
kiadványsorozata

Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar
Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék
(1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C.)

VIDÉKI TÉRSÉGEK MAGYARORSZÁGON

TREFORT KIADÓ

Az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékének kiadványsorozata

A sorozat eddig megjelent kötetei:

1. (2005): *100 éve született Mendöl Tibor* – Emlékkötet.
2. (2008): *Volter Edina: Magyarország keleti és nyugati határmenti kistérségeinek helyzete és perspektívái a rendszerváltozást követő években.*
3. (2009): *Közép-magyarországi mozaik*
4. (2010): *Karácsonyi Dávid: Ukrajna vidékföldrajza*

A kötetet szerkesztette:

SZABÓ SZABOLCS

A 5. szám szerzői:

BALLABÁS GÁBOR tanársegéd (ELTE TTK TGF),
BÉRES TIBOR szociológus, programvezető (Autonómia Alapítvány),
HOGYOR VERONIKA mesterszakos geográfus hallgató (ELTE TTK),
LUKÁCS GYÖRGY programvezető (Autonómia Alapítvány),
MENDÖL TIBOR (1905–1966) DSc, akadémikus, az ELTE TTK Társadalom-
és Gazdaságföldrajzi Tanszékének első tanszékvezetője,
PERCZEL GYÖRGY (1941–2007) CSc, habil. docens, az ELTE TTK Társadalom
és Gazdaságföldrajzi Tanszékének harmadik tanszékvezetője,
STÁRICS ROLAND doktorandusz (ELTE Földtudományi Doktori Iskola),
SZABÓ SÁNDOR doktorandusz (ELTE Földtudományi Doktori Iskola),
SZABÓ SZABOLCS PhD, adjunktus (ELTE TTK TGF),
VIDÉKI IMRE PhD, docens (ELTE TTK TGF)

© Szabó Szabolcs, Mendöl Tibor jogutódja (dr. Ádámfi Tamásné),
Perczel György jogutódja (Perczelné Zalai Magdolna)

A szerkesztőség elérhetősége:

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/C
tel.: 06-1/381-2117; fax: 06-1/372-2529
honlap: <http://geogr.elte.hu/TGF/index.htm>

TARTALOM

Előszó	9
SZABÓ SZABOLCS: Vidéki térségek Magyarországon, és azok főbb társadalmi-gazdasági problémái	11
A vidék fogalma, a vidéki térségek lehatárolása	11
A vidéki térségek főbb társadalmi-gazdasági problémái	16
A városhálózat változása és annak mozgatórugói a 2. világháborútól napjainkig	17
Aprófalvas térségek és azok társadalmi-gazdasági problémái	28
A tanyás térségek, és azok társadalmi-gazdasági problémái	39
A vidéki Magyarország helye az új térszerkezetben	52
A mezőgazdasági termelés helyzete és annak szerepe a vidéki térségek társadalmi-gazdasági életében	56
Felhasznált irodalom	64

VIDÉKI HELYZETKÉP 1928-BÓL

MENDÖL TIBOR: Szarvas földrajza	75
A térszín genetikája és formái	75
A vízjárások és a régi árterek	83
Helyi klíma és a növényi élet	87
Az ember szerepe a táj életében és képében	99

VIDÉKI HELYZETKÉPEK NAPJAINKBÓL

PERCZEL GYÖRGY: Réde és földrajzi környezete	135
Réde, környéke és ezek néhány hatása	135
Réde, a település	136
Réde demográfiai és foglalkoztatottsági jellemzői	137
Réde a régióban, a megyében, a kistérségben	138
Közép-dunántúli régió	139
A régión belüli helyzet	142
Réde és a Komárom-Esztergom megyei kistérségek	143
Néhány összefoglaló gondolat	144
Felhasznált irodalom	145

SZABÓ SZABOLCS: Eltűnő aprófalvak, eltűnő életformák, eltűnő emberek?	147
Előszó	147
Törökkoppányi életutak	148
Egy tipikus aprófalvas térség	151
Természeti-társadalmi-gazdasági keretek	153
Törökkoppányi mindennapok	158
Törökkoppány vonzáskörzete	166
Felhasznált irodalom	173
 BÉRES TIBOR – LUKÁCS GYÖRGY: Kamatos pénz a Csereháton	175
Bevezetés	175
Az uzsora meghatározása	176
Az adatok megbízhatósága és reprezentativitása	176
A roma háztartások főbb demográfiai jellemzői	178
A pénzügyi krízis formái, az uzsorajelenség „keresleti oldala”	182
Az uzsora működése, az uzsorajelenség „kínálati oldala”	185
Roma történet-e a kamatos pénz?	191
Az uzsora lehetséges kezelése mikrohitel programmal	192
Összefoglalás	196
Felhasznált irodalom	199
 HOGYOR VERONIKA: A LEADER program bemutatása a sümegi kistérség példáján	201
A LEADER, mint speciális vidékfejlesztési program	201
A LEADER hét alappillére	202
LEADER programok Magyarországon	205
A sümegi kistérség	210
A LEADER program tapasztalatai	218
Felhasznált irodalom	220
Internetes hivatkozások	220
 STÁRICS ROLAND – SZABÓ SÁNDOR: A nyugat-dunántúli könnyűipar átalakulása az elmúlt két évtizedben	221
A könnyűipar a múltban és a jelenben	221
Vállalati helyzetkép	226
A könnyűipari vállalkozások területi elhelyezkedése és méretstruktúrája	228
A vállalati együttműködések és klaszterek szükségessége, jelentősége	235
Összegzés	238
Felhasznált irodalom	239
 BALLABÁS GÁBOR: A települési környezetvédelem önkormányzati és lakossági megítélése a Balaton északi partja és a Balaton-felvidék néhány településén	241
Bevezetés	241
A környezetvédelem szempontjából fontos néhány társadalmi, gazdasági hatás és terhelés különös tekintettel a turizmusra	243

A környezeti állapotjellemzők megítélése	245
A környezet- és természetvédelmi válaszingykedések, valamint az ezzel kapcsolatos tájékoztatás megítélése	247
Összegzés	249
Felhasznált irodalom	250

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNYEK

70 éves az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéke	253
Antal Zoltán emlékére	255
Bartke István emlékére	259
Tatai Zoltán emlékére	261
A társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék Krónikája (2009–2010)	263
A tanszék személyi állománya	263
A tanszék oktatási tevékenysége	264
A tanszék kutatási tevékenysége	265
Könyvajánló	270

ELŐSZÓ

Több szempontból is jubileumi e kötetünk. Egyrészt (és ez a fontosabb) 2010-ben lett 70 éves a Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, másrészt immár 5. számánál tart a 2005-ben elindított *Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok* c. periodikánk. Az előbbi évforduló alkalmából rövid köszöntőt olvashatnak a *Szerkesztőségi Közlemények* c. rovatban, de a hosszadalmas önméltatástól eltekintettünk. Inkább olyan módon kívánjuk megünnepelni e jeles évfordulót, hogy e kötetet is igyekeztünk az előzőekben már megszokott arculattal és, reményeink szerint, a megszokott szakmai minőségben megjelentetni. Mindebben nagy szerepe van a periodikánkat a kezdetektől gondozó H. Nagy Annának, akinek ez úton is köszönjük eddigi áldozatos munkáját. Ezen kívül 2011 tavaszán, az MFT Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Szakosztályának programjába illesztve, szerény rendezvénnel, valamint az ELTE TTK Lágymányosi Campusának Mendöl Tiborról elnevezett termében (Déli tömb, 1–110) néhány Mendöl Tiborról szóló tabló felavatásával emlékezünk meg ezen évfordulóról.

Jelen számunk a *Közép-magyarországi mozaik*hoz hasonlóan egy tematikus tanulmánygyűjtemény, melyben az összekötő kapocs a vidék, a vidéki Magyarország. A rurális térségek problematikáját ebben az esetben is történeti kontextusban kívánjuk bemutatni, így a vidéki térségek problémáit bemutató, alapvetően a szakirodalom feldolgozására épülő felvezető tanulmányt követően (ami röviden és tömören összefoglalja azokat a folyamatokat, melyek elvezettek a magyar rurális térségek mai problémáinak kialakulásához) közöljük Mendöl Tibor Szarvasról és környékéről írt doktori disszertációját (*Szarvas földrajza, 1928*). Mendöl e munkájával (mely később 1981-ban még egyszer megjelent Becsei József gondozásában, de akkor is mindössze 500 példányban) robbant be igazán a hazai tudományos közéletbe. Újszerű látásmódjával voltaképpen egycsapásra a hazai településföldrajz megalapítójává avanszált.

A következő blokkban a mai vidéki Magyarország problémáival foglalkozó írásokat találhatnak, különböző mintaterületek bemutatásával (Nyugat-magyarországi régió, Balaton-felvidék, sümegi kistérség, Cserehát, Törökkoppány). Többek között itt közöljük újra a már elhunyt Perczel György egyik utolsó tanulmányát (*Réde és földrajzi környezete, 2000*). Célunk az volt, hogy e dolgozatok áttanulmányozása után az olvasóban pontos és reális kép alakuljon ki a sokszínű és változatos vidéki Magyarországról. Csak reménykedni tudunk abban, hogy a rendszerváltozást követően, voltaképpen törvényszerűen, megnövekedett területi egyenlőtlenségek (lásd a *Williamson hipotézist és annak magyarországi alkalmazását – Nemes Nagy J., 2009: Helyek, Terek, Régiók. Akadémiai Kiadó. Budapest, 350 o.*) újra mérséklődnek, és így oldódik a napjainkban erőteljesen kirajzolódó Budapest–vidék, valamint a nyugat–kelet dichotómia.

Az olvasónak tartozunk még egy megjegyzéssel: a Mendöl Tibor által írt tanulmányt teljesen szöveghűen közöljük, a Perczel György által írt munkában azonban (lévén az

a napjaink folyamatait bemutató fejezetben kapott helyet) a periodikánkban alkalmazott standardok szerint alakítottuk át a földrajzi helyek írásmódját, valamint az ábrák, térképek, táblázatok megjelenését. Egyben megköszönjük, a már elhunyt kollégák tanulmányai kapcsán, a jogutódok (Ádámfi Tamásné és Perczelné Zalai Magdolna) szíves hozzájárulását az újbóli kiadáshoz.

Budapest, 2011. február

A szerkesztő

VIDÉKI TÉRSÉGEK MAGYARORSZÁGON, ÉS AZOK FŐBB TÁRSADALMI-GAZDASÁGI PROBLÉMÁI

A vidék fogalma, a vidéki térségek lehatárolása¹

A vidék kifejezés többféle jelentéstartalmat hordozhat, így a vidékkel, vidékfejlesztéssel kapcsolatos írások is nagyon heterogén módon lehatárolt területtel foglalkoznak. A vidékiséget meghatározhatjuk, többek között, a Budapest–vidék², a város–falu³, a nagytelepülés–kistelepülés⁴, a sűrűn lakott–ritkán lakott területek⁵, a fejlett és fejlet-

¹ Jelen tanulmányunk elején csak röviden térünk ki a vidéki fogalmára és a vidéki térségek lehatárolására, hiszen azt előző kötetünkben Karácsonyi Dávid (2010) részletesen leírta.

² Vagyis vidék az, ami nem Budapest. Persze ez a szembeállítás túlságosan is elnagyolt (Romány P. 1998), de kétségtelen, hogy ez felel meg legjobban a magyar nyelv vidékfogalmának (ellentétben az angol „rural” kifejezés használatával), hiszen nem szimplán a nem városi teret jelöli, hanem egyfajta civilizatorikus szintet is (Glatz F. 2008). Részben e nyelvi adottságok miatt talán célszerű volna a vidéki helyett konzekvensen a rurális kifejezést használni, hiszen így el lehetne venni a negatív életté fogalomnak. Bár ha már nyelvi megközelítésből indulunk ki, akkor az eredetileg latin eredetű rurális kifejezés falusiasságot jelent, ami pedig szintén nem tökéletes meghatározás, hiszen nem feltétlen falvakról, illetve csak falvakról beszélünk, ha a rurális térségeket említjük. Annak meg már tényleg csak tudománytörténeti jelentősége van, hogy Enyedi György (1980, 70. o.) a rurális kifejezés kapcsán a következőket írja: „...*Sokan vonakodnak az új társadalmi szerkezetű falut falunak nevezni. A szociológiai szakirodalom inkább rurális településekről és térségekről ír. Azt hiszem, az elnevezés változtatása helyett inkább ezt az új társadalmi tartalmat [a városias magatartás- és életformák terjedése – a szerző] kellene tudatosítani...*”

³ A településeket osztályozhatjuk jogállásuk szerint (község, nagyközség, város), és így vidék az, ami nem város. Ebben az esetben voltaképpen abból a meghatározásból indulhatunk ki, hogy a városnak van „vidéke” (Romány P. 1998), vagy másképp a város és a falu a területi munkamegosztás egymást feltételező elemei. Város tehát csak vidékével (vonzásterületével) együtt létezik, és közöttük kölcsönhatás van (Enyedi Gy., 1980). Persze a városi jogállás és a városi funkciók nem feltétlen esnek egybe. Míg a rendszerváltozás előtt inkább jellemző volt, hogy a városi funkciókkal rendelkező nagyközségekből volt sok, addig napjainkra már sok városi jogállású, de városi funkciókkal nem rendelkező településünk van. Azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy a városi és a falusi lét hagyományosan eltérő életmódot is jelent, ami persze napjainkban már egyre kevésbé igaz. Ettől függetlenül megállapíthatjuk, hogy az utóbbi fél évszázadban tömegesen költöztek, a városi életmód előnyei miatt, falusi lakosok a városokba, de közben a városi lakosok is vágyakoznak a falusi idill után (Enyedi Gy., 1980).

⁴ A települések tipizálásánál kiindulhatunk népességszámból is, így pl. vidéknek számíthatjuk azt a települést, amelyik 10 ezer főnél kevesebb lakossal rendelkezik (Dorgai L., 1998, Nemzeti Agrárprogram 1997). Az ilyen tipizálással szintén az a probléma, hogy a városi (központi) funkciók nem a lakosságszámtól függenek.

⁵ Vagyis vidék az, ami ritkán lakott. Az Európai Unióban hagyományosan a 100 fő/km²-es küszöbértéket használják, tehát az ennél alacsonyabb népsűrűségű területek alkotják a rurális térségeket (Madarász I., 1999). AGENDA 2000 alapján a 100 fő/km² alatti népsűrűségű területek tekinthetők vidékinek, míg az egyes települések esetében a 10 ezer fős lakosságszám alattiakat sorolják a vidékies települések közé. Az OECD besorolása szerint (Creating rural indicatorst for shiping territorial policy, 1994) a 150 fő/km² a küszöbérték (ahol a lakosság 50%-ánál több él ennél alacsonyabb népsűrűségű területen, az alapvetően vidéki térség, ahol 15–50% között az közepesen vidéki térség, ahol 15% alatt az alapvetően városias térség). Magyarországon igen gyakran használt a kettő közötti a 120 fő/km²-es küszöbérték (mint az urbanitás/ruralitás indexe). Többek között a területfejlesztési

len területek,⁶ a mezőgazdasági és a nem mezőgazdasági dominanciájú területek (foglalkoztatásban vagy értéktermelésben értelmezve) dichotómiája alapján is. Bár nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tény sem, hogy egyes kutatók az urbánus és rurális terek ilyen éles szembeállítására helyett inkább azok kapcsolatait, illetve annak folytonosságát állítják előtérbe (lásd többek között az ESPON programot – ESPON 2006). Azt is figyelembe kell vennünk, hogy a hétköznapi emberek által a vidékkel azonosított jellemzők (csend, béke, természetközelség, közösséghez tartozás) egyre kevésbé köthetők a vidékként azonosított településekhez, azt sokkal inkább csak a szépirodalom, a sajtó és a politika által erősített imázsként foghatjuk fel, vagyis voltaképpen egyfajta konstruált térről beszélünk. Mindezt csak erősíti, hogy az utóbbi évtizedekben megváltozott migrációs irányok miatt sok városi költözött a falvakba, így a falvak társadalma is átalakult. A nyugat-európai vidékkutatásban (elsősorban vidékszociológiai kutatásokról beszélhetünk) egyre inkább a vidék átalakulása (rural restructuring) került a középpontba az utóbbi évtizedekben, amit egyfajta fordista-posztfordista átmenetként, de akár a világgazdaságban végbement fordulat részeként értelmezhetünk. A mindenesetre tény, hogy napjainkra a város meghódította a vidéket: a vidék ma már nem az agrártermelés helye, az ott élők városi életmódot élnek (e témáról részletesebben lásd Csité A., 1999).

Természetesen, mint minden más tipizálás esetében, a rurális terek lehatárolásánál is felmerül az igény az előzőekben említetteknél összetettebb szempontrendszert kialakítására, hiszen önmagában egy jellemző nem fejezhet ki egy ennyire összetett jelenséget. A *Rurális Térségek Európa Chartája* (1998) meghatározása szerint rurális térségnek számít az olyan tágabb értelemben vett belterület vagy part menti vidék, amely (beleértve a falvakat és a kisebb városokat is) gazdaságilag és szociálisan egységes egészet alkot a környező rurális térséggel, és ahol a városi térségekhez viszonyítva számottevően alacsonyabb a lakosság, a gazdasági, szociális és kulturális struktúrák koncentrációja, és ahol a terület nagyobb részét mezőgazdasági, erdőgazdasági, természetvédelmi és kikapcsolódási célokra használják. A Nemzeti Agrárprogram definíciója szerint pedig: „*vidék az a terület, ahol a mezőgazdasági tevékenység, a zöldfelület (erdő, természetes táj) dominál és aprófalvas településszerkezet, alacsony beépítettség, illetve népsűrűség jellemez*” (Nemzeti Agrárprogram, 1997).

Az általános definíciók alkotása mellett azonban fontosabb, hogy konkrét mutatórendszer is legyen a vidéki térségek lehatárolására. Többdimenziós meghatározási módszert már az 1960–70-es években is alkalmaztak Magyarországon, de ezek vagy a mezőgazdasági viszonyokat, illetve a foglalkozási szerkezetet vizsgálták (Bernát T. és Enyedi Gy., 1961, Enyedi Gy., 1975, 1976, 1977 Kulcsár V., 1974, Lettrich E., 1975 stb.), vagy falutipológiák voltak (Beluszky P., 1965, 1979, Beluszky P. és Sikos T. T., 1982 stb.), melyek közül a Beluszky Pál és Sikos T. Tamás szerzőpáros munkája már az ország egészére vonatkozó falutipológiát jelentett.⁷ A vidéki térségek többdimenziós kutatása inkább csak az 1990-es

szempontból kedvezményezett térségek lehatárolásáról szóló 106/1997. (VI.18), valamint 64/2004. (IV.15.) Kormányrendeletek is ezt alkalmazták.

⁶ Vagyis vidék az, ami fejletlen. Ebben az esetben tehát mint periféria jelenik meg a vidék, és hétköznapi szóhasználatban esetenként erős pejoratív tartalmat is kaphat.

⁷ Itt most eltekintünk a történeti előzmények hosszas fejtegetésétől, de megemlítjük, hogy Erdei Ferenc már a *Magyar falu* c. munkájában csoportosította a falvakat településszerkezetük és társadalmi szerkezetük

évtizedben jelent meg Magyarországon. Az ilyen vizsgálatokat végző kutatók közé sorolható többek között Kovács Terézia (1998), aki vizsgálataiban során a népsűrűséget, a népességszám változását, a foglalkozási szerkezetet és az östermelők fajlagos számát is figyelembe vette.⁸ Vagyis ez a tipizálási módszer nagyban épül az 1996. évi XXI. Terület és településfejlesztésről szóló törvényre, hiszen annak az 5 §. p) pontja szerint rurálisnak számítanak „*azok a térségek, ahol jelentős a mezőgazdaságban foglalkoztatottak, illetve a mezőgazdasággal foglalkozók aránya a foglalkoztatási szerkezetben, illetve a községekben, továbbá a kisvárosokban élő népesség aránya*”. Csatári Bálint (1996) szintén a népsűrűséget (120 fő/km^2 -nél alacsonyabb népsűrűségű település) veszi alapul, kiegészítve foglalkozási szerkezettel, a termőföld minőségével, valamint a migrációs folyamatokkal,⁹ majd az utóbbi években már inkább kistérségi szinten foglalkozik a vidéki térségek tipizálásával (Csatári B., 2000a, 2000b, Csatári B. és Farkas T., 2006). Bár itt fontos megjegyeznünk, hogy a Csatári Bálint által 2000-ben létrehozott egyik tipizálás (2000a) (34 mutató alapján 6 kistérség típust képzett¹⁰) már túlmutat a rurális és urbánus terek elkülönítésén. Ehhez képest még közelebb áll témánkhoz az általa szintén 2000-ben végzett másik tipizálás (2000b), melyben a vidékies térségeket sorolta négy kategóriába.¹¹

Persze az előbb felsorolt megközelítési módok is vitathatók. Érdekes megközelítést vet fel Romány Pál (1998), mely szerint egy adott térség vidékisége nem csak attól függ, hogy az aktív keresők hány százaléka dolgozik a mezőgazdaságban, hiszen léteznek például ipari és mezőgazdasági falvak is. Véleménye szerint jövedelmi arányok és az elvándorlás sokkal érzékletesebben mutatja a vidékiséget. Ráadásul eleve nem vonná be a vizsgálatokba a budapesti agglomerációt, és kiemelné a nagyobb településeket. Természetesen létezhet olyan megközelítési mód is, mely a táj és az ember viszonya alapján határozza meg a vidék sajátosságait¹², vagyis az tekinthető vidéknek, ahol az ott élők is vidékinek tekintik magukat (Fehér A., 1998).

Fontos megemlítenünk azt is, hogy gyakorlati szempontból is lehet fontossága a vidéki térségek lehatárolásának, amit a kedvezményezett térségek típusainak meghatározásánál tetten is érhetünk. A területfejlesztési tevékenység részeként ugyanis már évtizedek óta foglalkoznak a szakértők az elmaradott térségek (és így ezen belül a vidéki térségek) lehatárolásával, jellemzőik vizsgálatával és felzárkóztatásukkal (részben ezért készültek azok a mezőgazdasági körzet- és falutipizálások, melyekről az előzőekben szót ejtettünk).

alapján (pl.: ősfalvak, jobbágyfalvak, telepesfalvak, szabadosfalvak, polgárosodó /gazda/ favak, „romlott” falvak, aprófalvak stb.), valamint mindenképpen meg kell említenünk Mendöl Tibor (1963) és Maksay Ferenc (1971) nevét, akik alapvetően morfológiai alapon osztályozták a falvakat.

⁸ Felhasznált mutatók: a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya az aktív keresők körében, az ezer lakosra jutó östermelők száma, az adott terület átlagos népsűrűsége, az adott területen a 120 fő/km^2 alatti népsűrűségű településen lakók aránya, a népesség számának csökkenő üteme. Ha az általa meghatározott határértékek közül legalább 4 teljesül, akkor a térség vidékinek tekinthető.

⁹ Felhasznált mutatók: a 120 fő/km^2 magasabb népsűrűségű területen élők aránya, a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya, a művelt területek átlagos aranykorona értéke, a vándorlási mérleg. Ha az általa meghatározott határértékek közül legalább 3 teljesül, akkor a térség vidékinek tekinthető.

¹⁰ Városias, agglomerálódó, idegenforgalmi, fejlődő (ipari), agrárius, perifériku

¹¹ **Aprófalvas-vidékiek:** ahol a településsűrűség nagyobb, mint $400 \text{ db}/100 \text{ km}^2$; **tanyás-vidékiek:** ahol a külterületi népesség aránya nagyobb, mint 3%; **mezővárosias-vidékiek:** ahol a lakosság több mint 50%-a él városban; **kisvárosias-vidékiek:** ahol a lakosság kevesebb mint 50%-a él városokban.

¹² Behaviorista megközelítés, vagy ahogy Karácsony Dávid (2010) fogalmazta: verbális megközelítés.

Az az utóbbi 2 évtizedben számtalan jogszabály (jellemzően kormányrendeletek és országgyűlési határozatok) foglalkozott a támogatásra szoruló térségek meghatározásával és besorolásuk módjával, lásd pl. a 75/1991. (VI. 13.); 84/1993. (X. 11.); 106/1997. (VI.18); 64/2004. (IV. 15.); 311/2007. (XI. 17.) Kormányrendeleteket. Az MTA RKK ATI 1996-ban végezte el először a kistérségek tipizálását¹³, mely alapján meghatározták a beavatkozási területeket az 1997. évi Kormányrendeletben: mezőgazdasági (rurális vidékfejlesztési kistérség; ipari válság sújtotta kistérség; tartós munkanélküliséggel küzdő kistérség). Később a tipizálást felülvizsgálták, és a 64/2004. (IV. 15.) Kormányrendelet már némileg más szemléletben készült, így az erősen mezőgazdasági mutatók alapján felállított mezőgazdasági (rurális) vidékfejlesztési kistérség meghatározást ekkor váltotta fel a vidékfejlesztési kistérség meghatározás, ami az előzőekben említett szempontok egyfajta ötvözetének tekinthető. Később, 2007-ben megint változtattak a kategóriákon, így a vidékfejlesztési kistérség kifejezés eltűnt, és végül maradt a hátrányos helyzetű kistérség, leghátrányosabb helyzetű kistérség, komplex programmal segítettő, leghátrányosabb helyzetű kistérség kategória.¹⁴

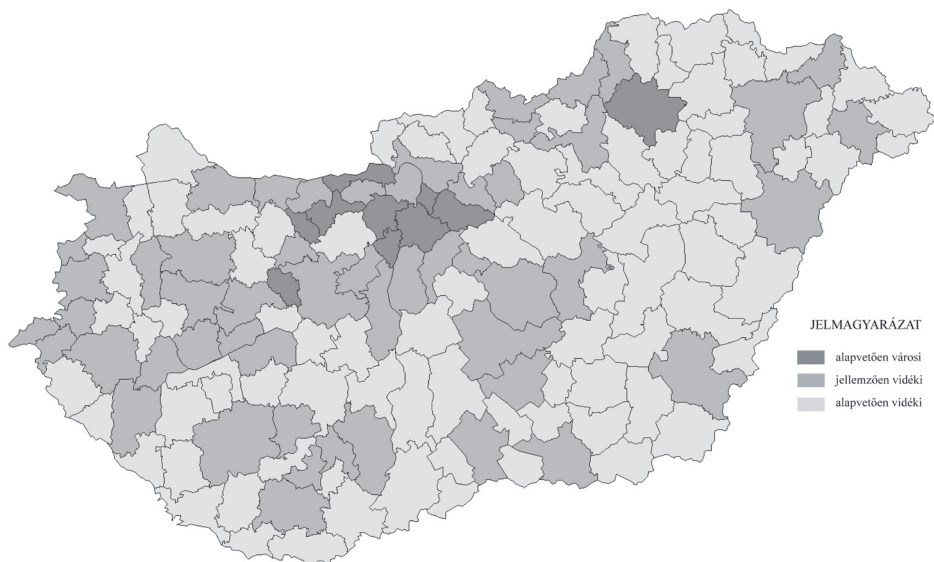
Hasonlóképp komplex mutatórendszer alapján határozta meg az FVM a *Magyarország SAPARD terve 2000–2006* c. dokumentumban az alapvetően és jellemzően vidéki térségek körét (FVM 2000).¹⁵

Mint e rövid bevezető alapján is látható, a vidék fogalmának meghatározása és így a vidéki térségek lehatárolása, koránt sem egyszerű. Ezért esetünkben igyekeztünk a lehető legegyszerűbb és legszélesebb értelmű megközelítést alkalmazni: voltaképpen a budapesti agglomeráción kívüli térségeket tekintettük vidéknek, annak ellenére, hogy természetesen tisztában vagyunk ennek a talán túlságosan is általánosító jellegével. Tanulmánykötetünkben azonban mindössze a Budapesten kívül Magyarország problémáira kívánjuk ily módon felhívni a figyelmet. Nem mellesleg ez a lehatárolás nincs túl messze az OECD vagy éppen a magyar SAPARD terv módszere alapján készült vidéki térségek lehatárolásától, mely szerint a magyarországi kistérségek döntő többsége vidéki jellegűnek tekinthető, bár ez utóbbit elég sok kritika érte (*1. és 2. térkép*). Amennyiben az EU által használt definíciót nézzük (lásd korábban), akkor is még mindig az ország területének több mint 4/5-éről, lakosságának pedig bő 40%-áról beszélhetünk (Póla P., 2002).

¹³ Felhasznált mutatók: 6 mutatócsoport alapján készült a besorolás (demográfiai mutatócsoport, foglalkozási szerkezeti mutatócsoport, a foglalkozásváltás és a munkanélküliség mutatócsoportja, gazdasági mutatócsoport, infrastrukturális mutatócsoport, egyéb speciális mutatók csoportja), amit az 1999-es felülvizsgálat során részben módosítottak (pl. a Terra Stúdió által kidolgozott elérhetőségi mutatókat is ekkor vontak be a vizsgálatba, de több új demográfiai, gazdasági és egyéb speciális mutatót is figyelembe vettek.) Így az alkalmazott mutatók száma 25-ről 38-ra nőtt (Csatári B., 1999): a mezőgazdasági földterület átlagos AK értéke, az aktív keresők aránya a lakónépességben, a munkanélküliségi ráta a lakónépesség %-ában, az egy adófizetőre jutó adózás utáni nettó jövedelem, a vízvezeték és közcsatorna-hálózatba bekapcsolt lakások aránya, az egy háztartási fogyasztóra jutó villamos energiafogyasztás, a kiskereskedelmi boltok egy lakosra jutó forgalma, a népesség átlagos iskolai végzettsége (11 évnél idősebbek által elvégzett osztályszám), a mezőgazdasági aktív keresők aránya, a ruralitás indexe, a vándorlások arányának évi átlaga, az ipari aktív keresők aránya, az ipari foglalkoztatottak számának változása, a tartós munkanélküliek aránya a munkanélküliek százalékában, a munkanélküliségi ráta a lakónépesség %-ában.

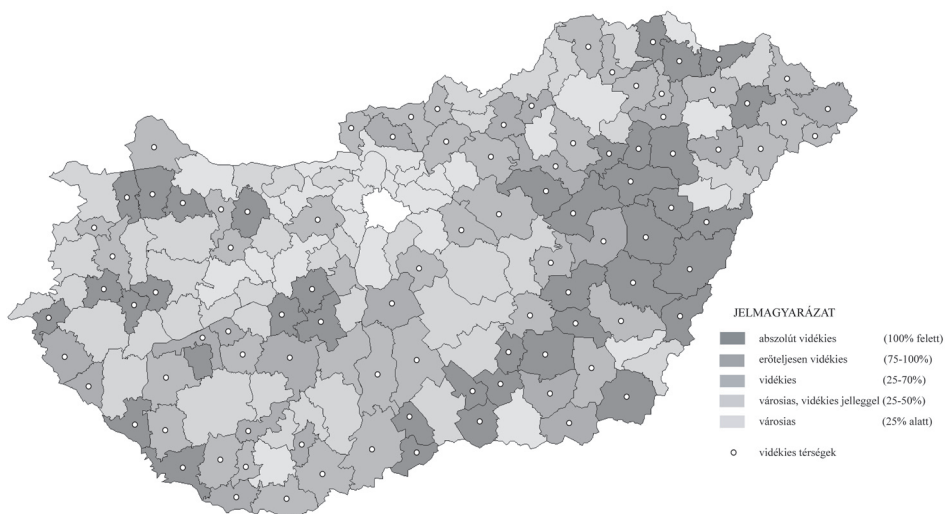
¹⁴ A KSH által alkalmazott besorolási rendszer meglehetősen követhetetlennek bizonyult, így egyes kistérségek besorolása megkérdőjelezhető (lásd pl. kistéleki kistérséget).

¹⁵ A lehatárolás szempontjai voltak: kedvezőtlen demográfiai helyzet, előregedés és tartós elvándorlás, átlagos vagy elmaradott gazdasági helyzet, átlagos vagy elmaradott fejlettség (Oláh J., 2003).

Forrás: Glatz F., 2008

1. térkép: A magyarországi kistérségek vidéki és városi besorolása az OECD kritériumok alapján

Forrás: Csatári B. – Farkas J. Zs., 2006

2. térkép: A magyarországi kistérségek vidéki és városi besorolása a Magyarországon elterjedt 120 fő/km²-es határérték alapján

A vidéki térségek főbb társadalmi-gazdasági problémái

A lehatárolás mikéntjével szemben viszonylag egyszerűen be lehet azonosítani azokat az alapvető társadalmi-gazdasági problémákat, melyek a vidéki Magyarország hétköznapijaira jellemzőek napjainkban:

- az utóbbi 2–3 évtizedben átalakult térszerkezet következtében az egyes vidéki térségek gazdasági helyzete is megváltozott, így a nyertesek és vesztesek pozíciója alapvetően módosult (lásd Nyugat-Magyarország vs. Északkelet-Magyarország példáját);
- a teljes magyar populációhoz hasonlóan a vidéki térségekben élők száma is csökkenő tendenciát mutat (demográfiai erózió), ami különösen az aprófalvas térségek esetében jelent akkut problémát, bár a jelentős részben romák lakta települések esetében a folyamat megfordulni látszik;
- a városfejlődés előrehaladott stádiumára jellemző módon új lakosok (és így új szokások) jelentek meg tömegesen a nagyvárosok közelében fekvő vidéki térségekben (agglomerációs gyűrűk kialakulása), majd később már a nagyobb távolságra fekvő kifejezetten falusi térségekben is (dezurbanizáció, ill. dekoncentráció)¹⁶;
- az 1960–70-es években tapasztalt jövedelemegyenlőtlenségek (városok vs. falvak viszonylatában) mérséklődésének folyamata a visszajára fordult, és drasztikusan megnövekedtek az utóbbi három évtizedben, kifejezetten a rurális terekben élők rovására;
- az etnikai alapú társadalmi konfliktusok, valamint az etnikai alapú szegregáció megjelenése (gettósodó falvak megjelenése);
- a mezőgazdasági termelés átalakult, valamint a mezőgazdasági tevékenység dominanciája is visszaszorult; ezzel párhuzamosan a szolgáltatások szerepe megerősödött, mind a termelési érték, mind a foglalkozási szerkezet tekintetében;
- a globalizáció hatására uniformizálódási folyamatot figyelhattunk meg (lakásberendezés, lakáshasználat, fogyasztói szokások, viselkedésminták stb.).

Tanulmánykötetünk bevezetőjeként fontosnak tartom, hogy néhány alapvető folyamatot, fogalmat, jelenséget tisztázzunk, így segítve elő a magyar vidéki térségekről alkotott kép minél pontosabb felrajzolását. E problémák felvázolásának időkeret változó, hiszen meglehetősen heterogén folyamatokról beszélünk, de többnyire a 2. világháborút követő időszak eseményeire igyekeztem koncentrálni. A kötetben olvasható további tanulmányok e problémakörök egyes fejezeteit ismereteik nagyobb részletességgel.

¹⁶ 1990–2005 között összesen mintegy 1100 község (vagyis a községek több mint harmadának) népessége növekedett, elsősorban Budapest és a nagyvárosok környékén, a Dunakanyarban, valamint a Balaton környékén.

A városhálózat változása és annak mozgatórugói a 2. világháborútól napjainkig

A városhálózat átalakulása az államszocialista időszakban

A 2. világháborút követően szinte teljes egészében a trianoni határok kerültek visszaállításra¹⁷, így a városok száma újra meglehetősen kevés volt (56) az országban, a városlakók aránya pedig alig 36%. A háborút követően elsősorban az újjáépítésen volt a hangsúly, így a városok száma alig nőtt, 1950-ig mindössze Hatvan (1945), Orosháza (1946), Tatabánya, Csepel és Ózd (1949) lett város, ráadásul 6 város Budapesthez csatolásával még csökkent is a számuk¹⁸ (1. táblázat). A hézagos városhálózatot jól jellemzi, hogy egyes megyékben csak egy város volt (Tolna, Szabolcs-Szatmár-Bereg, Somogy), míg más megyékben 5 város is volt (Csongrád: Szeged, Hódmezővásárhely, Szentes, Csongrád, Makó; Bács-Kiskun: Kecskemét, Baja, Kalocsa, Kiskunfélegyháza, Kiskunhalas). Az akkori városállományra jellemző, hogy egy kivétellel (Komárom) mindegyik város 10 ezer feletti népességszámú volt.

1. táblázat

Várossá nyilvánított települések 1900-tól napjainkig

Év	Várossá nyilvánított település
1905	Szekszárd
1907	Újpest
1918	Békéscsaba
1921	Kalocsa, Mosonmagyaróvár (1939-ig Mosonmagyaróvár néven)
1922	Csongrád, Kispest, Salgótarján
1923	Balassagyarmat, Hajdúhadház (1934-ben elvesztette városi rangját), Pestszenterzsébet, Rákospalota
1924	Mohács
1926	Budafok
1936	Pestszentlőrinc
1945	Hatvan
1946	Orosháza
1947	Tatabánya
1949	Csepel, Ózd
1951	Dunaújváros (1961-ig Sztálinváros), Komló, Várpalota
1952	Törökszentmiklós
1954	Kazincbarcika, Keszthely, Oroszlány, Tata
1959	Ajka
1966	Gödöllő, Szavas, Szigetvár, Tapolca, Tiszaújváros (Tiszaszederkény 1970-ig, majd 1991-ig Leninváros)
1968	Sárospatak, Sárosvár, Siófok
1969	Kapuvár, Mátészalka

¹⁷ A Pozsonyhoz közeli Dunacsúny, Horvátjárfalu és Oroszvár került Csehszlovákiához az 1947-ben megkötött békeszerződés alapján.

¹⁸ Az 1949. évi XXVI. törvény értelmében Nagy-Budapesthez csatolták Budafokot, Csepelt, Kistpestet, Pestszenterzsébetet, Pestszentlőrincet, Rákospalotát és Újpestet, így 1950-ben mindössze 54 város volt Magyarországon.

Év	Várossá nyilvánított település
1970	Dombóvár, Kisvárd, Százhalombatta
1971	Balatonfüred, Csorna, Nagyatád
1973	Békés, Kiskőrös, Mezőkövesd, Nyírbátor
1977	Bonyhád, Dunakeszi, Marcali, Siklós
1978	Barcs, Berettyóújfal, Celldömölk, Érd, Fehérgyarmat, Körmend, Lenti, Paks, Vásárosnamény
1983	Szentgotthárd
1984	Dorog, Encs, Heves, Mór, Pásztó, Sümeg, Szeghalom, Szerencs, Tamási, Tiszafüred, Zalaszentgrót, Zirc
1986	Bácsalmás, Bicske, Boglárlelle (1991-ben kettévált Balatonboglára és Balatonlellére, mindkettő városi ranggal), Budaörs, Edelény, Kisbér, Kunszentmárton, Mezőkovácsháza, Püspökladány, Sárbogárd, Szécsény, Szigetszentmiklós, Tiszakécske, Tiszavasvári, Tokaj, Vasvár
1989	Balatonalmádi, Balmazújváros, Bányaterenye, Battonya, Biharkeresztes, Csenger, Csurgó, Dabas, Dunaföldvár, Fonyód, Füzesabony, Gárdony, Gyomaendrőd, Hajdúdorog, Hajdúhadháztéglás (1991-ben szétvált Hajdúhadház és Téglásra, mindkettő városi ranggal), Jánoshalma, Jászapáti, Kiskunmajsa, Kistelek, Kunhegyes, Kunszentmiklós, Letenye, Martfű, Mezőberény, Mezőhegyes, Monor, Mórahalom, Nádudvar, Nagykálló, Nagykáta, Nyergesújfal, Pétervására, Putnok, Ráckeve, Rétság, Sajószentpéter, Sarkad, Szikszó, Tab, Tolna, Záhony
1991	Aszód, Balatonboglár, Balatonlelle (Boglárlelle szétválásával), Derecske, Hajdúhadház, Jászárokszállás, Mezőcsát, Téglás
1992	Balatonföldvár, Enying, Hévíz, Lengyeltóti, Lőrinci, Nyíradony, Tiszalök, Újfehértó
1993	Abony, Baktalórántháza, Ibrány, Jászfényszaru, Kecel, Lajosmizse, Máriapócs, Mindszent, Nagyhalász, Pécsvárad, Polgár, Soltvadkert, Tiszaföldvár, Tótkomlós
1995	Bátaszék, Csepreg, Fertőd, Sásd, Simontornya, Szabadszállás
1996	Elek, Létavértes, Nagymaros, Pécel, Szendrő, Szentlőrinc
1997	Boly, Devecser, Felsőzsolca, Gyál, Izsák, Nagyecsed, Pilisvörösvár, Polgárdi, Sellye, Solt, Újszász, Zalakaros
1999	Göd, Harkány, Herend, Veresegyház
2000	Balatonfűzfő, Budakeszi, Dévaványa, Dombrád, Dunaharaszti, Ercsi, Füzesgyarmat, Pannonhalma, Pomáz, Rakamaz, Szob, Tiszacsege, Villány, Visegrád, Zalaölvő
2001	Borsodnádásd, Demecser, Emőd, Gönc, Gyömrő, Kerekegyháza, Komádi, Nagybjom, Répcelak, Tét, Tököl, Tura, Vámospércs, Vecsés, Vésztő
2003	Nyékldháza, Bábolna, Kaba, Albertirsa
2004	Abaújszántó, Adony, Balkány, Berhida, Bélapátfalva, Cigánd, Dunavarsány, Dunavecse, Fót, Hajdúsámson, Jánossomorja, Kenderes, Látatlan, Örkény, Szigethalom, Tompa, Badacsonytomaj, Velence
2005	Csorvás, Pálháza, Sándorfalva, Kisköre, Abádszalók, Kistarcsa, Ócsa, Pilis, Kadarkút, Kemece, Nyírlugos, Nyírtelék, Martonvásár, Üllő, Öriszentpéter
2007	Alsószolca, Ács, Biatorbágy, Bük, Kozármisleny, Kőrösladány, Maglód, Mándok, Törökbálint
2008	Bodajk, Pustaszabolcs, Isaszeg, Halásztelék, Hajós, Rudabánya, Fertőszentmiklós, Zamárdi
2009	Balatonkenese, Beled, Budakalász, Csanádpalota, Gyönk, Igal, Jászkisér, Mágocs, Medgyesegyháza, Mezőkeresztes, Mélykút, Nagymányok, Nyírmada, Pacsa, Rácalmás, Rákóczi falva, Sajóbáony, Tápiósele, Újkígyós, Vaja, Vép, Zsámbék

Forrás: Szigeti E., 2002, saját kiegészítésekkel

1950-ben másik nagy átalakítás volt, hogy a tanácsrendszer kialakításával párhuzamosan megszűnt a törvényhatósági jogú városok¹⁹ megyén kívülsége²⁰ (1950. évi I. tc., másként első tanács törvény), bár 1954-től pedig a második tanács törvény (1954. évi X. tc.) rendelkezései alapján újra volt 4 megyén kívüli (megyei jogú) város: Miskolc, Szeged, Pécs, Debrecen (valamint ott volt a főváros és a 19 megye). Ezt követően 1971-ben megszűnt a megyei jogú város (1971. évi I. tc., másként harmadik tanács törvény), és létrejött a megyei város kategória. Ezek azonban már csak részleges önállóságot élveztek, voltaképpen újra a megye fennhatósága alá kerültek. Megyei város lett ekkor az előbb már említett 4 város, valamint Győr, majd 1989-ban Kecskemét, Székesfehérvár és Nyíregyháza, vagyis a rendszerváltozaskor összesen 8 ilyen településünk volt. A rendszerváltozás nagy változásokat eredményezett ezen a téren is, hiszen az 1990. évi LXV. Önkormányzati törvény (ÖTV) alapján megye jogú város lett minden település, melyek lélekszáma meghaladta az 50 ezer főt (így kimaradt e körből a megyeszékhely Szekszárd és Salgótarján, de bekerült a nem megyeszékhely Nagykanizsa, Sopron, Hódmezővásárhely, Dunaújváros), így összesen 20 megye jogú városunk lett. Később 1994-ben a két ennél kisebb megyeszékhely is az lett (Szekszárd és Salgótarján), majd 2006-ban Érd is megye jogú város lett.

Talán fontosabb ennél, hogy miként alakult a városok száma az utóbbi bő 6 évtizedben. A 2. világháborút követő átmenti időszak után a kiépülő kommunista diktatúra a települések életében is jelentős változás eredményezett. Az először önkéntes, majd kényszerű szövetkezetesítés, valamint a kisebb hiátusokkal 1956-ig fennálló beszolgáltatási kényszer a falusi (és tanyai) népesség arányának csökkenését eredményezte. Nem szabad elfelejtenünk az erőltetett iparosításról (főleg 1950–1953 között) a végül összeomlott első öt éves terv időszakában, amikor a beruházások 90%-át nehézipari fejlesztésekre fordították), valamint a szocialista városok²¹ fejlesztése miatt. Ezek részben kisebb települé-

¹⁹ A kiegyezés után kiépített polgári közigazgatás megszüntette a feudális kiváltságokat (székely és szász székek kiváltságai, Jászság és Hajdúság kiváltságai), és egyben létrehozták a járási rendszert. A városok száma ekkor még igen magas volt, hiszen 888 város volt az országban, ebből 81 szabad királyi város (civitas), 88 rendezett tanácsú város és több mint 700 mezőváros (oppidum), bár ez utóbbiak többsége valódi városi funkciókkal nem rendelkezett. A közigazgatási reform után (1870. évi XLII. tc. – első törvényhatósági törvény, 1871. évi XVIII. tc. – első községi törvény, 1876. évi XX. tc. – második községi törvény, majd az 1886. évi XII. tc. és XXII. tc. – második törvényhatósági törvény) két fajta város maradt: 25 db törvényhatósági jogú város (Arad, Baja, Bélabánya Debrecen, Győr, Hódmezővásárhely, Kassa, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Marosvásárhely, Nagyvárád, Pancsova, Pécs, Pozsony, Selmecbánya, Sopron, Szabadka, Szatmárnémeti, Szeged, Székesfehérvár, Temevár, Újvidék, Versec, Zombor, majd később 1907-ben Miskolc), melyeket kivontak a megyék joghatósága alól; 106 rendezett tanácsú város (majd később átnevezték megyei városra az 1929. évi XXX. tc. révén), melyeket csak a járás alól vontak ki, vagyis a község és a járás jogkörét egyesítették, a legfőbb döntéshozó szervük a városi tanács volt (első tisztviselője a polgármester, valamint fontos előjáró lett a jegyző, aljegyzők, tisztí ügyészek). A rendezett tanácsú városok száma is csak lassan növekedett, és 1910-re is csak 138-ra nőtt a számuk, azonban funkcionális értelemben ekkor már mintegy 330 település volt városias jellegű (Beluszky P. és Győri R., 2005).

²⁰ A törvény rendelkezéseinek megfelelően Budapestet közvetlenül a Minisztertanács alá rendelték, és így megyei tanáccsal azonos jogú tanácsot kapott. A többi törvényhatósági jogú várost közvetlenül a megyei tanácsok alá rendelték (a 19 megyeszékhelyen kívül Baja, Hódmezővásárhely, Sopron, valamint a rendezett tanácsú városok közül Karcag, Kisújszállás, Nagykanizsa). 1952-ben hasonló megyei tanács alá sorolt város lett Sztálinváros és Várpalota. A többi várost a járások alá rendelték (Szigeti E., 2002).

²¹ A szocialista városok nálunk egyszerűen az iparosítás részét képezték (az új üzemek mellé kellett építési városok vagy városrészek), nem volt a várostervezésnek ideológiai háttere (szocialista urbanisztika stb.). Ráadásul a források is igen szűkösek voltak. A ritka kivételek közé tartozott Salgótarján, ahol az 1960-as évektől

lések összevonásával és az ekkor elinduló beruházásokkal jöttek létre, részben azonban már korábban is jelentős ipari települések fejlesztését jelentették. Jórészt előzmény nélküli városok:

- Komló: bányászat
- Sztálinváros/Dunaújváros: kohászat
- Kazincbarcika²²: vegyipar (BVK), valamint a Sajó völgyi bányászok lakótelepei
- Oroszlány: bányászat
- Kicsit később kezdtek fejleszteni a szintén előzmények nélküli Tiszaszederkény/Leninváros/Tiszaújvárost (a lakkfestékgyár 1960-ban; a műtrágyagyár 1964-ben; az ammóniaüzem és polietiléngyár 1966-ban; az olefingyár 1973-ban, a polipropiléngyár 1978-ban); Százhalombattát: kőolajfinomítás (1962 után, amikor a Barátság I. kőolajvezeték kiépült); Paksot: atomerőmű (1969-ben indultak a földmunkák, és az 1970-es években összesen 2000 lakás épült az atomerőmű miatt, az első blokk pedig 1982-ben kezdett termelni).

Jelentősebb ipari hagyományokkal már korábban is rendelkező települések

- Ajka²³: erőmű, timföldgyártás, üvegyártás, szénbányászat, kriptongyár²⁴
- Tatabánya²⁵: bányászat, erőmű
- Ózd²⁶: kohászat
- Miskolc (Diósgyőr)²⁷: kohászat, gépgyártás
- Salgótarján: vasöntés, készáru gyártás
- Várpalota: alumíniumkohászat
- Bátorfyerenye²⁸: szénbányászat, fémfeldolgozás, könnyűipar

teljesen átépítették a város központját (valamint a várost is növelték Zagyaróna, Zagyarapálfalva, Somoskő és Somoskőújfalva hozzá csatolásával, bár ez utóbbi 2006-tól újra önállósodott. Ráadásul a gazdaságot is új alapokra helyezték (a bányászat megszűnt az 1970-es években, így az acélipar, fémfeldolgozás, kályhagyártás, üvegyártás, könnyűipar lett a meghatározó). Hasonlóan markáns belváros-átalakítás volt pl. Szolnokon és Ajkán is.

²² Alsó- és Felsőbarcika hivatalosan csak 1947-ben lett összevonva, Sajókazinc néven. Egy évvel később vette fel a Kazincbarcika nevet, majd 1954-ben lett város. Bár némi ipar tevékenység már a 2. világháború előtt is volt (pl. egy kis erőmű, némi bányászat), de nem volt markáns. Gyors fejlődését a vegyi kombinátnak, valamint a szénbányásznak köszönheti.

²³ Ajkát 1959-ben nyilvánították várossá (Bódé, Tótok, Tótokberénd hozzácsatolásával egyetemben).

²⁴ A világ első kriptongyárát 1937-ben építette fel az Egyesült Izzó, majd az önköltségek csökkentése érdekében 1941-től a gyár saját hőerőműve is termelni kezdett.

²⁵ Tatabányán a bányászat 1896-ban indult, pontosabban a mai Tatabánya helyén, a bányatelep ugyanis akkor Alsógallához tartozott (Magyar Általános Kőszénbánya Rt.). Tatabánya néven 1902-ben vált le a bányatelep, majd egyre több bánya és ipari üzem épült. 1947-ben a környező településeket összevonva (Alsógalla, Felsőgalla, Bánhida, Tatabánya) várossá nyilvánították a települést, és végül 1950-ben megyeszékhely lett. Bányászati tevékenység egészen 1987-ig folyt a településen.

²⁶ Az ózdi vasmű még 1845-ben jött létre, a Murányi Unió és a Rimavölgyi Vasművelő Egyesület közös beruházásban (Gömöri Vasművelő Egyesület). Később (1852) a két cég egyesült, majd pedig újabb egyesülés révén (1881 – Salgótarjáni Vasfinomító Társulat) létrejött a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt., mely cégbirodalom egyik fontos pillére volt az ózdi üzem már a 19. század második felében is. Az ózdi és a salgótarjáni üzemek mellett hozzájuk tartozott többek között a krompachi és likéri acélmű, a lopéri és a borsodnádasdi hengermű is.

²⁷ Az üzem első részlegei 1870-ben álltak munkába, és rövidesen a hazai vasúti beruházások egyik fő beszállítója lett. A telephely az Állami Vasművek tulajdonában volt, akárcsak a zólyombrézői és vajdahunyadi acélművek, valamint a MÁVAG budapesti gépgyára.

²⁸ Bátorfyerenye 1984-ben lett város, Kisterenye és Nagybátöny (Moconka már 1965-ben Nagybátöny része lett) és Szúpaták összevonásával.

A szocialista iparvárosok létrehozása és fejlesztése teljesen átrajzolta a településhálózat képét is. Mivel e térségekben a munkaerő-kereslet többszörösére nőtt, erőteljes migráció indult a városok irányába, míg a környezetükben fekvő falusi térségek népességszáma az 1950-es évektől kezdve stagnált, majd erőteljes csökkenésnek indult.

A fő fejlesztési irány ebben az időszakban az ÉK-DNy-i ipari tengely fejlesztése volt, és csak később került előtérbe egyéb térségek fejlesztése (lásd az Alföld iparosítását, mely során a vidéki ipartelepítést rugalmasabb telephelyigényű ágazatok előtérbe helyezésével támogatták: pl. könnyűipar, gépipar). Emellett az 1960-as évektől a Budapest-centrikus fejlesztések visszafogása is fontos cél volt (1958-ban hozott határozatot az MSZMP Politikai Bizottsága Budapest súlyának tervszerű csökkentéséről). Bár 1950-ben még 23 települést csatoltak a fővároshoz, de rövid idő alatt kiderült, hogy már túl sok az ipari üzem (az ipari termelés kb. fele Budapesten volt az 1950-es években), ráadásul a város kibővítése után tömegesen igyekeztek a vidéki munkavállalók a fővárosi munkahelyekre (az ipar munkások száma a fővárosban 600 ezer felé nőtt), így az új agglomerációs gyűrű településeinek népességszáma is növekedni kezdett. Mindezek hatására egyre inkább pártolták a vidéki fejlesztéseket, amiért a megyei tanácsok erőteljesen lobbiztak. Elmondható azonban, hogy a megyéken belül elsősorban a megyeszékhelyekre (és legfeljebb 1–2 középvárosra) koncentráltak a beruházások, így a falvak, de még a közép- és kisvárosok is intenzíven leszakadtak, következésképp erősödött az ingázók száma is. A kisvárosokban és falvakban csak 1968 után lendült fel az ipari tevékenység, amikor engedélyezték a termelőszövetkezetek mellékhüzemági tevékenységét.

A vidéki iparosítás következménye volt, hogy a legtöbb vállalat legalább fél tucatnyi telephelyen működött,²⁹ de ezek a leányvállalatok és telephelyek egymással nem kooperáltak, hanem a központból irányították őket (alapvetően fejletlen technológiát telepítettek a vidékre üzemekbe, jellemzően csak betanított munkaerőt alkalmaztak, a képződött nyereséget pedig elvonták) (Bartke I., 1995). Nem egy esetben az is előfordult, hogy a letelepített üzemek már néhány év alatt be is zártak. Ennek ellenére az 1970-es évekre az ipari termelés területileg egyenletesebb lett (három évtizede csak a falusi gyárakban mintegy 400 ezer munkás, vagyis az ipari munkások negyede dolgozott, és több mint 1100 településen volt legalább 10 főt foglalkoztató ipari telephely – Enyedi Gy., 1980), bár törvényszerű volt, hogy ezek a vidéki telephelyek mentek tönkre először a rendszerváltozás kapcsán.³⁰

Ebben az időszakban közigazgatási átalakítás is történt: 1950-ben átalakult a megye-

²⁹ Csak a negyedik ötéves terv 2,5 milliárd forinttal töltötte fel az 1971-ben létrehozott központi területfejlesztési alapot, melyből támogatást kaptak a vidéki (sokszor falusi) telephelyet választó vállalatok (ebből 800 millió forintot szántak a fővárosi ipar kitelepítésére, négyszázmilliót a bányakörzetek ipari szerkezetváltására, a fennmaradó összeg 2/3-át pedig a tisztántúli ipari telephelyeken történő fejlesztésekre). Ezen kívül 1973-ban létrehozták az Országos Telephelyforgalmi Központot, mely próbálta orientálni a vállalatok telephelyválasztását (Enyedi Gy., 1980, Barta Gy. és Enyedi Gy., 1981).

³⁰ Már Enyedi György (1980) is felhívta a figyelmet arra, hogy bár kétségtelenül vannak problémák a vidéki (főleg a falusi) ipari telephelyekkel (alacsonyabb hatékonyság stb.), de mivel többnyire olyan munkavállalókat foglalkoztatnak, akik a nagyobb ipari központokba már nem tudnának naponta ingázni (pl. családjanyák), ezért ennek van társadalmi haszna, hiszen máshogy nem lehetne őket bevonni az ipari termelésbe. Ráadásul a támogatásokkal létrehozott telephelyek felszámolásával egyes vállalatok még ekkor is az extenzív növekedés irányában törekedtek (a kis vidéki üzemek bezárásával próbálták enyhíteni a nagyvárosokban és a fővárosban található telephelyek munkaerő-hiányát), ami nemzetgazdaságilag korántsem volt sikeres. Enyedi e félelem

rendszer. Mivel az 1. világháborút követően lényeges változások nem történtek, ezért már a két világháború közötti időszakban sok ötlet született a megyerendszer reformjára (Princz Gyula, Erdei Ferenc, Rónai András, Hantos Gyula, Bibó István – Mattyasovszky Jenő stb.). Végül azonban csak a 2. világháborút követően történt érdemi beavatkozás, így 1950-ben a 25 megyéből 19 lett, elvesztette megyeközpont funkcióját 3 nagyközség (Berettyóújfalu, Mátészalka, Szikszó), valamint 4 város (Baja, Makó³¹, Sátoraljaújhely, Sopron) is. Ezen kívül megtörtént a Gyula–Békéscsaba, az Esztergom–Tatabánya, a Balassagyarmat–Salgótarján³², valamint a Szentés–Hódmezővásárhely csere (Szeged csak 1962-ben lett megyeszékhely). E korábbi megyeszékhely középvárosok ezt követően csak lassan fejlődtek, mert az új megyeszékhelyek riválist láttak benne (kivéve Sopront, mely funkciói alapján mai napig a megyeszékhelyekre hasonlít) (Beluszky P. és Győri R., 2004). Az utóbbi években úgy tűnt, hogy fejlődésük záloga a regionális közigazgatás kiépítése lehet, hiszen akkor a megyeszékhelyekhez is felnőhettek volna. Jelenleg azonban újra a megyei szint erősítése felé tartunk, ami a megyéken belüli egyközpontúságot erősítheti a jövőben. Visszatérve a 2. világháborút követő időszakhoz: a megyeközpontok (mint másodlagos hatalmi centrumok) csak az 1960-as években kezdtek megerősödni. Kialakult az a rendszer, mely szerint a fejlesztési forrásokat szétszóratták a megyék között, majd a megyén belüli felosztás a megyei tanácsok határára lett. Ennek következtében növekedett gyorsan az 1960–1980-as évtizedekben Zalaegerszeg, Szekszárd, Nyíregyháza, Veszprém, valamint Békéscsaba. A megyeszékhelyek árnyékában a versenytársak lassan fejlődtek (lásd például Békés megye példáját, ahol Gyula jelentős hátrányba került Békéscsabával szemben, és a megyei húsipari vállalatnak is csak azért maradhatott a legfontosabb eleme a gyulai üzem, mert a békéscsabai ivóvízhálózat nem bírta volna el az újonnan megépített üzemrészeket).

Fontos megjegyeznünk azt is, hogy a településhálózat nem ad hoc módon fejlődött, hanem a gazdasági fejlesztésekhez hasonlóan, ez is tervszerűen történt. 1949-től folyamatosan dolgoztak az országos koncepción a Területrendezési Intézetben, mely az 1947-ben létrehozott Országos Tervhivatal felügyelete alá tartozott. A koncepció lényege az osztályba sorolás volt, amely alapján a forrásokat a kiemelt településekre koncentrálták. 1951-ben készült el az első magyarországi településhálózat-fejlesztési koncepció, amely 3 osztályba sorolta a településeket, valamint volt egy osztályon felüli kategória, ahova Budapestet és Miskolcot sorolták (Bartke I., 1995). Végül azonban nem született állami határozat a tervről, így az építési tilalom elrendelésén túl nem is került nyilvánosságra belőle semmi. A kialakított osztályok:

- osztályon felüli: (Budapest, Miskolc) (2 db)
- I. osztályú – országos jelentőségű városok: (73 db)
- II. osztályú – városias szerepkörű települések: (81 db)

sajnos igazolódott, hiszen a vidéki telephelyek bezárásával és a vidéki ipari központok leépülésével a foglalkoztatás drámai módon esett vissza a rendszerváltozást követően.

³¹ Csanád–Arad–Toronál ideiglenes központjaként sem volt teljes értékű megyeközpont (bár 35 ezer lakossal és sok központi funkcióval rendelkezett). Az elsősorban agrártermelésre épülő gazdasága miatt gyorsan zuhant a városok rangsorában, és a 25. helyről a 49. helyre szorult vissza (Beluszky P. és Győri R., 2004). Vonzáskörzete Szeged, Orosháza, Hódmezővásárhely és az országhatár szorításában eléggé kicsinek tekinthető.

³² Salgótarján ma napig sem egyértelműen megyeközponti szintű város, inkább a középvárosok csoportja legfejlettebb tagjának tekinthető (Beluszky P. és Győri R., 2004).

- III. osztályú – falvak
 - III/a – korlátlanul fejleszthetők: (1254 db)
 - III/b – korlátozottan fejleszthetők: (283 db)
 - III/c – nem fejleszthetők (építési engedély kiadása tilos volt, az embereket át kellett irányítani az „A” kategóriájú falvakba) (1530 db)

Ezt követően előbb az ipari tengely fejlődött nagyon gyorsan az 1960-as évekig, majd egyre inkább felgyorsult a megyeszékhelyek fejlődése. Összefüggő területen tehát csak az ipari tengely mentén, valamint a Mecsekben fejlődtek a városok: az Ózd–Kazincbarcika–Miskolc–Várpalota–Ajka tengely mentén, valamint Komló–Szászvár–Pécs környékén. Ezen kívül foltszerűen jelentek meg a fejlődő megyeszékhelyek és néhány egyéb iparváros (pl. Dunaújváros, Tiszaújváros). A városok száma még ekkor is lassan nőtt, így 1960-ban még mindig csak 63, 1970-ben pedig 76 város volt. Ennek megfelelően a városi lakosok aránya is lassan növekedett: 1948–1960 között 36-ról 40%-ra. Ennek elsődleges oka a városok gyors népességnövekedése volt, hiszen mint láthattuk kevés települést nyilvánítottak várossá ekkoriban. Ez a folyamat gyorsult fel a későbbiekben, és az 1980-as években már tömeges várossá nyilvánítások voltak. Nem szabad elfelejteni azt sem, hogy a nyugati és déli határvidéken nem nagyon fejlesztették a településeket, így Szombathely, Mohács, Szeged, Sopron meglehetősen hátrányos helyzetbe került. Ráadásul a járások egy részét is összevonták, ami több település esetében további funkcióvesztéssel járt.

Az 1960–70-es években jelentős kommunális- és lakásberuházások voltak az országban. Ideiglenesen gazdasági sikereket is sikerült elérni (lásd az 1968-as gazdasági reform eredményeit³³). Bár már ekkor is jellemző volt, hogy a beruházások egyre nagyobb részét állta a lakosság (pl. lakásépítés), és egyre kisebb részét a tanácsok: míg az 1970-es években a kommunális beruházások 40%-a származott a lakosságtól (a falvakban 70%), addig egy évtizeddel később már kb. 60–70%-a. Ráadásul az összes beruházás 90%-a a városokban valósult meg az 1970-es években (Beluszky P., 2003). A vidéki települések fellendülésében nagy szerepet játszott a mezőgazdaság reformja (a háztáji gazdálkodás és kisegítő gazdálkodás elterjedése³⁴, a szövetkezetek önállóságának növekedése, állami

³³ A harmadik ötéves terv (1966–70) keretében bevezetett reformok Nyers Rezső, Fehér Lajos, Timár Mihály, Fock Jenő nevéhez köthetők. A reform főbb elemei: a vállalatok és termelőszövetkezetek önállóságának fokozása, az állami vállalatoknál keletkezett nyereség elvonásának csökkentése, az árszabályozási rendszer átalakítása, a piaci viszonyokhoz való rugalmas alkalmazkodás elősegítése, a hatékonyabb munkára ösztöztető érdekeltségi rendszer bevezetése a bérrendszert átalakításban, bérrendszer átalakítása (átlagbérszabályozás bevezetése), géppálmások felszámolása és a termelőszövetkezeti gépvásárlások engedélyezése.

³⁴ Háztáji gazdálkodást a termelőszövetkezeti foglalkoztatottak végeztek a szövetkezet által biztosított, átlagosan 0,8 ha-nyi területen (az 1967. évi III. tc. szerint a szövetkezeti tagokat már egyénileg illette meg az 1955. évi VII. törvény által már garantált 1 kat. hold terület, tehát ha egy családban több tag is volt, akkor a földterület nagyobb lehetett). Kisegítő gazdálkodással a vidéki térségek lakosságának nagyobb része foglalkozott a ház körüli földeken és egyéb, a nagyüzemek számára használhatatlan földterületeken (dombsági területek, előregedett ültetvények stb.). Ezen kívül kisegítő gazdálkodás folyt az állami gazdaságokban és a szövetkezetekben dolgozó (nem tag) alkalmazottak illetményföldjein is (az 1967. évi III. tc. szerint a nem tag alkalmazottak 3000 négyzetméternyi területre voltak jogosultak, így többségük 0,5 ha-nál kisebb területen gazdálkodott). Magát a háztáji gazdálkodási rendszert a szövetkezeti rendszerrel együtt alakították ki Magyarországon, hiszen kezdetül fogva törvény szavatolta, hogy az előírt kötelezettség teljesítése esetén mindenki földet művelhetett, és állatot tarthatott saját célra. Számuk gyorsan nőtt, hiszen míg 1950-ben csak 38 ezer, 1965-ben már 900 ezer-nél is több volt, az 1970-es évekre pedig mintegy 800 ezerre csökkent a számuk (Misi S. és Markó L., 1977). Az

támogatások juttatása). Főleg a vidéki második gazdaság tette lehetővé a nagy mértékű lakossági beruházásokat, hiszen a falusi és a városi átlagjövedelmek között ekkor szinte nem volt különbség (Andorka R., 1996)

Az 1960-as évekre tehető a településhálózat tervezési munkák újrakezdése is. 1961-ben született kormányhatározat az OTK (Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció) kidolgozásáról, de sajnálatos módon továbbra is a falvak egy részének felszámolását helyezték kilátásba. A végső változatban szó szerint ez ugyan már nem szerepelt, de a megyei változatokban még később is benne maradt néhol, bár kétségtelenül igyekezett jobban teríteni az ipari beruházásokat. A településeket itt is osztályba sorolták, és a fő cél az volt, hogy az egyes osztályokon belül azonos életszínvonalat tudjanak nyújtani a települések, bár kétségtelenül szélesebb körben igyekeztek teríteni a forrásokat. A tervezés során elkészült tanulmánytervekre alapozva már az 1960-as években megtiltották Budapest és a környező 64 településen az ipartelepítést, valamint dotációt adtak a vidékre települőknek. Az OTK mellett elfogadták a *Területfejlesztés Irányelvei* c. dokumentumot is, így a kettő együtt fejtette ki a hatását. Az OTK elsősorban azért volt vitatott beavatkozási mód, mert elsősorban települések hierarchikus rendszerébe avatkozott be, vagyis egyes településeket központi szerepkörrel ruházott fel, míg másokat leértékelte (kvázi centrum-településeket jelölt ki, ahova a gazdasági, közigazgatási és szolgáltatási központokat kell elhelyezni). Ez különösen a falvak esetében volt probléma, mert sok aprófaluban a lakófunkción kívül nem maradt semmi. Az OTK beosztása (11 kategória):

– országos központ:	(1 db)
– kiemelt felsőfokú központ:	(5 db)
– felsőfokú központ:	(7 db)
– részeleges felsőfokú központ:	(11 db)
– középfokú központ:	(65 db)
– részleges középfokú központ:	(41 db)
– kiemelt alsó fokú központ:	(142 db)
– alsó fokú központ:	(530 db)
– részleges alsó fokú központ:	(292 db)
– budapesti agglomerációba tartozó települések:	(44 db)
– egyéb település:	(2071 db)

Kiemelt felsőfokú központ lett Miskolc, Debrecen, Szeged, Pécs, Győr. Felsőfokú központ: Szombathely, Székesfehérvár, Kaposvár, Kecskemét, Szolnok, Békéscsaba és Nyíregyháza. A megyeszékhelyek mindenhol felsőfokú központok (bár Salgótarján, Eger, Veszprém, Zalaegerszeg, Szekszárd és Tatabánya csak a legalacsonyabb fokú), valamint felsőfokú központ lett még – bár szintén a legalacsonyabb fokon – Nagykanizsa, Sopron, Dunaújváros, Baja és Hódmezővásárhely.

Az OTK szerint összesen mintegy 130 település nevezhető városnak (városiasnak). Az egyéb kategóriába sorolt települések (több mint 2000 település) lakosságának aránya pedig

1970-es évek elején (AMÖ 1972) már mintegy 1,8 millió kisgazdaság volt az országban, melyek kb. fele volt háztáji gazdaság (a többi nem mezőgazdasági foglalkozásúak kiegészítő gazdasága volt). Ez összességében azt jelentette, hogy az ország lakosságának fele, a falusi lakosoknak pedig négyötöde folytatott ilyen tevékenységet (Enyedi Gy., 1980). Jelentőségüket az is jól mutatja, hogy ekkoriban a mezőgazdasági bruttó termelési érték harmadát e gazdaságok állították elő (Misi S. és Markó L., 1977).

elérte a 60%-ot. Az OTK-hoz kapcsolódva 1974-ben szabályozták a várossá nyilvánítás kritériumait is (23/1974. évi EVM-MTTH együttes közlemény, majd a 7010/1983. ÉVM irányelvek), mely részeként 8 ezer fős minimális lélekszámot írtak elő³⁵. Ezért csatolták később Szentgotthárdhoz Farkasfát, Edelényhez Abodot, Ládbesenyőt, Zirchez Lókutat stb., hiszen csak így teljesíthették az előírt lélekszámot. A nagyközségek számára azért volt fontos a várossá nyilvánítás, mert már a felkészítés során is többletberuházáshoz juthattak, valamint törekedtek arra, hogy a vidéki iparosítás lehetőleg ezekre a településekre koncentrálódjon. Végül csak néhány üdülőváros (pl. Siófok, Balatonfüred, Boglárlelle), néhány egykori mezőváros (pl. Békés, Balmazújváros), valamint a budapesti agglomeráció alvóvárosai (pl. Érd, Nagykáta, Monor, Dabas) maradt jelentősebb helyi ipari üzem (bár sokszor csak telephely) nélkül. Vagyis akár azt is mondhatnánk (Beluszky után), hogy az OTK inkább városfejlesztési koncepció volt. Összességében azért annyit megállapíthatunk az OTK-ról (teljesen egyetértve Szigeti Ernő megalapításával – Szigeti E., 2002), hogy bár voltak benne hibák és adódtak félrerértések, azért összességében mégiscsak modernizációs folyamatokat indított el a magyar településhálózat fejlődésében. Az OTK-val kapcsolatban annyit még meg kell jegyeznünk, hogy az abban foglaltakat már az 1980-as években módosították (kisebb városok fejlesztésének előirányzásával, a falvak forrásainak növelésével, fejkvóta bevezetésével, 1985-től a hátrányos helyzetű térségek támogatásával stb.), majd egy idő után nem is vették figyelembe. Ráadásul az 1980-as évek végén dinamikusan növekedni kezdett a városok száma (csak 1989-ben 42 település lett város) így a városok száma abban az évben már 166-ra nőtt. Vagyis voltaképpen nem tartották be azokat az irányelveket a várossá nyilvánítás során, melyeket az említett ÉVM közlemények tartalmaztak, így a várossá nyilvánítás „értéke” is csökkent (Szigeti E., 2002).

A településhálózat kapcsán mindenképpen meg kell említenünk azt is, hogy még az 1960-as években elkezdődött az ún. közös tanácsok tömeges létrehozása (kisebb települések esetében szüntették meg az önálló tanácsokat, így racionalizálva a települések működését). A községek közel $\frac{3}{4}$ -e ilyen közös tanácsok irányítása alatt állt. Mindez együtt jár a szövetkezetek, az iskolák összevonásával is, ami az aprófalvas térségekben felgyorsította a népesség elvándorlását (részben a mikortérségek központi funkciókkal rendelkező falvaiba, részben a közeli iparvárosokba). Bár az így létrejött közös tanácsok fele már az 1980-as években szétesett, és a rendszerváltozás után a legtöbb község visszanyerte önállóságát, de korábbi funkciót nem, vagy csak az önállósodással járó eufória részeként ideiglenesen tudta visszaszerezni.

³⁵ A várossá váló nagyközségek kijelölési joga a megyei tanácsoké volt, így ők terjesztették be a javaslatokat (pályáztak). A megyei tanácsok ekkor hosszú távú terveket is készítettek arról, hogy mely települések mikor lesznek majd városok. Fontos megjegyeznünk az is, hogy az említett dokumentumok nem jogszabályok, így csak mérlegelési szempontokat tartalmaznak, melyeket az egyedi elbírálás során figyelembe vettek (Szigeti E., 2002). Ennek megfelelően nem csak és kizárólag a népességszámot vették figyelembe, hanem már ekkor is nagy szerepe volt a térségi szerepkörnek, a külső megjelenésnek, a hagyományoknak és értékeknek, a település meglévő intézményhálózatnak (Csapó T. és Kocsis Zs., 1997).

Városhálózatunk a rendszerváltozást követő időszakban, avagy az intenzív várossá nyilvánítás mozgatórugói

A rendszerváltozás a településhálózatra is rányomta a bélyegét: 1991-től napjainkig összesen több mint 150 nagyközségből lett város. E folyamat révén jóformán eltűntek Magyarországról a városhiányos térségek, bár érdekes módon a városok nagyobb része (hasonlóan a száz évvel ezelőtti állapothoz) újra az Alföldön található (és így a várossűrűség³⁶ is eltérő értéket mutat az egyes országrészekben), lévén a Dunántúlon kevesebb volt a várossá nyilvánításra alkalmasnak bizonyult nagyközség az utóbbi bő két évtizedben. Ráadásul pont ezen elmaradott térségekben tartották fontosnak a várossá nyilvánítást, mert fejlődési potenciált láttak a városi rangban. Összességében a városhálózat népesség-nagyság szerinti szerkezete (amit a hétköznapi szóhasználatban várospiramisként szoktak emlegetni) is kiegyenlítettebb lett, hiszen korábban nagyon kevés kisváros volt Magyarországon (Szigeti E., 2002).

Hogy teljes képet tudjunk alkotni a településhálózatról, e ponton mindenképpen tisztáznunk kell a várossá nyilvánítás menetét és annak problémáit. Az ÖTV szerint nagyközség³⁷ lehet csak város, ha azt fejlettsége és térségi szerepe indokolja. A nagyközség képviselőtestülete kezdeményezi az eljárást (folyó év január 31-éig), ezt követően a Közigazgatási Hivatalon keresztül jelzi e szándékát, majd a törvény által megadott (és miniszteri közleményben pontosított) szabályok alapján elkészített pályázati anyagot az önkormányzatokért felelős miniszter megbízásából formailag és tartalmilag értékeli. Ezt követően a miniszter felterjeszti javaslatait a köztársasági elnöknek, aki autonóm módon dönt.³⁸ Fontos megjegyeznünk hogy a városi cím elnyerésének nincs különösebb anyagi előnye, legfeljebb a nem megfelelő adóerővel rendelkező városok kapnak némi kiegé-

³⁶ Egységnyi területre (100 km²-re) eső városok száma, illetve esetenként ennek reciproka (egy városra jutó terület nagysága; km²/város). Ezen kívül a városhálózat jellemzésére szolgálhat még az egy városra jutó községek számának a megadása.

³⁷ A nagyközség, mint településkategória, a már említett közigazgatási reform során jött létre (1886. évi XXII. tc. alapján olyan települések, melyek rendezett tanáccsal nem bírnak, de a törvény által rájuk ruházott teendőiket saját erejükből képesek ellátni, míg a kisközségek más településekkel szövetkezve látják el a feladatokat. Ez voltaképpen a jegyzőtartás képességét jelentette, de kellett a lakosság többségének akarata, valamint a megfelelő szellemi és gazdasági potenciál). Ezen elvárásoknak a községek kb. harmada felelt meg. Az I. tanáctörvénnyel (1950) ez a településkategória (mint közigazgatási kategória) megszűnt, de a harmadik tanáctörvénnyel (1971) újra létrehozták. E szerint nagyközség lett minden 5000 fő feletti település, valamint népességszámtól függetlenül minden járásszékhely, egyéb városiasodó település, valamint a gyógy- és üdülőhelyek. Mivel ekkor sok közös tanács működött, ezért sok 5000 fő alatti közös tanács székhelyű településen is nagyközségi tanács jött létre (összesen mintegy 300 nagyközség jött létre, vagyis a községek tizede kapta meg a címet). A számuk a következő évtizedekben előbb kicsit nőtt, majd a várossá nyilvánítási folyamat gyorsulásával intenzíven csökkenni kezdett, és mára kevesebben, mint 110 nagyközség maradt. Az ÖTV a nagyközséggé válást oly módon szabályozza, hogy nagyközséggé nyilvánít minden olyan települést, amely a törvény hatályaba lépésekor nagyközség volt, továbbá melynek területén legalább 5000 fő él. Ma már ez nem közigazgatási rang, hanem csupán egy cím, így külön funkciókkal sem rendelkezik. Fontos megjegyeznünk azt is, hogy egészen pontosan csak az ÖTV 1994. évi módosításakor került bele a törvénybe az a kitétel, hogy nagyközség lehet város.

³⁸ Az eljárást csak bonyolítja, hogy az 1999. évi XLI. Területszervezési eljárásról szóló törvény elfogadásáig jogalap sem volt a benyújtott pályázat elutasítására, mert nem volt semmilyen pontos kritériumrendszer (még formai követelmények sem). Mindezt a részben e törvény, részben a Belügyminisztérium által kiadott szakmai állásfoglalások rendezték, így ma már igen alaposan meghatározott kritériumrendszer van (így legalább a formailag hibás pályázatokat vissza lehet utasítani).

szítést, de ez jellemzően mindössze néhány millió forint. Sokkal inkább presztízskérdés, hiszen az adott településen élők önbecsülését javíthatja. Az esetleges pozitív hatások közé sorolható még, hogy a befektetők jobban megbíznak egy városi címmel rendelkező településben. Fontos kiemelnünk azt is, hogy a helyi politikai életben is fontos szerepet játszhat a várossá nyilvánítás, hiszen a városi címet nyert településen nagy valószínűséggel újraválasztják a polgármestert. Ezen kívül kiemelhető még a közösségépítő jellege, valamint a várossá válást megelőző időszak fejlesztéseinek a pozitív hatása (Trócsányi A., Pirisi G., Malatyinszki Sz., 2007). Mindezek tükrében nem meglepő, hogy igen sok kutató foglalkozott a témával az utóbbi két évtizedben, pro és kontra egyaránt (lásd pl. Beluszky P. és Győri R., 2006, Csapó T. és Kocsis Zs., 1997, Dövényi Z., 2006, Hajdú Z., 2001, Kiss É., 1998, Rácz Sz., 2008, Szigeti E., 1997, Tóth J., 1996, 2008, Zoltán Z., 2002, 2003). Az mindenesetre megállapítható, hogy voltaképpen nem maradt Magyarországon „óriásfalu”³⁹, hiszen időközben többségük már megkapta a városi jogcímet (jelenleg 328 városi jogállású település van Magyarországon), így lassan beteljesedik Zoltán Zoltán elképzelése (Zoltán Z., 2002, 2003), és kiépül egy kb. 330–350 településből álló városhálózat, és nem mellesleg alulbecslésnek bizonyult Hajdú Zoltán 250 (Hajdú Z., 2001), valamint Tóth József 300–310 városról szóló prognózisa (Tóth J., 1996)⁴⁰. Persze a mennyiségi és minőségi dichotómia (ahogy azt Tóth József megfogalmazta – 2008) csak fokozódik, lásd Beluszky Pál és Győri Róbert kutatásait, melyekből egyértelműen kiderül, hogy az új városok egy jelentős része nem rendelkezik valódi városi funkciókkal (Beluszky P. és Győri R., 2006). Vizsgálataik szerint mindössze 210–215 település tekinthető városi funkciókkal rendelkező településnek, vagyis önmagában az, hogy egy település ellátja a környező falvak lakosságát, még nem feltétlen jelent valódi városi funkciót (lásd pl. a várossá nyilvánított Pálháza, Óriszentpéter, Zalalövő, vagy éppen a nem városi jogállású településként is jelentősebb központi funkciókat ellátó Krasznokvajda és Törökkoppány példáját). Azt a kérdést helyszűke miatt nem áll módunkban részletesen elemezni, hogy nem csak a hazai várossá nyilvánítás gyakorlata tűnik formalitásnak, hanem a nemzetközi gyakorlat is gyakran ezt mutatja. Nem egy országban teljesen azonos jogaik vannak a településeknek, így legfeljebb statisztikai okok miatt húznak egy határ egy bizonyos lélekszámnál. Mindez persze nem újdonság, Enyedi György már 1980-ban felhívta rá a figyelmet, hogy ha a francia vagy a norvég városstatistika ismérvei szerint határoznánk meg a városok körét, akkor a városlakók aránya 80–90% lenne. Ennek ellenére a nagyközségek mai napig görcsösen igyekeznek megszerezni, a már említett okok miatt, a városi címet településüknek.⁴¹

A településhálózatunk vizsgálatakor egy szempontot még mindenképpen meg kell említenünk: a települések száma is változott az utóbbi 2 évtizedben. A korábban összeolvadásra/beolvadásra kényszerített jó néhány település levált (Szeged – Algyő, Kazinc-

³⁹ 10 ezer fő feletti népességszámú község.

⁴⁰ Csak érdekességgént jegyezzük meg, hogy az OTK besorolása alapján az akkori tervezők nagyjából 270 várossal számoltak hosszú távon, míg az 1981-es módosítás során mintegy 200 városi és városias központtal számolt. Az 1985-ben készült OT-ÉVM előterjesztésében 180–250 várossal számoltak hosszú távon, míg a VÁTI 1990-ben készült tanulmányában mintegy 190 várost prognosztizált az ezredfordulóra. Kiemelhető még a Magyar Közigazgatási Intézetben 1993-ban készült becslés is, mely mindegy 280 várossal számolt hosszú távon (Szigeti E., 2002).

⁴¹ Csak lábjegyzetben merem megjegyezni: tekintsük ezt a magyar folklór részének!

barcika – Berente, Abasár – Pálosvörösmart, Hatvan – Kerekharaszt, Salgótarján – Somoskőújfalu stb.) vagy szétvált (Almásneszmély – Dunaalmás, Neszmély; Boglárlelle – Balatonboglár, Balatonlelle stb.).

Aprófalvas térségek és azok társadalmi-gazdasági problémái

Az aprófalvas térségek lehatárolása

A szakirodalom viszonylag egységes abban, hogy az 500 fő alatti lakossággal rendelkező településeket tekinti aprófalunak (lásd Bajmócy P. és Balogh A., 2002, Beluszky P., 1985, Enyedi Gy., 1980, Kiss J. P., 2008, Kőszegfalvy Gy. és Loydl T., 2004, Kulcsár V., 1976, Sikos T., 1990, Szigeti E., 2002), de ezt használták 2005. évi OTK-nál is, és a KSH is ezt a beosztást használja), bár kétségtelen, hogy egyes források 1000 főnél húzzák meg az aprófalvak lakosságának felső határát (Barta Gy. és Enyedi Gy., 1981, Kocsis Z., 2007, Kőszegfalvi Gy. és Tóth J., 2002, Kostyál Á., 2007 stb.). Bár mint Bajmócy Péter és Balogh András megjegyzi (2002), talán célszerűbb lenne eleve aprófalvas térségekről beszélni, hiszen a települések társadalmi-gazdasági helyzetének fontos meghatározó tényezője a települési környezet. Az aprófalvas kistérségek lehatárolását pedig legegyszerűbb módon a településsűrűség vizsgálata alapján végezhetjük el. Csatári Bálint (2000b) kistérségi szintű vizsgálata során azokat tekintette aprófalvaknak, melyeknél a mutató értéke 4 település/100 km² feletti volt. Bár hozzá kell tenni, hogy e tipizálás szerint a kistérségek majd fele aprófalvasnak volt tekinthető, és az oda sorolt településeknek kevesebb mint fele volt 500 főnél kisebb lélekszáma.

Az mindenesetre megállapítható, hogy Magyarország településhálózatának meghatározó részét teszik ki az aprófalvak, hiszen 2008-ban a 3152 település közül 333 volt 200 fő alatti, és további 703 település 200–499 fő közötti, vagyis a településhálózat harmada apró- és törpefalunak számít (2. táblázat). Ráadásul e települések népességszáma az utóbbi évtizedekben mind arányában mind abszolút számát tekintve jelentősen csökkent, így napjainkban mindössze a magyarországi lakosság 2,8%-a él aprófalvakban. Meg kell jegyeznünk azt is, a táblázat szerkesztéséhez használt állandó népesség száma nem is tükrözi teljes mértékben a valóságot, hiszen terepi munkáink során többször tapasztalhattuk, hogy a nyilvántartott és a valós népességszám között elég nagy különbségek is előfordulhatnak (esetenként akár a 20–30%-os különbség is előfordul).

2. táblázat

*A települések megoszlása népességnagyság-csoportok szerint
(állandó népesség alapján), 2009*

	Településhálózat			Népesség		
	Száma (db)	Aránya (%)	Kumulált adatok (%)	Száma (db)	Aránya (%)	Kumulált adatok (%)
200 fő alatt	333	10,6	10,6	40 380	0,4	0,4
200–499	703	22,3	32,9	239 617	2,4	2,8
500–999	676	21,4	54,3	488 513	4,8	7,6
1000–5000	1 150	36,5	90,7	2 427 056	23,9	31,5

	Településhálózat			Népesség		
	Száma (db)	Aránya (%)	Kumulált adatok (%)	Száma (db)	Aránya (%)	Kumulált adatok (%)
5000–9999	144	4,6	95,3	989 426	9,7	41,2
10 000–49 999	125	4,0	99,3	2 376 603	23,4	64,6
50 000–99 999	12	0,4	99,7	752 604	7,4	72
100 000 felett	9	0,3	100	2 851 166	28,0	100
Összesen	3 152	100,0		10 165 365	100,0	

Forrás: TEIR adatok alapján

Azt persze figyelembe kell vennünk, hogy nem lehet ennyire mereven, kizárólag a népességszám alapján lehatárolnunk az aprófalvas térségeket, hiszen alacsony lélekszámú település is rendelkezhet központi funkciókkal (lásd pl. a korábban már említett Török-koppány vagy Krasznokvajda példáját – lásd Beluszky P., 1978, Lieszkovszky J. és Szabó Sz., 2009, Szabó Sz., 2009), és nagy lakosságszámú települések is nélkülözhetik az érdemi központi funkciókat. Ezért már az 1960–70-es években voltak kísérletek a több tényezőcsoportot figyelembe vevő tipizálásra (lásd pl. Beluszky P., 1965, Kulcsár V., 1976), bár ezek során még elsősorban a gazdasági funkcióra vonatkozó tényezőcsoportokat alkalmaztak. A legösszetettebb tipizálásai munkát végül Beluszky Pál és Sikos T. Tamás végezte el (előbb 1982-ben, majd újabban 2007-ben publikálták e tipizálás eredményeit). 1982-ben faktor- és klaszteranalízis⁴² segítségével határolták le az egyes falutípusokat, ezen belül is az aprófalvas „tüneteket” mutató településeket. Az ekkor kialakított 7 falutípus⁴³ közül az 1-be kerültek a „gyorsan fogyatkozó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó kis- és aprófalvak” (1070 település). Ezen vizsgálat alapján aprófalvas térségek elsősorban a Dél-Dunántúlon (Baranya, Somogy), a Nyugat-Dunántúl déli részén (Zala, Vas), Észak-Magyarországon (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén), valamint foltokban a Duna-Tisza közén, a Balaton-felvidéken és a Bakonyban találhatók. Hasonló módszerrel határozott meg falutípusokat Vágvölgyi András is (1982), bár ő nem a teljes településállományt vizsgálta. Újabban pedig megemlíthetők Bajmócy Péter és Balogh András (2002), valamint Kovács Katalin (2003) vizsgálatai.

A Belszky Pál és Sikos T. Tamás szerzőpáros 2007-ben készítette el újra a falutípusizálást, szintén faktor- és klaszteranalízissel, de némileg módosítottak az alkalmazott ténye-

⁴² A tipizálás során 8 tényezőcsoport adatait használták: a természeti környezet, a településszerkezeten belül elfoglalt hely, a gazdasági szerepkör, az alapfokú szolgáltató szerepkör kiépültsége, a településfejlődés üteme, a falvak forgalmi helyzete, a lakásfelszereltség, a községek általános fejlettsége (összesen 27 mutató). A felmérés eredményeként megállapították, hogy a falvak funkcióinak alakításában ekkor legfontosabb szerepe a hálózati elemeknek volt, szemben a korábbi évtizedekkel, amikor a gazdasági szerepkör, valamint az ebből következő foglalkozási szerkezet és az ingázás mértéke volt a meghatározó (Beluszky P., 2003, 440. o.; Beluszky P. és Sikos T. T., 2007. 108–109. o.).

⁴³ I.: gyorsan fogyó népességű, alapfokon ellátatlan, kedvezőtlen életkörülményeket nyújtó kis- és aprófalvak; II.: hagyományos funkciójú, agrár (járulékosan ipar vagy tercier) foglalkozási szerkezetű, közepes méretű falvak; III.: agrár-vegyes foglalkozási szerkezetű, stagnáló-csökkenő nagy- és óriásfalvak, egykori kismezővárosok; IV.: városias funkciókkal is rendelkező, tercier-ipari foglalkozási szerkezetű községek; V.: dinamikusán fejlődő, urbanus művi környezettel, gyors népességnövekedéssel rendelkező ipari községek; VI.: az agglomerációk, lakóövezetek községei; VII. speciális szerepkörű falvak: a) országos jelentőségű üdülőtelepülések b) vasutasközségek.

zőcsoportokon.⁴⁴ E vizsgálatuk során is 7 falutípust különítettek el,⁴⁵ melyek közül a 6. (jó munkaerő-piaci helyzetű kislefalu) és a 7. (rossz munkaerő-piaci helyzetű, hátrányos helyzetű kislefalu) típusokba tartoznak az aprófalvak. Az egyes típusokon belül azonban igen változatos adottságokat határoztak meg a szerzők, és nem is kizárólag a településszám alapján sorolták be őket, így ebben az esetben is találhatunk 500 főnél népesebb településeket e kategóriákban.

Összességében megállapítható, hogy bár nagyon fontos tényező a települések tipizálásánál a népességszám, de napjainkban már önmagában semmiképpen nem elegendő csak erre hagyatkoznunk. Az aprófalvak problémái ugyanis csak részben adódnak az alacsony népességszámból, fontos e mellett a nyugati határtól való távolság, a fővárostól és dinamikusan fejlődő nagyvárosoktól való távolság, valamint a közlekedési elérhetőség is.

Történeti előzmények

Első ránézésre is megállapítható, hogy jelenleg elsősorban a dombvidéki és hegyvidéki területeken fordulnak elő aprófalvas térségek, de ez korábban nem feltétlen volt így. Bár kétségtelen, hogy az Alföldön már a török hódoltságot megelőzően is jellemző volt a nagyobb lélekszámú települések jelenléte (így pl. a 15. században a mai Magyarország területén létezett mintegy 5 ezer település nagyobb része az Alföldön és Észak-Magyarországon volt), de az óriásfalvak általánossá válása csak a 18–19. századra tehető, mely folyamat együtt járt a tanyásodással (Szigeti E., 2002). A történelmi előzményeknél fontos megjegyezni azt is, hogy már Tessedik Sámuel is rossz településformának tartotta a kislefalvakat (szemben az alföldi óriásfalvakkal és mezővárosokkal), de hasonlóképpen fogalmazott Erdei Ferenc is.⁴⁶ Ennek oka, hogy a 19. századtól kiépülő alapellátáshoz kapcsolódó szolgáltatások (oktatás, egészségügy, kereskedelem, posta, közigazgatás stb.) szervezése ilyen lélekszám mellett nem gazdaságos. A probléma fontosságát mutatja, hogy a 18. század végén a települések 56%-a számított aprófalunak, ahol az akkori népesség ötöde (19,4%) élt (a mai ország területére számolva) (Lettrich E., 1975, idézi: Enyedi Gy., 1980). Ezt követően e térségekben is nőtt a népesség száma a demográfiai átmenet során (főleg a 19. század második felében és a 20. század első felében), amit ráadásul a mezőgazdaság modernizációja miatt az eltartóképesség növekedése is követett. Összességében elmondható, hogy a legtöbb esetben a 19–20. század fordulóján érték el e települések a népességeltartó képességüknek a maximumát⁴⁷. Mindezek hatására az

⁴⁴ Az alkalmazott szempontok: természeti erőforrások, a településszerkezeten belül elfoglalt hely, a gazdasági szerep, a forgalmi helyzet, az alapellátottság, a demográfiai-társadalmi helyzet és a jövedelmi-vagyoni viszonyok, a településfejlődés üteme és iránya (összesen 27 mutató).

⁴⁵ I. az agglomerációk belső övezetének közszélei; II. az agglomerációk külső övezetébe tartozó közszélek; III. csekélyebb népességű, stagnáló-mérsékeltlen csökkenő lakosságú lakó- és vegyes funkciójú falvak; IV. idegenforgalmi szerepkörű falvak, fürdőhelyek; V. kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű falvak, esetenként jelentős agrárszerepkörrel, illetve külterületi lakossal; VI. jó munkaerő-piaci helyzetű, stabil társadalmú kislefalvak, lakó és idegenforgalmi szerepkörrel; VII. rossz munkaerő-piaci helyzetű, fogyó népességű, hátrányos helyzetű, torzult demográfiai-társadalmi szerkezetű kislefalvak.

⁴⁶ Idézi: Beluszky P. és Sikos T. T., 2007.

⁴⁷ E kifejezés használata azért fogadható el erre az időszakra vonatkozóan, hiszen a településtípus ekkoriban

aprófalvak aránya a teljes településlétszámhoz viszonyítva ekkorra jelentősen csökkent (1870-ben a települések alig 28%-a volt aprófalú) (Kiss J. P., 2008). A 19. század végétől azonban egyre inkább megerősödött a migráció: a természetes szaporodást részben a gyorsan iparosodó nagyvárosok felé irányuló migráció, részben a kivándorlás vezette le⁴⁸. Így összességében az 1950-es évek elejéig jellemzően stagnáló népességszámot tapasztalhatunk az egyes településeken, és az aprófalvak aránya is 17,5%-ra csökkent a teljes településhálózaton belül,⁴⁹ míg a lakosságból mindössze csak 2%-kal részesedtek (Enyedi Gy., 1980), mely arányok azóta némileg növekedtek. Ennek oka abban keresendő, hogy a kisfalvak népességszáma is jelentősen fogyatkozott, így egyre több település lélekszáma csökkent 500 fő alá.⁵⁰ Visszatérve az aprófalvakra: az 1950-es évektől kezdve néhány évtized alatt az apró- és törpefalvak népességük több mint felét elvesztették, részben az említett migrációs folyamatok, részben a gyorsan visszaeső, majd negatív tartományba hajló természetes szaporodás miatt. A folyamat gyors lefutását mutatja, hogy csak 1970–1980 között 47,5%-kal csökkent a 100 főnél kisebb falvak lakossága. A népességfogyás mértéke egyébként szoros összefüggést mutat a településnagysággal: minél nagyobb lélekszámú kategóriát vizsgálunk, annál kisebb volt a csökkenés üteme az utóbbi évtizedekben (Ladányi J. és Virág T., 2009). Persze kivételek is akadnak, ahol az iparosítás, vagy a turizmus fejlesztése révén már ekkor is jelentős népességszámnövekedés volt megfigyelhető, és így tartósan át tudták lépni az 500 fős lélekszám-határt (Kiss J. P., 2008). Mindezek alapján összességében megállapítható, hogy a kisfalvak száma csökkent az utóbbi évtizedekben, míg az aprófalvaké nőtt (a két kategória a magyar településállománynak ugyanúgy kb. az 54%-át teszi ki, mint 1920-ban, csupán a két kategória között történt jelentős átrendeződés⁵¹).

Látható tehát, hogy a 2. világháborút követően óriási átrendeződés játszódott le. Terepi munkánk során többször is tapasztaltuk, hogy a századforduló környékén még több száz fős lakossággal rendelkező települések lakossága ma már csak az egykori értéknek a 10–30%-a (lásd pl. Pamlényt, Keresztét, Kárát a Cserehát északi részén). Ennek oka több tényezőre vezethető vissza:

– Az ipari beruházások keltette munkaerő-kereslet (és az ott elérhető viszonylag magas

az önellátó mezőgazdasági termeléssel volt jellemezhető, és a kor termelési technológiai szintje, valamint közlekedési adottságai mellett gazdaságilag hatékony településformának volt tekinthető (Kiss J. P., 2008).

⁴⁸ 1880–1910 között az 1000 főnél kisebb falvak 49%-os vándorlási veszteséget szenvedtek el (Beluszky P. és Sikos T. T., 2007).

⁴⁹ Mindez a községalkítások és településegysítések következménye. Az 1924. évi IV. tc. lehetőséget adott például arra, hogy a közigazgatás egyszerűsítése, valamint gazdasági okok miatt a közel fekvő településeket egyesítse. Ennek hatására 1920–1941 között az 1000 főnél kisebb települések száma hatodával, az 500 főnél kisebb települések száma pedig negyedével csökkent (Szigeti E., 2002).

⁵⁰ Ha a jelenleg 500 fő alatti népességszámú települések összes népességszámának változását elemeznénk, akkor az utóbbi másfél évszázadban szinte folyamatos és jóformán egyenletes mértékű csökkenést figyelhetnénk meg (kivétel a második világháborút követő ideiglenes kirajzás). Más megközelítés alapján pedig megállapítható, hogy a mai aprófalvaknak kb. a fele az államszocialista időszakban vált aprófaluvá, és csak mintegy 40%-a volt eredetileg is aprófalú (Kiss J. P., 2008).

⁵¹ 1920-ban a települések 24,2%-a volt 500 fő alatti, míg 29,3%-uk 500–999 fő közötti (Szigeti E., 2002). Napjainkban 32,9% 500 fő alatti és 21,4% 500–999 fő közötti. Alig néhány tucatnyi településről tudunk, amelyek népességszáma (még ha csak ideiglenesen is) de alulról lépte át az 500 fős küszöböt a második világháborút követően.

jövedelem, valamint a viszonylag kedvezőbb munkakörülmények⁵²⁾ vonzották a korábban mezőgazdasággal foglalkozó falusi lakosokat, akik közül sokan előbb csak ingáztak (harmaduk ráadásul heti vagy kétheti rendszerességgel⁵³ – Enyedi Gy., 1980), majd egy részük később el is költözött;

- A fiatalok előtt a korábbinál jobban megnyílt a lehetőség, hogy középfokú, majd felsőfokú oktatási intézményekbe járjanak, márpedig a magasabb iskolai végzettségűek (akárcsak az ingázók) nagy arányban költöztek el, ami a falvak későbbi fejlődésének/fejlesztésének gátjává vált;
- A mezőgazdaságban végrehajtott kollektivizálás, valamint az egyéni gazdálkodók extrém adóterhelése (valamint esetenként kifejezetten az üldözése) tömegeket fordított el a mezőgazdaságtól az 1950-es években. Bár az igazán 1960-as években elterjedt háztáji termelés már esetenként jelentősebb jövedelmet is eredményezett (Juhász J., 1980, Misi S. és Markó L., 1977), mint az ipari foglalkoztatottak esetében, de ez már nem volt elegendő vonzerő a fiatalok számára. Nem szabad elfelejtenünk azt sem, hogy sok nemzetiségi falut érintett a németek kitelepítése, illetve a szlovák–magyar lakosságcsere, és a nemzetiségi lakosok helyére érkező magyarok már nem igazán kötődtek a településhez (lásd Somogydöröcske esetét – Sipos I., 2007).
- Az 1960–70-es években végrehajtott körzetesítési intézkedések⁵⁴⁾ (oktatási, igazgatási, egészségügyi intézmények, kiskereskedelmi üzletek koncentrációja a központi funkciókkal rendelkező falvakban, és az önállóságuk tömeges felszámolása) hatására az aprófalvak többsége a lakófunkción kívül szinten minden egyéb funkciójától megvált. Ebben az időszakban a településeket szinte kizárólag méretgazdaságossági alapon ítélték meg, mely szerint annál jobb és gazdaságosabb a lakosok ellátása, minél magasabb a lakosság száma (Beluszky P. és Sikos T. T., 2007). Ezek alapján a 900–1000 fő alatti falvakat élet- és fejlődésképtelennek nyilvánították. A tömeges községegyesítés⁵⁵⁾ ellenére (ellentétben a két világháború közötti időszakokkal⁵⁶⁾ a kis- és aprófalvak száma nemhogy csökkent volna, hanem még növekedett is (1960–1990 között mintegy 200-zal), ami egyértelműen a települések csökkenő népességszámának tudható be (Szigeti E., 2002).
- A falusi társadalom jelentősen átalakult: a mezőgazdasági foglalkozásuk aránya a falvak esetében is kisebbségbe került, ráadásul a földtől is teljesen elszakadtak, a rövid időn belüli többszörös tulajdonosváltás, majd a kollektivizálás miatt (Enyedi Gy., 1980). A rendszerváltozás után a korábbi ipari foglalkoztatottak nagy része munka-

⁵²⁾ Fix munkaidő, szabad- és munkaszüneti napok, egészség- és társadalombiztosítás stb.

⁵³⁾ Ezen ingázók rendkívül rossz életkörülményeit mutatja be Tarr Sándor *6714-es személy*, valamint Csóka c. novellája is.

⁵⁴⁾ Akkori szóhasználatban koncentrált decentralizáció.

⁵⁵⁾ A községegyesítés mértékét mutatja, hogy az 1911-ben, a mai ország területét figyelembe véve, mintegy 850 aprófal volt Magyarországon, azonban a mai közigazgatási beosztást tekintve számuk kevesebb mint 600 lett volna (részben összevonták őket, részben egyes települések csak 1911 után jöttek létre). Itt jegyeznénk meg azt is, hogy a jelentősen fogyó népességű apró- és törpefalvak észak-magyarországi felülreprezentáltsága is részben a közigazgatási hatásnak a következménye, hiszen az ország egyéb részein (lásd pl. Nyugat-Magyarország) az egymáshoz közelebb fekvő településeket nagyobb arányban vonták össze (Kiss J. P., 2008).

⁵⁶⁾ A két világháború közötti időszakban egyrészt a korábban (18–19. század) szétválasztott falvakat egyesítették (alsó-felső, nemes-pór stb.), másrészt a legkisebb népességszámú vagy tartósan fogyó falvakat vonták össze (Kiss J. P., 2008).

nélküli lett, a mezőgazdasági termelés válsága miatt a mezőgazdasági munkahelyek is jórészt megszűntek, míg a háztáji gazdálkodás az 1991. évi XXV. részleges kárpót-lásról szóló törvény elfogadását követően megszűnt.⁵⁷

- Mindezek összességéként a helyben maradók korszerkezete az aprófalvas térségek jelentős részében vészesen öregedni kezdett, és ma nem egy esetben a falvak lakosságának átlagos életkora jóval 50 év feletti. E jelenség a természetes szaporodás gyors csökkennésére, sőt természetes fogyásba történt átváltására vezethető vissza, mely folyamat a többi településtílushoz képest jóval drasztikusabb volt (Kiss J. P., 2008). Ezzel párhuzamosan azonban sok apró- és törpefalu népessége kifejezetten fiatalos, ami vagy a szuburbanizációra (Zalegerszeg, Kaposvár, Pécs, Szombahely környéke), vagy – és ez a gyakoribb – az etnikai alapú elkülönülésre vezethető vissza (lásd pl. a Cserhát északi részét, Dél- és Nyugat-Baranyát, valamint Szatmárt) (Kiss J. P., 2008, Ladányi J. és Virág T., 2009).

Elmondható tehát az, hogy e települések ma már korántsem tradicionális kis agrárköz-ségek, hanem egyszerűen az elmúlt évtizedekben lezajlott társadalmi-gazdasági folyamatok vesztesei (Kiss J. P., 2008). Mindezt jól láthajuk, ha végignézünk az aprófalvak többségén, ahol többnyire ma már a ház körüli kertet sem művelik, állatokat alig tartanak (utóparaszti hagyományok), a határban pedig többnyire csak néhány egyéni vállalkozó vagy gazdasági társaság műveli a földet (többnyire alacsony bérleti díjakat vagy minimális haszonbért fizetve a tulajdonosoknak).

Mindezen tényezők hatására tehát az aprófalvas térségek népességszáma jelentősen csökken, és ezek alapján igazat adhatunk Kiss János Péternek, aki szerint az aprófalvak vizsgálatánál nem is az az érdekes, hogy miért és hogyan csökkent a népesség száma, hanem hogy egyáltalán miért maradhattak meg ilyen arányban ezek a települések (Kiss J. P., 2008).

Az aprófalvas térségek helyzete napjainkban

A rendszerváltozás az aprófalvak életében jelentős változásokat eredményezett. Fontos, bár a hétköznapiakat kevésbé érintő kérdés volt, hogy az aprófalvak visszanyerték önállóságukat, és az 1990-es évek első felében a korábbinál nagyobb költségvetési juttatások révén még fejlesztésre és közösségépítésre is volt lehetőségük⁵⁸. Ennél más sokkal fon-

⁵⁷ A munkában eltöltött időhöz kötötte az állami gazdaságok alkalmazottai, illetve a termelő szövetkezeti nem tag alkalmazottak (vagy azok örökösei fejenként) 20 AK értékű földet kaptak. Azok a szövetkezeti tagok pedig akik nem vittek be földet vagy 30 AK-nál kevesebbet, azok 30 AK értékű földet kaptak.

⁵⁸ Az önállóság visszanyerése, valamint az elindult infrastrukturális fejlesztések (a korábban körzetiesített intézmények újrainyitása, kereskedelmi egységek nyitása, pormentes burkolatú utak építése, kommunális infrastruktúra stb.) ellenére a magyar vidék olyan mély társadalmi-gazdasági válságot élt át, mint az 1929–33-as világválság idején (Ladányi J. és Szelényi I., 2005). Ráadásul a nem elégséges források és nem melleleg a csökkenő lélekszám következtében olyan folyamatok indultak be, mint az 1960–70-es évek körzetiesítése során. Mindezt csak fokozta, hogy előbb jogi (többcélu kistérségi társulások létrehozása 2004-ben), majd finanszírozási technikákkal (kisiskolák finanszírozási megszorításai) e folyamatot gyorsítani is igyekeztek (ezt nevezi Ladányi János és Szelényi Iván lopakodó körzetiesítésnek). Voltaképpen ezt az irányt erősítette a falusi kisposták bezárása, a vasúti szárnyvonalak felszámolása, illetve a politikai közbeszédben egyre gyakrabban felmerülő önkormányzati reform (nagyobb egységek létrehozásával).

tosabb változás volt, hogy a kialakuló új térszerkezetben (részletesebben lásd később) kedvezőtlen pozícióba kerülő térségekben a korábban ipari üzemekbe ingázó falusi munkavállalók többsége elvesztette munkahelyét (lásd Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl). Ezzel szemben a dinamikusan fejlődő térségekben (Közép-Dunántúl, Nyugat-Magyarország), valamint azok közvetlen közelében még javult is helyzet. Összességében elmondható, hogy bár a természetes szaporodás napjainkban is negatív az aprófalvakban, de a várdorlási mérleg az aprófalvak összesítésében is pozitív, vagyis a veszteség napjainkban a természetes fogyásból ered. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy igen heterogéné vált az aprófalvak mezőnye, hiszen a mintegy ezer település kétharmadában nem figyelhető meg pozitív változás. E települések közül a legkisebbek várhatóan rövid idő alatt elnéptelenednek, és/vagy üdülőfaluvá válnak (Kiss J. P., 2008). Teljes tömeges elnéptelenedés azért nem várható, mert a beépített anyagok minősége⁵⁹ és a kiépített infrastruktúra széles köre miatt⁶⁰ valamilyen szintű hasznosítás valószínűsíthető.

Általános probléma azonban, hogy a mezőgazdasági termelés visszaesésével, valamint a korábban e térségekben működő termelőszövetkezetek szétesésével a településen belüli munkalehetőségek köre nagyon leszűkült. Az ingázás lehetőségét csökkenti a személygépjármű-használat magas költsége,⁶¹ a közforgalmú közlekedés alacsony színvonal (csökkenő járatsűrűség), valamint annak növekvő költségei. Márpedig Köllő János (1997) vizsgálatai bebizonyították, hogy ilyen körülmények között már kis távolságra sem nagyon éri meg napi szinten ingázni (30 km feletti távolságra már csak a potenciális munkahelyek 30%-a érhető el gazdaságosan). Mindezek okán többen felvetették, hogy csökkenteni kellene az ingázás költségeit (Köllő J., 1997, Kertesi G., 2000), vagy pedig alternatív közlekedési lehetőséget kell biztosítani. Ez utóbbira lehet egyfajta megoldás az iránytaxiként használt falugondnoki szolgáltatás. Az aprófalvas térségek lakosságának ellátásában már jelenleg is fontos szerepe van a falugondnoki szolgáltatásnak, melynek kialakulása még az 1980-as évekre nyúlik vissza. Ekkor civil kezdeményezésre a Népjóléti Minisztérium támogatásával Borsod-Abaúj-Zemplén megyében indult be a program. A falugondnokokról már az 1993. évi III. tc., valamint annak 1996. évi módosítása is rendelkezett, majd 1998-tól támogatják az alacsony lélekszámú települések esetében a járművek beszerzését, valamint azok üzemeltetését, normatív alapú támogatás formájában. A járműveket már az eredeti koncepció szerint sem csak szociális célra lehetett használni, hanem egyéb (piaci alapú) személyszállításra is bérbe lehet venni. A Szociális és Családügyi Minisztérium 1/2000. (1.7.) rendeletének meghatározása szerint: „*A falugondnoki szolgáltatás célja az aprófalvak (és a külterületi lakott helyek) intézményhiányból eredő települési hátrányainak enyhítése, az alapvető szükségletek kielégítését segítő szolgáltatásokhoz, közszolgáltatáshoz, egyes alapelállításokhoz való hozzájutás biztosítása.*”

Az ezredfordulón már összesen mintegy 800 településen volt jelen a falugondnoki, valamint ennek egy speciális változata, az ún. tanyagondnoki rendszer (Szanyi É. és Kemény B., 2003). 2008-ban pedig már mintegy 1000 településen (714 falugondnoki és 224 tanya-

⁵⁹ Többnyire kő vagy téglaházak épültek az utóbbi évtizedekben.

⁶⁰ Víz, gáz, telefon, portmentes út stb.

⁶¹ Bár a személygépjármű ellátottság alacsonyabb még a vidéki átlagnál is, de így is az aktív keresővel rendelkező háztartások többségében van személygépjármű. Azonban az alacsony jövedelemszint miatt annak használata meglehetősen korlátozott (Kiss J. P., 2008).

gondnoki szolgáltatás) (Kostyál Á., 2008) és a rendszer azóta is folyamatosan fejlődik. Az ÚMVP (Új Magyarország Vidékfejlesztési Program) keretében is lehetett pályázni falugondnoki és tanyagondnoki buszok vásárlására, melyhez már önerőre sem volt szükség.

Az egyik általunk vizsgált térségben például (Krasznokvajda és térsége, lásd Lieszkovszky J. P. és Szabó Sz., 2009) minden település nyert már korábbi pályázatokon pénzt a falugondnoki mikrobusz (közösségi busz) vásárlására, mely révén jellemzően mikrobuszt (8–9 fős jármű) vettek. Krasznokvajdán azonban már 3 jármű is üzemel. Ezen kívül fontos megemlíteni, hogy a települések a falugondnok foglalkoztatására is kapnak támogatást. Az autóbuszjáratok hiányát úgy pótolják, hogy a falugondnoki mikrobuszok figyelembe veszik a környező települések autóbuszjáratainak menetrendjét (főleg Krasznokvajdán és Encsen van átszállási lehetőség), és azokhoz csatlakozva jönnek-mennek. Mivel a krasznokvajdai iskolába járnak a környező települések tanulói, ezért az ő napi utaztatásukban is fontos szerepet játszik a falugondnoki szolgálat. A kisebb településeken minimális összegért többnyire költségtérítéssel utat is vállalnak (ilyenkor jellemzően a benzinköltséget kell csak megtéríteni az utasoknak). Így pl. Kányról Encs 2000, Miskolc pedig 3000 forintért elérhető (a mikrobusz kibérlése kerül ennyibe, vagyis fejenként az autóbuszjegy árának töredékébe került az út). Krasznokvajdáról a kisbusz kibérlése 7000 forint egy Miskolci útra. Ráadásul nincs kötött menetrend, és jellemzően háztól-házig szállítást végeznek. Amikor a falugondnoki mikrobuszt kibérli valaki, akkor ezen időszakban a többi (hagyományos) feladatát egy környező település falugondnoka látja el, helyettesítéssel. Ez a lehetőség azért is hasznos, mert az itt élők vásárlási szokásaira egyébként is jellemző, hogy havonta egyszer-kétszer mennek az emberek nagyobb bevásárlásra. Különösen nagy jelentősége van ennek a beiskolázás időszakában, amikor a gyerekeknek kell a szükséges felszerelést megvásárolniuk. Ilyenkor jellemzően Miskolci hipermarketekbe járnak. Ráadásul kb. hetente tankolni kell menni a mikrobuszszal (az APEH előírásai miatt az önkormányzat nem tárolhat benzint), és ekkor ingyen elvisznek embereket Encsre bevásárolni, ahol a legközelebbi benzinkút található. A már nehezebben kimozduló idősebb embereknek lista alapján be is vásárolnak, valamint délben a szociális étkeztetés keretében ebédet hordanak Krasznokvajdáról a szomszédos településekre a falugondnokok. Munkájuk jelentős részét teszi ki a betegek szállítása (elsősorban a krasznokvajdai háziorvosi rendelőbe), hétköznap reggel és délután az iskolások és óvodások szállítása (jellemzően reggel van megfelelő autóbuszjárat, csak visszafelé nem tudnak utazni). Néhány esetben még munkavállalókat (pl. a körjegyzőségbe dolgozókat) is szállítanak. Iskolai tanítási időszakban jellemző az is, hogy a közép- vagy felsőfokú tanintézményben tanulókat vasárnap elviszik Encsre, Szikszóra vagy Miskolcra, ahonnan menetrend szerinti autóbuszszal vagy vonattal tudnak tovább utazni. Speciális feladatot jelent, ha hirtelen rosszullet esetén kell valakit az encsi ügyeletre beszállítani. Mivel a mentőre sokszor órákat kell várni, ezért arra is gyakran van példa, hogy riasztják a mentőt, majd félúton találkozhatnak (jóllehet egészségügyi szakszemélyzet nincs az autóbuszokon). A szolgáltatás lakossági megítélése elég vegyes, azonban ennek ellenére elmondható, hogy a falugondnoki szolgálat sokrétű szolgáltatást nyújt a térségben élőknek, és ma már hozzátartozik az itt élők hétköznapijához. Esetenként más megoldás is szóba jöhet az alternatív közlekedési lehetőségek közül. Egyfajta iránytaxiként működő rendszerben, a Magrima '98 Kft.-ben dolgozó néhány kányi lakost egy ott dolgozó, és Szalaszendről naponta bejáró foglalkoztatott szállítja Krasznokvajdára saját autójával.

Ezen kívül – egyelőre elsősorban a roma lakosok körében – a valódi iránytaxi szolgáltatás is megfigyelhető. Egy Krasznokvajda–Encs viszonylat a szokásjog alapján 3000–3500 forintba kerül (Leskó S., 2008).

A napjainkban lejátszódó folyamatok kapcsán mindenképpen meg kell említenünk azt is, hogy egyes településeken jelentős bevándorlás is megfigyelhető, aminek több forrása is van. Egyrészt az aprófalvas térségek egy jelentős részében intenzíven növekedni kezdett a romák aránya, vagyis eddig nem vált be a kutatók és tervezők azon félelme (várakozása), hogy az aprófalvak tömegesen elnéptelenednek, hanem e települése népesség (szemben az országos tendenciával) kifejezetten növekedni kezdett (Ladányi J. és Virág T., 2009). Ezek a települések azonban így voltaképpen kisfalusi gettókká váltak, bár ennek már voltak történeti előzményei is, hiszen a amerikai és nyugat-európai szegénynegyedekkel (slum) és gettókkal szemben a kelet-európai államszocialista rendszerekben ezek funkcióit hagyományosan a gettósodó falvak vették át⁶². Ez azért különösen kedvezőtlen folyamat, mert a városi szegénynegyedekhez képes sokkal jobban izoláltak (zsákfalvak, kedvezőtlen közforgalmú közlekedési lehetőségek, alacsony személygépjármű-ellátottság, a korábbi körzetesítés miatt alapvető helyi intézmények és szolgáltatások – és így a közösség életét szervező, irányító értelmiség – hiánya stb). Mindezek következményeként az ingatlanárak drasztikusan lecsökkentek e településeken, ami tovább fokozta e gettósodási folyamatot. A nyomott kereslet miatt a házak ára gyakran még a beépített anyag áránál is alacsonyabb. Ráadásul még az sem mindig költözik el, aki teheti, hiszen erős érzelmi kötődés alakul ki a ház és a település iránt (Kiss J. P., 2008). E hátrányok persze az érintett aprófalvakban élő nem roma polgárokat is érintik, tehát koránt sem csak cigánykérdésről van szó, és az újabb generációknak sincs nagyon kitörési lehetősége (Ladányi J. és Szelényi I., 2004). Az itt élők voltaképpen az önkormányzatok által folyósított szociális alapú támogatásokra (jobb esetben a közcélú foglalkoztatásra) vannak utalva. E folyamatot csak erősítette, hogy a rendszerváltozás után tömegesen jelentek meg a városokból (elsősorban Budapestről) kiköltöző szegények (sokszor romák) a kedvezőtlen helyzetű aprófalvas térségekben. Voltaképpen létrejön egy „falusi underclass”, ami egy teljesen új minőségű jelenség, hiszen gyakorlatilag semmilyen szerepük nincs a társadalmi-gazdasági munkamegosztásban, kvázi „feleslegesség” váltak. E folyamatok vezettek el odáig, hogy az ország egyes térségeiben már a magas kamatra kölcsönt adó uzsorások is megjelentek, és egyfajta premodern patrónus–kliens viszonyrendszert⁶³ építettek ki a helyi társadalomban (Ladányi J. és Virág T., 2009). A bevándorlás másik oka a turizmusra vezethető vissza. Sok nagyvárosi, valamint külföldi (főleg német és holland) vásárolt ingatlant, akik közül egyre többen végleg le is telepednek, elsősorban a Balaton környékén, valamint Nyugat-Magyarországon, és így az előregedő falvak egy része már napjainkra is üdülőfaluvá alakul át (Ladányi J. és Virág T., 2009). Az ország többi aprófalvas térségében inkább csak foltszerűen jelennek meg a turisztikai célú ingatlanvá-

⁶² Az egykori cigánytelepek (putrik) lakói az 1970-es évektől kezdve tömegesen költöztek be az üresedő falvak olcsó házaiba (ezt szociálpolitikai támogatásokkal és kedvezményes hitellel maga az állam is elősegítette). Mindez persze csak erősítette a gettósodási folyamatot, hiszen az aprófalvak lakóházai eladhatók voltak, és a meglévő előítélet is egyfajta menekülési hullámot indított el, bár némileg igyekeztek felügyelet alatt tartani a folyamatot, és kijelölt településekre próbálták irányítani a romákat (Ladányi J. és Virág T., 2009).

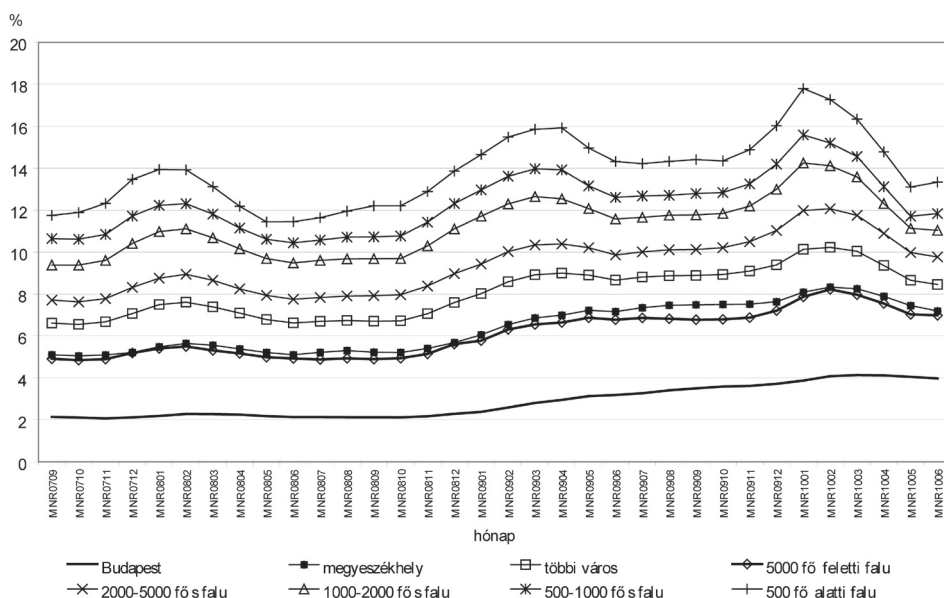
⁶³ Önmagában már a segélyek és szociális támogatások elosztásának módja, a közcélú foglalkoztatás mi-kéntje is ezt erősíti, ami egyes polgármesterek tevékenységén is jól érzékelhető.

sárlók. Harmadik okként pedig meg kell említenünk a városfejlődés azon szakaszát, amit egyesek dezurbanizációnak (lásd pl. Kovács Z., 2002), mások dekontrációnak neveznek (Enyedi Gy., 1988). Mindezen folyamatokat csak erősítette, hogy az aprófalvas térségek infokommunikációs infrastruktúrája is sokat fejlődött, így akár már a távmunkára is lehetőség nyílt. Nem egy apró- és törpefaluban ma már az ingyenes WIFI is elérhető, és a szociális rászorulókról részére ingyenesen osztanak szét használt PC-ket különböző civil szervezetek.

A társadalmi-gazdasági problémák kapcsán mindenképpen utalnunk kell arra is, hogy a korábbi paraszti hagyományok nem csak és kizárólag azért nem élnek tovább (vagy ha igen, akkor a lakosság szűk körében), mert az már nem gazdaságos, hanem egyrészt az öregek már nem bírják, a fiatalabb beköltözők pedig egyáltalán nem is preferálják.

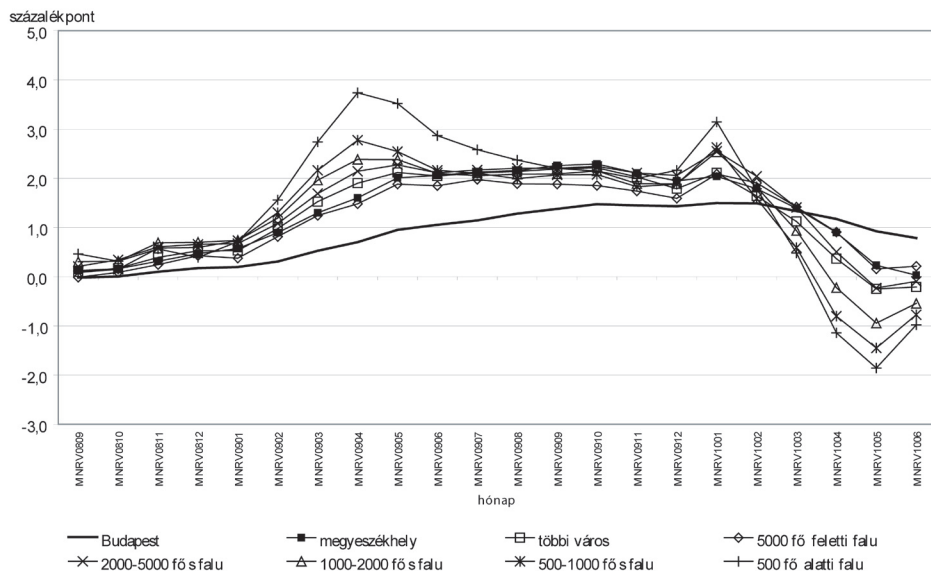
Végül az aprófalvak helyzetének bemutatásakor mindenképpen utalnunk kell arra a tényre is, hogy a 2008-ban kirobban világgazdasági válság az aprófalvas térségeket is érzékenyen érintette, hiszen a külső és a belső kereslet hanyatlása miatt ipari üzemek visszaeső termelése, esetenként teljes felszámolása miatt, a településcsoportra jellemző egyébként is magas munkanélküliségi ráta tovább növekedett (1. ábra).

A folyamatot szemléletesebben ábrázolhatjuk akkor, ha megvizsgáljuk, hogy hány százalékponttal változott a munkanélküliségi ráta az előző év azonos időszakához képest (2. ábra). Jól látható, hogy a válság csúcspontjainak számító időszakokban (2009 első félév, 2010. első negyedév) pont e településkategóriában növekedett meg leginkább a mutató értéke, bár kétségtelen tény az is, hogy a 2010. második negyedévtől megfigyelhető javulás is ebben a kategóriában a leglátványosabb.

Szerkesztette: Lőcsei H. és Szabó Sz., ÁFSZ adatok alapján

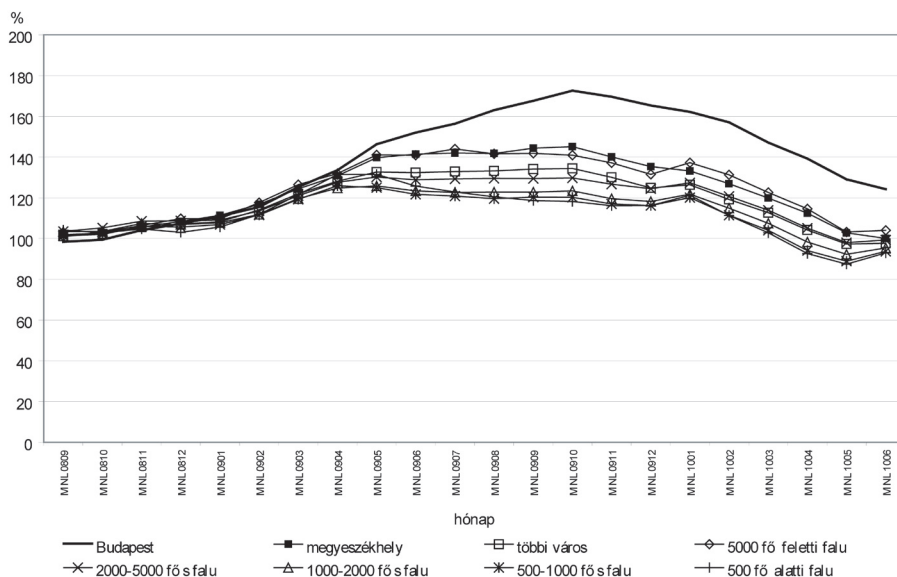
1. ábra: A regisztrált munkanélküliek arányának változása településkategóriánként, 2007 szeptember – 2010 június

Szerkesztette: Lőcsei H. és Szabó Sz., ÁFSZ adatok alapján

2. ábra: A munkanélküliségi ráta értékének változása, 2007 szeptember – 2010 június (az előző év azonos időszakától számított eltérés, százalékpontban megadva)

Fontos azonban kiemelni azt a tény is, hogy bár a kisebb népességszámú települések munkanélküliségi adatai kedvezőtlenebbek, de a változás mértéke mégis a nagyobb településeken, azon belül is elsősorban Budapesten emelkedik ki (3. ábra). Vagyis bár alapvetően alacsony értéket tapasztalhatunk még a válság kellős közepének számító hónapokban is (2009 utolsó negyedéve, 2010 első negyedéve), de az mégis majd duplája az egy évvel azelőtti értéknek. Ennek megfelelően a változás mértéke a kisebb településkategóriákban mutat alacsonyabb értéket, hiszen az eleve kedvezőtlen adatokhoz képest a munkanélküliségi ráta növekedése szinte elenyésző (az előző év azonos időszakához képest mintegy 20%-os növekedést figyelhetünk csak meg 2009 utolsó negyedévében, 2010 első negyedévében.). Az utóbbi hónapok javuló értékei azonban érdekes módon pont ezekben az alacsonyabb népességszámú településkategóriákban mutatkozik meg leginkább, míg Budapesten tovább nőtt a munkanélküliek aránya, a másik két városi, és a legnagyobb falusi kategóriában pedig stagnált az előző év adataihoz képest. (A gazdasági válságról és annak hatásairól részletesebben lásd Lőcsei H., 2010)

Szerkesztette: Lőcsei H. és Szabó Sz., ÁFSZ adatok alapján

3. ábra: A regisztrált munkanélküliek számának indexe, 2007 szeptember – 2010 június (előző év azonos időszaka = 100%)

A tanyás térségek, és azok társadalmi-gazdasági problémái

A tanya fogalma

A külső formai jegyek alapján megkülönböztetünk szórványos (magános), ill., csoportos településeket. A szórványok⁶⁴ jellemzője, hogy hagyományosan a munka- és a lakóhely nem különül el egymástól, bár napjainkban ez egyre kevésbé igaz, jóllehet Mendöl Tibor ezt még fontos alapkritériumnak tartotta (Mendöl T., 1963). Érdekes módon Erdei Ferenc pont ezt kifogásolta a földrajzos szemléletben: szerinte a tanya nem együttes munkahely és lakóhely, hiszen a lakóhely a városban van (Erdei F., 1941). Így bár szerinte önálló tájegység, de nem önálló település. Ráadásul Erdei Ferenc szerint a mezőváros és a tanya közötti sugaras-pókhálózat is ezt a függést bizonyítja (a tanyák között nincs út, hanem a tanya és a város között húzódnak a dűloutak, míg a szórványoknál jellemzően egymás között is van út). Így a szórványtelepülés helyett inkább a tartozéktelepülés megnevezést tartaná helyesnek.

Az első tudományos igényű megfogalmazás Györffy Istvántól származik: „Tanya,

⁶⁴ Statisztikai értelemben sokszor egyszerűen csak a külterületi népességgel azonosítják a tanyákon élőket, bár ez a két fogalom (különösen az 1945 előtti statisztikai adatsorokban) nem teljesen azonos. A külterületi népességnek nem egy esetben akár a 15–20%-a is lehetett majorságokban élő (tehát nem tanyai) lakos.

*vagy régebbi nevén szállás alatt a magyar Alföld szórt, magányos telepeit értjük, melyek ma a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás központjai, régebben pedig a lábas jószág telelőhelyei voltak. A tanya azonban nem önálló településforma, hanem a hozzá tartozó földbirtokkal együtt valamely város, vagy nagyközség függvénye.*⁶⁵

Ezt a megfogalmazást fogadja el Erdei is, amikor a tanya ismérveiként a következőket határozza meg (Erdei F., 1942):

- magános település, amely a városok zárt tömbjén kívül helyezkedik el;
- mezőgazdasági (őstermelői) célt szolgál (állattartás, földművelés, halászat, erdőgazdálkodás);
- a termeléssel foglalkozó tartózkodási helye, de nem egyszerűen annak letelepedési helye.

Kezdetől fogva fontos volt tehát, hogy lakott (állandóan lakott) legyen a határban álló ház, mert ennek hiányában szimplán csak gazdaság épületről beszélhetünk, márpedig ilyen sokféle van a világon. Az utóbbi évtizedekben lezajlott változások miatt azonban ez az álláspont ma már biztosan nem tartható, hiszen egyre többször tapasztalhatjuk, hogy a tanya szimplán lakóhely, vagyis az ott élők már nem folytatnak érdemi mezőgazdasági tevékenységet.

A tanya fogalmát igazából ma sem egyszerű megadni. Azt mindenképpen fontos tisztáznunk, hogy a magyar szórványok semmiképpen nem alkotnak homogén egységet, azokat többféle szempont szerint is elkülöníthetjük (ahogy Erdei Ferenc megfogalmazta: nem szabad egységes zónákká összemosni azt, ami a valóságban nem az).

A munkamegosztás alapján két nagy csoportra oszthatjuk a magános településeket:

- **városias magános települések:** magános bánya- és ipartelepek, bakterházak, kutatási intézmények, idegenforgalmi jellegű magános települések stb. Más megközelítésben a városi tanya a város közelében lévő tanyákat jelenti, ahol gyakoribb a pihenő funkció megjelenése, valamint a lakó funkció megszűnése;
- **falusias magános települések:** alapvetően mezőgazdaságra épülő szórványok, ilyen a tanya és a farm is (nem feltétlen állandó lakófunkcióval);
- **periférikus tanyák:** a lakott településektől távol eső szórványok, melyeket elkerült a modernizáció, és így itt figyelhető meg a legtöbb társadalmi probléma a tanyavilágon belül.

Ezen kívül nagy különbség volt, legalábbis történelmi távlatokat tekintve, a városok és falvak külterületén kialakult tanyák között, a legelőpusztákon kialakult tanyák (mezei kertek, szálláskertek), valamint a folyószabályzás után művelhetővé vált területeken kialakult tanyák között. A természeti adottságok miatt néhol az állattartás (jász tanya), néhol a növénytermesztés (nagykun tanya) volt a domináns. Statisztikailag nehéz elkülöníteni a kettőt, mert mindkét esetben a külterületi népesség közé sorolja a KSH az itt élőket. A hagyományos értelemben vett tanyák elkülönítése így empirikus vizsgálatokat igényel (bár néha még a kérdezőbiztosnak is nehéz eldönteni, hogy akkor most tanya-e egy adott szórvány, vagy sem (Tímár J., 1990).

Fontos kihangsúlyozni a tanya jellemzőjeként, hogy az kívül esik a városok és falvak zárt tömbjén (Erdei F., 1942), másrészt egyes elemi lakóegységek (házak) a térben elkülönülnek egymástól (Mendöl T., 1963). Az Erdei–Mendöl vita egyik fontos eleme volt,

⁶⁵ Idézi Becsei J., 2001, 155. o.

hogy a tanya külön településnek számít-e, vagy a falvak és városok külső része/tartozéka. Erdei Ferenc (1941) és Györffy István (1937) egy zárt település külső részének tekintette a tanyákat, és a kétlakiságot hangsúlyozta. Ma már mindez nem tűnik különleges viszonyrendszernek, hiszen voltaképpen megfelel egy város-előváros kapcsolatnak, és ugyebár az előváros sem a város csatolt része, jóllehet funkcióit tekintve ugyanannyira hiányosak, mint a tanyák.

Fontos tisztáznunk azt is, hogy még a tanya elnevezés alatt is többféle altípust értünk. Erdei szerint a következő tanyatípusokat érdemes megkülönböztetni (Erdei F., 1942):

- **nagygazda tanya:** a földművelő cselédek laknak a külterületen, a föld tulajdonosa csak néha megy ki a tanyára;⁶⁶
- **haszonbéres tanya:**⁶⁷ úrbéres jellegű szervezet, ahol a birtokos nem tart fenn saját gazdaságot, hanem bérbe adja;
- **kisgazda tanya:**⁶⁸ a munkaképes korúak laknak a tanyán, az idősebb családtagok pedig a városi családi házban, és ezek mindig váltják egymást a generációk váltakozásával, ünnepeiket mindig a belterületen tartják, a várandós anyák is beköltöznek, és a gyerekek is innen mennek iskolába;
- **farmtanya:**⁶⁹ a tanya tulajdonosai állandó jelleggel kint élnek a külterületen, a városban tartozékaik (házaik) nincsenek, de társadalmi értelemben a városi közösség részei;

– **szórványtanya:**⁷⁰ annyiban különböznek a farmtanyáktól, hogy ezek egymás közt formálnak a belterületről leszakadt társadalmi egységet, szórványos falusi társadalmat. Ráadásul az utóbbi évtizedekben a tanyák is megváltoztak, modernizálódtak, és szinte eltűntek a 20. század első felében még majd 50%-os részesedéssel bíró, a városhoz erősen kötődő kisgazda tanyák (Csalog Zs., 1980). Nem mellékesen pedig jelentős változás volt a 20. század végén a mezőgazdaságban, így ma már az sem igaz, hogy a tanyák a nagyüzemi mezőgazdasági dolgozók külterületi lakóhelyei (Becsei J., 1966). Beluszky Pál már 1969-ben felhívta a figyelmet arra, hogy ha a TSZ tagok lakótanyáit is tanyáknak tekintjük, akkor a nem TSZ dolgozók házaival is ezt kell tennünk.

E felszámolóddási folyamatot jelzi, hogy a 19–20. század fordulóján még mintegy egy

⁶⁶ „...az úrbéri birtokosok és nagygazdák tanyáin állandó kinttartózkodásra, állandó lakásra kellett kitelepülniök a földbirtokosok alkalmazottainak, gazdasági cselédjeinek. Ezzel az is bekövetkezett, hogy a nagygazdák alkalmazottai városi lakóhelyüket feladták, és egyben kikerültek a magasabb társadalmi és kulturális szintet jelentő városok, illetve községek közösségéből...” (Erdei F., 1942, idézi Becsei J., 1983, 110. o.)

⁶⁷ „...a haszonbérlő így a saját gazdasága keretei között termel a tanyán, a gazda csak a fölügyeleti jogot gyakorolja kinn; szerződészerűen csak azért, hogy a haszonbérlési földteleket betartja-e a bérlő, gyakorlatilag azonban azért is, hogy egészében véve szemmel tartsa a bérlőt, és a föld és a tanya állapotát...” (Erdei F., 1942, 144. o.)

⁶⁸ „...A kisgazda-tanya az alföldi tanyák szabályszerű alakja, jellemzője, hogy egész éven át kinn lakik családjával együtt a munkaképes fiatal gazda, úgy-ahogy berendezett háztartása is van kinn, azonban igazi otthona benn a városban van, ahova öregségére be is költözik...” (Erdei F., 1942, 18. o.). Ahogy Erdei Ferenc Futóhomok c. könyvében megfogalmazza: ezen emberek otthona a városban volt, ide jártak „tisztát váltani”, ünnepelni és meghalni (Erdei F., 1937).

⁶⁹ „...nem hasonló települési-gazdasági egységekkel tartozik egy laza társadalmi egységbe, hanem a városi belterülettel szerveződik szoros társadalmi összetartozásba...” (Erdei F., 1942, 148. o.)

⁷⁰ „...ritkábban járnak a városba, mint akármelyik másfajta tanyaiaik, termelésük erősebben önálló és kevésbé piacra termelő... s már ünnepi alkalmakat is kinn a tanyán vagy a tanyaközpontban ülik meg...” (Erdei F., 1942, 149. o.)

millió ember élt tanyán, ma azonban ennek kb. a harmada, bár kétségtelenül jobb körülmények között, mint egy évszázada. Persze ez a modernizáció is speciális körülmények között zajlott le. Jóllehet napjainkba a tanyák nagyobb részét villamosították (tanyavillamosítási program), de az egészséges és higiénikus lakókörnyezetet szolgáltatató víz- és a csatornahálózat kiépítése az utópia körébe sorolható.

A tanyák kialakulása

A tanyák kialakulásának folyamata nem teljesen egyértelmű, így ez is vita tárgyát képezte. A tanyakutatók közül sokan gondolják/gondolták úgy, hogy bár jóval kisebb számban, de tanyaszerű települések már a török hódoltságot megelőző időszakban is voltak Magyarországon. Ezt a korábbi térképszelvényeken „szállásoknak” nevezték. Többen ezt a településformát a korábbi nomád életmód maradványának vélték (Györffy István⁷¹, Erdei Ferenc, Herman Ottó⁷², Fodor Ferenc, Hoffman Tamás, Kiss István, Makkai László, Maksay Ferenc, Rácz István⁷³ stb.) és történelmi folytonosságot állapítottak meg. Más kutatók (és különösen a földrajzosok) azonban nem fogadják el ezt a gondolatmenetet, és a tanyák kialakulását a 18. századra teszik (pl. Szabó István⁷⁴, Mendöl Tibor, Papp László, Simkó Gyula) (Beluszky P., 2003). Azt azonban minden kutató elfogadta, hogy tömegesen csak a 18. századtól jelentek meg a tanyák az Alföldön, így voltaképpen csak etnográfiai szempontból fontos kérdés a nomád hagyományok és szokások folytonosságának, valamint a keleti nomád törzsek hasonló szokásainak a vizsgálata (lásd pl. Györffy I., 1937), földrajzi szempontból nem. E ponton fontos megjegyeznünk, hogy a tanya kifejezést már a 16. században használták Kecskemét környékén, de ezek pásztorszállások voltak (Becsei J., 2001). Györffy István szerint a tanya halászzattal kapcsolatos szó, mely a halászkunyhóra ment át, mint a halász tanyájára. Végül innen vették át a földművelők és az állattartók (Erdei F., 1942).

A tanyák kialakulásának folyamatát is többféleképpen írják le:

- Sokan az ún. **mezei kertek** funkcióváltáson átesett utódainak tartják a tanyákat. A mezei kertek már jellemzően egyéni használatban voltak (a 16–17. században az alföldi

⁷¹ „...A tanya vagy szállás, tehát, mint az állattartás, főleg pedig az állatteleltetés központja, ősi hagyományként megvolt már nemcsak a török, vagy távolabb a mongol pusztítás-, hanem még a honfoglalás előtt is, mint nomád téli szállás. A napjainkban meglévő mezőgazdasági tanyát tehát ősi életformánkból mentettük át mai életformánkba...” (Györffy I., 1943, idézi Becsei J., 1983, 80. o.) „...a sok kis fehér tanya honfoglaló őseinkre emlékeztet, akiknek a sátrai épp így voltak elszórva a végtelennek látszó pusztákon. Ma is úgy vándorol a magyar ember, mint hajdanán. Kora tavasszal elhagyja a téli szállását, a falut, s nyári szállására, a tanyára költözik ki. Szentgyörgynap fog a tavaszi szántáshoz, s ettől kezdve nem sok dolga van a faluba. Ha hűvös idő jár, a jószágot beköti a tanyába, vagy ahogy sok helyen nevezik az ólba, mert a tanyák legrégebbi formája tulajdonképpen ól...” (Györffy I., 1915, 36. o.).

⁷² A tanya atavisztikus alkotmány, mely a megfagyott nomádság eredménye (idézi Beluszky P., 2003).

⁷³ „...A földműves paraszttanya őseit tehát...a magánhasználatú birtokokon felüti szállások körül kereshetjük...” (Rácz I., 1980.)

⁷⁴ „...a szállások a XVIII. század végén már nagyobb részben eltűntek az Alföldről amint az állattenyésztés helyét a földművelési tanyák foglalták el. Eleinte a földművelési tanyatelepeket is a szállás közös neve alá foglalták össze, s leginkább ez az oka, hogy közöttük gyakran még ma is szorosabb származási összefüggést tételeznek fel, semmint indokolt volna...” Szabó I.m 1929, idézi Beluszky P., 2003, 99. o.)

mezővárosok többségének távoli határrészeiben voltak jelen – Novák L., 1990), és a közös nyájakból kivont állatok tartása (pl. tüzelő ól⁷⁵), valamint az állattartáshoz kapcsolódó takarmány-előállítás (kaszálás) miatt alakultak ki. Ilyen pásztorszállások „tanyáztak” a mezővárosok marhacsordáit őrző és azokat piacra hajtó hajdúk is (Romány P., 1973). Az állattartáshoz takarmánygyűjtés, majd később szántóföldi művelés is kapcsolódott. A legfontosabb felszerelése a kút és az istálló volt, a növénytermesztést pedig szinte kizárólag a gabonatermesztés képviselte. Ezek a mezei kertek először nem is rendelkeztek lakófunkcióval, inkább csak üzemműközpontként (gazdasági épületek) működtek, tehát mindenképpen egy belterületi házhoz kapcsolódtak. Az ideiglenes lakófunkció megjelenésével a szállás⁷⁶ név vált általánossá. Az időlegesen használt (gazdaságilag hasznosított) határrészekben legfeljebb nyaralók vagy telelők (állatok nyári vagy téli szálláshelyei) jelentek meg.

- Más vélemények szerint a korábbi szállásoktól teljesen függetlenül alakultak ki, és kezdetül fogva földműveléssel foglalkoztak (lásd pl. Szabó István korábban már említett verzióját), míg ezzel szemben Györffy István (1910), később pedig Mendöl Tibor (1963) felvetette azt is, hogy a tanyák (legalábbis egyes esetekben) először a kétbeltelkes halmazfalvak **ólaskert** (akókert) övezetének a távolabbi határba történő kitelepülésével jöttek létre (legalábbis annak funkciója oda szorul ki⁷⁷), és vették át annak funkcióit. Később pedig ezek az állattartó gazdálkodást folytató tanyák alakultak át földművelő tanyává (vagyis egyfajta kontinuitást ez az elmélet is mutat az állattartás és a tanyák kialakulása között, de semmiképp nem ősi nomád örökségként kezeli a tanyai településformát.). Persze azt figyelembe kell venni, hogy ez csak korlátozott térbeli kiterjedésű területen jelenhetett meg (Beluszky P., 2003).

Összegezve a különböző elméleteket, a tanyarendszer kialakuláshoz és fejlődéséhez vezető folyamatot az alábbiak szerint lehet felvázolni⁷⁸:

Első fázis: A török hódoltság alatt a népesség koncentráldott, így az alföldi településsűrűség jelentősen csökkent, a települések átlagos mérete pedig nőtt. Egy településhez hatalmas külterület tartozott. A felszabadulást követő időszakban az extenzív állattartás, a kereslet csökkenése miatt, egyre inkább visszaszorult, és a növénytermesztés került előtérbe (gabona-konjunktúra), a betelepítéseknek köszönhetően az Alföld népessége rohamosan növekedett, így a külterjes gazdálkodás lehetőségei csökkentek (az ivóvízproblémák miatt a szőlőskertek is rohamosan szaporodtak, akárcsak a gyümölcsösök – mindez

⁷⁵ A tanya (vagy akkori szóhasználatban ól) egy olyan épület volt, ahol az állatok és emberek egy fedél alatt voltak, melyeken jellemzően volt szénatároló, valamint egy patkával körbevett tűzhely (tüzelő). Az itt rakott tűzön főztek, a láng pedig világított a házban. Kémény hiányában a házban felhalmozódó füst elriasztotta a rovarokat, valamint a mennyezetre akasztott szalonnát is megfűstölte (Györffy I., 1937).

⁷⁶ Szállás: „...általában jószágállást és a pásztorok tartózkodási helyét, teletető helyét, nyári itatót és éjszakázóhelyet, minden esetben olyan határbeli állást, amely a jószágok és a velük foglalatokodó pásztoroknak volt rövidebb-hosszabb időre a telephelye. Tehát egyformán jelentette a szó magát a helyet és az ott emelt épületeket: karámat, cserényt, ólakat, istállókat és kunyhót...” (Erdei F., 1942, idézi Becsei J., 1983, 79. o.).

⁷⁷ „...az ólaskert funkciója tehát eredeti helyén megszűnik, annak helyét is gazdasági udvarral bíró lakóház foglalja el. És akkor az ólaskert régi funkciója kiköltözik a határ távoli szántóföldjeire és megtestesül ott az újonnan létesülő tanya formája. A tanya tehát keletkezésének első korszakában funkcionális tekintetben semmi egyéb, mint a szántóföldekre kitelepített ólaskert...” (Mendöl T., 1963, 229. o.)

⁷⁸ A szakaszok számában, és azok időbeli lehatárolásában nagy különbségek vannak az egyes szerzőknél, így a legtöbb szakaszt elkülönítő legdidaktikusabb változatot választottam (lásd Becsei J., 2001).

tovább erősítette a tanyaképződést). A belterületről egyre távolabb eső határrészeket is művelés alá vonták,⁷⁹ és ezért átmeneti szállásokat kezdtek építeni, ahol munkaidőben el tudtak tölteni néhány éjszakát. Kezdetben csak karámokat építettek az állatoknak, kutat ástak, és legfeljebb csak néhány béres élt kint. Később már kezes állatok is kerületek a tanyaára, és így szorosabb felügyeletre volt szükség.⁸⁰

Tessedik Sámuel így ír erről az 1786-ban megjelent „*A paraszt Ember Magyar Országban mitsoda és mi lenne...*” c. munkájában: „...*A paraszt átlátja azt, hogy lehetetlen-ség a háztól oly igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőképp gondját viselni, s azáltal akár magán segíteni, hogy a falutól egy, három mér földnyire is úgynevezett szállást, házat, istállót épített, ahová gabonáját a messzevaló jószágáról, s mezőről összehordatván, marhát is ott teletti, röviden: majd minden gazdaságbeli dolgát ott viszi végbe...*”⁸¹

A 18. század második felére már nem csak a török hódoltság során fennmaradt városok, hanem az újraterlept (vagy újonnan alapított) települések határában is egyre több tanya jelent meg. A II. József uralkodása alatt elvégzett katonai felmérés térképszelvényei szerint például Kecskemét határában 1000, Cegéden 500, Hódmezővásárhelyen 335, Békésen 263, Nagykőrösön 249, Karcagon 218, Békéscsabán 173 tanya volt.

Érdekes jeleség, hogy már a 18. század végén, a 19. század elején igyekeztek többfelé felszámolni a kialakuló tanyákat (Harruckern báró földjein, Félégyházán⁸² vagy Cegléd környékén⁸³). Ennek oka az volt, hogy a tanyák akadályozták a nyomásrendszerű gazdálkodást⁸⁴, valamint így könnyebben ki tudtak bújni a közterhek s földesúri terhek alól (lásd Mendöl Szarvasról írt esettanulmányát a későbbiekben). Nem mellesleg közbiztonsági szempontból sem volt előnyös településforma, hiszen így nehéz volt az ott lakókat felügyelet alatt tartani (Romány P., 1973, Györffy I., 1915), valamint sokan menekültek a határba a katonaság és az igazságszolgáltatás elől (Erdei F., 1937). Mivel azonban ekkoriban a határ igen kiterjedt volt, ezért az a kompromisszumos megoldás vált általánossá, hogy a mezővárosok közelében lévő földeket nyomásrendszerben művelték, míg

⁷⁹ Egyes települések esetében van példa arra is, hogy előbb épültek meg a tanyák, és csak később alapítottak községet a területen (lásd pl. Dombegyháza, Dombiratos, Kunágota, Mezőkovácsháza, Nagybánhegyes, Nagykamarás (Becsei J., 1983).

⁸⁰ „...*az ilyen ólszerű tanyában nincs is szoba, a gazda az egyik végében lévő jászolhoz köti a jószágot, az ől másik végében meg a szénatartót és a tüzelőt építi. A tüzelő sárpatkákkal körülvett hely...a patkákon szokott estenden időzni a tanya népe...De másforma ám a tanya képe, mikor már az asszony is kiköltözik. Ez már akkor szokott bekövetkezni, mikor már a baromfi is élelmet talál a mezőn...Ahol az asszony is kint nyaral, a tanya képe megváltozik. Az asszony nem alszik a tüzelőben, neki már külön szobát építenek. Még a tüzelőt is kidobhatja, nem szereti, ha itt füstölögnek, kormoznak a férfiak. A jobb módú gazdaembernek tanyása is van, aki télen-nyáron künn lakik, s a nagyjószágot teletti...*” (Györffy I., 1915, 36–37. o.).

⁸¹ Idézi Erdei F. (1937), 99. o.

⁸² „...*minden kívül lakó családjával, a városban lakó helyet jövő szerdáiig szerezvén, lakni bejöjjön, különben a bementett nap után külső házaikon ablakaik és kemencéjük össze fognak töretni. Azonkívül 24 pálcaütéssel fognak büntetni...*” (idézi a Félégyházi rendeletet Beluszky P., 2003, 103. o.)

⁸³ Cegléd környékén az 1780-as években összesen majd 500 gunyhót bontottak el (Beluszky P., 2003).

⁸⁴ Ebben az időszakban jellemzően két vagy háromnyomásos gazdálkodást folytattak Magyarországon (a kétnyomásos gazdálkodásnál az termőföld egyik részét szántóföldként használják, a másikat állatokkal legeltetik, akik letaposják, lenyomják; a háromnyomásos gazdálkodásnál az egyik nyomásban őszi búza, a másodikban tavaszi búza volt vetve, míg a termőföld harmada ugar; később a kukorica, majd a vetésforgó elterjedésével a nyomásgazdálkodás végleg eltűnt). A nyomáskényszer megszűnése, és így a földközösség felszámolása és a tagosítás révén a tanyák elszaporodása előtt is megnyílt az út (Györffy I., 1932).

a távolabb eső határban maradtak a szabadon gazdálkodó tanyák, és így kvázi *negyedik nyomásként* funkcionáltak (Gyoma, Endrőd, Szarvas, Gyula stb.) (Novák L., 1990). Sok tanya volt már ekkoriban Kecskemét, Szeged, Csorvás, Nagylak, Szabadka, Zombor, Újvidék, Békés, Hódmezővásárhely, Nagykovács, Karcag környékén.

A 19. század közepére a nyomásos rendszer visszaszorult, megkezdődött tagosítás és határáranyosítás, majd az 1848. évi áprilisi törvények rendelkezéseinek következtében megszűnt a nyomáskényszer.

A fejlődés második fázisát a folyószabályozási munkák jelentették, hiszen ekkor hatalmas, kb. 2,5 millió ha-nyi terület vált művelhetővé, ezért még távolabbi területeket vontak művelés alá⁸⁵ (és sok legelőt törtek fel). A tanyás művelési rend általánosan elterjedt az Alföldön, és mindez szükségessé tette az állandó tanyák kiépítését (ezek már ún. farm-tanyák voltak). Ez a felszereltségben is meglátszott: állandó tartózkodásra alkalmas épületek, a városi háztartással egyenértékű bútorok és eszközök voltak a tanyán. A gabonafélék mellett elterjednek a kapásnövények és a gyümölcsfák (a főzés alapanyagát szolgáltatják), vagyis a termelés intenzitása jelentősen javult ebben az időszakban. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy ekkoriban kezdték kiépíteni a magyar vasúthálózatot, és így a tanyán előállított termékeket is sokkal nagyobb biztonsággal lehetett picara juttatni, mint a korábban az év bizonyos időszakaiban szinte járhatatlan utakon⁸⁶. Sokan még ebben a szakaszban is megtartották a belterületi lakóházukat, tehát a falutól-várostól nem szakadtak el végérvényesen. Általában a falusi-városi házban töltötték a hétvégét és az ünnepeket. Itt laktak az öregek és a gyerekek is, míg a gazdasági épületek kitelepültek a tanyákra⁸⁷. Bár ez a kétlakiság nem volt hasonló erősségű jelenség az egész Alföldön. Szeged esetében már a 19. század elején is gyengébb volt ez a kapcsolat, sőt maga a város is telepített szórványokat a földbérlet-akciók révén (Duró A., 1990). Zárt közösségeket is telepítettek Szeged környékén (ilyen volt Röske és Kistelek), ahol a földeket a város saját tulajdonban tartotta, és bérletként parcellázta (Erdei F., 1971). Ezzel szemben sok városban (pl. Debrecen, Makó környékén) a kétlakiság még a 20. század elején is megfigyelhető volt (Erdei F., 1971).

A harmadik fázis kezdete a 19. század második feléhez köthető, amikor a mezőgazdasági termelés fejlődésének kulcsa már nem a művelt terület kiterjesztése volt, hiszen a korábbi műveletlen területeket ekkorra feltörték, a közös használatú földhasználat megszűnt,

⁸⁵ A többnyire folyópartra települt alföldi települések határhasználatára jellemző volt, hogy a belterületet zártkertek (szőlő, veteményes, takarmánytermesztés) és kenderföldek vették körül, majd következett egy belső legelő, azon túl pedig a szántók (nyomás és tanyaföldek vegyesen), azon túl pedig a külső legelő. Persze ez csak a magasabb térszínre vonatkozott, hiszen az alacsony árter nagyobb részét csak nyáron lehetett használni. E korábbi árvízjárta területeket vették állandó művelésbe az árvízmentesítés során (Becsei J., 2001). Persze az árvízmentesítésnek voltak káros mellékhatásai is, hiszen megszűntek az árterperemi fekvés helyzeti előnyei (Becsei J., 1983, Mendöl T., 1928).

⁸⁶ A 19. század közepéig az Alföldön katasztrofális útviszonyok voltak. Esős időszakban a sár nyelte el a járműveket és az állatokat, száraz időszakban pedig a por és a sok rovar kínozza az utazókat és a lovakat. A sokfelé előforduló tözeget, lápos területeken gátszerű töltéseken vezették az utakat, de ezek keskenyek voltak, és ráadásul száraz nyarakon gyakran ki is égtek (egyes esetekben csak egy árok maradt utánuk). E töltött utak egyik messze földön híres (inkább hírhedt) példája volt a Karcag és Kisújszállás közötti ún. Kara János gátja. Meg kell említenünk azt is, hogy ebben az időszakban még hidak sem nagyon voltak, vagy ha igen, akkor azok is rossz állapotban voltak (Györffy I., 1922).

⁸⁷ Ezen sajátosság miatt nevezte az ekkori tanyákat határbeli üzemformának Ráczy István (1980).

a közös használatú legelőket pedig nagyobb részét az árutermelésre átváltó majorságok kisajátították (Honvári J., 2003), hanem a belterjes termelési módok (vetésforgó, trágyázás stb.) terjedése. Fontos újdonság volt a kukorica elterjedése (ami felborította a korábbi háromnyomásos rendszert), valamint a speciális zöldségkultúrák kialakulása is (hagyma, uborka, paprika stb.) (Erdei F., 1942.). A hagyományos agráralkotmány megszüntetés (önkéntes örökváltság 1842-től, majd úrbéri viszonyok eltörlése az 1848. évi április törvények hatására), és azt ezt követő tagosítás révén ugyan egy tagba kerültek a rögződött birtokok,⁸⁸ de szinte azonnal megindult azok aprózódása is, hiszen egyrészt az 1860-as években beindult demográfiai átmenet jelentős népességszaporulattal járt, másrészt az ekkor kialakult öröklési rend⁸⁹ szerint osztották meg az ingatlanvagyon, valamint a nagycsalád is felbomlott⁹⁰. Erre az időszakra tehető a falutól-várostól való elszakadás, vagyis az Erdei Ferenc által proponált tartozékrész jelleg megszűnése (Becsei J., 2001). Persze nem mind a négy tanyatípus esetében, mert értelemszerűen a folyamat inkább csak a kisgazda tanyákat érintette. Ezen kívül a mezőgazdasági konjunktúra, valamint a korábbi mezővárosok határában végrehajtott parcellázások (külső puszták kiosztása) is hozzájárultak a tanyák szaporodásához (mint ahogy azt Becsei József Békés külterületének példáján bemutatja – Becsei J., 1983).

A 19–20. század fordulóján már mintegy 1 millió ember élt tanyán az Alföldön (a mai Magyarország területére számolva a népesség 16–17%-a, ami az 1930-as évekig még növekedett is, és elérte a 18%-ot – Becsei J., 2001). Az alföldi tanyás térségek kiterjedtségét mutatja, hogy az 1910. évi népszámlálás adatai szerint az Alföld lakosságának 32%-a (725 ezer fő), ezen belül Békés megyéjének 34%-a, a szarvasi járásának pedig 43%-a (Rác I., 1980), az 1930. évi népszámlálás szerint pedig 30%-a (980 ezer fő) élt tanyákon (Becsei J., 2001). Az állandó jelleggel a tanyán élők azonban, a városban is házzal rendelkező gazdákkal szemben, már sokkal rosszabb gazdasági és kulturális körülmények között éltek. A tanyasi iskola színvonala jóval alacsonyabb volt, mint a mezővárosok oktatási intézményeie, de minden más közszolgáltatás is csak nagy nehézségek árán érhető el, és a közösségi élet is jóval szegényesebb. Mindezen igyekeztek már ekkoriban is tanyaközpontok létesítésével segíteni, de kevés sikerrel (Györffy I., 1923).

A negyedik fázis az 1945-ös földosztás utáni években volt megfigyelhető, amikor kb. 600 ezer ember kapott földet (összesen 3 millió kat. holdat), és kb. 75 ezer új tanya épült (Enyedi Gy., 1980). Az 1949. évi népszámlálás szerint az Alföld lakosságának már 33%-a

⁸⁸ A tagosítás fontossága még a földközösségi hagyományok miatt volt fontos. Korábban a lehető legigazságosabb módon próbálták kiosztani a közös használatú földeket, így nem egy esetben családonként 50–60 darabban műveltek földet. Ezeket az örökváltság kapcsán igyekeztek kevesebb parcellába összevonni, így csökkentve a parcellák közötti gyaloglás miatt keletkező idővesztést, mert ahogy Györffy István írja: „...a gazda egész élete járás-kelésben telik el...” (1937, 65. o.)

⁸⁹ „...Az öröklési jog megváltozása annak volt a következménye, hogy a közönséges országos öröklési jog vált kötelezővé minden községben s ezzel a helyi népi öröklési jog elvesztette érvényét. Tehát most már a lányok is részesedtek a vagyonból s ugyanakkora részt örököltek, mint a fiúk. Ezzel több részre oszlott a föld, tehát a tagosítottan kiosztott szállás és pusztaföldek mindjobban osztódtak és nemcsak lehetővé, hanem szükségessé is tették újabb tanyák építését...” (Erdei F., 1942, 101. o.)

⁹⁰ „...a nagycsalád szétbomlása oly formán ment végbe, hogy a tanyán tartózkodó fiúk nősülésükkel kiváltak atyjuk családjából, és vagy ugyanazon a tanyán, vagy másik, esetleg újonnan épített tanyán önálló családot alapítottak. Kiválásukkal ritkábban egész vagyon örökrészüket kikapták a családi vagyonból, gyakrabban azonban csak használatra egy kisebb földterületet...” (Erdei F., 1942, 101. o.)

(1,1 millió fő) élt tanyákon, de ez a folyamat hamar megakadt. Ebben persze szerepet játszott az is, hogy a korábban a majorságokon dolgozó cselédek a falvak/városok peremén vagy a határban építettek maguknak házat (a gazdasági cselédek átlag 8 kat. hold földet kaptak egy tagban⁹¹), sokszor a korábbi majorságból széthordott anyagokból. A külterületi népesség ekkor érte el a maximumát az Alföldön.

Ráadásul közigazgatási értelemben is önállósodott a tanyák egy része, amikor az 1949-ben létrehozott Tanyai Tanács ún. tanyaközségeket hozott létre (összesen 120 település vált le – Beluszky P., 2003), Szeged környékén például 9 tanyaközpontot jelöltek ki; 1950-ben Jászivány, Kungyalu, Martfű, Örményes, Rákócziújfalú, Szanadszőlős, Szászberek, Tiszatenyő; 1952-ben Cserkeszölő, Jászágó, Kétpó, Mezőhék; 1954-ben Tiszatenyő (Duró A., 1990, Szabó L., 1990). Hasonló folyamat ment végbe Békés megyében is, ahol Békéscsaba határából 1952-ben levált Kétsoprony és Telekgerendás, 1958-ban pedig Gerla, míg Békés külterületén 1946-ban szervezték önálló településsé Bélmegyert, 1950-ben Kamutot és Muronyt, majd 1954-ben Tarhost (Becsei J., 1983). Mindez egyrészt csökkentette a külterületi népesség arányát, másrészt egyes esetekben újfajta kétlakiságot eredményezett (faluközpont-tanya), és így ezek az új központok gyorsan növekedtek (Lettrich E., 1974), lásd Mórahalom várossá válását. Ennek hátterében az állt, hogy az 1986-ig fennálló korlátozások miatt a megtakarított pénzükből falusi házat építettek a tanyasiak (persze a tilalom ellenére sok tanyát aláfalaztak, bővítettek). Mindezt erősítette az iskolakörzetesítés, valamint a kisvasútak többségének megszüntetése is. Ráadásul 1986-ig csaknem teljes építési tilalom⁹² volt érvényben a tanyasi világban (Csatári B., 1990), és utána nyilvánították egy részüket „*egyéb belterületté*”. Ennek negatív hatása is volt, hiszen a kertvárosok kiterjedtek (főleg ha autóbuszjárat is volt), és rátelepedtek a sűrűbben lakott tanyás területekre (lásd békéscsabai és szarvasi szlovák tanyautcák, vagy éppen Kecskemét esetében Kadafalvát) (Tímár J., 1990). Az önálló településsé szervezés azért nem minden esetben volt sikeres, hiszen egyes új települések (főleg a Becsei József által vizsgált közép-békési térségben) funkcionálisan továbbra is a városok részei maradtak, így ezeket később városkörnyéki községgé is nyilvánították.

A szocialista érában a tanya az elmaradottság jelképévé vált, ezért mindent megtettek a felszámolásáért.⁹³ Csak lassan javultak az infrastrukturális ellátottsági mutatók (gyakorlatilag konzerválták az elmaradottságok – Enyedi Gy., 1980), sőt a már említett földosztást követő években épült 75 ezer tanya különösen rossz felszereltsége átmenetileg még rontott is a helyzeten (Romány P., 1980), így végül az 1950-es évektől kezdve sokan költöztek be a városba vagy faluba. Ráadásul a szövetkezetesítés eredményeként pont

⁹¹ A termelés színvonalát jól jellemzi Lázár Vilmos leírás: „...*Nemegyszer eke és állat nélkül, ásóval, kapával fogtak hozzá juttatott földjük megmunkálásához. Magam láttam, hogy új gazdák Óriszentmiklóson és Ferencszálláson magukat fogták az eke elé...*” (Mezőgazdasági Történeti Tanulmányok 5. 1972, 45. o. idézi Romány P., 1980, 30. o.)

⁹² Az 1949. évi 1300. sz. kormányrendelet kimondta, hogy lakáscélú építményre építési engedélyt csak községek és városok belterületén, valamint a kijelölt tanyaközpontokban szabad kiadni. A rendeletet 1995-ben egy miniszteri rendelettel módosították olyan formán, hogy külterületen a tanyaközpontokon kívül gépállomások, állami gazdaságok és termelőszövetkezetek telepein is lehet lakóépületeket építeni (Romány P., 1980).

⁹³ Voltaképpen már a két világháború között is előtérbe került ennek az elmaradottságnak a bemutatása, de nem annyira a tanyákra, mint inkább az egész magyar parasztságra vonatkozóan, legyenek azok tanyai, pusztai vagy falusi lakosok (Féja Géza: *Viharsarok*, Szabó Zoltán: *Tardi helyzet, Cifra nyomorúság*; Illyés Gyula: *Puszták népe* stb.).

azok hagytak fel az önálló gazdálkodással, akik korábban hatékonyan művelték a földet), de sokan elvándoroltak a gyorsan iparosodó régiókba is. Ahol jó minőségű földek voltak, ott különösen nagy számban szűntek meg a tanyák (a Tiszántúl gabonatermő vidékein – Enyedi Gy., 1980), hiszen akadályozták a nagyüzemi termelést (a gépesítés megkövetelte nagy összefüggő táblák kialakítását), de hasonlóképpen járt a szabolcs-szatmárbereg megyei, a hajdú-bihar megyei, a jászági, a tiszamenti és Pest megye fővárosához közel fekvő tanyavilágának nagyobb része (Becsei J., 2001). Elsősorban a kedvezőtlen, dűlőutaktól távoli tanyákat számolták fel, míg a forgalmasabb dűlőutakhoz és zárt településhez, valamint a villamos vezetékekhez közeli tanyák megmaradnak, bár inkább csak lakófunkcióval (Szabó L., 1990). Ahol kevésbé volt jó föld (homokos vagy szikes talajon), ott nagyobb számban maradtak/maradhattak meg (Tiszazug, Körös-vidék, Duna-Tisza köze). Bár egyes megyékben túlzásba estek, így többek között Karcagon is, ahol 1949-ben még majd' 2500 külterületi lakás volt, de 1976-ra már csak alig 100 tanya maradt. Néhol még gyomirtóval is leszórták a tanyák körüli legelőket, hogy így kényszerítsék el onnan a parasztokat (Szabó L., 1990). Kétségtelen, hogy a bontóbírgádok révén a nemzeti vagyon és a kulturális örökség egy jelentős részét tették tönkre, bár néhány helyen már a bontás ideje alatt is hoztak létre tanyamúzeumokat. Csak 1986-ban oldották fel a tanyákra vonatkozóan az építkezési korlátozásokat, ami nagyobb lendületet adott a felújításoknak. A tanyavilág pusztulását jól mutatja a tanyán élők arányának csökkenése az alföldi népességhez viszonyítva: 1960-ban 21,5% (770 ezer fő), 1970-ben 16,3% (570 ezer fő), 1980-ban 8,6% (323 ezer fő), 1990-ben 6,4% (205 ezer fő) (Becsei J., 2001).

Ezen igen összetett folyamatok hatására nem pusztán csökkent a tanyán élők száma, hanem a tanyák jellemző típusai is megváltoztak. Romány Pál (1973) a következő típusokat határozta meg:

- **kisüzemi tanyák:** voltaképpen a korábbi kisgazda tanyának felel meg, ahol még ekkor is árutermeléssel foglalkoztak, a szövetkezeti és állami gazdasági termeléshez képes alacsony fokú gépesítettséggel;
- **háztáji tanyák:** a tanyán élők jórészt már a közeli faluban vagy városban lévő szövetkezetben dolgoztak, és csak a fennmaradó időben foglalkoztak a korábbiakban már bemutatott módon kiegészítő, ill. háztáji gazdálkodással;
- **önellátó tanyák:** az ipari vagy szolgáltató ágazatban helyezkedtek el a közeli faluban vagy városban a tanyákon élő foglalkoztatottak, és bár sok élelmiszert már boltokban vásárolnak, de azért önellátási céllal még tartanak néhány állatot, és a ház körüli kis földterületet is művelik a fennmaradó szabadidejükben;
- **átmeneti tanyák:** a lakosai által már csak kizárólag lakás céljára használt tanyák, melyek állapota gyorsan romlik, lakosai pedig igyekeznek minél hamarab a faluba vagy városba költözni, így e tanyákat gyors ütemben bontják;
- **kerti tanyák:** új típusú tanyák a tanyaközpontokban, illetve a belterületek peremén, amelyek legfeljebb az infrastrukturális elmaradottság miatt nevezhetők tanyáknak, de az ott élők a belterületekre jellemző életmódot folytatnak;
- **átalakult tanyák:** igen vegyes típus, ide sorolhatók a nagyüzemek által telephellyé alakított tanyák, a városiak által pihenési céllal megvásárolt hobbitanyák, az idegenforgalmi hasznosítású tanyák.

Az ötödik fázis: A rendszerváltással, és az azt követő földosztással új lehetőség nyílt a tanyák előtt, de nem volt tömeges kiköltözés (a részleges kárpótlásról szóló törvény előírás-

sai ezt nem is tették lehetővé). A tehetősebbek közül inkább a mezőgazdasági vállalkozók költöztek ki⁹⁴ (fóliasátras termelők, baromfityénysztók stb.) és hoztak létre árutermelő tanyákat, nagy méretű gazdasági épületekkel, valamint a falusi idillre vágyók jelentek meg a külterületen (hobbitalanyák, dezurbanizáció részeként végleg kiköltözők). Emellett megfigyelhető még egy speciális formája a szuburbanizációnak, vagyis a kifejezetten szegény rétegek menekültek el a számukra finanszírozhatatlan városi lakókörnyezetből. Ezzel ellentétes folyamatként az egész eddigi életüket tanyán leélő időseket pedig a gyerekek igyekeznek kimenekíteni a tanyákról, mert sajnálatos módon napjainkban a köz- és vagyonbiztonság nem ideális a tanyavilágban. Ezen az sem javított érdemben, hogy az utóbbi években több közbiztonsági program is indult (mobiltelefonos segítségnyújtás, tanyagondnoki rendszer, tanyasi lovas őrzőjáratok, kistérségi társulások felügyeleti programjai stb.). Összességében elmondható, hogy a hagyományos tanyai népesség korszerkezete mindezek ellenére vészesen előregedett (Csatári B., 2006).

Átalakultak a tanya funkciói is: egyre inkább csak termelőhelyé, majd újabban pihenőhelyé vált (hobbitalanya, hétvégi ház; bár történelmi háttérét tekintve ezek már semmiképpen nem tanyák), míg a lakófunkció némileg visszaszorult. Egyre több vállalkozó telepítette ki tevékenységét külterületekre (mivel azonban itt jelen van a rurális földhasználat, ezért ezek tanyának tekinthetők), másrészt az ott élők egyre inkább a közeli faluban vagy városban vállaltak munkát. Ezen kívül a dezurbanizációs folyamat részeként esetenként fiatal, tehető rétegek költöztek ki tanyákra, nem egy esetben meglehetősen tájidegen építészeti stílusban építve új lakhelyüket (lásd Dallas-szindróma Csatári Bálint szóhasználatában).

Az önellátó (és kisebb mennyiségben a helyi mezőváros piacára is termelő) gazdálkodásra épülő tanyák jórészt eltűntek. A mezőgazdasági termelés rohamos modernizálódása (gépesítés, vegyszerek, takarmány premixek, szaktudás stb.) nem teszi lehetővé fennmaradásukat. Ma már az itt élők egy jelentős része a közeli (vagy éppen távolabbi) települések áruházaiából (lásd hipermarketek, diszkont áruházak) szerzik be a létfenntartáshoz szükséges cikkeket, és jóformán saját ellátásra sem termelnek mezőgazdasági terméket. Mindez összességében felveti a kérdést, hogy a fizikailag fennmaradó épületek vajon tanyák-e, vagy sem. Csatári Bálint szerint mindez a Mendől–Erdei vitát is végleg lezárta, hiszen a tanya ma már nem falusias magános település, nem is egy mezőváros tartozéka, hanem egyszerűen átalakuló/modernizálódó vidéki térség (rurális térség). Vagyis az a falu, ami nem város; az a tanya, ami nem is falu és nem is város (Csatári B., 1990).

A jövő persze igencsak kérdéses, de mint a téma legismertebb hazai szakértőjét, idézzük talán Csatári Bálint lehetséges jövőképet (Csatári B., 2005):

- az optimista verzió szerint a tanyai társadalom megújul, a tanyás kultúrtáj funkciói megmaradnak (tájfenntartás), sőt újakkal gazdagodik (második otthon, turizmus, természetvédelem). A tanyavilág infrastrukturális ellátottsága javul, és az ott élők minden tekintetben felzárkóznak a belterületen élőkhez.
- a pesszimista verzió szerint a tanyák jelentős része rövid időn belül elpusztul, a kultúrtáj degradálódik, az új funkciók elszigetelten jelennek csak meg. A társadalmi konfliktusok erőteljesen megjelennek, és ezzel párhuzamosan a tanyavilág közbiztonsága tovább romlik.

⁹⁴ A folyamat mozgatórugója az volt, hogy a legtöbb település szigorú állattartási rendeletet fogadott el a rendszerváltozás után, így a belterületen szinte lehetetlenné vált a piaci célú állattartás. A fóliasátras termelők pedig a szükséges földterület, az öntözésre még használható minőségű talajvíz miatt költöztek ki a külterületekre.

A tanyakutatás legélesebb tudományos polémiaja: az Erdei–Mendöl vita

Erdei Ferenc és Mendöl Tibor között igen éles vita bontakozott ki a tanyák körül, melynek csúcspontja az 1930-as évek végére, az 1940-es évek elejére tehető (1939–41). A vita alapja Erdei Ferenc „*Magyar város*” c. könyve (Erdei F., 1939), melyben Mendöl szerint Erdei a földrajz létjogosultságát támadja meg, így 1939-ben egy hosszabb recenziót (vagy inkább ellenvéleményt) írt a *Földrajzi Közlemények*be. Erdei a mezőváros és tanya megbonthatatlan egységéről ír (vagyis a tanyák a mezőváros részei, így a vidék népessége így mindenestül városi). Bár a fő probléma igazából az, hogy a téma kutatására (városkutatás, városfogalom meghatározása stb.) kizárólag a szociológiát tartja illetékesnek. Mendöl Tibor szerint pedig minden várossal foglalkozó tudományág alkothat olyan definíciót, amely saját szempontjai szerint megfelelő. Nem lehet ezek közül egynek inkább igaza (Mendöl T., 1939)⁹⁵. Ami a tanyák kérdését illet, Erdei szerint a geográfusok nincsenek tekintettel a tanyák társadalmi összefüggéseire (Erdei F., 1941).

Három kérdéskörben bontakozott ki a vita:

1. **Önálló település-e a tanya?** Erdei Ferenc szerint nem, Mendöl Tibor szerint igen. A földrajzosok egységesek voltak abban, hogy mivel állandóan lakott, ezért településnek kell tekinteni (szórványtelepülés). Erdei Ferenc azzal érvel, hogy csak bizonyos tanyatípusok állandóan lakottak, mások nem, lásd pl. a Nagykunság, a Jászság vagy éppen a Sárrét tanyavilágát, ahol még az 1930-as években is csak ideiglenesen (elsősorban nyáron) laktak. Ráadásul ekkor még voltak cselédtanyák és kisgazda tanyák is, ahol az egyes nemzedékek váltották egymást a városi és a tanya között (idősek a városi házban, fiatalok a tanyán), vagyis nem az egyes személyek laktak kint állandó jelleggel egész életük során. Erdei Ferenc szerint csak a negyedik típus, vagyis a városi tartozékkal nem rendelkező tanya az (elsősorban a Duna–Tisza közén és Békésben), ami valóban állandóan lakottnak és függetlennek tekinthető. Márpedig a földrajzos megközelítés szerint így a tanyák egy jelentős része nem település (mert nem állandóan lakott). Vagyis szerinte a földrajznak döntenie kellene, hogy a tájhoz, vagy konkrét embercsoporthoz viszonyítva vizsgálja-e az állandóságot. Erre Mendöl Tibor válaszul egyértelműen a tájhoz viszonyítva határozza meg az állandóságot (Mendöl T., 1941). Erdei szerint azonban célszerűbb lenne lakóhelynek a várost, élettérnek pedig a tanyát nyilvántartani ezen esetekben. Szerinte a tanya a mezőváros része (városrész, falurész), hiszen azok egybeszerveződnek (bár azt nem kérdőjelezi meg, hogy sajátos adottságaik miatt önálló tájegységek lehetnek). A tanya nem lakás, hanem munkahely, ahol a termelés szükségletei szerint „tanyáznak”. Erdei Ferenc még 1941-ben is óriási különbséget lát a tanya és a városi ház között (épületek minősége, árnyékszék megléte, szobák száma, kerítés megléte stb.), és azon sajnálkozik, hogy Szarvason kivételesen pont nem így van, és ezért nem vette ezt észre Mendöl.

Mendöl Tibor (mint ahogy válaszában még egyszer leírja): a nem állandóan lakott tanyát sosem tekintette önálló településnek, az állandóan lakottat (örökösen lakott) azonban

⁹⁵ Mendöl a város fogalmának használatában tapasztalt következetlenségeire is felhívja Erdei Ferenc figyelmét (a 10 ezer fős határt, valamint az östermelés városképző tényezőként való meghatározását nem tartja jónak, ráadásul Erdei is számos kivételt említ. Maga Mendöl Tibor is használta néha a 10 ezres határt a vizsgálatában, de ez csak technikai jellegű megkötés volt részéről).

annak tekintí (akár csak Erdei Ferenc). Itt tehát Mendöl Tibor nem igazán lát különbséget (a tanya a táj és az ember jellegzetes viszonya: ha mindig van ott valaki, akkor önálló településnek tekinthető). A kérdés csak az, hogy az állandóan lakott kifejezés mit is takar pontosan: vagyis a cseléd és kigazda tanyával mi a helyzet. Mendöl felhívja rá Erdei figyelmét, hogy ő sosem alkotott olyan település definíciót, mely szerint egy adott embercsoport folyamatos ottlétére lenne szükség (márpedig Erdei ilyen ellentmondásokat vél felfedezni Mendöl munkásságában). Mendöl Tibor mindössze a lakóhely funkciót, valamint az ezzel összekapcsolódó életteret emeli ki (vagyis nem kell egész életében ott élniük a tanyasiaknak, hogy az állandóan lakott legyen, nyugodtan válthatják egymást a funkciók). Mivel Mendöl Tibor földrajzi szempontból vizsgálódik (vagyis önálló tájegységnek tekintí), annak társadalmát már nem vizsgálja. Ez szerinte a szociológusok feladata, amit ő nem vont kétségbe.

- 2. A külterület (tanya) és a belterület viszonya:** A földrajzos szemlélet szerint a tanya-belterület viszony megfelel egy közönséges vidék–város viszonylatnak (bár fontos megjegyezni, hogy Mendöl nem az őstermelő belterület és a tanyák viszonyáról állította mindezt, hanem a belső részek és a tanyák közötti viszonyról). Sőt, Mendöl szerint már a város pereme is lehet vidék, bár kétségtelen, hogy az itt élők a város szolgáltatásaiból többe élvezhetnek, mint a tanyasiak. A város rendelkezik a központi funkciókkal, és a vidékiek is ott veszik ezeket a szolgáltatásokat igénybe (vagyis a városi abban különbözik a vidékitől, hogy a lakóhelyén tudja megvásárolni/igénybe venni ezeket a javakat és szolgáltatásokat). Tehát egy egymástól jól elkülönülő központként és peremként fogható fel ez a viszony. Erdei szerint a város–tanya viszony ettől teljesen eltérő, hiszen a tanya a város része, így a városon belüli viszonyról van szó. Megmutatkozik ez a normál város–vidék közöttinél jóval erőteljesebb forgalomban, a kedvezőbb úthálózatban. A tanyasi hetente többször is megfordul a városban, míg a falusi jó, ha évente néhányszor. Ráadásul a tanyasinak van városi lakóhelye, így részt vesz a városi közösség életében is (míg a falusi egy kicsi, és Erdei Ferenc szerint inkább visszahúzó hatású közösség részese). Ezen kívül a tanyasi gyerekek is városi iskolába járnak (hiszen a városi házban lakhatnak tanítási időben), míg a falusi gyerek esetében ez szinte megoldhatatlan feladat.

Mendöl Tibor a sugaras–pókálós úthálózatot is vitatja, szerinte az vagy van, vagy nincs. Sok tanyás külterületen párhuzamos dűlőutak vannak (ráadásul többnyire a sugaras utak a szomszédos falvakhoz vezetnek, és ebből nyílnak a párhuzamos utak). Ezen kívül az épületek külső megjelenésének elemzését sem tartja perdöntőnek, mert az épületek külső képe lassabban változik, mint annak belső tartalma (Mendöl T., 1941).

- 3. Milyen régi a tanya?** A földrajzosok szemléletében a tanyák tömegesen (legalábbis a vita idején jellemző funkcióikkal) a török hódoltság után jelentek meg, míg Erdei Ferenc szerint a honfoglalás óta történelmi folytonosságot mutatnak a szállásrendszerral (Györffy I. után). Itt nem a nomád szállásokról van szó Erdei Ferenc szerint, hanem arról, hogy a tanyás települések elve olyanok, mint ezer éve a téli és nyári szállások rendszere. Ott is egy belső szálláson éltek, majd a termelés igényeinek megfelelően kijártak dolgozni külső telepekre. (Tehát végül mégiscsak a nomád települések leszármazottjának nyilvánítja a tanyás településeket). A téli szállásokból lettek a falvak, a belső rész körül megmaradtak az állattartó aklok, a határban pedig maradtak pásztorszállások. A török hódoltság után pedig megnőtt a települések népessége, de

a kapcsolatrendszer változatlan maradt (bár a szántóföldi műveléssel a tevékenységük és a kinézetük is megváltozott). Mindez azért érdekes, mert később maga is azt írja (Erdei F., 1971, 88. o.): „...az alföldi tanyáknak kerekén két évszázados története van. A 18. század második felében kezdődött az akkori városok és községek lakóinak a kitelepülése pusztává lett tágas határaiba...a 18. század közepén Szeged határa éppen olyan végtelen pusztaság volt, mint Debrecené vagy Kecskemété...a század második felében vált rendszerré a határbeli tanyák, szállások, mezei kertek építése...”

Mendöl az ősi jegyeket nem vonta kétségbe, de a tömeges megjelenést új keletűnek tartotta, és ezek helyén korábban hasonló arculatú (inkább mezővárosra jellemző berendezés) és rendeltetésű épületek (földművelés, állandó lakóhely) nem voltak. Vagyis Györffy István álláspontját nem utasítja el teljesen, de azt etnográfiai szempontból nevezi fontosnak. Földrajzi szempontból a mai táj, illetve az abban lezajló életjelenségek vizsgálata a fontos.

Összességében a vita jórészt visszafogott hangnemű és jellemzően érvekre épülő magas színvonalú és szakmai jellegű volt (mint ahogy azt Probáld Ferenc is megállapítja, és ő sem érti, hogy egyesek miért beszéltek szociológusok és geográfusok pörlekedéséről, Probáld F., 2005). Bár Erdei Ferenc részéről valóban előfordult néhány inkább ingerültnek nevezhető megjegyzés, különösen a „*Magyar tanya*” c. könyvének szakirodalmi áttekintésében olvashatunk igen éles megfogalmazásokat. Mendölről például azt írja, hogy felfogása a modern földrajztudomány szempontjaihoz képest pontos és kifogástalan, azonban a magyar tanyák megítélése szempontjából egyoldalú. Majd kiemeli Elek Péter egy kéziratát, mint az egyetlen magyar földrajzos munkát, amely neki ad igazat (Erdei F., 1942, 256. o.).

A vidéki Magyarország helye az új térszerkezetben

A vidéki térségek általános jellemzésekor nem szabad figyelmen kívül hagynunk azt a tényt, hogy az ország gazdasági térszerkezete, valamint ezzel párhuzamos a fejlettség területi különbségei alapvetően átalakultak.

Az 1960–70-es évekre kialakult térszerkezetben egy erősen fejlett középhegységi tengelyről beszélhettünk, viszonylag kismértékű fejlettségbeli különbségekkel (Barta Gy., 1977, Nemes Nagy J., 1998). Fontos kiemelnünk azt is, hogy e fejlettségbeli különbségek alapvetően az ipar fejlettségbeli különbségei tükrözték (Bartke I., 1967), hiszen a mezőgazdasági termelés fejlettségében (fajlagos értéktermelésében) jóval kisebbek voltak az eltérések (Barta Gy., 1977, Kolonkai L., 1969, Kulcsár V., 1969). Később az 1980-as években előbb a Csongrád megyei olajbányászat fellendülése, majd pedig elsősorban a nagyvárosokban és a Balaton mentén fellendülő magángazdaság némileg módosított ezen a képen, vagyis már nemcsak az ipar határozta meg a térszerkezetet (Enyedi Gy., 1996, Nemes Nagy J., 1996). A rendszerváltozás kapcsán pedig a piacgazdasági átmenet alakított ki egy gyökeresen új térszerkezetet: a korábbi ipari tengely mentén (elsősorban Észak-Magyarországon, valamint a Közép-dunántúli régióban, azon belül is elsősorban Veszprém megyében) jelentős visszaesését figyelhettünk meg, míg a nyugati határ menti térségek felértékelődtek, a korábban fejlett ipari tengely összeomlásával pedig a tengely mentén fekvő térségek drasztikusan visszacsúsztak a megyék fejlettségi rangsorában, ráadásul

az egyenlőtlenségek mértéke is fokozódott (3. táblázat). Elsősorban a Budapest–vidék egyenlőtlenség mutat szinte extrém értékeket, valamint a vidéki térségen belül a Közép- és Nyugat-dunántúli régióból Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Vas és Fejér megyék jellemezhetők magasabb fejlettségi szinttel a vidéki térségeken belül (Németh N., 2009, Barta Gy., 2002). Bár ez utóbbiak kapcsán annyit mindenképpen meg kell említenünk, hogy a 2008 őszén kirobban világgazdasági válság első körben pont ezeket a megyéket érintette, és csak 2009 közepre terjedt át a válság hatása a kevésbé fejlett megyékre (Lőcsei H., 2010).

3. táblázat
Regionális fejlettségi különbségek Magyarországon
(egy főre jutó GDP az országos átlag %-ában)

	1975	1995	2005
Budapest	139	181	213
Pest megye	61	73	89
<i>Közép-magyarországi régió</i>	<i>114</i>	<i>144</i>	<i>163</i>
Fejér megye	106	99	96
Komárom-Esztergom megye	131	87	114
Veszprém megye	116	84	75
<i>Közép-dunántúli régió</i>	<i>117</i>	<i>91</i>	<i>94</i>
Győr-Moson-Sopron megye	11	109	111
Vas megye	82	107	95
Zala megye	88	92	86
<i>Nyugat-dunántúli régió</i>	<i>96</i>	<i>103</i>	<i>99</i>
Baranya megye	108	80	73
Somogy megye	71	76	66
Tolna megye	77	92	69
<i>Dél-dunántúli régió</i>	<i>88</i>	<i>82</i>	<i>69</i>
Borsod-Abaúj-Zemplén megye	111	76	69
Heves megye	100	75	70
Nógrád megye	77	59	51
<i>Észak-magyarországi régió</i>	<i>102</i>	<i>73</i>	<i>66</i>
Hajdú-Bihar megye	83	78	74
Jász-Nagykun-Szolnok megye	93	77	62
Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	59	61	55
<i>Észak-alföldi régió</i>	<i>77</i>	<i>71</i>	<i>64</i>
Bács-Kiskun megye	79	79	67
Békés megye	89	78	60
Csongrád megye	109	93	76
<i>Dél-alföldi régió</i>	<i>91</i>	<i>83</i>	<i>68</i>

Forrás: Németh N., 2009

Ezen kívül fontos megemlítenünk azt is, hogy a területi egyenlőtlenségek napjainkban alapvetően a tercier ágazatra vezethetők vissza. Bár kétségtelen, hogy az ipari, külföldi működőtőke befektetés területi egyenlőtlenségei is hasonló képet mutatnak, hiszen míg a privatizáció jóformán az egész országot egyenletesen érintette, addig a zöldmezős beruházások esetében már jól kimutatható a Közép-magyarországi, a Közép-dunántúli és a Nyugat-dunántúli régiók dominanciája. Ráadásul kimutatható, hogy a külföldi mű-

ködőtőke befektetések és a fejlettség között igen szoros a kapcsolat, vagyis a fejlettebbek még inkább vonzzák a működőtőkét (Kukely Gy., 2008).

A szakirodalom egységes abban, hogy alapvetően 3 dimenziója van ennek az új térszerkezetnek: a nyugati határtól való távolság, a Budapesttől való távolság (Budapest–vidék kettősség), valamint a város–falú kettősség (voltaképpen a településméret) (Nemes Nagy J., 1998, 1999, Rechnitzer J., 1996). Mindezeket a tényezőket csak erősítette a folyamatosan bővülő autópálya-hálózat, így az autópálya-hálózat közelében fekvő térségek kerültek kedvezőbb pozícióba, míg a többiek inkább háttérbe szorultak. Az autópályák pontos társadalmi-gazdasági hatásmechanizmusáról, valamint területi hatásairól többféle vélemény is fellelhető a szakirodalomban (pl. Bartha A. és Klauber M., 2000, Erdősi F., 1998, 2000, Kálnoki Kiss S. és Molnár L., 2003, Nemes Nagy J., Jakobi Á. és Németh N., 2001, Nemes Nagy J. és Németh N., 2005, Németh N., 2005, 2006, 2009, Ohnsorge-Szabó L., 2006, Tóth G., 2005, Vörös A. és Polányiné Cs. Á., 2001). A terjedelmi korlátokra való tekintettel most ezeket nem részletezzük, legfeljebb azt állapítjuk meg, hogy a szakirodalom meglehetősen sokrétű ezen a téren (mind színvonalát, mind mondanivalóját tekintve), amint az Németh Nándor (2009) is megállapítja. Az mindenesetre általános tapasztalatként levonható, hogy csak azokban a térségekben tud érdemi multiplikátor hatást kifejteni, ahol eleve van fejlődési potenciál. Ettől függetlenül kijelenthetjük, hogy az utóbbi évtizedekben kialakult új térszerkezet meghatározó tényezőjéről van szó.

Az egyes térségek fejlettségbeli különbségei mellett fontos szót ejtenünk a jövedelem-egyenlőtlenségéről is. Ezen a terén szintén jelentős változások történtek az utóbbi évtizedekben, elsősorban az urbánus–rurális terek viszonylatában. Jóllehet az 1945-ös földosztást követően a parasztpolgárosodás a kollektivizálás miatt elmaradt, és kezdetben kifejezetten hátrányos helyzetűek voltak a szövetkezetekben és állami gazdaságban dolgozó munkások (nem is beszélve az egyéni gazdálkodókról), de az 1960-as évektől kezdve a falvak és városok közötti jövedelemkülönbségek jelentős mértékben csökkentek, melynek fő mozgatórugója a háztáji gazdálkodás következtében a rurális térségekben realizálódott plusz jövedelem (akár az éves jövedelem harmadát, negyedét is előállították ezen az úton) (Andorka R., 1996, Misi S. és Markó S., 1977) (4. és 5. ábrázat).

Voltaképpen úgy is felfogható e folyamat, hogy egyfajta vállalkozó törpebirtokos réteg jött létre. E kvázi vállalkozó réteg erejét mutatja, hogy amikor az 1968-as reformokat a keményvonalas kommunisták igyekeztek megakasztani (Biszkú Béla, Havasi Ferenc stb.), akkor a háztáji gazdaságok sertéshús termelése olyan mértékben esett vissza,⁹⁶ hogy részben visszakozniuk kellett (Andorka R., 1996).

Ezen kívül megemlíthető még, hogy sok falusi lakos dolgozott az 1950-es évektől felépített vagy jelentősen bővített ipari üzemekben, a városi szolgáltató szektorban ingázóként, valamint a vidék iparosítása részeként kiépített nem túl magas technológiai színvonalú üzemekben⁹⁷ (Bartke I., 1995). A viszonylag kedvező jövedelmi helyzet a vidéken

⁹⁶ A háztáji és kisegítő gazdaságok a sertésitenyésztés 55%-át, a baromfitenyésztés 50%-át, az egyéb állattenyésztési ágazatok (nyúl, galamb, méh, prémes állat stb.) 77%-át állították elő (Enyedi Gy., 1980), míg az élelmiszeripar árualapjának közel hetedét (Misi S. és Markó L., 1977).

⁹⁷ Bár most nincs hely és lehetőség a falusi térségek iparosításának folyamatát részletesen leírni, de annak főbb ismérveit célszerű tisztázni. A dualizmus időszakában a falusi nagyipar alapvetően három körzetre szorítkozott (Északi-Középhegységben a bányászat, a budapesti agglomerációs gyűrűben a gépipar, könnyűipar és élelmiszeripar, Északnyugat-Magyarországon pedig az élelmiszeripar és a bányászat), de az iparban foglal-

épült házak folyamatosan növekvő alapterületén, valamint azok berendezésében is jól tükröződött (Lammel A., 1984, Valuch T., 2005).

4. táblázat

*Az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga településtípusonként
az országos átlag százalékában, 1962–1994*

	<i>Község</i>	<i>Város</i>	<i>Budapest</i>	<i>Összesen</i>
1962	90	108	131	100
1967	95	99	119	100
1972	95	97	118	100
1977	96	98	116	100
1982	96	99	112	100
1987	94	100	114	100
1992	89	95	129	100
1994	88	98	130	100

Forrás: Andorka R., 1996

5. táblázat

*Az egy főre jutó háztartási jövedelem átlaga településtípusonként
az országos átlag százalékában, 1995–2005*

	<i>Község</i>	<i>Kisváros</i>	<i>Nagyváros</i>	<i>Budapest</i>	<i>Összesen</i>
1995	86	90	101	138	100
2000	83	93	104	133	100
2005	83	92	107	125	100

Forrás: Kolosi T. és Dencső B., 2006

A jövedelemegyenlőtlenségek kapcsán utalnunk kell arra a tényre is, hogy az 1980-as években Magyarországon is megjelent a városfejlődés harmadik szakasza (dezurbanizáció, illetve dekoncentráció), mely folyamatok szintén javította a községek egy részének jövedelmi pozícióját. Az 1980-as évek végre azonban összességében a különbségek ismét növekedésnek indultak, először a városi második gazdaság térnyerésének következtében

koztatottak száma azért alacsony volt (1900-ban a 20 főnél több alkalmazottat foglalkoztató falusi telephelyeken mintegy 40 ezer ember dolgozott). A két világháború között mind a gépipar, mind a bányászat jelentősen bővült a falusi térségekben, és az ipar szerkezete – az országos folyamatoknak megfelelően – némileg módosult is (javította pozícióját a könnyűipar és a villamosenergia-ipar). 1945 után először a kisipar visszaszorulása volt érzékelhető, majd beindultak a nehézipar fejlesztések is. Ezzel szinte egy időben (1959) döntött úgy az állami vezetés, hogy a kevésbé fejlett Alföldet iparosítani kell, Budapest túlsúlyfoltját pedig csökkenteni, így egyre inkább megjelentek a falusi térségekben a munkaigényes és kevés eszközt igénylő ágazatok (gépipari tömegcikk, könnyű- és élelmiszeripari termékek előállítása). Az 1968-as gazdasági reformokat követően ráadásul több iparvállalat hozott létre új telephelyet a falusi térségekben, valamint elterjedt a termelőszövetkezetek melléküzemági ipar tevékenysége is, így összességében az ipar területi egyenlőtlenségei csökkentek az 1970-es évekre. Ekkor hozták létre (1973) a már említett Országos Telephelyforgalmi Központot is, de ezzel párhuzamosan újból korlátozták a vállalati önállóságot is, így a falusi kis- és középüzemek többségét a nem fejleszthető kategóriába sorolták (Barta Gy. és Enyedi Gy., 1981).

(gmk-ák, vgmk-ák. pjt-ék elterjedése⁹⁸), majd pedig a stagnáló, sőt az 1990 után drasztikusan visszaeső ipari és mezőgazdasági termelés, és így a munkahelyek tömeges megszűnése miatt. Ettől kezdve a jövedelemegyenlőtlenségeket mutató olló drasztikusan szétnyílt, elsősorban az évtized első felében⁹⁹ (bár nyugat-európai, különösen pedig kelet-közép-európai összehasonlításban nem tekinthető extrém mértékűnek sem az egyes településtípusok, sem az egyes társadalmi csoportok, sem az alsó és felső jövedelmi decilishez tartozók közötti különbség tekintetében –Tóth I. Gy., 2003, Kovács I., 2010). A szociológia szakirodalom meglehetősen egységes abban a tekintetben, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek alapvető tényezői közé tartozik, hogy mely településtípuson él az ember, bár kétségtelen, hogy e mellett fontos magyarázó tényező még a foglalkoztatottság (a háztartásfő foglalkoztatottsága, valamint a háztartásban élő foglalkoztatottak száma), az iskolai végzettség, valamint a háztartásban élő gyermekek száma is. A falvakban élők elszegényedése így hatalmas méreteket öltött, és a folyamat egyes térségekben etnikai színezetet is kapott¹⁰⁰, hiszen megjelentek a korábban már említett gettósodó falvak. A szinte kilátástalan helyzetben lévő, jóformán csak segélyekből, és esetenként némi idénymunkából származó jövedelemből élők így könnyű prédának bizonyultak az uzsorások számára.

A teljesség kedvéért érdemes megjegyeznünk (bár jelen tanulmányunkban a vidéki térségekkel foglalkozunk), hogy Budapest esetében azért figyelhető meg az átlaghoz való közeledés az utóbbi évtizedben, mert a népesség korszerkezete a szuburbanizációs folyamatok miatt meglehetősen előregedett.

A mezőgazdasági termelés helyzete és annak szerepe a vidéki térségek társadalmi-gazdasági életében

A mezőgazdasági termelés jelentősége a nemzetgazdaság egészen belül jelentősen csökkent az utóbbi másfél évszázadban, így jelenleg az ágazat a GDP-ből alig 4%-kal részesedik, de a teljes agribiznisz¹⁰¹ részesedése is legfeljebb 12–13%-ra tehető (FVM 2009). A gyors térvesztést mutatja, hogy az iparosodás útjára, Magyarországon, (kisebb megszakításokkal 1867-től az 1. világháborúig) kezdetben még egyértelműen a mezőgazdaság volt a legjelentősebb nemzetgazdasági ág, mind a foglalkoztatottak arányát, mind a bruttó hazai összterméket (GDP) tekintve (Beluszky P., 2005, Kaposi Z., 2002, Honvári J., 2003). Ráadásul Magyarország esetében az iparosodásnak, ellentétben a nyugat-európai

⁹⁸ Gmk: gazdasági munkaközösség; vgmk: vállalati gazdasági munkaközösség, pjt: polgárjogi társaság.

⁹⁹ Gyakorlatilag a jövedelemegyenlőtlenséget érzékeltető valamennyi mutató értéke jelentősen romlott az 1990-es évek elején, majd ezt követően ennek üteme lassult, és az ezredfordulót követő években lassan javulni is kezdtek (Tóth I. Gy., 2006). Ezt követően a gazdasági válság hatására 2008 utolsó negyedétől az egyenlőtlenségek újra növekedni kezdtek.

¹⁰⁰ A cigányok relatív jövedelmi helyzete nagy mértékben romlott, hiszen míg jövedelmük 1992-ben a népesség átlagjövedelmének 65%-a volt, addig 2001-ben már csak 45%-a (Tóth I. Gy., 2003).

¹⁰¹ Másként agráripari komplexum (agribusiness): a mezőgazdaság, az élelmiszerfeldolgozás és -kereskedelem (együttessen élelmiszergazdaság), valamint a mezőgazdasági és az élelmiszeripari termeléshez, az élelmiszeripari kereskedelemhez szükséges anyagok, eszközök, humán erőforrások és információk előállítás, létrehozása tartozik e fogalomkörbe.

országokkal, illetve az Osztrák–Magyar Monarchián belül az örökös tartományokkal és Csehszaggal, nem a könnyűipar volt az alapja, hanem az élelmiszeripar, vagyis az agribiznisz egésze a magyar gazdaság döntő többségét jelentette. Ezt követően a két világháború között a GDP tekintetében az ipar fokozatosan felzárkózott a mezőgazdasághoz (az 1940-es évek elejére utol is érte), de foglalkoztatást tekintve csak az 1950-es évek elején vette át a vezető szerepet (Lőcsei H., 2004). Ennek okai közé kell sorolnunk az ipar expanzióját, az 1945. évi földosztást néhány évvel követően beindult szövetkezetesítést (lásd az első, a második, majd a harmadik típusú szövetkezetek szervezését, mely révén az 1960-as évek elejére szinte teljesen végbement a szövetkezeti rendszer kiépítése), az önálló mezőgazdasági tevékenységet végzők elleni fellépést (lásd kulákperek), az iparban és a mezőgazdaságban elérhető jövedelem között kialakult jelentős különbségeket. Mint korábban már említettük, az 1960-as évektől végrehajtott átalakítások hatására a mezőgazdaság jövedelmezősége nőtt, és ezért a vidéki és városi lakosok jövedelme is jelentős mértékben kiegyenlítődött az 1970-es évek végére, az 1980-as évek legelejére (Andorka R., 1996, Enyedi Gy., 1980)¹⁰². Mindezek ellenére az ipar térnyerése tovább folytatódott, és legfeljebb csak azt tapasztalhatjuk, az időszak adatait vizsgálva, hogy a nyugat-európai országokhoz képest némileg magasabb szinten stabilizálódott az ágazat súlya. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a mezőgazdaságban dolgozó fizikai foglalkoztatottak 30%-a (a férfiak 40%-a) nem mezőgazdasági, hanem ipari vagy szolgáltató tevékenységet folytatott (Enyedi Gy., 1980). Ennek oka a termelőszövetkezeteknél folyó melléküzemi tevékenységre vezethető vissza.¹⁰³

Ez a tendencia azonban az 1980-as évekre kifulladásra, sőt a rendszerváltozás után a gazdasági visszaesés, az exportpiacok elvesztése, valamint a földkárptótlás során kialakult elaprózódott birtokszerkezet következtében nagymértékben esett vissza a mezőgazdaság teljesítménye. A visszaesés mértékére jellemző, hogy a mezőgazdasági termelés értéke több mint negyedével csökkent 1990–1993 között (Antal Z. és Vidéki I., 1998), míg a foglalkozási szerkezeten belüli részesedése az ezredfordulóra 5% alá esett. A rendszerváltozást követően a belső és a külső piacok is jelentősen zsugorodtak, és mivel az import is megnőtt, ezért a mezőgazdasági terményeket feldolgozó élelmiszeripari üzemek külö-

¹⁰² Ennek eredményeként a falusi lakosok fogyasztási szokásai, valamint építkezési szokásaik is átalakultak (Enyedi Gy., 1980, Lammel A., 1984, Valuch T., 2001). A falusi luxus egyik leginkább kritizált formája volt az Enyedi által is említett kriptaeépítés (1980), ami a „*Veri az ördög a feleségét*” c. filmben is előforduló motívum (1977, rendező: András Ferenc). Bár az igazság kedvéért azt is meg kell említenünk, hogy a falvak esetében a lakások és az infrastrukturális beruházások (elektromos hálózat, vízvezeték, csatorna stb.) is inkább magánberuházás keretében történtek, míg mindez a városokban jelentős (vagy teljes mértékű) állami támogatással történt. Másrészt bár a jövedelemszint jórészt kiegyenlítődött, de mindez az életkörülményekben koránt sem okozott ilyen mértékű közeledést, hiszen a falusi lakosok viszonylag magas jövedelme csak jelentős túlmunkával volt elérhető, és a jövedelem felhasználásában is kisebb szerepet játszottak a kényelmi típusú fogyasztási javak (Enyedi Gy., 1980).

¹⁰³ A melléküzemi (ipari) tevékenység különösen elterjedt lett az 1968-as gazdasági reform után. Voltaképpen a kis- és középvállalatok hiányát pótolták a termelőszövetkezetek, amikor a nagyvállalatokkal kooperálva részalkatrészeket és résztermékeket előállítottak elő. Ezen ipari telephelyek nagyon kicsik voltak, egy telephelyen átlagosan 10 főnél is kevesebben dolgoztak jellemzően különösebb eszközöket nem igénylő tevékenységet végezve, vagy kislejtezett ipari berendezéseket használva (1975-ben 7300 ipari telephely működött 2500 mezőgazdasági nagyüzemben). Ennek ellenére sok üzem jól működött, mert a kereslethez rugalmasan tudott alkalmazkodni, és alacsony volt a nem termelő foglalkoztatottak aránya (Barta Gy. és Enyedi Gy., 1981).

nösen nehéz helyzetbe kerültek. A korábbi évtizedekben végrehajtott élelmiszeripari fejlesztések ellenére az ágazat versenyképessége olyan alacsony szintű volt, hogy rövid idő alatt leépült, vagy kihasználatlanná vált a kapacitások egy igen jelentős része. Mindezt pedig az alapanyag-termelés is megsínylette. Összességében ez azt eredményezte, hogy a korábban már említett jövedelemegyenlőtlenségek újra növekedni kezdtek a rurális térségek kárára, és mára kifejezetten nagy különbségeket tapasztalhatunk. Ráadásul a rendszerváltozást követő átalakulások részeként a korábban nagy területeken gazdálkodó szövetkezetek bomlási folyamata felgyorsult, és azok vagy teljesen megszűntek, vagy a korábbinál jóval kisebb területen, és a korábbinál jóval kevesebb foglalkoztatottat alkalmazva gazdálkodnak az utódszervezetek. Az 1968-as reform után kiépített kiegészítő tevékenységet (kisebb ipari üzemek, javító vagy építőipar szolgáltatást végző műhelyek stb.) szinte maradéktalanul felszámolták, a gépek és berendezések jelentős részét a nagyobb üzletrésszel rendelkező tulajdonosok kiszervezték. Mindez a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának drasztikus csökkenését eredményezte (Lőcsei H., 2004), ami az ipari üzemek gyors felszámolásával együtt szinte kezelhetetlen foglalkoztatási problémákat idézett elő a vidéki térségek egy részében. A folyamatot csak tetézte, hogy a korábban jelentős számú ingázót foglalkoztató építőipar válsága miatt az ingavándor-forgalom is visszaesett. És bár korábban sem volt kielégítő a jövedelmi helyzetük és a szálláskörülményeik, de ezt követően már többnyire ilyen munkalehetőséghez sem jutottak a korábbi ingázók vagy azok leszármazottai. Mindezek eredményeként jutottunk el oda, hogy napjainkban mind a hazai össztermékhez való hozzájárulás, mind a foglalkozási szerkezeten belüli részesedés tekintetében „nyugat-európai” értékeket produkálunk.

A mai magyar mezőgazdaság nagy problémája az elaprózódottság. Jelenleg a magyar mezőgazdaságban mintegy 14 ezer társas vállalkozás működik (ezek közül még mindig kb. 1200 szövetkezet), ezen kívül mintegy 600 ezer egyéni gazdálkodó (ezek közül alig 70 ezer mezőgazdasági vállalkozó, a többi családi vagy kiegészítő gazdaság), és újabb mintegy 700 ezer fő végez a ház körül kedvtelésből mezőgazdasági tevékenységet (FVM 2009). A földhasználat azonban teljesen más képet mutat, hiszen a termőterületeket majdnem hasonló arányban használják a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdálkodók (3,8 millió, illetve 4,2 millió ha). Ez azonban egyben a mai magyar mezőgazdaság egyik legnagyobb problémájára is rámutat, nevezetesen a földtulajdonlás és a művelés szétválására, vagyis általános jelenséggé vált a földbérlet. Bár a földkárptolás eredményeként létrejött elaprózódott birtokszerkezet szinte azonnal a földkoncentráció felé mozdult el (ezt már a 2000. évi Általános Mezőgazdasági Összeírás alapján is láthattuk, és minden bizonnyal a 2010. évi felmérés adatai is mutatják majd ennek a folytatódását), de még mindig csak a folyamat elején tartunk. Talán nem túl borúlátó az a megállapítás, hogy a kárptolás eredményeként majd fél évszázadot léptünk vissza a birtokstruktúra tekintetében.

Sajnálatos az is, hogy az új típusú szövetkezeti formák (BÉSZ, TÉSZ) sem lettek nagyon népszerűek, így például bár több mint 100 TÉSZ (termelői értékesítő szervezet) jött létre, de jelenleg csak mintegy 60 működök, elsősorban zöldség- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó termelőket egyesítve.

A mezőgazdasági termelésre természetesen jelentős hatással volt az Unió csatlakozás is. Jóllehet a csatlakozás növelte a versenytársak számát, és így az importált mezőgazdasági és élelmiszeripari termékek mennyiségét is, de a magyar termékek előtt is új piaci lehetőségek nyíltak meg, valamint a gazdálkodók és társas vállalkozások jövedelmező-

sége is jelentősen javult (részben a földalapú támogatások, részben az agrár- és vidékfejlesztési támogatások hatására) (AKI 2009). Megállapíthatjuk tehát, hogy az újonnan csatlakozott államok között kivételnek számít Magyarország, hiszen akárcsak a korábbi évtizedekben, most is jelentős külkereskedelmi aktívumot tud felmutatni a mezőgazdasági és élelmiszeripar termékek nemzetközi kereskedelmében (6. táblázat). Ebben minden bizonnyal fontos szerepet játszik az a tény, hogy a magyar mezőgazdaság inkább kiegészíti, mintsem átfedi az Unió termelési szerkezetét (Gazdag L., 2002). Az utóbbi években előbb 1 milliárd euró körül stagnáló, majd 2007-től dinamikus növekedő aktívumot regisztrálhattunk, bár kétségtelen, hogy a kivitelünk struktúrája nem a legkedvezőbb, hiszen azt a növényi termékek (főleg gabonafélék, állati takarmányok, zöldség- és gyümölcskészítmények) erős túlsúlya jellemzi.

6. táblázat

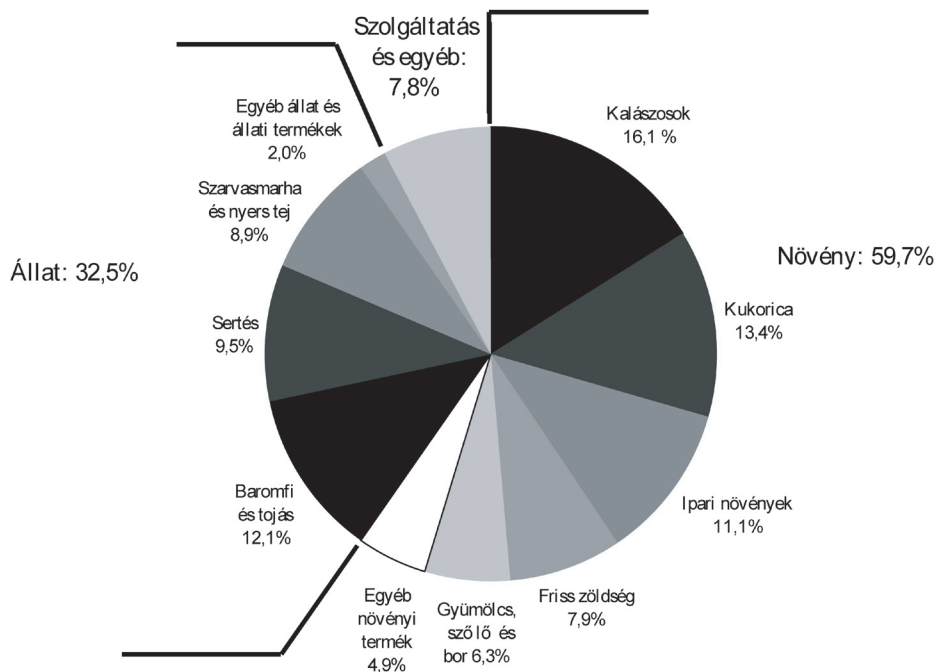
A mezőgazdasági és élelmiszeripari külkereskedelmi termékforgalom alakulása áruosztályok szerint, 2004–2008 (milliárd euró)

Áruosztály	Export					Import					Egyenleg				
	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008	2004	2005	2006	2007	2008
Élő állat, állati termékek	908	923	927	1077	1240	390	554	595	661	751	518	369	332	416	489
Növényi termékek	943	986	1145	1964	2253	490	530	562	684	777	453	456	583	1280	1477
Állati és növényi zsír, olaj és viasz	106	116	120	138	217	95	111	104	138	229	11	5	16	0	-11
Élelmiszer-készítmények, italok, dohány	1142	1298	1483	1684	2024	1024	1212	1420	1704	2064	117	86	63	-20	-39
Összesen	3098	3324	3675	4863	5735	2000	2408	2680	3209	3820	1098	916	995	1675	1915

Forrás: FVM 2007, 2008, 2009

Mindez egyben azt is mutatja, hogy a mezőgazdasági értéktermelésünk egészén belül jelentős az eltolódás a növénytermesztés felé az utóbbi 2 évtizedben: 2007-ben a mezőgazdaság bruttó kibocsátásának 57%-a származott a növénytermesztésből, 34%-a az állattenyésztésből (4. ábra). Vagyis az uniós csatlakozás hatására a hazai állattenyésztés kibocsátása még inkább visszaesett, míg a növénytermesztés (ezen belül is a szántóföldi növénytermesztés) részesedése tovább nőtt (4. ábra). Így a 2008-as adatok szerint pl. az EU kukoricatermelésének 14%-át (!), míg a búzatermesztésének 4%-át Magyarország adja. Ezen kívül dinamikus növekszik az olajos növények (napraforgó, repce) termésmennyisége is, elsősorban a biodízel üzemek keltette magas világgpi árák következményeként (2008-ban már több mint 1,5 millió tonna napraforgót és 0,6 millió tonna repcét termesztünk). Fontos megemlítenünk azt is, hogy a szántóföldi növénytermesztés költség- és jövedelemstruktúrája (egy ha-ra jutó bevétel és költség szerkezet) is kedvezőtlenebb a nyugat-európai országokban tapasztalhatótnál: az üzemi bruttó jövedelem eleve alacsonyabb (egységnyi területre vetítve az EU átlag a magyar érték 1,7-szerese volt 2008-ban), és azon belül a támogatások aránya is kisebb (2008-ban az uniós támogatások

aránya az EU átlag 77,2%-át tették ki); a költségek esetében pedig magasabb a vetőmagokra és vegyszerekre fordított költségek aránya, jóval alacsonyabb azonban az értékcsökkenési leírás részesedése, ami az alacsonyabb fokú gépesítettség következménye.

Forrás: FVM 2009

4. ábra: A mezőgazdaság bruttó kibocsátása, 2008

Az egész magyar mezőgazdaságra jellemző, hogy a költséghatékonysága alacsony: 1 euró termelési értéket 79 eurócent ráfordítással állítunk elő, míg az EU átlag 68 eurócent. E költséghatékonysági hátrányunk az összes üzemtípusnál és termelési módnál fennáll, még a legversenyképesebbnek számító szántóföldi növénytermesztőknél is (Keszthelyi Sz. és Pesti Cs., 2009).

A növénytermesztésen belül a kertészet van a legkedvezőtlenebb helyzetben, mivel az utóbbi 2 évtizedben szinte folyamatosan csökkent a termésmennyiség (az időjárás persze nagyban befolyásolja a termésmennyiséget, így azért teljesen nem folyamatos a tendencia, de a termőterület csökkenése folyamatos).

A növénytermesztéssel szemben drasztikusan esett vissza az állattartásunk teljesítménye, így jelentősen csökkent az állatállományunk is az utóbbi 2–3 évtizedben: 2008-ban sertésből alig több mint 3,4 millió db volt (3 évtizede még mintegy 9 millió volt), míg szarvasmarhából csupán 700 ezer darab volt (míg 3 évtizede még mintegy 2 millió volt) (Antal Z. és Vidéki I., 1998, FVM 2009). Mindez megmagyarázza, hogy miért csökkenthetett le az előzőekben már említett értékekre a mezőgazdaságban foglalkoztatottak

száma (kb. 170 ezer főre), hiszen a szántóföldi gabonatermesztés élőmunkaerő-igénye a nagyfokú gépesítettség miatt alacsonyabb, mint a kertészetben vagy az állattenyésztésben.

Mindezek az adatok nem túl kedvezőek annak tükrében, hogy az ágazat jelentős támogatásokban részesül: 2008-ban az agrár- és vidékfejlesztésre összesen 426 milliárd forintot költöttünk, melynek 36%-a (154 milliárd forint) volt hazai költségvetési forrás, és 64%-a (272 milliárd forint) uniós forrás. Ennek egy része kifejezetten a termelést (a termelőt) támogatja (lásd a földalapú támogatásra fordított 156 milliárd forintot), míg más források inkább a komplex vidékfejlesztés irányába mutatnak (lásd az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 13 milliárd forintos, vagy éppen az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program 84 milliárdos támogatását) (7. táblázat).

7. táblázat

Agrár- és Vidékfejlesztési támogatások 2008-ban (millió forint)

<i>Nemzeti támogatások</i>	<i>112 777,3</i>
Állattenyésztési támogatás	769,5
Erdészeti feladatok támogatása	827,6
Halgazdálkodás támogatása	1,0
Termőföldvédelem támogatása	370,9
Vadgazdálkodás támogatása	79,5
Állat- és növénykártalanítás	1021,7
Árfolyamkockázat és EU által nem térített kiadások	5400,0
Erdőtelepítés, átalakítás, fásítás támogatása	714,5
Fejlesztési típusú támogatások	1281,9
Folyó kiadások és jövedelem támogatása	101 615,8
Nemzeti agrárkár-enyhítés	694,9
<i>EU társfinanszírozással működő támogatások</i>	<i>109 679,1</i>
Méhészeti Nemzeti Program	456,6
Igyál tejet program	378,9
Egyes speciális szövetkezők támogatása	417,2
Nemzeti Vidékfejlesztési Terv	9911,8
SAPARD Intézkedések	–
Új Magyarország Vidékfejlesztési Program	84 803,0
Agrár- és Vidékfejlesztés Operatív Program	13 000,0
Halászati Operatív Program	–
Egyes állatbetegségek megelőzése	224,7
Uniós programok ÁFA fedezete	486,0
<i>Az EU által közvetlenül folyósított támogatások</i>	<i>203 796,7</i>
Piaci intézkedések	39 586,6
Egységes területalapú támogatás (SAPS)	156 173,0
Elkülönített cukortámogatás	8 037,1
<i>Mindösszesen</i>	<i>426 253,1</i>

Forrás: Keszthelyi Sz. és Pesti Cs., 2009

Azt azonban már néhány év alatt sikerült elérni, hogy mind az egyéni gazdálkodók, mind a társas vállalkozások határozottan javítani tudták gazdasági pozícióikat, és így a termelésből származó nettó eredmények is érzékelhetően javultak (Keszthelyi Szi. és Pesti Cs., 2009).

A támogatások kapcsán azonban összességében több problémát is meg kell említenünk:

- Az adminisztrációs háttér bonyolult mind a pályázatoknál, mind a közvetlen támogatásnál (bár a 2008-tól bevezetett elektronikus ügyintézés, valamint az AVOP pályázatok egyszerűsítése felgyorsította a kifizetéseket);
- Az egységes területalapú támogatás (SAPS – Single Area Payment Scheme) helyett bevezetni tervezett összevont gazdaságtámogatási rendszer (SPS – Single Payment Scheme) bevezetése elmaradt;
- A jelenlegi gazdasági helyzetben nehéz a maximálisan engedélyezett kiegészítő nemzeti terület alapú támogatásra (top up) megfelelő forrást biztosítani, ráadásul a támogatási jogcímek köre igen szűk;¹⁰⁴
- A támogatások és pályázati források hasznosulása alacsony fokú (lásd pl. az elavult állattartó telepek részleges felújításának támogatását), sőt bizonyos esetekben kifejezetten a termelés csökkenését eredményezik (lásd a cukortámogatást, mely révén a termelőknek juttatott pénzügyi támogatásokkal kilátástalan helyzetbe hozták a kevés fennmaradt cukorgyárunkat, így végül a szerencsi és a petőházi üzem is bezárt, az egyetlen fennmaradó kaposvári üzem pedig 2008-ban kapacitásának alig harmadára elegendő cukorrépat tudott csak termeltetni).

A magyar mezőgazdaság jövője szempontjából nem elhanyagolható, hogy milyen fejlesztéseket helyezünk előtérbe. Ha alaposan számba vesszük az adottságainkat, valamint áttekintjük a magyar mezőgazdaság piaci pozícióját (és nem melleleg átolvassuk az ágazatra, a rurális térségre vonatkozó fejlesztési dokumentumokat, valamint elolvassuk a témával foglalkozó igen vegyes tartalmú és színvonalú szakirodalmat), akkor a következő kitérési pontok határozhatók meg, melyek nagyjából általánosan elfogadottnak tekinthetők:

- **Életképes, hatékony termelést eredményező birtokszerkezet kialakítása:** mindenképpen fontos lenne a birtokkoncentráció folyamatának erősítése. A megfelelő gépkihasználság miatt a családi gazdaságok méretét mindenképpen növelni kell, és ösztönözni kell a szövetkezeti formában történő együttműködések (TÉSZ, BÉSZ) jelentőségét. Ennek kapcsán rendeznünk kell a külföldi állampolgárok földhöz jutásának kérdését (csak átmeneti időszakra kaptunk felmentést az EU-tól a külföldiek földtulajdon szerzésének tiltására). Ezen kívül az állattartással foglalkozó gazdasági társaságok működése is csak úgy lehet hosszú távon rentábilis, ha nemcsak bérelt földeken termelt és/vagy megvásárolt takarmányra építhetik a tevékenységüket, hanem saját tulajdonukban lévő földeken is termelhetnek, hiszen így tudják magukat függetleníteni a takarmányárak és földbérleti díjak ingadozásától. Jelenleg mindezt jórészt csak a korábbi állami gazdaságok, valamint a korábbi termelőszövetkezetek utódszervezetei tudják kisebb-nagyobb hiányosságokkal megvalósítani.
- **Az állattenyésztés részesedésének erősítése:** az állattartás részesedésének növelése azért fontos, mert egyrészt jóval nagyobb a hozzáadott értéke, másrészt az élőlétszám igénye is nagyobb. Mindehhez persze szükség van egy stabil hazai élelmiszeripari háttérre is, mely folyamatos és kiszámítható keresletet biztosít a piacon. Az elfogad-

¹⁰⁴ Hízottbika-tartás, tejtermelés, anyatehén-tartás, extenzifikációs szarvasmarha-tartás, anyajuh-tartás, kedvezőtlen adottságú területeken történő anyajuh-tartás, szántóföldi növénytermesztés, burley dohány termesztése, virginia dohány termesztése, csonthéjas gyümölcsűek termesztése, energetikai célú lágy és fás szárú növények termesztése.

ható árú tömegtermékek előállításához mindenképpen teljesen újonnan épített, modern technológiát alkalmazó állattartó telepekre van szükség. Emellett azonban fontos a helyi, régi hagyományokra épülő kézműves termékek előállítására is, melyhez megfelelő alapanyagot biztosíthatna a korábbi háztáji gazdálkodásra hasonlító rendszerű állattartási struktúra is. Tehát egyszerre kell alkalmazkodni a globális világpiac körülményeihez, valamint a lokális adottságok nyújtotta lehetőségekhez.

- **Az EU mezőgazdaságába illeszkedő hatékony termelés kiépítése:** olyan termékeket kell előállítanunk, melyek vagy nincsenek jelen elegendő mennyiségben az EU belső piacán, vagy az ár/érték arányban jobbat tudunk előállítani a konkurenciánál (pl. a vetőmagtermesztés, zöldség- és gyümölcstermesztés, mangalica hústermékek).
- **Energiatermelés:** e periodikánk első számában is foglalkoztunk már azzal, hogy a mezőgazdasági termelés révén keletkező melléktermékek és hulladékok energia-termelésre is használhatók, ráadásul ezek potenciális mennyisége óriási, a hazai biomassza termelés legnagyobb részét adják (Pappné Vancsó J., 2005). A biomassza tüzelésű erőművek, fűtőművek, egyedi fűtési rendszerek építése ráadásul illeszkedik a környezetpolitikai célkitűzéseink közé.
- **Erdőtelepítés:** a jövőben is folytatni kell az erdőtelepítéseket, melyek révén a kevésbé jó adottságokkal rendelkező termőterületeket is megfelelő módon tudnánk hasznosítani, és egyben az elmaradott falvakban élők foglalkoztatottsági szintjén is javíthatna (lásd Ricse példáját).
- **Biatermelés, ökológiai- vagy organikus gazdálkodás**¹⁰⁵: mivel napjainkban a biotermékek a „hagyományos” termelési módszerekkel előállított termékekhez képes magas felárral értékesíthetők ezért fontos cél e termelési módszer elterjesztése. Ráadásul kifejezetten intenzív termelésről van szó, vagyis jelentős számban teremthetnek munkahelyeket is a későbbiekben. Jelenleg két szervezet foglalkozik a biotermelők ellenőrzésével: a Biokontroll Hungária Kft. által ellenőrzött terület 111 800 ha volt 2008-ban, míg a Hungária Ökogarancia Kft. felügyelete alatt mintegy 9800 ha áll (az ellenőrzött területek majd 90%-a ökológiai minősítésű, a maradék pedig átállási időszakban van). Ezen kívül mintegy 20 ezer haszonállatot tartanak ökológia ellenőrzés alatt. Persze az ilyen típusú termelés alacsonyabb hatékonyságú (a termés hozamok jóval kedvezőtlenebbek), de mindezt a magasabb értékesítési ár kompenzálja.
- **Alternatív vízgazdálkodási rendszerek kidolgozása:** az ország medencefenéki fekvése, valamint a csapadék egyenlőtlen eloszlása miatt fontos lenne, hogy az országon átviramló vizet részben tároljuk, amit aztán a csapadékszegény nyári hónapokban öntözési célra tudnánk használni. Mindezek a célok ráadásul ötvözhetők az ökológiai szemléletű fenntartható gazdálkodás célkitűzéseivel is, és turisztikai fejlesztésekhez is háttérrel nyújthat. Ráadásul ez ötvözhető az előzőekben említett ökológiai vagy organikus gazdálkodással.
- **Komplex vidékfejlesztési programok kidolgozása:** a vidéken élők életminőségének javítása csak úgy képzelhető el, ha komplex rendszerben próbáljuk megoldani a problémát. Ehhez nyújthat kiinduló alapot az ÚMVP, illetve azon belül is IV. tengelyt képező LEADER. A vidékfejlesztési célkitűzéseknél fontos, hogy a helyi adottságokra

¹⁰⁵ A biotermelésben az árutermelésen van a hangsúly, míg az ökológia gazdálkodásban a termék előállítás folyamatán (Csete L. és Láng I., 2009).

épüljenek, a helyi szereplők aktív részvételével. Ezen kívül fontos szem előtt tartanunk a fenntarthatóság szempontját is, vagyis a természeti környezet, az erőforrások, a gazdasági célok, szociális igények harmonikus kielégítését. (A fenntartható vidék-fejlesztésről lásd Csete L. és Láng I., 2009).

Összességében tehát látható, hogy a mezőgazdaság részesedése a magyar gazdaságon belül mind a foglalkoztatottakat, mind az értéktermelést tekintve alacsony. Kedvezőtlen a termelési struktúrája, rossz a költséghatékonysága. Mivel a vidéki térségekben élő alacsonyan képzett munkaerő számára hosszabb távon is valószínűleg csak a mezőgazdaság (esetenként a turizmus) tud majd munkát biztosítani, ezért fontos lenne az előzőekben javasolt problémák kezelése, elsősorban az intenzív kultúrák fejlesztése révén. Azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy a mezőgazdaság nem csak az árutermelés miatt fontos, hanem e tevékenységi kör egyben a hosszú évszázadok alatt kialakult kultúrtáj folyamatos gondozását, fenntartását is biztosítja (Glatz F., 2008). Mindez a jelenlegi társadalmi-gazdasági keretek között támogatás nélkül láthatóan nem valósulhat meg teljes körűen. Fontos lenne az is, hogy maguk a települési önkormányzatok is vásároljanak földeket, és azokon mezőgazdasági vagy erdőgazdálkodási tevékenységet folytassanak, hiszen így értelmes munkát tudnának adni a jelenleg jórészt látszatomunkát végző közcélú foglalkoztatottaknak, másrészt közétkeztetési intézményeiket el tudnák látni alapanyagokkal, illetve a szociálisan rászorulókat tüzelőanyaggal is tudnák támogatni a téli hónapokban (tűzifa, pellet).

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (1996): Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A falu*, 11, 4, 7–17.
- Antal Zoltán – Vidéki Imre (1998): *A magyar mezőgazdaság átalakulása (mintaterület Sarród)*. OTKA kutatási
- Bajmócy Péter – Balogh András (2002): Aprófalvas településállományunk differenciálódási folyamatai. *Földrajzi Értesítő*, 51. 3–4. 385–405.
- Barta Györgyi (1977): A területi gazdasági különbségek változása 1960 és 1975 között. *Területi Statisztika*, 5, 522–537.
- Barta Györgyi – Enyedi György (1981): *Iparosodás és a falu átalakulása*. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest.
- Barta Györgyi (2002): *A magyar ipar területi folyamatai 1945–2000*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 272.
- Bartha Attila – Klauber Mátyás: Az M5-ös autópálya gazdasági hatásvizsgálata. *Ipari Szemle*, 20, 4, 20–22.
- Bartke István (1967): Az ország különböző területeinek iparfejlettségi szintjei. *Országos Tervhivatal Tervgazdasági Intézet Közleményei*, 3, 72.
- Bartke István (szerk.) (1995): *Területfejlesztés*. Egyetemi jegyzet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Becsei József (1966): A tanyai települések néhány kérdéséről. *Földrajzi Értesítő*, 15, 3, 385–406.
- Becsei József (1983): *Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

- Becsei József (2001): *Fejezetek az általános társadalmi földrajz tanulmányozásához*. Egyetemi jegyzet (második rész), Ipszilon Kiadó és Pedagógiai Szolgáltató Kft, Budapest.
- Beluszky Pál (1965): Falusi településeink osztályozása. *Földrajzi Értesítő*, 14, 2, 149–163.
- Beluszky Pál (1977): Krasznokvajda – Egy alsófokú központ gondjai a Csereháton. *Földrajzi Értesítő*, 26, 3–4, 349–386.
- Beluszky Pál (1979): Borsod-Abaúj-Zemplén megye falusi településeinek típusai (Településformáló folyamatok a megye falusi térségeiben), *Földrajzi Értesítő*, 28, 3–4, 339–370.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (1982): *Magyarország falutípusai*. MTA FKI. Elmélet – Módszer – Gyakorlat 25, Budapest.
- Beluszky Pál (1985): A kistalvárról – településtudományi megközelítésben. In.: *Aprófalvak közelete és ifjúsága* (szerk.: Sükösd F.), Pécs, 72–91.
- Beluszky Pál (2001): *A nagyalföld történeti földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál (2003): *Magyarország Településföldrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál (2005): *Magyarország történeti földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál – Győri Róbert (2005): *Magyar városhálózat a 20. század elején*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Beluszky Pál – Győri Róbert (2006): Ez a falu város – avagy a városi rang adományozásának gyakorlata és következményei 1990 után. *Tér és Társadalom*, 20, 2, 65–68.
- Beluszky Pál – Sikos T. Tamás (2007): *Változó falvaink. Magyarország az ezredfordulón*. MTA, Budapest.
- Bernát Tivadar – Enyedi György (1961): *A magyar mezőgazdaság termelési körzetei*, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Csalog Zsolt (1980): Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban. In.: *A magyar tanyarendszer múltja* (szerk.: Pölöskei F. – Szabad Gy.). Budapest, Akadémiai Kiadó, 339–361.
- Csapó Tamás – Kocsis Zsolt (1997): A várossá nyilvánítás elvi kérdései, potenciális városok az Északnyugat-Dunántúlon. *Tér és Társadalom*, 11, 1, 183–196.
- Csatári Bálint (1990): A tanyarendszer és a modernizálódó településrendszer viszonya. In.: *Tanakodás a tanyákról* (szerk.: Csatári Bálint), MTA RKK – Bács-Kiskun megyei Tanács. Országos Tudományos Tanyakonferencia, Tanulmánykötet, Kecskemét, 13–21.
- Csatári Bálint (1996): *A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége*, MTA RKK ATI, Kecskemét.
- Csatári Bálint (szerk.) (1999): *A kedvezményezett kistérségek besorolásának felülvizsgálata* (összefoglaló zárójelentés), MTA RKK ATI, Kecskemét.
- Csatári Bálint (2000a): Kísérlet a magyarországi kistérségek komplex fejlődési típusainak meghatározására: In: *Alföld és nagyvilág*, Tanulmányok Tóth Józsefnek (szerk.: Dövényi Z.) MTA FKI, Budapest 151–168.
- Csatári Bálint (2000b): *A magyarországi kistérségek vidékiség-kritériumai. Magyarország területi szerkezete és folyamatai az ezredfordulón*. MTA RKK, Pécs, 193–217.
- Csatári Bálint (2005): A tanyák jelene és jövője. IX: Alföld Fórum. <http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:J2ejHA02U7sJ:www.rkk.hu/ati/munkatarsak/csatari.html+kecskem%C3%A9t+tanya+konferencia+2006&cd=8&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-a>

- Csatári Bálint (2006): *A homokhátság tanyáiról. A Duna-Tisza közti Homokhátság komplex fejlesztése*. Konferenciakötet. Bács-Kiskun megyei Önkormányzat, Kecskemét, 36–41.
- Csatári Bálint – Farkas Jenő Zsolt (2006): Kísérlet a magyar városkönyvek Európakonform tipizálására az ESPON-metodika adatpációjával. *A Magyar Regionális Tudományi Társaság IV. Vándorgyűlése*, Szeged.
- Csete László – Láng István (2009): *A vidék fenntartható fejlődése. A vidék fejlődésének fenntarthatósága – hétköznapi megközelítésben*. MTA Történettudományi Intézet – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Csité András (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékkutatások utolsó harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle*, 9, 3, 134–153.
- Dorgai László (1998): Néhány gondolat a „Mi tekinthető vidéknek?” című vitacikkhez – *Gazdálkodás* 42, 5, 60–64.
- Dövényi Zoltán (2006): „Ez a falu város”. Tünődések a hazai várossá nyilvánítások kapcsán. In.: *Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára* (szerk.: Blahó J. – Tóth J.), Pécs, 109–115.
- Duró Annamária (1990): A tanyai átalakulás útjai Szeged környékén. In.: *Tanakodás a tanyákról* (szerk.: Csatári Bálint), MTA RKK – Bács-Kiskun megyei Tanács. Országos Tudományos Tanyakonferencia. Tanulmánykötet, Kecskemét, 36–41.
- Enyedi György (1975): A magyar mezőgazdasági tér felosztása (körzetesítése). *Földrajzi Értesítő*, 24, 1, 33–53.
- Enyedi György (1976): Dinamikus falusi térségek Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 25, 2–4, 327–332.
- Enyedi György (1977): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon. *Földrajzi Értesítő*, 26, 1, 67–85.
- Enyedi György (1980): *Falvaink sorsa. Gyorsuló idő*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Enyedi György (1988): *A városnövekedés szakaszai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Enyedi György (1996): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában*. Hilschler Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Erdei Ferenc (1937): *Futóhomok*. (Harmaik kiadása 1957-ben). Gondolat Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc (1939): *Magyar város*. Atheneum, Budapest.
- Erdei Ferenc (1941): A tanyás települések földrajzi szemlélete. *Földrajzi Közlemények*, 59, 2, 103–113.
- Erdei Ferenc (1942): *Magyar tanyák*. Athenaeum Kiadó, Budapest.
- Erdei Ferenc (1971): *Város és vidéke. Magyarország felfedezése*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest.
- Erdősi Ferenc (1998): A transzeurópai hálózatok hatása a területi fejlődésre. *Tér és Társadalom*, 12, 3, 27–50.
- Erdősi Ferenc (2000): *Európa közlekedése és a regionális fejlődés*. Dialog-Campus, Budapest–Pécs.
- Fehér A. (1998): A vidék fogalmáról és a vidéki területek lehatárolásáról. *Gazdálkodás*, 42, 5, 54.
- FVM (2000): *Magyarország SAPARD terve 2000–2006*. Budapest.
- FVM (2007): *A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számokban*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.

- FVM (2008): *A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számokban*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- FVM (2009): *A magyar mezőgazdaság és élelmiszeripar számokban*. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- Gazdag László (2002): Magyar mezőgazdaság: hogyan tovább? *Szövetkezés*, 23, 1–2, 135–147.
- Glatz Ferenc (2008): *Új vidékpolitika*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Györffy István (1915): A tanya. In.: *Magyar falu magyar ház* (szerk.: Györffy Gy.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 34–39. Első kiadás: *Az alföldi tanyák. A nép barátja. Naptár az 1915. évre*. 65–71.
- Györffy István (1922): A régi utak. In.: *Magyar falu magyar ház* (szerk.: Györffy Gy.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 26–29. Első kiadás: *A falu*, 3, 7, 160–161.
- Györffy István (1923): Az alföldi tanyák. In.: *Magyar falu magyar ház* (szerk.: Györffy Gy.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 40–48. Első kiadás: *Föld és Ember*, 3, 1, 1–9.
- Györffy István (1932): A magyarországi határhazánálról In.: *Magyar falu magyar ház* (szerk.: Györffy Gy.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 21–25.
- Györffy István (1937): A magyar tanya. In.: *Magyar falu magyar ház* (szerk.: Györffy Gy.). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1987, 49–77. o. Első kiadás: *Földrazi Közlemények*, 55, 4–5, 70–93.
- Honvári János (2003): *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Aula Kiadó, Budapest.
- Hajdú Zoltán (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Juhász János (1980): *A háztáji gazdálkodás mezőgazdaságunkban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kálnoki Kiss Sándor – Molnár László Aurél (2003): A gyorsforgalmi úthálózat fejlesztésének gazdaságélénkítő hatása. *Közúti és Mélyépítési Szemle*, 53, 4, 113–118.
- Kaposi Zoltán (2001). *A XX. század gazdaságtörténete II. 1945–1990*. Dialóg Campus, Budapest–Pécs.
- Karácsonyi Dávid (2010): *Ukrajna vidékföldrajza*. Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok 4. Trefort Kiadó, Budapest.
- Kertesi Gábor (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle*, 47, 10, 775–798.
- Keszthelyi Szilárd – Pesti Csaba (2009): *A tesztüzemi információs rendszer 2008. évi eredményei*. Agrárgazdasági Információk. 3. szám. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Kiss É. (1998): A várossá nyilvánítás problematikája és a várossá válás jelentősége az önkormányzatok szemszögéből. *Földrajzi Közlemények*. 122 (46), 3, 456–481.
- Kiss János Péter (2008): Aprófalvasodás és aprófalvaink sorsa – történelmi metszetben. In.: *Kistelepülések lépéskényszerben* (szerk.: Váradi M. M.). Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 29–65.
- Kocsis Zsolt (2007): Vas megye apófalvai. In.: *A kistelepülések településföldrajza Magyarországon* (szerk.: Csapó T. – Kocsis Zs.). Savaria University Press, Szombathely, 145–154.
- Kolonkai László (1969): Magyarország megyéinek gazdasági fejlettségében, valamint az ott élő lakosság életkörülményeiben fennálló területi különbségek meghatározása I. *Területi Statisztika*, 3, 241–257.

- Kolosi Tamás – Dencső Blanka (2006): Osztályok-családok-települések. In.: *Feketén, fehéren. TÁRKI monitor jelentések 2005.* (szerk.: Szívós P. – Tóth I. Gy.). Társi Társadalomkutatási Intézet, Budapest, 33–44.
- Kostyál L. Árpád (2007): Az aprófalvak és a tanyavilág speciális problémái. In.: *Vidékfejlesztés, vidékfejlesztés intézményrendszer* (szerk.: Bálint J. – Juhász M. – Katonáné Kovács J. – Nagy G.). DE ATC AVK. 174–182.
- Kostyál Árpád (2008): A magyar falugondnoki hálózat. *Kistáska*, 62, 18–22.
- Kovács Ilona (2010): A hazai jövedelemeloszlás és jövedelemegyenlőtlenség mérése és elemzése személyi jövedelembevallási adatok alapján. *Műhelytanulmányok – MTA Közgazdaságtudományi Intézet*. 2010/09.
- Kovács Katalin (2003): Vidéki kaleidoszkóp: eltérő esélyek, eltérő remények az uniós csatlakozás előtti falusi Magyarországon. In.: *A vidéki Magyarország az EU-csatlakozás előtt. VI. Falukonferencia* (szerk.: Kovács T.). MTA RKK – Magyar Regionális Tudományi Társaság, Pécs, 53–66.
- Kovács Terézia (1998): Mi tekinthető vidéknek. *Gazdálkodás*, 42, 5, 39–48.
- Kovács Zoltán (2002): *Népesség- és településföldrajz*. Egyetemi jegyzet. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Köllő János (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 8, 2, 33–61.
- Köszegfalvi György – Tóth József (2002): Általános településföldrajz. In.: *Általános társadalomföldrajz I.* (szerk.: Tóth J.). Dialóg Campus, Budapest–Pécs, 421–484.
- Köszegfalvi György – Loydl Tamás (2004): *Településfejlesztés*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Kulcsár Viktor (1969): *A magyar mezőgazdaság területi kérdései*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Kulcsár Viktor (1974): Falvaink gazdasági fejlődése. *Területi Statisztika*, 24, 4, 353–360.
- Kulcsár Viktor (1976): *A változó falu*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- Kukely György (2008): *A külföldi működőtőke beruházások hatása az ipar területi folyamataira Magyarországon, különös tekintettel a delokalizációra*. Doktori disszertáció. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola (témavezető: Perczel Gy. – Barta Gy.), Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Napvilág Kiadó, Budapest.
- Ladányi János – Szelényi Iván (2005): Az újrakörzetesítés társadalmi ára. *Kritika*, 1, 2–5.
- Ladányi János – Virág Tünde (2009): A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. *Kritika*. július–augusztus
- Lammel Annamária (1984): Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár, 1920–1980). In.: *Életmód: modellek és minták* (szerk.: Hoppál M. – Szekcső T.). Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 310–345.
- Leskó Sándor (2008): *Belső-Cserehát hátrányai és lehetőségei egy határ menti település tükrében*. Diplomamunka. Szociológiai Intézet. Miskolc
- Lettrich Edit (1974): Tanyahálózatunk mai fő vonásai és azok regionális különbségei. In.: *Paraszti műveltség és társadalom a 18–20. században III* (szerk.: Hofer T. – Kisbán E. – Kaposvári Gy.). Magyar Néprajzi Társaság – Damjanich János Múzeum, Budapest–Szolnok, 11–26.

- Lettrich Edit (1975): *Településhálózat, urbanizáció, igazgatás*. Állam- és Jogtudományi Intézet, Budapest.
- Lieszkovszky József Pál – Szabó Szabolcs (2009): A krasznokvajdai mikrotérség lakosságának közlekedési szokásai. *Tér és Társadalom*, 23, 4, 117–135.
- Lőcsei Hajnalka (2004): A foglalkoztatás ágazati és regionális dimenzióinak kapcsolata az ezredvégi Magyarországon. In.: *Regionális Tudományi Tanulmányok* 9. (szerk.: Nemes Nagy J.). ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 43–58.
- Lőcsei Hajnalka (2010). *Területi növekedési pályák Magyarországra az ezredforduló után*. Doktori disszertáció. ELTE Földtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Madarász Imre (1999): A vidék- és térségfejlesztés, mint szakma és feladatkör. In.: *Vidékfejlesztés vidékpolitika*. Agroinform Kiadóház, Budapest, 22–23.
- Maksay Ferenc (1971): *A középkori magyar falu településrendje*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Mendöl Tibor (1928): *Szarvas földrajza*. Debreceni Tisza István Tudományos Társaság, Debrecen. Másodközlés (1980) (a kéziratot sajtó alá rendezte: Becsei J.). Bibliotheca Bekensiensis 23, Békéscsaba.
- Mendöl Tibor (1939): Néhány szó az alföldi város kérdéseiről. *Földrajzi Közlemények*, 57, 3, 217–223.
- Mendöl Tibor (1941): Megjegyzések Erdei Ferenc „A tanyás települések földrajzi szemlélete” c. cikkéhez. *Földrajzi Közlemények*, 59, 1, 113–115.
- Mendöl Tibor (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Misi Sándor – Markó Lajos (1977): *A háztáji és kisegítő gazdálkodás*. Közgazdasági ismeretek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Nemes Nagy József (1996): Centrumok és perifériák a piacgazdasági átmenetben. *Földrajzi Közlemények*, 120, (44.) 1, 31–48.
- Nemes Nagy József (1998): Vesztesek – nyertesek – stagnálók. A társadalmi-gazdasági változások regionális dimenzió. *Társadalmi Szemle*, 8–9, 5–18.
- Nemes Nagy József (1999): Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In.: *Regionális tudományi tanulmányok* 4. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 65–86.
- Nemes Nagy József – Jakobi Ákos – Németh Nándor (2001): A jövedelemegyenlőtlenségek térségi és településszerkezeti összetevői. *Statisztikai Szemle*, 79, 10–11, 862–883.
- Nemes Nagy József – Németh Nándor (2005): Az átmenet és az új térszerkezet tagoló tényezői. In.: *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon* (szerk.: Fazekas K.). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 175–137.
- Németh Nándor (2005): Az autópálya hálózat térszerkezet alakító hatásai – Magyarország esete. In.: *A hely és a fej. Munkapiac és regionalitás Magyarországon* (szerk.: Fazekas K.). MTA Közgazdaságtudományi Intézet, Budapest, 139–179.
- Németh Nándor (2006): *Az M3-as autópálya hatása a térség társadalmi-gazdasági folyamataira*. III. Magyar Földrajzi Konferencia. MTA FKI, Budapest, (CD Kiadvány).
- Németh Nándor (2009): Fejlődési tengelyek az új térszerkezetben. *Regionális tudományi tanulmányok* 15. ELTE Regionális Tudományi Tanszék, Budapest.
- Nemzeti Agrárprogram 1997. *Agrárprogram Szakmai Füzetek* 13. Vidékfejlesztés. Földművelésügyi Minisztérium, Budapest, 1997, 3.

- Novák László (1990): Az alföldi tanyás települések és presztízszük. In.: *Tanakodás a tanyákról* (szerk.: Csatári Bálin). MTA RKK – Bács-Kiskun megyei Tanács. Országos Tudományos Tanyakonferencia, Tanulmánykötet, Kecskemét, 58–64.
- Ohnsorge-Szabó L. (2006): Közlekedési infrastruktúra és jólét Kelet-Magyarországon. *Statisztikai Szemle*, 84, 3, 249–270.
- Oláh Judit (2003): *A nagykállói statisztikai körzet településeinek fejlődési lehetőségei a vidékfejlesztés keretében*. Doktori disszertáció, DE Multidiszciplináris Társadalomtudományok Doktori Iskola (témavezető: Nemássályi Zsolt), Debrecen.
- Póla Péter (2002): *A vidékfejlesztés aktuális kérdései*. Fiatal Regionalisták III. Konferenciája. CD Kiadvány.
- Probáld Ferenc (2005): Mendöl Tibor munkássága és szellemi öröksége. *Földrajzi Közlemények*, 53, 1–2, 7–14.
- Rácz István (1980): A tanyarendszer kialakulás. In.: *A magyar tanyarendszer múltja* (szerk.: Pölöskei F., Szabad Gy.), Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rácz Szilárd (2008): *A várossá nyilvánítás aktuális kérdései és folyamata a hetvenes évektől napjainkig*. Comitatus: önkormányzati szemle, 18, 5, 3–19.
- Rechnitzer János (1996): A regionális folyamatok sajátosságai és a jövőbeli fejlődési irányai. *Magyar Tudomány*, 11, 1347–1360.
- Romány Pál (1973): *A tanyarendszer ma. Új falu*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Romány Pál (1998): Miért fontos a vidék. *Gazdálkodás*, 42, 5, 49–53.
- Rurális Térségek Európai Chartája (1996). In.: *Falu Város Régió*, 1998, 8.
- Rural Development in the European Union. Statistical and Economic Information. Report 2006. European Commission. 411. http://ec.europa.eu/agriculture/agrista/rurdev2006/RD_Report_2006.pdf
- Sipos Imre (2007): *Az üldözöttek találkozása*. A németek kitelepítése és a felvidékiek betelepítése Somogydöröcskén. Életsorsok a XX. században. 3. Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Szerzetesek, Miskolc.
- Sikos T. Tamás (1990): *A lakossági infrastruktúra problematikája az aprófalvas térségekben*. Tér-Idő-Társadalom- Huszonegy tanulmány Egyedi Györgynek (szerk.: Tóth J.). MTA RKK, Pécs, 304–315.
- Szabó László (1990): A tanyák átalakulásának szolnok megyei jellegzetességei. In.: *Tanakodás a tanyákról* (szerk.: Csatári Bálin). MTA RKK – Bács-Kiskun megyei Tanács, Országos Tudományos Tanyakonferencia, Tanulmánykötet, Kecskemét, 67–80.
- Szabó Szabolcs (2010): Pillanatképek egy dél-dunántúli falu hétköznapjaiból: Török-koppány. *Comitatus – önkormányzati szemle*, 20, 1–2, 128–151.
- Szanyi Éva – Kemény Bertalan (2003): *A falugondnoki és tanyagondnoki szolgáltatás rendszere Magyarországon*. Szakmai útmutató, Egészségügyi, Szociális és Családügyi Minisztérium – Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet, Budapest.
- Szigeti Ernő (1997): Urbanizáció, városhálózat, várossá nyilvánítás. *Területi Statisztika*, 1, 1, 68–82.
- Szigeti Ernő (2002): *Község, város, jogállás. A magyar településhálózat közigazgatási térszerkezetének néhány kérdése*. Magyar Közigazgatási Intézet, Budapest.
- Timár Judit (1990): A tanya fogalmának változása, a tanyák szuburbanizációja. In.: *Tanakodás a tanyákról* (szerk.: Csatári Bálin). MTA RKK – Bács-Kiskun megyei Tanács, Országos Tudományos Tanyakonferencia, Tanulmánykötet, Kecskemét, 22–34.

- Tóth Géza (2005): *Az Autópályák szerepe a regionális folyamatokban*. KSH, Budapest, 128.
- Tóth István György (2003): Jövedelemegyenlőtlenségek – tényleg növekszik, vagy csak úgy látjuk? *Közgazdasági Szemle*, 50, 3, 209–234.
- Tóth István György (2006): Jövedelemeloszlás. In.: Feketén, fehéren. TÁRKI monitor jelentések 2005. (szerk.: Szívós P. – Tóth I. Gy.). Társadalmi Kutatási Intézet. Budapest. 11–32. o.
- Tóth József (1996): A településrendszer. In.: Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza (szerk.: Perczel Gy. – Tóth J.). ELTE Eötvös Kiadó. Budapest. 539–584. o.
- Tóth József (2008): Meditáció a városokról és a várossá nyilvánítás hazai gyakorlatáról. *Vitairat. Területi Statisztika*, 2008, 11, (48.), 3, 237–244.
- Trócsányi András – Pirisi Gábor – Malatyinszki Szilárd (2007): A célnál fontosabb a bejárt út: A várossá nyilvánítás gyakorlata Magyarországon. *Falu város régió*, 3, 18–27.
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Vágvölgyi András (1982): *A falu a mai magyar társadalomban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pappné Vancsó Judit (2005): A biomassza hasznosítás lehetőségei a Nyugat-dunántúli régióban. In.: *100 éve született Mendöl Tibor*. Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok 1. (szerk.: Perczel Gy. – Szabó Sz.). Trefort Kiadó, Budapest, 107–120.
- Vörös Attila – Polányiné Csányi Ágnes (2001): Az M8 autópálya várható terület- és gazdaságfejlesztő hatásai *Közlekedéstudományi Szemle*, 12, 449–464.
- Zoltán Zoltán (2002): A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben I. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 12, 11–12, 142–151.
- Zoltán Zoltán (2003): A magyar kisváros-hálózat kiteljesedése az 1990-es évtizedben II. *Comitatus: önkormányzati szemle*, 13, 1–2, 121–126.

VIDÉKI HELYZETKÉP 1928-BÓL

MENDÖL TIBOR

SZARVAS FÖLDRAJJA

A térszín genetikája és formái

Az Alföldön mindennemű tagoltságnak csaknem kizárólagos eredete a felszíni formák csekély különbségét feltüntető változataiból magyarázható. A klíma egységes az egész Alföldön, legfeljebb a szélek felé mutat fokozatos átmenetet, a felszín csekély magasságkülönbségei a klímában nem képesek kisebb egységeket elkülöníteni, a többi térjelen-ségben azonban igen. Ami változékonyság tehát van, az közvetlen kapcsolatba hozható a felszín változékonyságával. Ha finom különbségeket, kis területen változó jelenségeket vizsgálunk, okfejtésünknek mindig ide, a felszín kis magasságkülönbségeihez kell visz-szajutnia. Mihelyt a táj arculatának nagy vonásait akarjuk értelmezni, akkor csak úgy, mint más tájak esetében a geológiai történet, a szerkezet és a klíma nagy területen egysé-ges tényeiből kell kiindulnunk.

Tájunk geogenetikája kb. attól kezdve érdekel, amikor a klíma sivatagiból lassan steppe-éghajlatba hajlik át. Megkezdődik a löszhullás: a vádiszerű, de egyre bővebb vizű folyók még mindig fejlődő törmelékkúpjára éppen úgy ráborul a löszlepel, mint a me-dence belsejének tavi képződményeire. Az állandóvá vált vízfolyások, a mai Körösök és a Maros elődei, a törmelékkúpon folyton változtatják futásukat, természetesen a tör-melékkúp peremén túl is hol egyiknek, hol másiknak a folytatása az elő- vagy legalábbis a főág. Részben ez, részben pedig az a körülmény, hogy a törmelékkúpon túli síksá-gon a folyóknak semmi jelentősebb akadályja nem lévén, az árvizek óriási területen kalan-dozhatnak el, a magyarázata annak, hogy a steppeklíma idején hulló por tetemes részéből nem típusos lösz, hanem ún. ázott lösz¹ keletkezett. Már Inkey felfedezi ezt, s utána mások csak megerősítik. (Inkey lösznemű vályognak,² Horusitzky mocsárlösznek³ nevezvén.) Az átmenet az ártéri üledékektől a típusos löszig térbelileg is, időbelileg is fokozatos és változó lehetett, úgyhogy éles határokat vonnunk itt sem lehet. Az Alföldet felépítő kőzet-fajok a sivatagi klíma utáni időtől fogva mind besorolhatók a tiszta folyami lerakódások (homok, agyag) és a típusos lösz közötti számtalan, egymástól csak árnyalatilag külön-böző képződmények közé. A változás és átmenet térbeli, mert bizonyos korban élő folyó medrétől az ártéren át az árvízmentes területig sorban folyami homok, ártéri agyag, fo-lyóvíztől erősen összemosott és átjárt, iszappal időszakonként betakart, majd újból hulló porral belepert lösz, majd amit az árvízről ritkábban látogatott területekhez érünk, egyre

¹ Magyarázatát I. Cholnoky: a Tiszameder helyváltozásai (*Földr. Közlemények XXXV.* k. 1907. 381–405. és 425–445.

² Inkey Béla: Tájékoztató az Alföld földtani képződményeiben és talajviszonyaiban. (Földtani. Int. évi jelent. 1892. 165–174.

³ Horusitzky Henrik: A diluviális mocsárlöszről. (*Földt. Közöny XXXIII.* k. 1903. 209–216.) és Előzetes jelentés a N. Alföld. dil. m.ről. (*Földt. Közlemények. XXXV.* 1905. 403–404.)

nagyobb és nagyobb arányban szubaerikus eredetű lösz következnek, de egyúttal időbeli is, mert amint a törmelékkúpon lefutó folyóknak egyik ága elhal s másik válik élővé, az előbbi tiszta folyami lerakódásokra, homokra, iszapra hull rá és válik vastag takaróvá rajta a szubaerikus por s ott, ahol azelőtt tisztább volt a lösz, most erre az új meder lerakódásai s tőle jobbra és balra az előbb vázolt fokozatos átmenettel az ártér iszaplerakódásai majd az ázott lösz borul. Így töltődik fel lassan még magasabbra az alföldi medence s így magyarázhatjuk azt a sűrű váltakozást, amelyet a geológiai értekezésekben különbözőképpen elnevezett agyag- és homokfajok mutatnak, bármelyik szelvényt nézzük is meg, amelyet az ártézi kutak fúrása alakalmával nyernek⁴.

A mai felszín egyes részeinek az egész Alföldön egységes alapon összefoglalható magasságkülönbségei alapján beszélhetünk arról a két diszlokációról, amely a folyók működésében változást hozott létre s amelyekkel magukat a nívókülönbségeket magyarázzuk. Az egyik a jégkorszak első maximuma idején bekövetkezett erózióbázis süllyedés, a másik a Tiszántúlnak a tiszai törésvonal mentén végbement megsüllyedése a posztglaciális korban. Közlebbi feladatunk tehát az lesz, hogy szűkebb területünkön keressük meg ennek a kialakulásnak a bizonyosságát. Keresnünk kell tehát egy magasabb térszint, az ó-pleisztocén szintet, az Alföld eredeti felszínét, amely áll az Alföldön először meginduló folyók törmelékkúpjából s az ennek felszínére és peremére ráboruló váltakozóan folyami és ártéri homokból és agyagból s ázott löszből keletkezett takaróból s keresnünk kell egy alacsonyabb térszint, amelyben már lösz nincs, mert a klíma közben még csapadékosabbá lett, amikor a hulló por áldozatául esik a denudációnak, – főleg az eróziónak, – hanem ezt a magasabb ó-pleisztocén szintbe beleágyazott széles alacsonyabb térszint az első maximális eljegesedés óta itt működő folyók ártéri képződményei fedik⁵.

Már a régibb geológiai térképeken s Inkey óta a geológiai irodalomban is határozottan említve találjuk mind a kettőt nagyon bizonytalan elhatárolással. A pontos körülhatárolásnak ez a teljes hiánya egészen érthető. Először is ezt a területet csupán egyes pontjain vizsgálta geológus s ami fő, az is igen régen.⁶ Ott azonban, ahol már történtek is pontos tanulmányok, ott is szinte lehetetlen éles kategóriákat felállítani, akár a közetminőséget, – a talajról nem is szólva, – akár a magassági viszonyokat veszi is vizsgálat alá a kutató. Csak az ármentesítő társulatok fémleteres izohipszákkal ellátott domborzati térképei adhatnak itt bizonyos alapot. Ezeket kell a kezébe vennie s velük a területet bejárnia annak, aki helyi jellegű tanulmányt akar végezni.

Ismerkedjünk meg röviden a helyzettel: mit látunk ma? A legelső ami feltűnik, az a Körös meander-rendszere. Gyomán alul kb. Endrőd–Mezőtúr–Szarvas közt képzelhető háromszögön belül első pillanatra igazán zűrzavarosnak tűnhetik fel a helyzet. Itt egyesült a szabályozás előtt a Körös a Berettyóval s a két folyó meanderei s az azokat összekötő mesterséges, a szabályozás idejéből származó csatornamedrek okozzák a zavart. Igen feltűnő az, hogy a Körösnek itt két óriási észak felé forduló kanyarulata van: az egyik a peresi pusztai, a másik a túrtói, sőt harmadiknak vehetjük a szarvas–szentandrásai dél felé for-

⁴ Halaváts Gyula: A szarvasi ártézi kút. (A magy. orv. és term. vizsg. XXX. vándorgyűlésének munkálatai. 1900. 585.

⁵ A terrasz-rendszer korára vonatk. Cholnoky: *A földfelszín formáinak ismerete*. 47. o.

⁶ A legfeltűnőbb bizonyossága ennek az, hogy a Lóczy–Papp K. Főle Magyar-o. geol. térképe is a „lösz” határát pontosan ott húzta meg, ahol Szabó József 1858. évi térképen a „jó fekete föld” elhatárolódik (l. Szabó József: *Békés-Csanád megye földtani viszonyai és talajnemei*. Pest, 1861).

duló meandert is. A Berettyó, amely maga is hasonlóan szokatlanul nagy meanderekkel jön le Túrkeve felől, a túrtói kanyarulatnál egyesül a Kőrössel. A meanderek most mind át vannak vágva s a Kőrös meglehetősen egyenes mederrel fut le Gyomától Öcsöd felé. Különös, hogy ez a három szokatlanul nagy kitérés, amelyhez hasonlólt lejjebb és feljebb hiába keresnénk, a Kőrös szokásos méretű kis meandereivel valósággal ki van cifrázva. Mintha a folyó először nagy kanyarulatokkal folyt volna, aztán valami megváltoztatván, vagy a régi medret másik kisebb folyó foglalván el, az a régi kanyarulatokat a maga méreteire átdolgozta volna.

A mai Kőröstől bizonyos távolságban, különböző magasságban levágott meandereket: morotvákat találunk. Ezek is különböző méretűek. A Cigányér Szarvastól NE felé, a Horgavölgy Békésszentandrás és Öcsöd között, a Kiritó Öcsöd alatt a nagyméretűek közé tartoznak. De vannak kisebbek is, amelyeknek a méretei megfelelnek a Kőrös mai kis meandereinek. Ilyen pl. a Nagyfok nevű határrészen lévő és mások is. Néhol olyan a helyzet, hogy régi nagy meandernek a nyomai sejtethetők s ennek egy részét foglalja el kis eltolódással, mélyebb fenékkal a kisebb, amint ez pl. Halásztelken látható.

Ha a magassági viszonyokat, a medrek fenékesését vesszük tekintetbe, általában kitűnik, hogy a kisméretű morotvák valamivel mélyebb, a nagyméretűek magasabb fekvésűek. Akár a medrek eredeti magasságviszonyait tükrözi ez vissza, akár az az oka, hogy a nagyobb méretű morotvák feneketi elhalásuk óta magasabbra töltődtek fel, mindenképpen az tűnik ki, hogy az a folyófejlődés, amely a nagyméretű meandereket teremtette, időrendben a régebbi volt. Az időkülönbség nem lehet túl nagy, hiszen a magasságkülönbség sem nagy, de hogy kétségtelenül számolnunk kell vele, azt a halásztelki sajátos helyzet igazolja.

A mint a mai Kőrösmedertől SE felé távolodunk, egyre magasabbra jutunk, olyan területekre, amelyek kétségkívül magasabban fekszenek, mint a Kőrös eddig észlelt bármelyik árvízi kulminációja. Ha pl. a szarvas–szentandrás nagy morotvától indulunk ki, közvetlenül a mederből emelkedik ki meredek parttal ez a magasabb szint: rajta épült a község. A térszín innét minden irányban alig észrevehetően lankásan lejt, de a község belterületén sehol sem alacsonyabb 83 m-nél s legnagyobb részén 83,5 m-nél magasabb. Ha tudjuk ehhez, hogy a minden évben bekövetkező nagyvizek leggyakoribb magassága (12 év: 1892–1903 átlagából számítva) a 82,75 és 83 m-es izohipsza között ingadozik, az ennél magasabb árvizek aránylag ritkák, a 85 m-en felüliek pedig szinte kivétel számba mennek, amint azt a Kőrös vízjárásának ismertetésekor részletesebben fogjuk látni, már itt tisztában vagyunk vele, miért éppen erre a helyre épült a község. Egyúttal a 83–84 m közti magasságok jelentőségét is kellőleg értékelni tudjuk. A magasabb – vagy most már mondhatjuk – árvízmentes térszínnek valóságos keskenynyakú félszigetéről beszélhetünk itt, amelynek nyugaton, északon és keleten éles az elhatárolása. Dél felé sokkal lankásabban lejt le ez a térszín, kelet felé haladva pedig, a Cigányér széles medre partján végig ugyanabban a magasságban maradhatunk, de a terület dél felé egyre szélesedik s lejtője mindig olyan szelíd és lankás marad.

A Cigányértől keletre a régi folyómedret fedezhetjük fel, amely hatalmas meandereket írva le, ESE felől, Kondoros tájáról jön, – Kondoros-völgynek, vagy kondorosi Hajdú-völgynek is hívják, – mindvégig ezen a térszínen. Futásiránya egészen beleillik a Maros törmelékkúpján különböző időkben lefutó egykori folyóágak centrifugális és a Kőrösök törmelékkúpjáról lefutó folyóknak a Maros hatalmasabb törmelékkúpjától centripetális

irányba kényszerített folyási irányai közé. Kanyarulatméretei ugyanazok, mint a Cigányér morotváé, vagy a Kőrös mai medrének perespusztai és túrtői mesterségesen átvágott nagy kanyarulataié s a Horga-völgy vagy Kiritó morotváké. A térszín ESE felé lassan emelkedik. A Cigányér környékén legnagyobb részének a magassága 83–84 m s 84,5 m fölé csak a medre partján emelkedik, a községek határának E részén, innét 8–10 km távolságra már hatalmas területek emelkednek 85, sőt a partok mentén 87 m fölé is.

Kétségtelen, hogy a magasabb térszín nem más, mint az a szint, amelyen régebben a Kőrösök folytak, s amelyről az első jégkorban történt bevágódás, majd szélesítés folytán a mai nivójára került a folyó⁷. Nehezebb kérdés az, hogy ha ezt a felszínt az ó-pleisztocén szinttel (fellegvári terasz) azonosítjuk, vajon az ó-pleisztocén törmelékkúp részének kell-e tekintenünk, vagy annak a peremén túl volt-e ez a terület? A feltárásokból⁸ mindenütt az derül ki, hogy a felszínen lévő humuszban gazdag sötétszínű csernozjom-talaj alatt kb. $\frac{1}{2}$ – 1 m mélységben sárgás-barnás igen porózus, több-kevesebb finom homok mellett főleg agyagot tartalmazó kőzetnemet találunk, amely – ha az egyes feltárásokban nem is egészen egyforma, mégis – csupán fokozati különbségeket mutat, de egymástól élesen meg nem különböztethető. A Cigányér medre mellett a kanyarulat homorú partján ebben az agyagszerű kőzetben planorbisokat⁹ is találtam. Ahol a régi mederhez közel vagyunk, ott több benne a homok. Néhol tiszta homokot fed. Általában azt a tapasztalatot nyerjük, minél több helyen tárjuk fel az altalajt, hogy itt olyan helyen járunk, ahol a folyók medreiben és széles árterein a kifelé fokozatosan finomuló homok- és agyaglerakódások és a hulló por együttesen járultak hozzá a térszín emeléséhez.

Feltehetnénk azt is, hogy az egész építmény törmelékkúpnak a része, amelyet a sokágú folyó (Marosnak vagy Kőrösnek nem nevezhetjük egészen biztosan, mert a törmelékkúpok egybeolvadtak, azokon a Maros éppen úgy bocsáthatott le ágakat, mint a Kőrös. A Kőrös, mint önálló folyórendszer egészen fiatal, hiszen Márton György¹⁰ szerint a szabályozást megelőző időkben a Marosnak egy ága árvíz idején Világos tájáról vizet vitt le a Fehér Kőrösbe. Ugyancsak szerinte a Hajdúvölgyet is táplálták a Maros nagy árvizei) hordalékai és a ráhulló por időbelileg és térbelileg váltakozva építettek fel.

A törmelékkúpnak hol egyik, hol másik szárnyán erősebb a fejlődés. A Kondoros-völgy környékének nagyobb és a Káka-csabacsüdi ér környékének csekélyebb magassága így is értelmezhető. Azonban valószínűbb, hogy a mi vidékünk már túl volt a törmelék-kúp peremén, a törmelékkúpról lefutó folyók ezért voltak középszakasz jellegűek. A zürzavaros mederrendszer, a sok össze-vissza futó régi folyóág Kondoros körül azonban azt sejteti, hogy legalább is nem lehetett túl messze a törmelékkúp széle. A folyó középvíz-medre tehát ebben az esetben törmeléket le nem rakott, csupán az árvíz. Feltűnő, hogy a mai Kőrös csak iszapot hoz, ezek a régi folyók – köztük a Kondorosvölgy is – homokot is hoztak, amint azt a régi medrek fenekén és a meanderek zugaiban, az övzátonyszerű

⁷ Már Szabó J. így vélekedik, amidőn a régi folyómedrekről szóló s azokat a „mostani folyók ágai”-nak nevezi, abból az időből, „midőn még az összes folyamrendszerünk magasabban állván, több sekély csatornát csinált magának.” (I. i. m. 127. o.)

⁸ Jó feltárások találhatók: a szarvasi terraszzsiget peremén, a Holt-körös partján. – A Cigányér partján töle délre. – A Grexa-féle téglagyár területén, a Cégányértől délre. – A csabacsüdi vasútállomás mellett. – Kondoroson a falutól W irányban homokbányák és felhagyott téglagyár területén stb.

⁹ A Basommatophora (ülőszemű tüdőscsigák) rendjébe tartozó tányérszigák (a szerk.).

¹⁰ Márton György: A Maros alföldi szakasza és fattyúmedrei (*Földr. Közl. XLII. k. 1914. 282–301.*)

képződményeknél és a rájuk ülő primitívus partidünéknél látjuk. Ennek a nagyobb megterhelésnek ellenére is középszakasz jellegű volt a folyó. Ezt csak úgy érthetjük meg, ha munkaképessége is nagyobb volt, mint a mai Körösé. Ez valóban úgy is van. Pontos összehasonlítást bajos tennünk a két meder esésviszonyai között, hiszen a holtmeder feneke ma már részben feltöltődött és így medermélysége nem a régi. Mégis, amilyen pontossággal lehetett, megszerkesztettem a Kondorosvölgy közepes medermélységének grafikonját, az esésének így kapott értéke kb. 20 km-en 3 m, vagyis 0,00015. Megnyugodhatunk, hogy ez az esés nemcsak a mederfenék szeszélyessége, hanem az egykor itt folyt folyóé is kellett, hogy legyen. A siratói vasúti megállótól a berényi úton át az Érpárti szőlőkig terjedő végső szakasz nagy ellenesése valószínűleg utólagos, a Kondorosvölgy elhalása után keletkezett, talán az akkor még élő mederként szereplő Cigányér ártéri lerakódásai töltötték ki, amelyek e körül a ma morotvaként szereplő meander körül is mindenfelé a medertől kifelé lejtének. Annak a folyónak, amelynek a Cigányér meandere volt, az árvizei mélyen benyomulhattak ebbe az elhagyatott mederbe s törmelékükkel még nagyobb darabon kitölthették, mint amikor széles zónában rakták azt le a meder partjai körül egyéb helyeken. A mai Körös vízfelszínének esése ezzel szemben „0” vízállást véve fel, a Gyoma–Szarvas közti 26,6 km hosszú szakaszon 1,33 m¹¹ tehát az esés 0,00005. Még ha a Kondorosvölgy ellenesését egészen az endrődi útig is eredetinek vesszük, még akkor is két méterrel van itt a meder feneke mélyebben, mint a 25 km-nyire felvett másik helyen. Vagyis az esés – a lehető legkisebbet véve is fel – 0,00008, tehát még mindig több, mint a mai Körösé. Ez a nagyesésű, tehát nagy energiájú folyó durvább törmelékot – homokot – is hozott, ellentétben a mai kisebb esésű, kisebb energiájú Körössel. Az a tény, hogy a folyó partmelléke mindenütt magasabb s lankásan lejt környezete felé, hogy tehát a folyó sok törmelékot rak le, nem ellenkezik a középszakasz jelleggel, tehát nem teszi szükségessé, hogy felételezzük az alsószakasz jelleget, azt, hogy a folyó törmelékkúpot épít. A középszakasz jellegű folyó árvizei után ui. feltétlenül törmelék lerakódás marad vissza. A meanderfejlődés közben pedig – ha a homorú part alámosása gyors – a domború oldalon övzátonyok keletkeznek s a térszín ezekkel is emelkedik. Az ilyen övzátonyok szép számmal találhatók a Kondorosvölgy galóhalmi és cibulahalmi északi kanyarodójának és siratói déli kanyarodójának zugában. A partidüne fejlődésnek itt nem voltak olyan kedvező feltételei, mint pl. a Tisza bal partján Abádszalók táján¹², ahol kisvíz idején az uralkodó szél a meanderek fejlődésének irányával szembe fúj. Az itteni helyzet megértéséhez szükséges lenne ismerni a jégkor elejének szélviszonyait, amikor a Kondorosvölgy mint élő folyó meandereit fejlesztette. Ma a szélirányok éppen nem kedveznének partidüne keletkezésének. Az uralkodó szélirány minden hónapban déli, utána hol nyugati, hol az északi következik, úgy azonban, hogy a nyugati mégis valamivel gyakoribb¹³.

A békésmegyei Körös–Maros közti magasabb (ó-pleisztocén) térszín NW nyúlványa – amelyről most szólnak – a mondottak után semmi esetre sem nevezhető az Alföld régi felszíne egyszerűen löszből álló darabjának, valószínűleg nem is része már a nagy törmelékkúpnak, hanem ahhoz csatlakozó túlnyomólag fluviátilis képződmény s az ó-ple-

¹¹ „A magyar állam jelentékenyebb folyóiban észlelt vízállások” c. kiadványok bármely évről szóló kötetét.

¹² L. Cholnoky: *A Tiszameder helyváltozásai*.

¹³ A meteorológia és földmágnességi intézet évkönyveinek adatai alapján.

isztocénben magasabb szinten működő középszakasz jellegű folyók zugépitményeiből (övezatoknyok) s főleg ártéri lerakódásaiból áll.

Hogy a Kőrös mai medre épen a ma élő folyó, az csak úgy magyarázható, hogy a törmelékkúpról lefutó folyók közül az erózióbázis süllyedés alkalmával ez volt épen fejlődőfélben. Ehhez a ma élő Kőröshöz kellett tartoznia a Cigányér morotvának, a Horga és a Kiritó morotváknak is, amelyek a folyónak egy régebbi medrét jelölik meg, mikor még a magasabb szinten folyt. Ebbe az akkor is főágként szereplő folyóba ömlött bele a Kondorosvölgy valószínűleg ott, ahol most a Cigányér mellett elvégződik.

Van azonban egy dolog, amit ezek után sem mondhatunk megmagyarázottnak és pedig hogy a peresi, túrtői és szentandrás-szarvasi nagy meanderek, amelyek egy méretűek a Cigányér, Horga és Kiritó morotvákkal, nem maradtak meg olyan formájukban, mint az utóbbiak, hanem kisebb méretű meanderek valósággal kicifrázták, kígyóvonallá alakították át eredeti formájukat. Ebből mindjárt az is következik, hogy a kisebb méretű meanderek fejlesztésének az után kellett történnie, amikor a Cigányér, Horga és Kiritó már nem voltak részei az élő medernek. Ez utóbbiak valóban mind a magasabb térszínen helyezkednek el, valószínű tehát, hogy még az erózióbázis-süllyedés előtt levágta őket a folyó, mint ahogy azt túlfejlődött meandereivel tenni szokta; ezután következett be a bevágódás s a bevágódás után később az újabb középszakasz jelleg későbbi idején fejlődhetett ki a második, kisebb méretű meanderrendszer. Itt tehát az vár magyarázatra, mi az oka annak, hogy ez a valószínűleg második középszakasz jelleg ilyen kisméretű meandereket fejlesztett. Magyarázatot úgy is nehéz lesz adnunk, kíséreljük meg tehát legalább a helyzet egyszerű ismertetését:

N. E. felől a Berettyó-Kőrös egyesülés helyén lévő bonyolult morotva-világból jövet az alacsonyabb szint halásztelek táján keleten és délen az egykori nagyméretű kanyarulat megmaradt külső partjával határolódik. Itt még elég széles a terület, hiszen mint már mondtuk, rajta egy mai méretű kis morotva is elvér, amelynek medre a régi nagy kanyarulat fennmaradt partjairól bezárt alacsonyabb szintbe mélyed. Ez a szint valami kicsit még mélyül a szt. a. – szarvasi nagy kanyarulat medréig. A nagykanyarulaton lefelé menet, elhagyva a nyúlzugi másodlagos meandert, oda érünk, ahol az ó-pleisztocén szint meredek, magas partokkal mindkét oldalt egészen megközelíti a folyót, itt épült a bal parton Szarvas. Az alacsonyabb szint, a Kőrös ártere itt olyan keskeny, hogy a folyó másodlagos meandereivel éppen csak hogy el tud férti rajta. A mederpartok jobbról is, balról is neki ütköznek az ó-pleisztocén szint permének s minden ilyen helyen meredekséget okoznak. A község déli végén, a macói kanyarulatnál aztán megint vége van ennek a szűk árterű szakasznak, kelet felé széles, alacsony területre mehetünk át: ez Káka pusztá, amely 82,5, sőt 82 m alá süllyedő síkjával valósággal megszakítja a magasabb térszínt s dél felé szinte tökéletes síkságba megy át. Ezen a lapályon lemehtünk Szentes, Hódmezővásárhely irányába egészen a Tisza alluviumáig. Ez az alacsony terület kelet felé a Maros-Kőrös közének széles ó-pleisztocén szintjére emelkedik fel, de nyugat felé szintén csak igen keskeny területen érintkezik a Tisza alluviumával, mert a Mágócs és a Kórógy értől északra attól is a magasabb szint keskenyebb sávja választja el, amely Szentestől Kunszentmárton felé húzódik, majd megszakítja a Kőrös mai ártere s töle északra ismét folytatódik egyik oldalán Szolnok-Törökszentmiklós, másik oldalán Mezőtúr-Túrkeve-Karcag táján elhaladva.

Talán felmerülhetne az a gondolat, hogy ennek a széles ártéri zónának a megteremté-

sét egy nagy folyónak kell tulajdonítanunk, amely még a bevágódás előtt folyt kb. a mai Berettyó helyén. (Talán a Szamos is ebbe ömlött volna?) Ebbe folyt bele még a magasabb szinten a Gyoma felől jövő Kőrös és a Kondorosvölgy helyét elfoglaló igen nagy folyó. Ennek a nagymeanderű folyónak a megszűnése után továbbra is levezette a Tisza, Berettyó, stb. árvizeinek egy részét, kisvíz idején azonban csak a mai Kőrös, illetve Berettyó talált rajta lefolyást s ennek a medre a régi meder vonalán foglalt helyet, de a maga méreteinek megfelelő kisebb meandereket fejlesztett.

Ilyen nagy vonásokban érintve tájunk felszínének a genetikáját, mielőtt a formákat röviden összefoglalnók, még néhány helyi jelentőségű dolgot kell tisztáznunk, ami a holt medrek egymáshoz viszonyított korára vonatkozik. Amennyibe visszafelé rekonstruálni tudunk, időrendben legrégebbi volt az az állapot, amelyben a Kőrös élő medrének a mai Cigányér volt egyik darabja s a Kondorosvölgy ebbe ömlött bele. Innét azután később elterelődött a Kondorosvölgy vize, valószínűleg egy árvíz alkalmával, minthogy nagyobb esésű rövidebb lefolyást talált a káposztáslaposi rövid medren át a dél felé (Káka–Kórógy) tartó folyóba. Ugyanekkor azonban még élnie kellett a Cigányérnek, tehát annak a folyónak is, amelynek meanderét alkotta, mert hiszen csak élő folyó torlaszolhatta el ártéri üledékeivel a kiszáradt torkolati medret. Kétségtelen, hogy a Cigányér medre később levágódott, morotvává lett s ezt a későbbi stádiumot az a meder jelzi, amelynek ma csak egyik partja látszik Kisfok–Halásztelken. A folyó ekkori medrét a fennmaradt bal part jelzi, amely – mint már említettük – Kisfokon a vasúttal párhuzamosan, attól nyugatra fut, majd enyhén W felé kanyarodva ez darabon a mai temetőtől északra vehető észre. Következő inflexiós pontja a Hatháznál van, innét éles kanyarodót ír le észak felé s a mai Kőrös-meder közelében, ott, ahol az ármentesítő társaság gátja épült, tér vissza dél felé s az ó-templom körül eléri a mai medret. Az a másik, nagyjából szintén N–S irányban húzódó lejtő, amely az ó-templom körül összeolvad az előbb említettel s aztán a Vajda Péter és Félisziget utcák között vonul végig, majd Hatház táján elmosódik, régebbi mederpartot jelöl. E között az alacsonyabb és magasabb partlépcső között terül el a Betlehem városrész és a Zöldpázsit.

A következő nyom már a bevágódás utáni kismeanderű folyóra utal; ez ti. nem más, mint az a kisméretű morotva, amelyről Halásztelken már többször volt szó. Ezután időrendben a mai meder következik nyúlzugi, mangolzugi stb. kis meanderekkel.

Területünk felszínének genetikai ismertetése után kezünkbe adódik az a szisztéma, amelyben besorolhatjuk a felszínt felépítő kőzetfajokat. Röviden azt mutatjuk be, hogy területünkön a felszínt elérő kőzetfajok két csoportba foglalhatók össze s ez a két csoport egybeesik azzal a két nívóval, amelyet úgy neveztünk, hogy ó-pleisztocén szint és a mai Kőrös alluviuma. Látni fogjuk, hogy ez a kettős beosztás alkalmazható a talajnek osztályozására is. Alig lesz olyan felszíni jelenség, amelynek a térbeli eloszlásában ne ennek a két szintnek a választóvonalára adná a legerősebb határvonalat. Az ó-pleisztocén szintet az akkor itt működő folyók törmeléke és a hulló por, a lösz építette fel. A folyók – mint mondtuk – agyagot is, homokot is hoztak. A középvízmeder magasságában, ott ahol a zugok fejlődtek, ennek megfelelően a lerakott agyag homokban gazdagabb, mint a medrektől távolabb. Itt tehát majdnem tiszta folyami homokot, utána homokos agyagot, végül kifelé agyagos homokot találunk. Ezt a dolgot bonyolítja kissé a hulló por szerepe. Az árvizektől sűrűbben ellepett és az azoktól távolabb eső területek közt ebből a szempontból is fokozatos az átmenet; a tiszta folyami képződmények a medertől távolodólag

a típusos lösz egyre jobban megközelítő ázott löszbe mennek át. A meder meandereinek zugában néhol a zugképződményeiken, az övzátonyokon rajta ül a partidűne homokja, amelyet azután vékony löszlepel takar. A sorrend tehát ez: ó-pleisztocén meder partjain folyami homok, rajta esetleg dűnehomok vékony lösszel fedve, kifelé agyagos homok, aztán kissé löszjellegű homokos agyag, homokos, agyagos ázott lösz, végül homokban szegényebb ázott lösz. A szavakból, amelyet használtunk, kitűnik, hogy éles elhatárolásról szó sem lehet, csupán a homoktartalom csökkenése, az agyagos részek növekedése s a löszjelleg erősebb kidomborodása állandó, amint a régi medrektől távolodunk. Nem szabad azt sem elfelejteni, hogy ez a fokozatos átmenet sem képzelhető el valahogyan úgy, mintha szabályos egyenletességgel, valósággal zónaszerűleg történnék. Hiszen nem feledjük, hogy a középszakasz jellegű folyó meanderei fejlődtek, a meder a kanyarulat fejlődésével folyton más és más helyre került s vele együtt változott az a sáv is, amelyen az övzátonyok keletkeztek s ahol a sodor a partokat támadta. Tehát a már egyszer felépített részleteket a folyó újból leronthatta s viszont, ahol azelőtt meredekre aláasta a partot, oda azután csak az árvize ért el.

Az ó-pleisztocén térszint felépítő kőzetnemekre jellemző általában, hogy anyaguk összetételében jelentős mennyiségű homok és szubaerikus por szerepel. Ha a Körös alluviumát vesszük vizsgálat alá, mindenekelőtt két dolgot kell megállapítanunk. Az egyik az, hogy az alluviális Körös homokot nem hoz, csak iszapot, a másik pedig, hogy ebben az időben már nem beszélhetünk a löszképződés szerepéről úgy, mint ahogy arról az ó-pleisztocén korban szó lehetett. Ebből az következik, hogy az alluvium lerakódásai majdnem kizárólag folyami agyagból állnak. Az ó-pleisztocén szint homokban és szubaerikus porban gazdag porózus agyagjával szemben itt nehéz, kötött kőzetfajjal van dolgunk. Hogy ezek a kőzetviszonyok hogy függnék össze a talajviszonyokkal, arról később lesz szó.

Amit eddig elmondtunk, az úgyszólván csak bevezető volt ahhoz, amit most már egészen röviden tudunk mondani; ti. a felszínformák leírásához.

A formaelemeket a következőképpen foglalhatjuk össze:

A) A régebbi, magasabb, ó-pleisztocén szint formái:

1. régi folyómedrek tisztán kivezető nagy meanderekkel, továbbá ugyancsak tisztán kivehető egyes morotvákkel,
2. meanderek zugainak övzátonyszerű építményei és rajtuk ülő partidűnék. Ilyenek területünk legszembetűnőbb kiemelkedései: a Kondorosvölgy egyik kanyarodójában a Galóhalom körül, a másodikban a Cibulhalom körül, a harmadikban a siratói vasúti megálló közelében, a negyediknél a mezőberényi úttól nem messze, a Szappanyos és Középhalom táján találjuk meg ezeket. Maga az, hogy tájékozódásul ilyen halomneveket említünk, utal arra, hogy ezeket a lapos hátakat itt is prehisztórikus halmok kísérik.
3. az ó-pleisztocén térszín egyéb egyenetlenségei, amelyek nagyobbára már régiebb, ma már nem rekonstruálható folyómederhez tartozó övzátony és dűne-építmények, vagy mederpartok megmaradt dombjai. Ilyenek az ún. ó-szőlői partidűne s a Décsi-halom környékén lévő kiemelkedések.
4. Az ó-pleisztocén szintről az alacsonyabb szintre, a Körös alluviumához hol alig észrevehető lejtőn jutunk le olyan helyen, ahol a térszín csak az ártérre és nem a mederhez ereszkedik alá, hol pedig hirtelen meredekséggel, ahol a Körös mai medre egy-egy meanderével közvetlenül a magasabb térszint mossa alá

B) Az alluviumon a következő részeket különböztetjük meg:

1. a Kőrös szabályozás előtti széles ártere, amelyet az ártéri lerakódások egyengettek el,
2. a mai Kőrös kiszáradt morotvái, partjaik mentén a szokásos egyenetlenségekkel,
3. a Kőrös mai medre kisméretű meanderekkel. Ezeknek a meandereknek és a hozzájuk tartozó zugoknak s a kanyarulat túlsó oldala pusztuló, meredek partjainak legtípusosabb, valóságos iskolapéldáját láthatjuk Szarvas község mellett, a nagy szt. a. – szarvasi kanyarulat medre helyén folyó Kőrös kis meandereiben. A nagy kanyarulatot Szarvas fölött a szabályozáskor átvágták, úgyhogy az egész, kis meandereivel együtt ma holtmeder, bár víz van benne, de tovább nem fejlődik. A Kőrösöknek itt majdnem egy km széles valóságos völgsíkja van az ó-pleisztocén szint két oldalt kiemelkedő felszínébe beleágyazva. A fejlődést úgy kell elképzelnünk, hogy az egykori nagymeanderű folyó a mainál valamivel szélesebb medre ennek a széles völgsíknak csak kis részét, talán közepét foglalta el. Mikor azután ezt a medret, legalább is annak egy részét, a mai Kőrös vize foglalta el, akkor a fejlődő és lassan a folyás irányában lefelé elmozduló meandereivel a mai széles völgsíkká dolgozta ki az egykori folyómeder környékét. A völgsík szélessége ui. teljesen megfelel a mai Kőrös meanderbőségének, a kanyarulatok homorú partjai jobbról is, balról is mindenütt az ó-pleisztocén szintbe ütköznek. A zugok felé olyan lassan lejt le az eredeti térszín pereme, hogy alig vesszük észre, amikor érünk a zug iszapos agyag talajára. Így mehetünk le észrevétlenül a mederig, ahol szinte lehetetlen partvonalat kijelölni; az egész sekély mederszegély minden kis vízállásváltozás alkalmával erősen eltolódik. Erről a vízenyős, iszapos s a különböző vízállásokat pizsoksávok formájában mutató, náddal, vagy öreg fűzfákkal benőtt helyről áttekintve a túlsó oldalra, meredek, omladozó, sárgás-barna agyagos falat mutató partokat láthatunk. A Szarvas feletti átvágástól indulva, ez a helyzet mindegyik kis meanderen.

A vízjárások és a régi árterek

Láttuk, hogy a térszín formáinak kialakulásában legjelentősebb szerepe a folyóműködésnek volt. Hogy a folyóműködésnek ezt a szerepét jobban megérthessük, szükséges a Kőrös életét, vízjárást is megismernünk. Másrészt szükségünk van a vízjárás, az árvizek és az árterek ismeretére, hogy a növényi élet s az emberi település és gazdálkodás jelenségeit megérthessük.

A következő összefoglaló jellemzést adhatjuk egyrészt a hőmérséklet és csapadék, másrészt a vízjárás közötti összefüggésről: A Kőrösökön a hóolvadás, a nyári monszun és az őszi esők adnak nagy vizeket. Ezek közül legáltalánosabban a hóolvadás idejére jut az évi maximum. A nyári nagy esők jelentőségét ebből a szempontból ui. erősen megcsökkenti a magasabb hőmérséklet okozta erősebb párolgás. Kisebb maximum várható ősszel. Természetesen az egyes éveket vizsgálva ebben a tekintetben nagy eltéréseket találunk. Ha pl. a hóolvadás apránként megy végbe, a tavaszi nagyvíz egyenest folytatódik a nyár elejében. Általában kimondhatjuk, hogy az apró tényezők végtelen sok kombinálódása folytán a klíma szeszélyeinek óriási a jelentősége, annál is inkább, minthogy az egyes tényezők járása maga is igen tág amplitúdók között mozog. A szeszélyesség vízjárásunknak majdnem olyan fontos jellemvonása, mint az állandó jellemvonások.

Kétségtelen, hogy a nagyobb víztömegeknek magasabb vízállással kell járniuk, mint ahogy a nagyobb csapadékmennyiség okozója a nagyobb víztömegeknek. De amint a le hulló csapadék és a lefolyó víztömeg mennyisége között sem tudunk közvetlen formába önthető összefüggést találni, éppen úgy hiába keresnénk azt a formulát, amely szerint egy lépéssel tovább haladva, lehetséges volna tetszésszerűen helyen megadott víztömegekből ugyanottan az egyidejű vízállás magasságokat kiszámítani, még ha az esést mindenkor ismernénk is.

Vizsgáljuk egy kissé közelebről a vízállásokat. Az egyes hónapok középvíz állásaiból több évi átlagot számítva, a szarvasi mérce 1890–1903 évi, tehát 14 évi adatait felhasználva azt vesszük észre, hogy januáriustól kezdődőleg áprilisig egyre nő a közép-vízállás, ekkor 402 cm-el eléri a maximumot s innét csökken egészen szeptemberig, amikor a középvízállás 15 évi átlaga 23 cm. Szeptembertől áprilisig azután újból emelkedést állapíthatunk meg. Ha ezt a vízgyűjtő terület klímájával vetjük egybe, azonnal arra gondolhatnánk, hogy a vízállás legnagyobb növekvését kizárólag a tavaszi hóolvasás okozza s a nagy esők nyár elején, a nyári monszun beköszöntése teljesen alárendelt szerepű, hiszen a középvízállások csökkenése áprilistól szeptemberig megszakítás nélküli.

Ha azonban a „Vízállások”-ban 1892-től kezdve közölt grafikonokat szintén 1903-ig (bezárólag) tehát 12 évre kiterjedőleg figyelmesen megsejleljük¹⁴, a részletek sok olyan dolgot árulnak el, amelyeket az átlagos havi közepek ismerete egyáltalán nem fed fel.

Mindenek előtt kitűnik, hogy a folyón évente 30–40–50 kisebb-nagyobb árhullám vonul le, amelyek a grafikont igen szeszélyessé és az egyes években egymástól nagyon eltérővé teszik, hogy arról a görbéről ne is szóljunk, amelyet a havi közepek átlagos értékeinek ismerete után vártunk volna. Vannak egészen szeszélyes esztendő, mint pl. az 1899., amikor úgyszólván minden hónapban felszökik a vízmagasság a „0” pont 77,25 m t.sz.f.-i magasságáról 82 m t.sz.f.-i magasságig¹⁵, de viszont ezen túl egyszer sem emelkedik. 1895-ben ellenben a vízjárás nagyon hasonlított az előbbieken érintett havi közepek átlagos értékének az ábrájához: emelkedés áprilisig, ekkor a 85,4 m-es évi maximum, ezután süllyedés szeptemberig, szeptember-októberben a minimum („0” vízállás körül), november-decemberben újból emelkedés, természetesen állandó kitérésekkel, ugrásokkal, visszaesésekkel.

A legtöbb esetben megtaláljuk azt az egyezést, hogy az első két hónapban általában emelkedik a vízállás s a június–júliusig terjedő időben jóval magasabb, mint a nyár derekán, kb. októberig s ettől kezdve megint általában magasabb vízállásokat találunk az év utolsó hónapjaiban, bár a görbe itt sosem jár olyan magasra, mint március–júliusi időszakban. Az évi maximum mindig a március–június közötti időre esik. Ezek a határokon belül azonban a változékonyság igen nagy. 1892-ben március derekától május derekáig alig találunk jelentős változást, a vízállás állandóan közel járt az évi 82,5 m-es maximumhoz. 1893-ban élesen elválik egy márciusi és egy június közepi 83 m-en felüli maximum, a kettő között április utolsó pentádjában 79 alá süllyed a görbe, bár május derekán néhány napra megint felszökik 82 fölé.

Minden évben szabályszerűen bekövetkező klimatikus jelenségekkel a vízállások gör-

¹⁴ A magyar állam jelentékenyebb folyóiban észlelt vízállások. 1892–1903 évi köt.

¹⁵ A vízállási adatokat – térszíni viszonyokkal való könnyebb összehasonlítás céljából – mindenütt tengerszín feletti magasságra számítottam át.

béjét értelmezni nem tudjuk, ennek ellentmond a görbe sok szeszélyessége és ellentmond az egyes évek időjárásának sok szeszélyessége is. A március–júniusi magas vízállásokat kétségtelenül a hóolvadás és a nyár eleji monszun okozza, a nyárderéki és őszeleji alacsony vízállások oka a nyár kevés csapadéka és magas hőmérséklete: ha az őszi csapadékos, a vízállás ismét emelkedik. Nehezebb megmagyarázni az egyes évek között a március–júniusi időn belül található nagy különbségeket. Mi a szerepe a hóolvadásnak és mi a csapadék a maximumok összeolvadásában, a hónapokon át állandóan egyforma magasságú vízállás, vagy az elkülönülő márciusi és júniusi maximum bekövetkezésében.

Az 1898 április második pentádjában hirtelen keletkezett árhullám terelte rá a figyelmet egy olyan tényre, amelynek felismerése igen sokat jelent a Kőrösök vízjárásbeli sajátosságainak megismerésében. Ekkor 6–7 nap alatt majdnem 4 métert emelkedett a vízállás pl. Szarvasnál. A vízrajzi osztály évkönyveiben egy értekezés¹⁶ is foglalkozik ezzel a kérdéssel s kimutatja, hogy ennek a magas vízállásnak nem a tavaszi hóolvadás, nem is valami huzamos esőzés, hanem az április 2–5. közt hullott eső volt az oka. Így derült ki, mint az az ott mellékelt számításokból kitűnik, hogy a vízállások görbéit sokkal élénkebben módosítják a rövid idő alatt lehulló nagy csapadékmennyiségek, mint a téli hó mennyisége. A Kőrösök vízgyűjtője aránylag kicsi, a folyó futása rövid, itt tehát a klíma szeszélyeinek egészen hű tükre a vízjárás. A szeszélyes időközökben ideérkező párában gazdag szelek a vízgyűjtő keleti felén, a Kelet-magyarországi Sziget-hegység nyugat felé forduló lejtőin hullatják le csapadékuik tekintélyes részét. A vízgyűjtő felszínét többnyire vizet át nem eresztő kőzetek alkotják, a nagy víztömegek tehát gyorsan lefutnak. Egy-egy zápor a Móma–Kodru lejtőin hirtelenül felszökteti a vízállást, a tartósabb esőzés lassú emelkedést, elnyúlt árhullámot ad.

Ha pontos mértéket nem is tudunk megadni az évről-évre bekövetkező árvizeknek sem a vízállás maximumát, sem az árhullámok időtartamát illetőleg, legalább bizonyos határokat meg kell említenünk. Ha a szabályozás után bekövetkezett viszonyokat vesszük figyelembe, – minthogy pontos adataink csak ez óta vannak –, általában elmondhatjuk, hogy van olyan esztendő, amikor az évi maximum alig éri el a 82 m-et, vagy legfeljebb néhány napra lépi túl, s az évnek több mint felében 79 m alatti vízállások az uralkodók.

A 82 m-et olyan alsó határnak tekinthetjük, amelyen alul az évi maximum csak igen kevés évben marad. A leggyakoribbak az olyan évek, amikor a vízállás tavaszi vagy nyár eleji, néha az őszi nagyvíz idején huzamosabb ideig 82–83 m közt ingadozik, úgyhogy az egész évből egy vagy két hónapot, vagy még többet is kitesz az az idő, amíg a vízállás ilyen magas, az évi maximum is erre a magasságra jut, esetleg 83 m fölé is.

84 m fölött az évi maximumok már ritkábbak, ilyen magas vízállások huzamosabb ideig pedig alig fordulnak elő (1890–1903 közt mindössze egyszer, 1895-ben).

Tehát az évenkénti árvízmagasságok maximumainak szélső értéke Szarvason, a szabályozás utáni viszonyokat véve figyelembe, egyik oldalról 82 m, másik oldalról 85–86 m s az évi leggyakoribb maximumok 82,5–83 m körül keresendők.

Ezek a számadatok természetesen csak a szabályozott Kőrösre biztos érvényűek, mert a gátak közé szorított ártereknek, a megrövidített medreknek és a nagyobb esésnek egé-

¹⁶ A Kőrösök 1898. évi tavaszi árvize. – A közmunka- és közlekedésügyi m. k. ministerium vízrajzi osztályának évkönyvei. IX. k. 1898. 60–65. o.

szen más vízállásokat kell eredményezniük, mint a folyó régi állapotainak. Érdekesebb volna tudni, milyenek voltak ebben a tekintetben a viszonyok a szabályozás előtt.

A szabályozás előtti időket jellemezte a széles ártereken szétömlött nagyvizek lassú lehúzóda s az egyes folyóágak mentén lehúzódo árhullámok találkozása, az egyesülés helyén: Gyoma, Szarvas körül a nagy vízállások egyetlen hosszú, nagy periódusa.¹⁷ A számítások szerint az egyesülés helyén az ilyen hosszú időtartamú vizek magasabb vízállást eredményeznek, mint a rövid idő alatt lefutó, egyébként hasonló magasságú árhullámok. Ma minden ágon külön, gyorsan lefut az árhullám, a folyóágak hosszkülönbségeiből eredő időkülönbség erősen érezhetővé válik a minden ágon gyors lefolyás miatt, az árhullámok nem igen találkoznak egymással. A vízjárások görbéjét a szabályozás után a tavaszi lassú felemelkedés és a tartós nagy magasságokat követő lassú nyári süllyedés helyett hirtelenül felszökő és visszaugró, egymásután keletkező kisebb-nagyobb árhullámoknak megfelelő rendszertelen futás jellemzi.

Az eddigiek alapján – ha pontos, számszerű adatokat nem is tudtunk nyújtani – megkísérelhetjük néhány szóval a szabályozást megelőző, a régi árterületek kiterjedésének ismertetését. Mondani valónkat röviden úgy foglalhatnók össze, hogy a viszonyok a szabályozás előtt leglényegesebben a nagyvizek időtartama tekintetében tértek el a maiaktól. Az árvizek magasságában mutatkozó különbség már sokkal csekélyebb jelentőségű. Igaz ugyan, hogy az árvizeknek a mai szűkre szabott árvízmederben gyors lefolyása mellett magasabban kell kulminálni mint akkor, amikor a széles ártereken szétömlött, de ezt bizonyos mértékig ellensúlyozza az a körülmény, hogy a szabályzás előtt gyakrabban érték utol egymást az egyes folyóágak árhullámai, ami tetemes megduzzadást jelentett. Ma egy-egy felhőszakadás után gyakran fut le elkülönülten egy-egy igen magas árhullám; ezek adják néha az azelőtt bizonyára szokatlan 84–86 m-es, de rövid ideig tartó maximális vízállás magasságokat. Hogy azonban a szabályzás előtt tavasszal és nyár elején esetleg heteken, hónapokon át megtorlódo nagyvizek magassága nem sokban különbözhetett a mai leggyakoribb, közepesen 82–83 m-es árvízmagasságtól, az több mint valószínű.

Nyugodtan kimondhatjuk tehát, hogy a régi árterek legvalószínűbb határául a 82–83 m-nél valamivel alacsonyabb izohipszát vehetjük fel, hozzátéve azt, hogy ezt úgy értjük, hogy az ennél mélyebb területeket lepte el a legtöbb évben az árvíz, s azokat igen hosszú ideig ellephette, míg lassan lefolyt, úgy azonban, hogy egyes mélyebb részek még ezután is hosszabb-rövidebb ideig erősen nedvesek maradtak.

A hosszú ideig tartó vízállások és a tartós nedvesség a legjellemzőbbek.

A határoló izohipszát azért kell valamivel alacsonyabbnak felvennünk, a mai leggyakoribb kulmináló magasságnál, mert az árter nagyobb kiterjedésének és az ennek következtében beálló szétömlésnek alacsonyabb vízzszinttel kellett együtt járnia.

Végül még egy körülményről nem szabad elfelejtkeznünk ti. arról, hogy az áradó víz hol lépett ki először a medréből. Ha olyan helyen, ahol ezt történt, széles, alacsony terület állott rendelkezésre, azon annyira szétömlhetett, hogy onnan csak igen lassan, apránként húzódoott le a víz a folyás irányában lefelé következő szakaszokra, úgy hogy lejjebb ilyen esetekben a víz kevésé torlódoott fel s az alacsonyabb vízállás természetesen csak kisebb területet önthetett el.

¹⁷ A Hármas-Körös gyomai szakaszán várható árvízmagasság kipuhatolása. – *Vízrajzi Évk.* I. k. 1887.

Következtetésünk valószínűségét nagyban emeli az a körülmény, hogy ez az a magasság, amely – mint azt a morfológiai fejtegetéseink folyamán már láttuk – a legfeltűnőbb a térszín domborzatában. Az az igen lankás lejtő, amely az ó-pleisztocén szintről lassan átvezet az alluviális, alacsonyabb szintre, éppen ezen a magasságon a leginkább észrevehető, itt kínálkozik leginkább az alkalom az egyébként bizonytalan határ meghúzására. Ne említsünk mást, mint Káka pusztát és déli folytatását, ahol az egész hatalmas terület 82,5 m-nél csak kevéssel alacsonyabb. Ennek a széles tökéletes síkságnak peremén aránylag igen hamar jutunk 83–84–85 m magasságig, az ó-pleisztocén szintre. Kb. így határolódott el a városi közlegelő is abban az időben, amikor a minden évben bekövetkezett elárasztás miatt ezt a területet másra nem lehetett használni. De más hasonló körülmények is támogatják megállapításunkat.

Ha a minden évben bekövetkező árvíz leggyakoribb magasságául csak 82 m-t veszünk is fel, már végig víz alatt áll nem csak a halásztelki morotva, hanem a Cigányér is, 83 m vízmagasság esetén pedig a Kondorosvölgy felfelé egészen addig, ahol a sirtói és a cibulhalmi meander között ma a vasút keresztezi a medret. A cigányér medrét a szabályzás előtt valóban majd minden évben ellepte a víz akár a folyó vize nyomult belé, akár az egyidejűleg emelkedő talajvíz öntötte el. Ennek az állapotnak emléke a tavaszonként erősen kiterjedő, nyáron összehúzódó tócsa, amely a ma egyébként száraz meder déli kanyarulatának mélyebb fenekét foglalja el. De tisztán ennek a nem is oly régen még időszakonként vízzel megtelő morotvának a hatását látjuk a Szarvastól kelet felé kiinduló utaknak a szétágazásában is. A gyomai és mezőberényi út, amelyek Szarvas felé sugarasan közelednek egymáshoz és a csabai úthoz, a Cigányér medre előtt hirtelen belefutnak a meder déli partja mentén vonuló csabai útba s egy úttá egyesülve érik el az innét még kb. 2 km-nyire lévő község szélét. Hogy egyes esztendőkből a Kondorosvölgy nagyobb darabon is megtelhet vízzel, ott, ahol a meder feneke már 84 m-nél is magasabb, az is igen érthető. Erre mutat az az érdekes elhelyezkedésű tanya sor, amely Galóhalom dűlőben szorosan követi a meder partját, s így rézsut átvezet egyik dűlőúttól a másikig. Ez annál feltűnőbb, ha – amint még látni fogjuk – megfigyelhetjük azt, milyen szigorúan hozzátapadnak ezen a határrészen a több km hosszú tanya sorok az egymással párhuzamos dűlőutakhoz. Igaza lehet Márton Györgynek, mikor azt állítja, hogy a szabályozás előtt egy-egy nagy árvíz alkalmával bele jutott felülről, a törmelékkúpokról az ó-pleisztocén szintre lefutó, ma holt folyómedrekbe a Maros, vagy a Körösök árvize, s végigfolyt rajtuk. Az első maximális eljegesedés idején történő erózióbázis-süllyedés, a folyók bevágódása, csak az állandó vízfolyást szüntette meg bennük, azért nevezhetők azóta holtmedernek, de életüket végérvényesen csak a folyószabályozás szüntette meg.

Helyi klíma és a növényi élet

A növényi takaró jellegének a mi kis területünkön észlelhető többé-kevésbé fokozatos térbeli változásait; az asszociációkat, a domborzat és a vízrajz együttesének szintén fokozatos térbeli változásai szabják meg. Mielőtt azonban ezekkel a részletekkel megismerkednénk, tájunk növényi életének általános feltételeivel kell tisztába jönnünk, ezeket az általános feltételeket pedig a helyi klíma szabja meg.

A mint Róna mondja,¹⁸ Alföldünk az egyforma éghajlati viszonyok színhelye. Akár a hőmérséklet, akár a csapadék viszonyait vesszük vizsgálat alá, csupán a szélek felé való igen lassú átmenetet vehetünk észre, de sehol sem éles különbségeket. Az egyes helyek hőmérsékleteinek átlagos évi görbéje összehasonlítva már helyekével nagy különbségeket nem mutat.

Pontosabb jellemzésül álljanak itt az egyes hónapok középhőmérsékletei, amelyeket 40 év (1886–1925) adataiból számítottam ki:¹⁹

januárius	-1,72 °C
februárius	0,15 ° "
március	6,14 ° "
árpilis	11,85 ° "
május	17,76 ° "
június	20,73 ° "
július	23,17 ° "
augusztus	22,19 ° "
szeptember	17,60 ° "
október	11,87 ° "
november	4,86 ° "
december	0,71 ° "

Az évi középhőmérséklet aránylag elég magas – 11,26 °C – ha tekintetbe vesszük, hogy az Alföld északi részén általában 10°-nál alacsonyabb, közepe táján kb. 10°-s csak déli részein emelkedik 11° fölé.

Az évi ingadozás, vagyis januárius és július középhőmérsékletének különbsége az előbbi táblázat szerint: 24,89°.

Az egyes hónapok középhőmérsékletének a mondott 40 év adatai szélső értékeit mutatja a következő táblázat:

	<i>maximum</i>	<i>év</i>	<i>minimum</i>	<i>év</i>
januárius	4,3°	(1921)	-10,7°	(1893)
februárius	6,4°	(1925)	-6,1°	(1891)
március	10,0°	(1916)	2,0°	(1907)
árpilis	15,6°	(1918)	9,2°	(1907)
május	21,0°	(1889)	12,4°	(1919)
június	23,9°	(1889)	17,6°	(1923)
július	26,3°	(1894)	19,7°	(1913)
augusztus	26,6°	(1890)	18,5°	(1915)
szeptember	21,3°	(1892)	12,7°	(1912)
október	17,0°	(1907)	7,7°	(1905)
november	9,1°	(1911)	-0,3°	(1908)
december	5,5°	(1915)	-5,7°	(1889)

A hőmérséklet jellegének magának is igen nagy a jelentősége a klímával közvetlenül kapcsolatba hozható növényzeti jelenségekkel. Az életfeltételek azonban maguk is igen

¹⁸ Róna Zsigmond: *Magyarország éghajlata*. 1909, 71.

¹⁹ A szarvasi meteorológiai megfigyeléseket 1886–1900-ig Chován Károly, 1900-tól máig Plenczer Lajos gimn. tanár végzi. A számításokat az ő adataik alapján végeztem.

erősen módosulhatnak a szerint, hogy egyéb klimatikus tényezők, elsősorban a legfontosabbnak mondható csapadékvizonyok milyenek.

Mielőtt azonban a hőmérsékletnek és csapadéknak a táj növényzetére gyakorolt együttes hatását vizsgálhatnánk, először a csapadék mennyiségével és járásával és ezeknek az okaival kell megismerkednünk.

Szarvas évi átlagos csapadékmennyisége (40 év: 1886–1925 adataiból számítva) 549,05 mm. Ez a 11,26° C hőmérsékletet is figyelembe véve, magában eléggé esős szavannaklimát jelentene. A szeszélyesség meglátszik Szarvas csapadékvizonyaiban is, már akkor is, ha az évi csapadékmennyiségeket vesszük szemügyre több évre visszamenőleg. Így az utóbbi 40 év folyamán (1886–1925) pl. 1894-ben mindössze 354,9 mm csapadék hullott le, ez pedig az évi 11,7° C középhőmérséklettel igazi steppeklimát jelentene. Hasonlóképpen száraz esztendő volt az 1911. is, 400,2 mm-el. Viszont az 1915. év esőmennyisége 837,0 mm, már nagyon is elegendő volna arra, hogy zárterdő formáció keletkezzék. A 40 év folyamán 12 évben több volt a csapadék évi mennyisége 600 mm-nél, viszont 400 mm körül mindössze csak három évben találjuk, alatta meg épen csak az említett 1894. évben maradt. Ezt tudva, Szarvas vidékét még mindig inkább zárt erdő, mint a steppe formációhoz közelebb álló szavannaklimájának kellene tartanunk, ha a csapadék évi megoszlását nem vennénk tekintetbe.

Az 1886–1925 évek átlagában a havi csapadékmennyiségek a következők:

	<i>mm</i>	<i>csapadékmenny. szempontjából hányadik hónapja az évnak?</i>	<i>Az egész év csapadékhiány ‰-e</i>
januárus	33,33	XI.	61
februárus	31,31	XII.	57
március	37,04	X.	68
árpilis	54,16	III.	99
május	56,30	II.	103
június	66,55	I.	121
július	48,60	V.	89
augusztus	49,26	IV.	90
szeptember	41,80	VII.	76
október	47,97	VI.	87
november	39,88	IX.	73
december	40,35	VIII.	74

Első sorban is az tűnik ki ebből a táblázatból, hogy az évi csapadék legnagyobb tömege április és augusztus közt hull le, ez az öt hónap az év öt legnagyobb esőmennyiségű hónapja s köztük is június áll első helyen. Az őszi (októberi) másodlagos maximum, amit mint mediterráneos klímahatást szoktunk említeni, csak igen alárendelt formában fedezhető fel, nem éri el a júliusi mennyiséget. Ez a nyár elejére és bizonyos mértékben egész nyárra jutó csapadékos időszak a kontinentális Kelet-Európa klímaterületének jellemző vonása. Ez a kontinentális vonás nem túl éles, a nyári esős évszak kidomborodásának mértékét legjobban az Angot-féle relatívus esősség itt közölt táblázata mutatja.

	<i>Egyenletes eloszlás mellett kellene jutnia a hónapra ‰-nek</i>	<i>Angot-féle relatívus erősség (az egész évi csapadék hány ‰-ével jut több vagy kevesebb az illető hónapra)</i>
januárus	85	-24
februárus	77	-20
március	85	-17
április	82	+17
május	85	+18
június	82	+39
július	85	+4
augusztus	85	+5
szeptember	82	-6
október	85	+2
november	82	-9
december	85	-11

A valóságnak sokkal megfelelőbben látjuk a helyzetet akkor, ha itt sem elégszünk meg a 40 évi középhőmérsékletekkel, hanem az egyes évek viszonyait is vizsgálat alá vesszük. Itt már azután találunk olyan évek, amikor a mediterráneos hatás is erősen kidomborodik s az ősz, sőt a tél az esősebb évszak (1895-ben a hónapok sorrendje a csapadék mennyisége szerint: december, október, jan., febr., s csak azután május, stb. 1918-ban: okt., dec., nov. s utána május). Ilyenkor általában elkerülük a nyári ciklonok hazánkat s a nyár eleji monszun alig észlelhető; a júniusi szokásos esőmaximum helyett májusban találunk egyet, amely azonban mögötte marad, vagy nem sokkal múlja felül az őszt (1894: okt., máj., dec., szept., stb. 1887: máj., okt., dec., márc., stb.). Ha a ciklonok elmaradnak, a nyár dereka száraz marad, arra azonban alig van eset, hogy ugyanabban az évben a július is, az augusztus is egyformán esős legyen. (1886 júl.: 13, aug.: 15 mm, vagy még inkább 1922 júl.: 0,7, aug.: 15,1 mm), bár sokszor az egy-két hetes szárazság is elég arra, hogy a táj képét valami steppéhez tegye hasonlónvá.

Már a csapadék mennyiségének havi eloszlása is bizonyos megfontolásokra ad alkalmat a növényi tataró életjelenségei tekintetében. A késői fagy és a korai dér bizonyos mértékig legalább is egyes fajok számára igen megkurtítja a tenyészet idejét. Főleg a nyár az az évszak tehát, amelynek a csapadékviszonyai döntő jelentőségűek a legtöbb növény életére nézve. A 40 évi átlag szerint az 549 mm évi csapadék eloszlása látszólag elég kedvező, hiszen a legnagyobb esőmennyiségek elsősorban júniusban, azután májusban, augusztusban, júliusban esnek, tehát éppen nyáron (május 103, jún. 121, júl. 89, aug. 90‰-e az egész évi csapadéknak, összesen: 403‰, ami a három nyári hónapban is 300‰-et tesz ki). Ezek a nagy számok mindjárt sokat veszítenek értékükből ha megfontoljuk, hogy a növény vízszükséglete a párolgás intenzitásával egyenes arányban nő, a párolgás viszont a nyári hónapokban éppen a legerősebb, hiszen az év legmagasabb hőmérsékletű hónapjai sorrendben: július, augusztus, június, május. Ha most még figyelembe vesszük azt is, amit az előbbiekből már tudunk, hogy ti. vannak évek, amikor a ciklonok elkerülnek bennünket, okvetlenül azt kell mondanunk, hogy az évi csapadékmennyiség magas értékét erősen csökkenti a klíma szeszélyessége. Hogy nem említsünk mást, éppen a gazdaságilag fontos kapásnövények nagy része olyan, hogy termelésük nem kifizetődő, mert igen kockázatos, hogy szárazabb esztendőben adnak-e egyáltalán termést.

Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy az előbbieken csupán a csapadékmennyiségek eloszlását vettük tekintetbe, ellenben nem szóltunk semmit egy másik igen jelentős körülményről, a csapadékos napok számának eloszlásáról. A következő táblázat 26 év (1900–1925) átlagában mutatja az egyes hónapokra jutó csapadékos napok számát. Ez még közelebb hoz területünk csapadékviszonyainak helyes ismeretéhez.

	<i>csapadékos napok száma</i>	<i>esőgyakoriságban hányadik hónapja az évnek</i>	<i>egyenletes eloszlás mellett hány csapadékos nap jutna a hónapra</i>	<i>mennyivel több vagy kevesebb ennél a csapadékos napok száma</i>
januárus	9,5	VI–VII.	9,3	+0,2
februárus	8,0	VII.	8,4	-0,4
március	10,0	IV–V.	9,3	+0,7
árpilis	10,6	I.	9,0	+1,6
május	10,0	IV–V.	9,3	+0,7
június	10,0	III.	9,0	+1,0
július	8,0	X.	9,3	-1,3
augusztus	7,8	XI.	9,3	-1,5
szeptember	7,3	XII.	9,0	-1,7
október	8,5	IX.	9,3	-0,8
november	9,2	VI–VII.	9,0	+0,2
december	10,5	II.	9,3	+1,2

Ha ezt a táblázatot összehasonlítjuk a csapadékmennyiségnek havi eloszlását feltüntető táblázattal, az a feltűnő, hogy a mennyiségileg legtöbb csapadék a nyári hónapokban (ápr.–augusztus) esik s legkevesebb télen, az esős napok száma épen fordítva, nyáron (július–október) a legkisebb s egész télen és egész tavasszal gyakori az esős nap. A számokból azt is láthatjuk azonban, hogy a csapadékos napok száma tekintetében a különbség nem olyan túl nagy az egyes hónapok között, legalább is 26 évi átlagban nem. A nyár derekát tagadhatatlanul – ezt a táblázatot ismerve – egy fokkal megint szárazabbnak ismerjük meg, de itt sem túlságosan kedvező a helyzet, ha az átlagos értéket vesszük tekintetbe. Itt is a szeszélyesség, az extremitások okozzák a bajt, a néhány rossz esztendőben.

A csapadékmennyiséget éppen úgy figyelembe kell vennünk, mint a csapadékos napok számát, ha a növényzet életére is tekintettel akarunk lenni. Hogy tehát ennek a két igen fontos ténynek együttes szerepét láthassuk és az egyes hónapokat e szerint értékelhessük, igen célszerű a csapadékmennyiség és a csapadékos napok szorzatát az ún. csapadék vegetacionális értéket az egyes hónapokra kiszámítanunk. Az eredményeket a következő táblázat mutatja. (A csapadékmennyiség s a csapadékos napok számának értékeit is 1900–1925 évek átlagából számítottam.)

	<i>a csapadékmennyi- ségre nézve hányadik hónapja az évnek</i>	<i>esőgyakoriságban hányadik hónapja az évnek</i>	<i>csapadék vegetacionális értéke</i>	<i>a csapadék vegetacionális értékét tekintve hányadik hónapja az évnek</i>
januárus	XII.	VI–VII.	316,68	X.
februárus	XI.	VII.	250,52	XII.
március	X.	IV–V.	370,37	VII.
árpilis	III.	I.	574,15	II.

	<i>a csapadékmennyi- ségre nézve hányadik hónapja az évnék</i>	<i>esőgyakoriságban hányadik hónapja az évnék</i>	<i>csapadék vegetacionális értéke</i>	<i>a csapadék vegetacionális értékét tekintve hányadik hónapja az évnék</i>
május	II.	IV–V.	563,00	III.
június	I.	III.	665,47	I.
július	V.	X.	388,78	VI.
augusztus	IV.	XI.	384,23	VII.
szeptember	VII.	XII.	305,18	XI.
október	VI.	IX.	407,72	V.
november	VIII.	VI–VII.	366,94	IX.
december	IX.	II.	423,70	IV.

Látjuk, hogy a nagy csapadékmennyiségű június első helyét itt is megtartotta. Ellenben a nyár dereka (július–augusztus) és szeptember nagy csapadékmennyiségei a kedvezőtlen eloszlás miatt bizony igen csekély értékűek vegetacionális szempontból. Nem szabad ezen kívül elfelejtenünk, hogy még ez a szorzat sem adja tiszta képét annak, amit jelentenek az egyes hónapok csapadécai a növények életében, mert hiszen egy tényező hiányzik még belőlük, a hőmérséklet. Ha július–augusztus magas hőmérsékletét tekintetbe vesszük, még jobban csökkenni fog a nyári hónapok amúgy is erősen redukált csapadéka.

Ezek után érthető, hogy flóránkban sok a steppei elem. De ezek ellenére már florisztikai alapon sem lehet területünket steppének nevezni, hiszen számos nagyobb nedvességet igénylő olyan növény él itt, amely a nyár szárazságaért kárpótlást tud találni az év egyébként bő csapadékú hónapjaiban. Alföldünk egészének klimatikus jellege szavanna, a növényzet is ennek felel meg, de az edafikus viszonyok a részletekben egymástól elkülönülő kisebb formációkat, vagy alacsonyabb értékű növényegyesülésekről lévén szó, asszociációkat alkot.²⁰

A Körös torkolatvidéke – tehát a mi területünk is – az Alföld legcsapadékszegényebb része. A kisebb talajnedvességű mindenkori árvízmentes magasabb szint növényzeti formációja itt lehetett eredeti állapotában fában legszegényebb s egészen más képet mutatott, mint azok a ligetes formációk, amelyeket a Duna–Tisza köze, vagy a Nyírség homokján találunk. A Duna-menti nagy kiterjedésű galériaerdők, amelyek bizonyos mértékig a Tisza mentén is megtalálhatók Szolnoktól felfelé, a mi vidékünkön, a Körös mentén éppen úgy, mint a Közép-Tisza Szolnok alatti szakaszán legfeljebb a gyér fűzések, inkább fűzlápok satnyább képét mutathatták, bár a Körös mellett a tölgy sem hiányzott (*Quercus robur* Borbásnál²¹ említve) egyes nyárfajok (*Populus alba*, *termula* stb.) szétszórt példányai pedig néhol ma is felbukkannak az élő folyó, vagy a morotvák partján. Szarvas környékén mégis – legalább ma már – a folyóparton rendszeren egyedül fűzfák kísérik, még pedig az élő folyó gátak közé szorított árterén nagyobb területet is elfoglalnak, egész ki erdőskékké csoportosulva s aljánövényzetük erősen emlékeztet arra, amelyet Tuzson²² a Tisza iszapos partjának formációiban a parttetők fűzéseiben és azok tisztásaiban figyelt meg,

²⁰ Edafikus asszociációk: a növénytársulások kialakulását befolyásoló talajtani tényezők (a szerk.)

²¹ Borbás V.: *Békés megye flórája*. M. Tud. Akad. Értekezések a term. Tud. Köréből. 1881. XI. 8.

²² Tuzson J.: *A magyar Alföld növényföldrajzi tagolódása*. Akad. Math. És Term. Tud. Értesítő. 1915. XXXIII. k. 143.

a szt. a. – szarvasi még mindig vízzel telt holtágat azonban már csak egyetlen igen gyér fűzfásor szegélyezi.

Ha a mai növényzet életét, képét és az egyes tipikus növényközösségeket részleteiben is meg akarjuk ismerni, egy igen fontos tényezőnek a szerepét is meg kell világítanunk, ti. a talajét.

Tájunk talajának végső formája a szavannaklímának megfelelő csernozjem. Az árvízmentes magasabb térszín régi folyami lerakódásokból ázott löszbe átmenő közetein a típusos szavannavegetáció alatt a humuszos-agyagos típusos csernozjem alakult ki. Ez a terület állott legrégebb idő óta a maival azonos talajalakító tényezők hatása alatt, érthető tehát, hogy ennek a talajtípusát tekintjük klímánk leghűbb tükrének. A Körös ármentesítés előtti árterein már nem alakult ki ez a talajtípus.

A folyószabályozás után ezek a területek nagyrészt szárazra kerültek: a *hydatofita*²³ növényzet elpusztult. Így bukkant elő a nádasok, zsombékok, rétlápok helyén a tőzeggel fedett és azzal váltakozó szívós, fekete, kötött ártéri agyag, az ún. réti agyag, amelyről később a tőzeg elpusztult. Ez a réti agyag elkülönítendő a réti árterek vízzel csak ritkán s akkor is csak rövidebb ideig borított rétnövényzetű folyóhordalékon alakult talajától. Ma a fiatal folyámhordalékon éppen úgy, mint a réti agyagon a klíma hatása alatt megindult a csernozjem képződés, de természetesen nem mutat olyan előrehaladott fokot, mint az árvízmentes szinten.

A szabályozás sok helyen nem rendezte kielégítő módon a mentesített terület lefolyás viszonyait, ilyen helyeken bekövetkezett az elszikesedés. Szikes talajok voltak már a szabályozás előtt is olyan helyeken, ahol a lefolyás viszonyok rosszak voltak, akár az árvízmentes szinten is, bár ott kiterjedésük ma sem nagy.

Összefoglalva a mondottakat, Szarvas területén a következőképpen csoportosíthatjuk a talajfajtákat.

A) Magasabb térszín ázott löszön és régi fluviátilis lerakódásain kialakult talajok

1. tökéletes csernozjem,
2. rossz lefolyású helyeken keletkezett szikfoltok.

B) Ármentesített területek kialakulóban lévő csernozjem-talajai

1. fiatal fluviátilis lerakódások kialakulófélben lévő csernozjem-talajai,
2. réti agyagon kialakuló csernozjem,
3. rossz lefolyású területek szikesei.

Szarvas flórájában tehát találunk olyan fajokat, amelyek a löszön, régibb és fiatalabb fluviátilis agyagon keletkezett csernozjem-talaj sajátosságait kedvelik, vagy azon meg tudnak élni, azután olyanokat, amelyek sziklakók, végül higrofilis vagy hydrofita növényeket, amelyek az állandó víztükrőtől kezdve a nedves rétekig elképzelhető különböző mértékben nedves területeken élnek.

Feladatunk elsősorban is az lesz, hogy a táj növényzetének az ember beavatkozása előtti képét rekonstruáljuk – már amennyiben ez lehetséges – s utána szóljunk az emberi munkával átalakított növényi takaróról. Az eredetileg a magasabb térszínen is sokkal fásabb tájat az ember évezredes munkája fátlan füves pusztasággá tette, ennek a füves pusztaságnak és vele szemben a folyóártér nedves formációinak képét mutatta a mi tájunk is a folyószabályozásig. Ezt a képet már aránylag sokkal könnyebben rekonstruálhatjuk.

²³ Hydrofita – vízkedvelő; higrofil – nedvesség és párákedvelő (a szerk.).

1874-ben jelent meg Koren István szarvasi tanár „*Szarvas viránya*” c. értekezése,²⁴ amelyben nagy szorgalommal folytatott helyi botanikai munkásságának eredményeit foglalja össze. Koren munkássága még arra az időre esett, amikor az ármentesítés munkája javában folyt, amikor tehát a régi flóra és vegetáció még nagy területeken megfigyelhető volt. Így azok az eredmények, amelyeket Borbás is átvett tőle s azok a fajok, amelyeket az előbbieken idézett értekezésében közzétett flóralistában is közölt, meglehetősen hű képet adnak arról, milyen növények éltek itt a régi árterek lápjában és rétjein, de az asszociációkat már nehezebb ezek nyomán megállapítani.

Az egykor jóval nagyobb kiterjedésű ártér növénysszövetkezeteiről szólva, először is két tényt kell megállapítanunk. Az egyik – amiről már szoltunk is – hogy a galériaerdőket legfeljebb gyér füzesek képviselhették, a másik pedig az, hogy igazi mélyvízi, tavi növényzet – tartósan mély állandó vizek hiányában – csak igen kis területen uralkodhatott. Az úszóleveles virágos állóvízi növények (tavi rózsák, hínárfélék) igazi birodalma a 3–4 m mély állóvizek.

81 m alá területünknek csak néhány jelentéktelen foltja sülyed, a legtöbb egykori folyómedernek a feneké is alatta marad ennek a magasságnak. Ha a 82 m magasságot tekintjük a minden évi árvíz legalacsonyabb határának, akkor az ennél mélyebb területek nagy része, a 81,5 m-nél mélyebb részek legalább is valószínűen állandóan víz alatt állottak, ha csak néhány cm-nyi is lehetett az nyár derekán. A 81 és 81,5 m-es izohipszák között fekvő, a térszínen már csupán kis foltok és sávok alakjában megjelenő legmélyebb területek víztakarója legfeljebb az évi árvizek alkalmával emelkedett 2 m föld (ez a leggyakoribb 82–83 m-es évi árvízkulminációt már meghaladja) az év legnagyobb részében alatta marad, sőt el is tűnt. Ez a 2,0 m mélység között váltakozó sekély parti vízsáv a nádasok asszociációjának igazi hazája, ahol a gyér hínárnövényzet már csak egyes vízfoltokat lep el. A 82 m-es izohipsza, az a határvonal, amelyet ezek a növények semmi esetre sem léphettek át, valamivel nagyobb területet zárva be; hozzátartozik Halásztelek nagy része, az egész Cigányér és a Kondorosvölgy siratói kanyarodójának egész nyugati ága a belőle kiágazó Káposztáslappossal és Káka pusztának csaknem egész keleti fele. Mint mondtuk, ezt az egész területet 82 m-en alul a nádas növénysszövetkezete jellemezhet. Különösen a *Phragmites* (nád), *Typha* (gyékény), helyenként a *Scripus* (káka) fajok léphettek fel impozáns tömegben. Ott, ahol soraik kissé ritkábbak voltak, a vízfelszínt mocsári növények foglalták el.

A 82 m-es izohipsza a nádasokra nézve is jelentős határvonal. Ezen felül ui. a trésszín már igen gyakran szárazon marad s bár különösen a nád hosszú ideig megél a csupasz, nedves iszapon is, mégis kedvezőbb körülményeket talál a csaknem mindig, vagy legalább is huzamosabb időn át 0–2 m között váltakozó mélységű sekély vízben. 82 m-en felül is nagy területeket borított a nád, de itt már a még sekélyebb vízhez szokott, sőt a sekély vizet is nélkülözni tudó sásfajok nedves zombékformációja kezdi átvenni a főszerepet. A különböző *Carex* fajok közti nedves, vizes sávokat egyébként higrofilis növények ülik meg, így a káka, a szittyó, *symphitum*, *gratiola* fajok, stb. Ez a zombékos növényzet még erősen váltakozik a nádas növénysszövetkezetével, úgyhogy ezen a szinten, kb. 82–83 m között igen tarka, változatos lehetett a növényzet képe. 83 m-en túl azonban a nád már erősen gyérült, úgyhogy a nádasnak, mint asszociációtípusnak felső határául

²⁴ Koren István: *Szarvas viránya*. Gimn. értesítő. 1874, 3–19.

a 83 m-es izohipszát egészen bátran felvehetjük, minthogy itt a legtöbb évben volt még víz, tavasszal esetleg néhány hónapig is, de legtöbbször csak egy méteren alul, ezen túl pedig már csak három-négy évenként emelkedett az árvíz. Nád szórványosan, kisebb csoportokban még 84 m-ig is előfordulhatott, azontúl azonban aligha, hiszen a 84 m-en felüli árvizek már igen ritkák voltak. 83 m körül nemcsak a nádas asszociációk szűntek meg, hanem a zombék képe is átalakult, a *Carex* fajok között egyre több réti növény üti fel a fejét, néhol fűzfacsoportok bukkannak elő, tisztásaikon a sás és réti növények váltakozó szövetkezetével. Ez a rétláp és fűzfaláp zónája, a 83 m-en felüli szintek típusos formációja, amelyben a sás egyre gyérül. Olyan területeken járunk itt, ahova az árvíz már csak ritkábban látogatott el, víz sem igen lepte, csak kisebb időközökre, a talaj azonban állandóan eléggé nedves volt. A még magasabb területek felé lassú átmenettel, amint az árvizek gyakorisága csökkent s amint ennek megfelelően a talaj szárazabbá lesz, 84 m körül és azontúl átérünk a magasabb térszín füves mezőségére.

Igen jellemző a fűzfalápok asszociációja, Ezeknek ma is fellelhetjük még maradványait a Körös mai szűk árterén, pl. a szt.a. – szarvasi holtág szivattyútelepe környékén. Ezt a nagy holtmeandert még ma is nagy darabon kíséri fűzfásor, a zugokban pedig, ahol a part lankás, régebben egész fűzfaligetek, valódi fűzfalápok fordultak elő, a tisztásokon és a fák közötti nedves talajon sajátos növénysszövetkezetel. Ilyen füzes volt a nagy holtág Szarvas községgel szemben fekvő kis másodlagos meanderének zugában, ahol ma a községi sétakertet találjuk: ezt hívták valamikor „város füzesé”-nek.

A 84 m-nél magasabb szinten igen nagy volt az egyhangúság. Itt a legnehezebb rekonstruálni az eredeti állapotot, mert hiszen a terület szinte egészen művelés alatt állott nem csak a szabályozás korában, hanem azóta megszakítás nélkül, amióta a török után 1722-ben a községet telepítették. A természetes növényi takaró maradványai a mesgyékre, tarlókra, utak mentére szorultak vissza. Külön asszociációkról nem is igen beszélhetünk, legfeljebb az ezelőtt gyér, a szabályozás óta nagyobb területet elfoglaló szikesek növényzete különíthető el. Már Koren felsorol néhány jellemző fajt (*Festuca duriuscula*, *Matricaria chamomilla*, *Arenaria serpyllifolia*, *Caracocephalus orthoceras*, ide sorozható továbbá néhány *poa*, *artemisia*, *bromus* stb. faj).

Az asszociációk a szabályozás előtt is nagyjából ugyanabban a három főcsoportba voltak besorozhatók, amibe ma, ti.: 1. Körös árterének higrofilis asszociációi, 2. árvízmentes térszín mezősége és 3. a szik növényzete. Mint már említettük, az ármentesítés következményeként tekinthető változások főleg a nagy térbeli és kiterjedésbeli eltolódásokban állanak.

Ezek a most ismertetett viszonyok az ármentesítést megelőző időkre, mondjuk a XIX. sz. első felére érvényesek. Ebből kellett kiindulnunk, ha a tulajdonképpeni ősnövényzetet, annak az ember beavatkozása előtti képét akarjuk rekonstruálni.

Az archeológiai leletek szerint területünk első benépesülését a neolitos-kornál régiebb időre nem tehetjük. A klíma azóta nem változott. A magasabb árvízmentes szint – amely a mi kis területünk határain belül akkor is épen úgy megvolt, mint ma. Legfeljebb kiterjedése és határai különbözhetek a maiaktól, helyesebben a folyószabályzás előttiektől – neolitos-időbeli növényzetét nem nehéz elképzelnünk. Az a lényegében füves formáció, amelynek maradványait ma a gabonátáblák és egyéb kultúrnövények olyan szűk területre szorítottak vissza, a térszín legnagyobb részét ellephette, legfeljebb még egyes gyér facsoportokat, szétszórt fákat kell közé elhelyeznünk. Kissé más a helyzet a Körös árterén.

A Körös lényegében akkor is azt a munkát folytatta, amit ma, helyesebben a szabályozás előtt. A széles ártéren meandereit fejlesztette. A morfológiai fejezetben ismertetett sorrendben vágta le túlfejtett kanyarulatait, a térszínen ma is feltűnő egykori mederdarabokat. Akkor is volt tehát élő meander, holtvizű morotva és lassan betemetődő elsekélyesülő, majd egészen kiszáradt lapos. Mindezek helye a folyó fejlődésével párhuzamban lassan, de állandóan változott. Az árvíz maival teljesen egyező lerakódásai emelték a térszint, s segítettek az elhalt mederdarabok betemetésében. A klímaelemek maihoz hasonló szeszélyes járásától függő vízjárásnak megfelelően igen szeszélyesen változott a térszint elborító víztakaró kiterjedése, kiterjedésének időtartama, mélysége s így a terület egyes darabjainak nedvessége. A növényközvetkezők tehát kb. a szabályozás idejének típusait mutatták (sekélyebb mocsári növényzet, nádas, zsombék, rétláp, rét, stb.) természetesen kicsit más elhelyezkedésben, mint a közelmúltban. Nem lehetetlen, hogy a közelmúltban már csak gyéren előforduló ártéri, főleg fűzek helyenként galériaerdőszerű többé-kevésbé zárt formációvá egyesültek, a későbbi fátlanságot itt is részben az ember munkájának tekinthetjük.

Szarvas ősnövényzetének valószínű képe tehát: 1) az ártéren kisebb területű sekély állóvízi virágos növényzet, nagyterjedésű nádas, zsombék, kisebb terjedelmű fűzfa-galériaerdők, rétek. 2) a magasabb térszínen gyéren elszórt fákkal, cserjésekkel, facsopordokkal tarkított füves mezőség, 3) aránylag kisebb terjedelmű rossz lefolyású területeken a szik növényzete.

Hogy a történelem folyamán itt megtelepülő embercsoportok műveltségi fokuknak megfelelően hogyan tudták a maguk számára kihasználni ezt a növénytakarót és gazdálkodásmódjukkal hogyan változtatták azt meg s ilyen módon hogyan alakult ki a növényzet mai képe, arról alább lesz szó, az ember tájalakító működésének ismertetésekor. A teljesség kedvéért itt csupán a növénytakaró jelenlegi, tehát az ármentesítés utáni képét vázoljuk fel néhány vonással.

Ezen a helyen szólhatunk pár szót kultúrnövényeink életfeltételeiről is.

Szarvas mezőgazdasági növénytermesztése igen egyoldalú. A gabonák közül a búza foglal el minden egyebet felülmúló nagy területet, mellette legfeljebb még az árpa jöhet szóba, a többi gabonafaj alig. Annál jelentékenyebb a kukorica szerepe, mindjárt a búza után következik: a szántóföldeken egymást váltják fel a búza és kukoricatáblák. Ezen az uralkodó két művelt növényen kívül még a takarmánynövényeket említhetjük s ki is merítettük a szántóföldeken művelt növények számát. A burgonya, kereskedelmi és konyhakerti növények termelése úgyszólván kizárólag a házak menti kertek és az úgynevezett szőlők, igazában gyümölcsös és veteményes kertek területén folyik.

Mindezt főleg klímánkkal, első sorban a csapadékviszonyokkal tudjuk magyarázni. Hogy azok a kultúrnövények, mint pl. a kapás és a kereskedelmi növények legtöbbször, amelyek növekedéséhez ép az év csapadékszegény szakaszában volna szükség bő csapadékra, csak kertszerűen, apró parcellákban művelhetők, ahol az öntözés lehetséges, az ezek után könnyen érthető. Más a helyzet a takarmánynövényekkel. Ezekre az állattenyésztés óta különösen nagy szükség van, tehát termelni kell őket. Mivel pedig részben a sziket elég jól tűrik (lucerna), hol más úgy sem termeszthető, szikeseink egy részét ezek foglalják el.

A csapadék eloszlásának szeszélyességén kívül a hőmérsékletjárás szeszélyessége is (késői fagyok) valamennyi kultúrnövényünk termését nagyon bizonytalaná, a termés

menyiségét és minőségét igen változóvá és megbízhatatlanná teszi. Ugyanezek a tényezők okozzák, hogy a gyümölcsfák közül főleg azokat találjuk területünkön, amelyek ezek iránt a szélsőségek (különösen a késői tavaszi fagy) iránt kevésbé érzékenyek. Összes gyümölcsfáink egyharmada szilvafa, ennek már csak körülbelül felével egyenlő a meggyfák száma s még annál is valamivel kevesebb az eperfa és almafa. Ez után következik a körte s a többi még előforduló gyümölcsfa alig jöhet számba (barack, dió, cseresznye, stb.)

A mezőgazdasági növénytermelés, főleg a gabonatermelés térhódítása az állattenyésztő legelőgazdálkodással szemben legáltalánosabb oka a XIX. sz. előtti növényi takaró erős megváltozásának. Minthogy a legelők rovására terjeszkedő szántóföldeknek hely kellett, az ártér területére is szükség volt. Ez tette szükségessé az ármentesítést. Ennek a munkának a következménye: 1) a higrofilis formációk nagyon szűk térre szorulnak vissza, 2) helyükön hatalmas területekre kiterjed a szántók kultúrsteppéje, de kiterjed, 3) a szik is.

Az ősi növénytakarónak ma már csak igen gyér maradványait találjuk. A gátak közé fogott élő Kőrös szűk árterén kis területre összeszorítva ma is a higrofilis asszociációk találhatók, főleg a rét foglalja el a legnagyobb területet, de a fűzfaláp, a néhol valóságos galériaerdő képet mutató zárt fűzfacsoportok, vagy keskeny fűzfásorok sem ritkák. A szt.a.–szarvasi nagy meander partjai, minthogy a medret mesterségesen óvják a kiszáradástól, már sokkal kevesebbet őriztek meg az ősi növénytakaróból. A zugokat a bal parton különböző időben odatelepített s az utóbbi időben inkább gyümölcsöskertté átalakuló szőlőskertek foglalják el végig (nyúlzugi, mangolzugi, macózugi, szappanos, mótyói szőlők). Az egykori ősnövényzet ilyen helyeken a szőlőskertek körösparti szélére szorult vissza, a sekély parti vízben álló nád néhány méter széles zónájára és a part huzamosabban száraz részén felsorakozó fűzfásorra. A sekélyvízi nád és a parton keskeny fűzfásor véges-végig kíséri a partot, olyan helyeken sem szélesebb, ahol a szőlőskert hiányzik, mert a szőlők a zugokat foglalják el s szőlőskert éppen ott nincs ahol a meander külső, pusztuló meredek partja következik. Ilyen helyeken bent a vízben a keskeny nádzóna, fent a parton a fűzfásor foglal helyet majd szélesebb-keskenyebb virágos-füves rét következik, ahol fel nem szántották. A másik parton hasonlóképpen megtalálható sekély vízben a nád, a parton a fűzfásor; a zugokban itt szőlőskert helyett mesterséges ligeteket ültettek (Pepikert, községi Erzsébet-liget, Anna-liget), amelyek hatalmasan fejlett fáikkal emlékeztetnek az egykori galériaerdőkre. Ahol nincs ilyen liget, ott a nádashoz itt is a rét csatlakozik, feltéve, hogy fel nem szántották. A nagy morotva déli vége ez még régebbi csatornával külön is le van vágva. Ennek a résznek a sorsa a lassú elmocsarasodás és kiszáradás. Feneke egyre jobban feltöltődik, helyenként egészen sekély. A nád két partján lassan előrenyomul, néhol majdnem az egész medret ellepi.

A szt.a.–szarvasi Holt-Kőrös partjának növényzeti képe mai a leggazdagabb, legváltozatosabb egész területünkön. A sekélyvízi nádas, a parti fűzfásor, a szőlőskertek ültetvényei és gyümölcsfái, az ültetett, szinte erdőszerű ligetek, a virágos rétek és a búza–kukoricaföldek alig néhány száz méteres sávon egymást váltják fel a meder mindkét partján. Ez a mesterségesen morotvává tett egykori meander az egyetlen a régi mederdarabok, morotvák közt, amelyben még víz van. A többi mind kiszáradt, legfeljebb tavasszal gyűlik össze fenekükön itt-ott kis tócsa.

Az egykori ártér Kőrösöktől távolabb fekvő részein már nem is találunk ilyen nagy

változatosságot. Itt a legelők sziki növényzete váltakozik a szabályozás után kiterjedt búza és kukoricatáblákkal. Bár a szik kisebb nagyobb foltokban az egész egykori ártéren előfordul, legnagyobb egybefüggő területen Kákapusztán, Décsen, Halásztelken foglal el. Ahol erősen alkalmazkodott digózással²⁵ annyira termőképessé tudják tenni, hogy a rajta kiterjedő gabonatóblák egészen beleolvadnak a környezet általános képébe. Káka ma is jórészt legelő, mint volt a szabályozás előtt, de akkor a szik mellett főként a nedvesebb formációk uralkodtak. A szikes legelők és a kevésbé szikes ármentesített területek búza–kukoricatóbláit csak a község közelében élénkítik főleg gyümölcs-, elsősorban szilva-, meggy-, almafákkal és kerti veteményekkel beültetett úgynevezett szőlőskertek. Ezeknek az elhelyezkedésére jellemző egyrészt, hogy nagyjából a várost veszik körül, másrészt az, hogy majdnem mindegyikük egykori folyómeder partjához simul (az ún. Holt-Körös partja mellettieken kívül a temetői szőlők a halásztelki morotva déli kanyarulatánál, a cigányéri-, strázsahalmi, érparti szőlők a Cigányér morotva külső partja mentén, az Ezüstszőlők a Kondorosvölgy, a siratói és bezinai szőlők a Káposztás-lapos mentén.) Egyedül a Décsi-őszőlők foglalják el a partidűne tetejét. Az elhelyezkedésükre jellemző első körülmény megmagyarázza a másodikat. A cél az volt, hogy a szőlők a városhoz lehetőleg közel legyenek, minthogy pedig a folyószabályozás előtt ez a várost körülvevő ártérnek csupán legmagasabb részein volt lehetséges, ezért kellett a régi morotváknak a zuggal szembenézni, általában magasabb külső partoldalát választani, ahonnét lassan lelejt a térszín az ártér alacsony síkjára. A Holt-Köröst kísérő szőlők a zugokba települtek, de ezeket mind a szabályzás után telepítették. A város pontos elhelyezkedését a milió szabta meg, az emberileg átalakított növényi takaró legváltozatosabb, legtarkább s a legsokoldalúbb gazdasági lehetőségeket nyújtó csoportosulásait viszont a város gyűjtötte maga köré. Mindenféle növényi kultúrából, ami csak előfordul területünkön, találunk ez kis foltot a város körül s ezt a változatosságot legszembetűnőbbé a ligetek, kertek, gyümölcsösök dús fecsoportosulásai teszik. Egész területünk legegységesebb részei a régi ártér Körösöktől és várostól távolabb fekvő előbb már említett szikes legelőkkel váltakozó búza és kukoricatóblái. Ez a növényi kultúra s így a település is új, a tanyák aránylag ritkábbak, az utakat sem szegélyezik még mindenütt akácfasorok; ez a legfátlanabb tájrészlet. Végül egészen más képet mutat az ősi árvízmentes magasabb térszín. Ez a régi és tökéletesen kialakult csernozjemen legrégebb ideje művelt szántók területe. A legtokéletesebb kultúrformáció. Egenylenesen váltakozó, majdnem egyforma területű kizárólagos búza és kukoricaparcel-lák hatalmas termetű öreg akác és eperfasorokkal szegélyezett nyílegyenes dűlőutakkal átszelve, amelyek mellé valóságos utcáskorokká egyesült a gyümölcs, akác, nyárfalombos udvarú tanyák soroznak.

Szarvas mai növényzeti képében, az egyes csoportosulások elhelyezkedésében már igen sok olyan tényező érvényesül, amelyek az eddigi tárgyaltak alapján kellőképpen meg nem magyarázhatók. Ezek a tényezők az ember mindenkori gazdasági szükségleteivel, igényeivel, műveltségi fokával s ezeknek a viszonyoknak a fejlődésével olyan szorosan összefüggnek, hogy csak az illető helyen lehet majd őket megmagyarázni.

²⁵ Szikes talajok javítása meszezéssel, meszes földdel (a szerk.).

Az ember szerepe a táj életében és képében

Az ember és táj együttes fejlődése a mai Szarvas megalapítása előtti időkben

A mai Szarvas 1722-ben mint teljesen új község alakult az előző háborús időkben teljesen elnéptelenedett területen. Szorosan összefüggő egységes fejlődésről tehát csak ezóta beszélhetünk. Nem szabad azonban azt hinni, hogy az ezt megelőző idők településviszonyaival a kapcsolat annyira laza lenne, hogy a régebbi időket teljesen el mellőzhethetnénk. A táj 1722-i képén még feltétlenül érezhető volt az azelőtt itt élt ember munkájának a nyoma s ennek a további fejlődésre is hatással kellett lennie. Így pl. már a növényi takaró sem volt az eredeti. Ha a kultúrtáj mai életét és képét meg akarjuk érteni, semmi esetre sem vehetjük fel genetikusan magyarázatunk kiindulási pontjául az 1722. évet.

Vissza kell mennünk a leghamarabb gyanánt felismert neolitikus-kori településekig, de minden egyes kultúrában minden egyes kulturális fokozatban csak arra kell tekintettel lennünk, mi az, amit ez a kultúra a következő számára örökségül hagyott. Keresni fogjuk azt, hogy 1. a tájnak milyen energiáihoz kapcsolódott, milyen energiáit használta ki az itt élt ember, 2. mit hagyományozott egyik kultúra a másiknak, 3. mit hozott létre térbelileg, tehát hogyan változtatta meg a táj képét és ebből a változásból mi maradt meg.

Azok a legrégebbi leletek, amelyeket Szarvas területéről ismerünk a neolitikus-korból, már aránylag igen fejlett kultúráról tanúskodnak.

Krecsmárik Endre szarvasi tanár elég nagyszámú ásatást végzett területünkön, ezek alapján jelölhetjük meg legelőször is ennek a legrégebbi ismert kultúrájának a színvonalát. A halászat (hálónéhezékek főleg a szappanosi őstelepről²⁶) az állattenyésztés (különösen sok juh, kevesebb tehén váztöredék Szappanosról, különböző állati csontok az endrődi út mellől), esetleg a földművelés (gabonaszárak, búza és árpaszemlenyomatok agyagban Szappanosról), tehát az élelmi szükségletek megszerzés módja, ezen kívül a védelem és kényelem eszközei (lakásul szolgáló agyagkunyhók, amelyekre a Szappanoson talált égetett sártapasztöredékekből lehet következtetni, csontárak és csonteszközök, kagylólemez késpengék, agyagból épített edények stb.) a kultúrájának azok a vonásai, amelyeknek a miliővel, a táj adottságaival való kapcsolatai elsősorban fontosak geográfiai szempontból. Ezek szabták meg a település életét, sőt részben még azt is, hogy a települések hol helyezkedtek el. Magát a letelepülés lehetőségét elsősorban az árterület kiterjedése korlátozta bizonyos területekre. Ilyen területek azok, amelyeket a régi folyóhordalékból és ázott löszből felépült magasabb térszínen az árvíz sohasem látogatott. Mégis azt látjuk, hogy ennek a magasabb térszínnek hatalmas összefüggő területéről alig akadtak még eddig neolitikus-kori leletek.²⁷ A feltárt telepek kivétel nélkül a magasabb térszín peremén, a régi mortvák (Cigányér, halásztelki morotva) vagy az élő folyó (szt.a.–szarvasi „Holt-Körös”) partja mentén feküdtek. Ennek magyarázatát a sokoldalú gazdasági élet lehetőségében fogjuk látni. A vízparthoz való ragaszkodás olyan nagy volt, hogy 82,5–83 m magas térszínen találjuk éppen a leggazdagabb lelőhelyet, a szappanosi őstelepet is. Ilyen magasságig pedig úgyszólván a legtöbb évben elért a Körös vize. Az őslakók tehát inkább

²⁶ Krecsmárik: A békésszarvasi őstelepek. *Archeológiai Értesítő*. XXXV. k. 1915. I–II. f. 11–43.

²⁷ Legalább is ha a Krecsmárik által eddig felkutatott telepeket vesszük figyelembe, ezt kell megállapítanunk.

kb. 2 m magas, 35 m átmérőjű mesterséges halmot emeltek, csakhogy ne kelljen a Körös közeléből eltávozniuk, szerintem legalább is ez a legvalószínűbb magyarázat.

Az eddig feltárt őstelepek és lelőhelyek:

- a szappanosi őstelep 82,5–83 m t.sz.f.
- az úgynevezett sörház melletti lelőhely 84–85 m
- a pepikerti lelőhely 84–85,5 m t.sz.f. magasságban szorosan a ma Holt-Körös partja mentén sorakozik
- az ó-temetői lelőhely 84–84,5 m magasságban közvetlenül a halásztelki morotva déli partján fekszik
- a volt Buk-féle, a szarvasközségi és hitelbanki téglagyári és az endrődi út menti lelőhelyek valósággal egymás mellett, szinte összefüggő sort jelölnek ki azon a keskeny 84 m-nél magasabb sávon, amely a Cigányér déli és keleti partját követi.

A mai Szarvas község belterülete, ahonnét szintén kerültek elő leletek, tudjuk, a magasabb ázott lösz – régi folyóhordalékból felépült térszínnek valóságos szigete. De a felsorolt helyek valamennyien valóságos szigeteit, elszakadt keskeny nyúlványait jelzik az árvízmentes magasabb térszínnek, amelyek hosszabb-rövidebb időre majdnem minden évben valósággal is szigetekké váltak. Ezeket a szigeteket egyik oldalról élő folyó, vagy egész évben vízzel telt mocsári növényzetű morotva, a többi oldalról a hidrofílis asszociációk teljes skálájával jellemezhető növényzetű, hosszabb-rövidebb ideig, vagy csak ritkán víz alatt álló és ennek megfelelően különböző nedvességű ártér határolta. Ezt a változatos vízviszonyú, változatos növényzetű, változatos állatvilágú térszint népesítette be apró telepeivel az ember, a víztelen nagy kiterjedésű magasabb térszín gyéren fás mezősége néptelen maradt.

A Körös dús halkészlete valószínűleg a halászatot tette főfoglalkozássá. Ezt tanúsítja a talált rengeteg hálónéhezék. Ez már maga is megmagyarázná, miért maradt lakatlan a folyótól távol eső mezőség. De a partlakók gazdasági életét ezen kívül is számos szál kapcsolta ehhez a változatos ártér-vidékhez.

A halon kívül a kagyló is táplálékot adott (rengeteg unió-héj Szappanason), a kagyló-héj pedig eszközkészítésre volt alkalmas. Az egész térszint helyenként hatalmas összefüggő telepekben ellepő nád, de különösen a fűzfavessző a házépítéshez és mint tüzelőanyag volt becses a Szappanason talált sártapasztöredékeken vesszők lenyomatai látszanak). A kunyhók vázául fenn csúcsban összefogott vesszők szolgáltak, az ehhez tapasztott fal pedig agyagból készült, amit szintén helyszínen kaptak. Ugyancsak agyagból készültek az edények. Mindezt az agyag kivételével a folyótól távolabbi táj nem nyújthatta volna. Ott legfeljebb azoknak a gazdasági életformáknak volt meg a lehetősége, amelyek ezen a műveltségi fokon még igen fejletlenek (állattenyésztés), vagy éppen kétségesek (földművelés) voltak. De ha a Szarvason élt neolitikus-kori ember értett az állattenyésztéshez, (juh- és tehéncsontok Szappanason) a milió ezt sem tette lehetetlenné. A nagy területet elfoglaló 83–84 m közti térszint a telepek közvetlen közelében valószínűleg a rét növényzete fedte. Árvíz erre a szintre valószínűleg csak ritkán jutott, ilyenkor rövid időre a gyér népesség valószínűleg kevesebb számú állata elélt a telep szárazon maradt kis területén is. Ha volt céltudatos növénytermelés, az egészen csekély jelentőségű, s területileg csupán a telep közvetlen környékére korlátozódhatott.

A Szarvas területén legrégibbnek ismert kultúra már olyan magas fokot képviselt, amelyen az ember szükségleteinek megszerzésében bizonyos fokig függetleníteni tudta

magát közvetlen környezetétől. Eszközeinek nagy része kőből készült (kőkalapács, kőbalta, obszidián pengék), ezeket pedig csere útján messziről kellett megszereznie. De ezek az eszközök maguk is csak igen gyéren fordulnak elő, a többi leletek pedig mind azt mutatják, hogy a szarvasi neolitikus ember egész életét mégis elsősorban a maga tája szabta meg.

A neolitikus kultúra emberének élelemszükségletét elsősorban a halászat, mint ennek a műveltségi foknak a legfőbb foglalkozása fedezte. Az állattenyésztés, az esetleges földművelés jóval csekélyebb jelentőségű volt. A lakóhelyül szolgáló árvízmentes területen kívül tehát a halban gazdag folyó, a Körös jelentette számára a táj legértékesebb elemét. Ezen kívül, mint láttuk, ki tudta használni az ártér növényvilágát, a nádat, a rétet, a füzeset, amelyek eszközeihez anyagot, tenyésztett állatainak táplálékot adtak. A neolitikus-kori kultúrtáj tehát elsősorban az ártérhez volt kötve, még pedig a település ennek pereméhez, a szükségletek kielégítő területe magához az ártérhez. Az árvízmentes térszín folyótól távolabbi mezősége csak olyan kultúrfokon válhatott értékessé, amelyben az állattenyésztés, különösen azonban a növénytermelés a gazdasági élet főformája.

A magyarság megtelepedése korában a kultúrtáj képe nem sokban különbözött a neolitikus-koritól, úgy hogy a kultúrtáj kialakulás folyamatát minden nagyobb zökkenő nélkül nyomon kísérhetjük. Ez csak úgy lehetséges, hogy huzamosabb időre letelepedett nép a tájat nem lakta, vagy ha igen, akkor is csak gyéren, úgyhogy kulturális fejlődése rendkívül lassú volt. Ezt bizonyítja az a nagy elszegényedés, amelyet az archeológiai leletek száma mutat.²⁸ Hogy az Alföldön megforduló népek közül kik és mikor éltek éppen a mi területünkön, arról nem tudunk semmit, egészen az első írott emlékekig, a tatárjárás utáni időkig. A lelőhelyek és a tájunkon annyira szembetűnő halmok, amelyeknek egy része mint temetkezőhely, más része pedig valószínűleg őrhalom volt, s amelyek a bronzkortól az egész népvándorlás korán keresztül az első oklevelekig az egyedüli emlékei a táj emberi lakosságának, már jóval szélesebb területen fordulnak elő, mint a neolitikus-kor telepei. A halmok az árvízmentes térszín széles felszínére is kiterjedtek, bár még mindig inkább az ártér szélén, vagy a régi medreket követő dűnéken²⁹, a környezet legmagasabbra emelkedő részein találhatók és egész tájunkon a legnagyobb abszolút magasságokat képviselik. (A Cigányér partjain a Strázsahalom, a Kondorosvölgy magas partján és partidűnéin a Szappanos–Balczó–Cibula–Zöld–Galóhalom, stb.) Ember mindenesetre élt tehát Szarvas területén ebben az időben is, ha a népet nem is tudjuk megnevezni, a népvándorlás korát ismerve, bizonyos, hogy főleg állattenyésztéssel foglalkozó népekről lehetett csupán szó. Erre mutat a talált állatsontokon³⁰ kívül a lelőhelyeknek az árvízmentes térszín mezőségre való kiterjedése is. Az ember csak akkor kezdte értékelni az élő folyótól távolabb fekvő ligetes-füves magasabb térszín, amikor az állattenyésztés nagyobb jelentőségűvé vált az eddig erősen túlnyomó halász életmód mellett. Geográfiaiilag ebben az egész korban éppen ez a folyamat, amelynek kezdete a népvándorlást megelőző korban ismeretlen s amely kiterjed arra az időre is, amikor már biztos adataink vannak tá-

²⁸ A rézkorból egy csákan Halásztelekről. Emliti Karácsonyi; Békésvármegye története. 1. k. 7. – Bronzkori, népvándorlás és honfoglaláskori leletek elég szép számmal kerültek elő Kecskeméti ásatásai alkalmával.

²⁹ Az ó-szólói partidűnén pl. honfoglaláskori sírok egész sora, egész temető foglalt helyet. L. Kecskeméti: *Arch. Ért.* XXX. 1910. 62–68, 172–178, 350–353.

³⁰ Rózsáson a sírokban kutya- és lócsontok is kerültek elő. Kecskeméti. *Arch. Ért.* XXX. 1910. 172–178.

junk lakosságáról, a legjelentősebb: ti. az állattenyésztő, majd valamivel később vele párhuzamosan is a földművelő életmód térhódítása. Ezzel a kulturális fejlődéssel függ össze a lakosság minden olyan életjelensége, aminek a táj fejlődésére és képére hatása volt.

Ilyen módon a mi szempontunkból egészen lényegtelen, hogy volt-e már a tatárjárás előtt is falu területünkön, vagy az a valószínűleg XIII. sz. végén keletkezett kun település,³¹ amelynek lakói később egészen beleolvadtak a magyarságba, a valószínű kezdete az 1425 óta már oklevelekben sűrűn emlegetett s a török világig fennálló Szarvasnak.

Ha már az Árpádkor régebbi századaiban is volt itt település, amely a tatárjáráskor elpusztult, akkor ugyanannak a fejlődésnek, ugyanazoknak a viszonyoknak csupán a megismétlődése lehetett a XIII. sz. végén újjászülető kun falu élete.

A táj képe a megtelepüléskor nem sokban különbözhetett a neolitos-koritól, amit már ismerünk. A letelepülő magyarság elsősorban az állattenyésztéshez értett, de bizonyos földművelő ismeretei is voltak. A kunokról ugyanezt mondhatjuk el. Ez a nomád eredetű nép már benn élt az országban néhány éve s törvényeink lassan rákényszerítették a földművelésre. A nép a nagy területhez képest nem volt nagyszámú, akár az Árpádkor eleji magyarokról, akár a kunokról beszélünk. Ezek azok a tények, melyekből ki kell indulnunk.

A letelepített gyér népesség nem hagyta abba régi foglalkozását az állattenyésztést, minthogy az ó-pleisztocén szint füves térségei szinte korlátlan kiterjedésű legelőkül szolgálhattak. A nomadizálást azonban felváltotta a szilajpásztorkodás. Ezek szerint a települések legkedvezőbb helyei az árvízmentes szint ártérhez közeli részei voltak. Ez már bizonyos eltolódást jelent a neolitos-kor települészónájával szemben, amely a halban gazdag élő folyó közelségét kereste. Természetesen a hely energiáját ekkor is növelte, ha amellet, hogy árvízről védett helyre, legelő és rét közelébe helyezkedett el, még folyó is volt a szomszédságban. A halászat továbbra is igen jelentős foglalkozás maradt.

A magyarok is, a kunok is nemzetségenként települtek le. Ez a magyarázata a letelepülő nép csekély száma ellenére is sok falunak. Természetesen a falvak igen kicsinek voltak s ha a távolság nem is volt nagy közöttük, mégis igen nagy volt az egy-egy falura jutó földterület.

Szarvas mai területén pl. a középkorban egyidejűleg is négy olyan falu volt, amelynek létezéséről oklevelekből és egyéb forrásokból tudomásunk van.³² Káka (a mai Káka pusztá nyugati felének 84 m, tehát a legmagasabb árvizek szinte fölé emelkedő szigetszerű magasabb térszíndarabján) Szarvas (az ó-pleisztocén szint terraszszigetének, amelyet a mai Szarvas teljesen elfoglal, a mai Holt-Körös mellett legmagasabbra, 85, sőt 86 m fölé emelkedő részén, a törökvilágban széthányt és a mai ó-templom helyét elfoglaló egykori Szarvashalom környéke. A falut magát is sokszor Szarvashalom néven említik) Halásztelek (a mai Halásztelek pusztán, még pedig valószínűleg nem közvetlenül a mai Holt-Körös partján, ahogyan a Karácsonyi féle térképen látszik, hanem a mezőtúr-szar-

³¹ Neumann Jenő felvetése, amelyet bizonyos 1284-ből és 1285-ből való adatokra alapoz. – L. Neumann: *Szarvas nagyközség története*. Szarvas. 1922. – 19. az említett adatot tartalmazó oklevél megtalálható Fejér Codex diplomaticus-ában, Tomus V. Volumen III. p. 254: „...Datum is Zorwossholm in festo Sancti Galli confessoris Anno Domini MCCLXXX quarto.”

³² Az ezekről a helységekről az oklevelekből nyert ismereteket helységenként összeállítva közli Karácsonyi *Békesvármegye története* c. munkájában. A falvak valószínű fekvését pedig egy munkájához mellékelte térkép tünteti fel. (Karácsonyi i. m. 16.).

vasi vasútvonal nyugati oldalán, ahol a halásztelki morotvából a Keresztér kiágazik a Cigányér felé, minthogy az egyébként 82,5, sőt 82 m-nél is mélyebb térszínnek egyedül itt emelkedik egy kis darabja 83,5–84 m fölé.) Décs (a mai Décs pusztán, talán azon a 85–86 m fölé emelkedő partidűnén, amelynek legmagasabb pontját ma a Décsi-halom jelöli), ez a négy falu Décs kivételével, a Körös mellett, vagy attól legfeljebb 1–2 km-re, árvízről védett helyen, de árterek közvetlen közelében feküdt. Még tisztább képet nyerünk, ha nagyobb területet veszünk szemügyre. Pl. Karácsonyi térképén, igaz, hogy az már későbbi – XVI. sz. eleji – viszonyokat tüntetett fel, rengeteg falunevet találunk. De ezen is feltűnő, hogy mennyi falu települt a Körös közelébe. Ennek alább a mondottakon kívül egyéb okait is látni fogjuk.

A kisépességű, ehhez képest nagyhatárú nemzetségi falvak és a kezdetben erősen túlnyomó állattenyésztő életmód a gazdasági élet, a településmód és a későbbi fejlődés számos tényét megindokolják.

Ez magyarázza meg a földközösséget, amely Tagányi szerint³³ már a magyarok előtt fennállott az ország területén. Mint látni fogjuk ennek a földbirtoklási formának nyomai még a török után is fennmaradtak és az újjáéledő Szarvas településviszonyaira is hatással volt.

Szólnunk kell még arról, hogy milyen volt a település képe, mint a milióhatások és a gazdasági élet függvénye, vagyis milyen építőanyagot adott a környezet és milyen házformát kívánt a gazdasági élet. Ennek a megállapítása azért fontos, mert a mai településformák részben ide vezethetők vissza, ha az igények változását állandóan figyelembe vesszük. Az építőanyagok csak ugyanazok voltak, melyeket már a neolitos koriak között megismertünk: folyami agyag, nád, fűzfa, fűzfavessző az ártéren, ázott lösz és folyami agyag közti átmeneti agyagfajta és igen kevés fa az ó-pleisztocén szint mezőségén. Ez a körülmény is érthetővé teszi, miért szerettek a települések az ártér közelében maradni. Az ember és állat számára szolgáló hajlék tehát ezekből az anyagokból épülhetett fel, amelyeket a milió nyújtott, a fejlődést azonban, amelyet a házforma és a település egész képe mutat, a gazdálkodás módja irányította. A házforma fejlődése a foglalkozásmódnak megfelelően a letelepedés állandósulását mutatta. Egészen párhuzamos ezzel a milió szerepének egyre erősebb kidomborodása az építőanyagokban. A sátorral járó félnomád építőanyagát barma bőre adja s a hordozható karám vessző- vagy nádanyagát is megtalálja vagy a füves mezőségeken, vagy az ártéren. A ház felépítéséhez azonban már sok és sokféle anyag kell. Az ember ezt a sokféle anyagot legkönnyebben az ártér közelében kapja meg, úgyhogy a ház tökéletesebb formáját ilyen helyen kereshetjük. Részben ez is megmagyarázza, miért helyezkednek el a középkori települések is első sorban a Körös ártereihez közel. Ilyen helyen a galériaerdő fáiból, főleg fűzfából készültek az oszlopok és gerendák, nádkötegekből és vesszőfonadékból a fal, amit agyagsárral tapasztottak ki (a sárral tapasztott vesszőfonadékfal volt az ún. paticsfal) és náddal fedték a tetőt. Az árterektől távolabb a patics- vagy nádfalat a tisztán agyagsárból készült vert, vagy ún. fecskerakásos fal pótolta. Ezek az építőanyagok voltak az uralkodók egész vidékünkön a vasútak kiépítéséig. A paticsfalu ház a környezetéhez való kiváló alkalmazkodó képesség tanújele. Ebben a tekintetben igen figyelemreméltó Banner Jánosnak az a megjegy-

³³ Tagányi: *A földközösség története Magyarországon*. Budapest, 1894.

zése, amit Békésről ír.³⁴ Itt az ármentesítés előtt építettek az ártérre is paticsfalú házakat s az árvíz legtöbbször csak a sarat mosta le, a vesszőfonadékos faváz megmaradt s azt a lakosság könnyűszerrel újra bevakolta. Ezt tudva nem tarthatjuk lehetetlennek, hogy tájunkon a középkorban is lehettek árvízről veszélyeztetett területen is települések.

Ezek a települések mind szinte kizárólag helyi energiájukból éltek, sőt gazdasági életük majdnem zártnak nevezhető, hiszen ha volt is valamilyen kereskedelmi érintkezése az Alföld belsejének más tájakkal, abban ezek a csekélyigényű szerény falvak aligha vettek részt. Még a szomszéd Szentandrás, amely a középkor vége felé város volt, sem élhetett igazi városi életet. Hiába feküdt Szarvas folyami átkelő számára kiváló helyen, ahol a Kőröst összetevő négy folyó egyesülése alatt azok széles árterei is egyesülnek s ezt az egyetlen árteret az ó-pleisztocén magasabb térszín nyúlványai egészen összeszűkítik, az ilyen helyzet akkor válik csak energikussá, akkor gyűjti csomóba az utakat, ha a környező vidékek gazdasági élete túlnőve az autarkián gazdag feleslegeket produkál, ha tehát a tájnak kereskedelmi jelentősége van. Erről pedig szó sem volt a középkorban. Szarvas mellett ugyan Karácsonyi szerint keresztezte a Kőröst egy Dunántúlról Szentesen, Mezőtúron át Biharnak tartó út³⁵ s ennek megfelelően egy 1469-i oklevél szerint³⁶ Szarvas révhelye volt, igaz, hogy pl. Borcsiczky, akinek jóval később jelent meg tanulmánya hazánk XIV–XV. sz.-i útvonalairól,³⁷ ilyen útról mit sem tud; szerinte a Szolnok–Mezőtúr–Váradi főútból Szeghalomnál kiágazó mellékút vezetett Szarvasra. Akárhogy is áll a dolog, a szarvasi rév jelentősége nem lehetett nagy, legalább is, hogy milyen kevéssé emelte ki a falut a környező falvak közül, azt leginkább a lakosság számáról szóló becslésszerű adatok bizonyítják. Ezek szerint a XVI. sz. közepén a mai Szarvas határán fekvő négy falu közül épen Szarvasnak volt a legkevesebb lakosa. (Karácsony szerint 1563-ban Szarvason lakott 65, Kákán 70, Halásztelken 320, Décsen 800.)

A táj a középkor végén mindenesetre már aránylag eléggé benépesült. A lakosság a maga primitívus igényeit el tudta látni, más tájak életétől eléggé független volt, de viszont a felszín tekintélyes darabját kellett megélhetéshez igénybe venni, a táj képén már jelentős változásokat vitt végbe. Valószínű, hogy a középkor végén a táj fában már igen szegény lehetett. Fenn a magasabb térszínen, különösen az ártér szélén egymáshoz elég közel épült kisebb-nagyok falvak, a falvak körül kisebb kiterjedésű szántóföldek és nagyterjedelmű, fában szegény legelők váltakoztak. Az ártér a folyószabályozás előttihez hasonló képet mutathatott, a galériaerdőket már csak elég gyér fűzesek képviselhették. Legfeljebb a sok kis falu jelentett a maitól eltérő vonást. Ezek a falvak – ha nem is mindig az ártéren, de legalább is annak egészen a peremén – sokszor a terraszszigeteken, igazán sűrűn következtek egymás után. Így pl. Gyoma és Öcsöd között, a Körös két partja mentén, ahol ma mindössze három falut (Endrőd, Szarvas, Szentandrás) találunk, 1550 előtt tizenegy olyan falu sorakozott, amely nem feküdt messzebb a folyó partjától

³⁴ Banner János: A békési magyarság népi építkezése. – *A magy. nemz. muz. népr. oszt. Értesítője*. XII. évf. 1911, 129–143. – V. ö. ezzel, amit Györfly mond a Nagyikunságon divatozott paticsépítkezés előnyeiről. Györfly István: A Nagyikunság és környékének népies építkezése, *Népr. O. Ért.* IX. 1908, 153–166.

³⁵ Karácsonyi i. m. 11. k. 286.

³⁶ Az oklevélnek, amely többek között a következő szavakat tartalmazza: „...Szarvashalom... cum vado in fluvio Keőreös...”, szövegét l.: Haan Lajos: *Békésvármegye hajdan*, 11. k. 85.

³⁷ Borcsiczky Béla: Magyarország legnevezetesebb kereskedelmi utvonalai a XIV. és XV. században. *Földrajzi Közl.* XLII. k. 1914, 306.

egy km-nél. (Nyárszeg, Endrőd, Törgy, Maráz, Turtő, Bánréve, Halásztelek, Szarvas, Körösszentmiklós, Szentandrás, Fehéregyháza.³⁸)

A középkori fejlődést megakasztja a törökvilág. Ez a kor, amelyet a helyi viszonyoknak megfelelően 1722-ig, a mai Szarvas megalapításáig számíthatunk, egészen a kultúrtáj fejlődésében negatívus periódust jelent. Ha azonban a hely történetét figyelmesen lapozzuk, az derül ki, hogy a település itt is úgy, mint az Alföld nagy részén, csak rövidebb-hosszabb időközökre, egy-egy pusztító hadjárat idején és utána szakadt meg, amely után a lakosság újra visszatért elhagyott helyére. Nagyobb csapás volt a környékre, hogy a szarvasi kitűnő Körösi átkelő eddig szunnyadó helyzeti energiája stratégiailag hamarosan kihasználás alá került. Ez az átkelő az ó-pleisztocén szint terrasz-szigetei közé szorult keskeny árterű Körösön ilyen folytonosan háborús veszélyű zónában mint a mi egész hódoltságunk volt, hadi tekintetben olyan nagyjelentőségűvé vált, hogy védelmére már a hódoltság első idejében, 1566 körül³⁹ árkokkal és kettős cölöpfal közé vert földből álló fallal körülvett várat emeltek a törökök pontosan a mai ó-templom helyén, a még akkor fennálló Szarvashalom közelében.⁴⁰ Természetes, hogy a tizenöt éves háború alatt ez a vár a környéken folyó harcok valóságos központjává vált s a falu elpusztult. A harcoknak maga a vár is áldozatul esett s csak 1650 táján épült újjá, ugyanekkor hidat is építettek a Körösön. A XVII. sz. első felében Szarvas újra benépesül, de a vár újjáépítése miatt sorsa újból igen bizonytalanná vált, éppen úgy, mint az egész környéké. Messze vidék falvai mutattak benépesedésükben és népességük számában ilyen fluktuálást, amelyet végül is a felszabadító háború oly módon fejezett be, hogy utána nagy területen, egész Békés–Csongrád–Csanád-megyében alig maradt falu. A betelepítés nem indulhatott meg, mert a Rákóczi szabadságharc alatt a vidék újból harcok színhelyévé vált. Így érthető, hogy az 1715-i összeírás egész Békés vm.-ben kilenc községet talált, de sem Szarvas, sem a szomszédos falvak nem voltak közte.⁴¹

A mai Szarvas fejlődésének első periódusa: a település belenő a miliő nyújtotta keretekbe

Szarvas újjátelepítésével új korszak kezdődik, amelyben a kultúrtáj biológiája mindmáig épen olyan egységes fejlődést mutat, mint a velejáró formaké. Az előbbi idők félbemaradt fejlődésével csupán indirekt kapcsolatokat találhatunk s az összefüggés abban áll főleg, hogy a táj amelyhez a meginduló új életet számos szál fűzi, ugyanazt a képet mutatja ekkor, amelyet ennek a régebbi fejlődésnek a legutolsó fázisa alakította ki.

A táj átalakulása az új Szarvas megalapítása óta gyorsabb, rohamosabb minden ediginél. Ennek a gyors változásnak okai azonban – mint látni fogjuk – mások eleinte és mások később. Az egész XVIII. sz., sőt még a XIX. sz. első éveit is azzal telnek el, hogy

³⁸ I. Karácsonyi i. m. és a hozzá mellékelte térképet.

³⁹ A vár építésének korára vonatkozik. I. Neumann kombinációt. i. m. 25. és köv. o.

⁴⁰ A szarvasi vár tehát tipikus palánkvár volt, amint Neumann, akitől az itt közölt leírás származik s aki Markovics Mátyás egykorú leírása alapján következtetett, megállapítja. L. Neumann: i. m. 27., Markovics leírását pedig közli Haas i. m. 1. k. 280.

⁴¹ L. Magyarország népessége a pragmática sanctio korában 1720–2. (*Magyar statisztikai közlemények* XII. kötet 24.)

a lakosság belenő miliójébe, míg csak addig nem növekedik a népesség száma és vele párhuzamosan a használatba vett terület nagysága, hogy a község határain belül már az akkori gazdasági életformák fenntartása mellett terjeszkedni nem lehetett. A további terjeszkedés csak új gazdasági életformák, a tájban legmegfelelőbb gabonatermelésre való áttérés mellett lehetséges. Viszont az exporttermelést, az autarkia elvének feladását, csak a közlekedési viszonyok megjavulása tette lehetővé.

Az 1722-ben újjászületett Szarvas telepített község a III. Károly királytól békés vármegye legnagyobb részét, sőt ezenkívül Csongrád és az egykori Zaránd vm.-ék területének is nagy részére birtokjogot nyert Harruckern János György báró óriási birtokterületén. A csaknem egészen lakatlan vidék benépesítése céltudatosan és aránylag elég gyorsan történt. Így a mai Szarvas első lakosai, főleg csabai és különféle felvidéki vármegyékből származott tótok, már az első évben 300-an⁴² voltak. Ez a szám – mint látni fogjuk – igen gyors és állandó növekedést mutatott, és pedig bevándorlás útján is. Főleg ez különbözteti meg az ekkori fejlődést minden eddigitől. Bár az első időkről pontos adataink nincsenek, azt azonban már tudjuk, hogy 1762-ben 2300-on felüli volt a lakosság száma,⁴³ tehát több, mint amennyi területünkön valaha is lakott.

Azt a miliót, amelyet az új lakosság itt talált, már ismerjük. Következik tehát annak tisztázása, hogy az új fejlődés a táj milyen vonásaihoz kapcsolódott elsősorban. Az első kérdés a település helyének kiválasztása. Mint minden új településnél, legelőször a legenergikusabb helyeket szállja meg a lakosság. Most is a törökvilág alatt elpusztult sok falu közül legelőször azok élednek újjá, amelyek miliója a kor emberi szükségleteinek legmegfelelőbb. Első követelmény: a hely az árvízmentes szinten, nagyjából az ó-pleisztocén felszínen legyen, vagy ha a ritkább árvizekhez alkalmazkodni tudó s a legújabb időkhöz használatos paticsepítkezést⁴⁴ tekintetbe vesszük, legalább is árvízről csak ritkán látogatott szintre kerüljön. A kor gazdasági színvonalának megfelelően még mindig az állattenyésztés a legcélszerűbb gazdasági életforma s csak másodsorban a földművelés. Ha ezenkívül az ártér sokféle építőanyagára (agyag, fűzfa, nád), tüzelőanyagára (nád, tőzeg) és az élő folyó halgazdagságára is tekintettel vagyunk – úgy mint minden eddigi az autarkiahoz közelálló gazdasági kultúrfokon – megint csak az ártér-árvízmentes szint érintkező vonalát kell a legenergikusabb településvonalnak tartanunk,⁴⁵ s itt is azokat a helyeket, ahol ez a vonal legjobban megközelíti az élő folyót, a Köröst. Messze környékén kivétel nélkül ezeken a helyeken, az árvízmentes térszín Köröst megközelítő nyúlványain, néhol valóságos szigetein találjuk az új falvakat, ilyen helyen épült Szentandrás, Szarvas, azután – minthogy a Körös mentén felfelé jó darabon messze eltávolodik a magasabb térszínnek a széle a folyótól s csak valami 20 km-nyi távolságban éri el egy kis szigete ismét – ezen a felszíndarabon éledt újjá Endrőd, s közel hozzá Gyoma stb. az ó-pleisztocén szint folyótól távoli régi falvai később sem igen támadtak fel. A betelepülés, a népesség növekedése gyors volt, ezek az energikus helyek magukhoz vonzották a jó ideig tartó

⁴² L. Neumann i. m. 164.

⁴³ L. Neumann i. m. 164.

⁴⁴ Ponyiczky Zoltán említi, hogy Szarvas határában is voltak paticsfalu tanyák, benn a városban ellenben – minthogy az az árvízmentes szinten épült – ez az építésmód nem divatozott, hanem helyette régebben a vertfal, kiésőbb a vályog uralkodott. L. Ponyiczky: *Szarvas város települése és építkezése*. – Bpest, 1911.

⁴⁵ Benner János szerint is keresék Békésmegye XVIII. sz.-i települései az árterek közelségét. L. Benner: *Adatok Békésmegye településföldrajzához*. – *Föld és ember*. 11, 1922, 108.

bevándorlást, a helyi népszenyortulát sem távozott szívesen. Így tehát itt a XVIII. sz.-ban látjuk azt a fejlődést, amit az Alföld egyéb vidékein a törökvilágra szoktak jellemzőnek tartani, a növekvő népességű falvak egyenként bérbe veszik, majd véglegesen határukba olvasztják az elpusztított falvak neveit viselő pusztákat. Ha Békésmegye mai térképére pillantunk, a Kőrösök mentén sorakozó falvak tűnnek legelőször szemünkbe. Kondoros az ó-pleisztocén szinten, a Kőrösöktől távol 1875-ben mint Szarvas egyik összeépült tanycsoportja szervezkedett községgé, ezenkívül csupán Orosháza és a körülötte sorakozó falvak fekszenek még távol minden folyótól. Orosháza még 1974-ben, tehát valamivel később telepedett, mint az említett gyorsan fejlődő Kőrösmenti falvak, de ennek a ma igen erősen fejlődő településnek egész a XVIII. sz.-i élete valóságos tengődés volt.⁴⁶

Azon a területen, ahol a középkorban a négy falu feküdt, egyedül az ó-pleisztocén szint terrasz-szigetén, ahol a régi Szarvas feküdt, támadt új település, az új Szarvas. A középkori falu, a török vár és a mai Szarvas legrégebbi része ugyanarra a helyre esnek. A 84 m-es izohipsza északon a halásztelki morotváig, keleten a Cigányérig olyan nagy területet zár körül, hogy azt a település még máig sem töltötte be. Igaz, hogy északnyugaton és délen az ármentesítés óta kis darabon már túl is terjed rajta.

Szarvas helye a maga korában messze területen a legkedvezőbb volt. Nem szólnunk most arról, hogy a gazdasági életre mit jelentett a halgazdag folyó, a rébten, nádban, legelőben gazdag árter, a gabonatermesztésre alkalmas magasabb szint, ez megvolt másutt is. A speciális előnyök közé tartozott a nagy terület, amelyen a település terjeszkedhetik. Az itt összeszorult árterű folyón való könnyű átkelés csak később juthatott nagyobb szerephez, amikor a táj népessége annyira megnő, hogy a forgalom is megnövekedik. A lakosság gyors növekedésére, látva a kedvező kezdetet, számítani lehetett, valószínűleg számított rá a helyes érzékű Harruckern is, aki már a telepítés második évében megszerezte Szarvasnak a mezővárosi rangot, tehát a vásártartás jogát.⁴⁷ Ezzel az egykori hatalmasabb szomszéd, a középkorban mezővárosként szereplő és most idegen birtokos alatt szintén újjáéledt Szentandrás falu elvesztette azt a lehetőséget, hogy Szarvashoz hasonló fekvését felhasználva, versenytársaként léphessen fel és a révet magához ragadva várossá fejlődjék. A geográfiai adottságok a két helyen egyformák voltak, a mérleg tehát a fejlődés kezdetén végérvényesen a hatalmasabb földesúr alatt álló Szarvas felé billent.

A település helyválasztását geográfiailag megindokolva, a lakosság egyéb szükségleteinek a tájjal való kapcsolatáról kell még szólnunk. Minthogy korunk gazdasági színvonalá még mindig nem állott messze kezdetekben a külső körülmények (közlekedés hiánya) kényszerítette autarkiatól és a táj arculata sem sokban különbözött attól, amilyen a középkorban volt, a szükségleteket sem kell külön felsorolnunk, azok is ismeretesek előttünk. A használatba vett felszíndarabok elhelyezkedése és kiterjedése tekintetében azonban már különbségeket találunk. Ennek a különbségnek az oka a népesség számában és tömörülésében rejlik. A négy falu közül egyedül Szarvas éledt újjá és már az első években igen nagy lakosságának a száma. Előre látható volt, hogy a terjeszkedő falu kis idő múlva annyira megnő, hogy szántóföldjei nem férnek el a terrasz-szigeten. A szomszéd falvak nagy távolsága miatt a községnek úgyszólván korlátlan nagyságú terület állott rendelkezésére. A lakosság szántói tehát valószínűleg mindjárt kezdetben felkerülnek az

⁴⁶ L. erre vonatkozólag: Veres József: *Orosháza. Történeti és statisztikai adatok alapján* stb. – Orosháza, 1886.

⁴⁷ L. Neumann i. m. 193.

ó-pleisztocén szintnek arra a Cigányértől keletre kezdődő összefüggő hatalmas felszínre, amelyet csupán keskeny nyak köt össze a Cigányértől délre a szarvasi terraszszigettel. Az a sajátos helyzet áll elő tehát mindjárt kezdetben, hogy a falu szomszédságában a legelők, rétek, nádasok terülnek el s a szántó a falutól mindenütt 5–6 km-nél nagyobb távolságban a határ keleti felében terjedt ki s csak az ármentesítés óta foglalhatta el a falut környező alacsonyabb területeket. Hogy ennek a különös állapotnak mi lett a következménye, milyen egészen speciális településmódot hozott létre, egyáltalán az ezzel kapcsolatos mindennemű fejlődéséről az alább lesz szó.

Az ó-pleisztocén szint falutól távol eső szántóiról kaptak a lakosság a saját fogyasztáshoz szükséges gabonát, eleinte főleg búzát és árpát, később kukoricát is. A falut körülvevő 84 m-nél mélyebb térszínen az árvíz gyakorisága és időtartama szerinte elkülönülő növényasszociációjú területeken állatait, főleg szarvasmarháit és juhait legeltette. Valószínű, hogy az egyre növekvő lakosság erősen irtotta a szükségesnél jóval nagyobb területet elfoglaló nádat, hogy helyét is a nedvesebb helyeken rét, vagy a magasabbakon legelő foglalhassa el, minthogy a marhatenyésztés erősen fejlődőben volt, nemcsak a növekvő lakosság egyre nagyobb helyi igényei miatt, hanem mert az exportálás sem volt lehetetlen, az állatot úttalan-utakon lábon lehetett Pestre hajtani, amint arról a későbbi időkben már biztos adataink is vannak.⁴⁸

Csak ismétlésekbe bocsátkozhatnánk, ha az egyéb szükségleteknek helyi kielégítéséről, illetve ennek a millióval való kapcsolatairól szólnánk (nádkitermelés Halásztelken, Káka pusztán, halászat a Körösön. Ennek az utóbbinak nagy jelentőségéről Petik Ambrus *Geographia* c. kéziratosa munkája⁴⁹ is említést tesz.). Azoknak az anyagoknak, amelyeket az ember legkülönbözőbb szükségletei kívánnak, folyton nő a számuk. A termesztett növények száma a század vége felé erősen megnövekedett. Tessedik szarvasi papnak, a nagy nemzetgazdának a szerepére kell itt rámutatnunk, aki kísérletezéssel mutatta ki, melyek azok az eddig még nem termesztett növények, amelyek szűk tájunkon belül termesztethetők. Vele indul meg a ma nagyjelentőségű lóhere-lucerna termelés és ő hozza be az egész tájunkra annyira jellemző akácfát. De nemcsak az élelem szükségleteire, hanem a kényelmet szolgáló eszközök, használati tárgyak mindegyikére vonatkozólag tekintetbe kell vennünk, akár az anyagról, akár készítési módjáról szólunk, hogy mit ismer az ember.

Geográfiaiilag legérdekesebb ezeket a viszonyokat a házforma fejlődésén keresztül tisztáznunk. Az alkalmazkodás leggyorsabb az építőanyag tekintetében. Valószínű, hogy – bárhonnt jött is a lakosság – mindjárt kezdetben felismerte a legalkalmasabb anyagokat: az agyagot a fal, a fűzfát a falváz és gerendázat, a nádat a tetőkészítésre. Tessedik óta a fűzfa helyett egyre nagyobb szerepet nyer az akácfa. Az anyag mindenesetre a szerkezetet is módosítja, a régi ethnikum mégis itt érvényesül legtovább és ezen észlelhető legtisztábban az a fejlődési folyamat, amelyet egyrészt az ezen a vidéken régebben uralkodott házforma hagyománya, ha nemi direkte, hanem a környékbeli megmaradt falvak

⁴⁸ Tessedik is, Magda Pál is óriási nyájáról és csordákról számolnak be egykoru munkáikban. – L. Tessedik: *Memorabilia Szarvasiensia*. Magda Pál: *Magyarország leírása 467*. Ugyancsak Tessediknél találunk említést arra is, hogy szarvasiak a pesti piacra nagymennyiségű tejterméket szállítottak.

⁴⁹ L. Petik Ambrus *Geographia avagy tekintetes nemes Békés vármegye tartománya földjének leírása*. – Gyula, 1784. (Kézirat a M. Nemz. Múzeumban, másolata a szarvasi gimn. könyvtárban.)

építkezésmódján át irányít, másrészt maga a változatlan miliő szab meg, végül a mindenkori gazdasági életforma továbbra is módosít.

Szarvason igen nehéz a betelepülők etnikumát tisztázni, mert a tót lakosság igen sok helyről gyűlt össze. Az első telepesek között voltak csabaiak, akik azonban szintén más-honnan kerültek Csabára. Jöttek azután Aszódról, Gömör, Zólyom megyéből stb. A közös vonásokat lehetne valami erőszakolt felvidéki tót etnikummá kiegészíteni. Lényegében a Felvidéken is a ház tagolódásában az a fejlődés sorrendje, hogy a kezdetekben az ún. „egysejtű ház”⁵⁰ később közfallal tűzhelyes szobára és istállóra tagolódik, azután újabb fal konyhává különíti el a tűzhely környékét, végül a konyhától is félig-meddig elválík a pitvar és a kamra is.⁵¹ Ezt a fejlődésfokot mutatta a XVIII. sz.-i szarvasi ház is, amikor tehát az ember-állat lakása egy fedél alatt van, ha falakkal elválasztott helyiségekben is.⁵² Ez a típus a szegényebb vidékekre jellemző, a mai Felvidéken is gyakori. Az Alföldön pl. a szomszédos kun falvakban mindenütt külön fedél alatt van az istálló, ugyanígy Békésen is.⁵³ A későbbi fejlődés Szarvason is megapasztotta ezeknek a primitívus házaknak a számát s ma leggyakrabban szin-kamra-istálló alkot külön épületet, amely némely esetben a szoba-konyha, másik szobából álló lakóház végéhez, rá merőlegesen, tehát „L” alakot mutatva csatlakozik.⁵⁴ Ennek a fejlődésnek főtényezője a lakosság egyre emelkedő jólléte lehetett. A mai szarvasi ház lényeges különbséget nem mutat a környék magyar házaitól, ami eltérés akad, az is inkább egyéni, főleg vagyoni okokra vezethető vissza. A XVIII. sz. folyamán még az is jellemző volt, mint Petik írja, hogy a család szaporodása esetén is ugyanabban a házban maradtak s ilyenkor a házat folytatódólagosan tovább építették: szoba-konyha-kamra után újból szoba-konyha-kamra következett. Ezt pedig felvidéki tót szokásnak mondja.⁵⁵ Mindenesetre vigyáznunk kell az ilyesmivel, mert bár igaz, hogy ezt a szokást megtaláljuk a Felvidék falvaiban,⁵⁶ de a magyar Békésen⁵⁷ sem ismeretlen. Nagyon sok hasonlóságot találunk a részletekben is a szarvasi és a nyíregyházi tírják tanyák építési módjában (nemcsak a kontyostető alkalmazása, hanem egyéb közös sajátságok is). Mindezek részletes kifejtésére itt nincs helyünk, csupán utalhatunk a szarvasi viszonyokat illetőleg Ponyiczky már említett értekezésére, a nyíregyházi viszonyokra vonatkozóan pedig Simkó Gyula cikkére.⁵⁸

Az építkezés mód és a házformák tehát már a megtelepüléskor sem mutattak lénye-

⁵⁰ Haberlandt-Dachler szerint az egész monarchiában az egysejtű ház a fejlődés alapja. L. Das Bauernhaus in Österreich-Ungarn. – Györffy is a földből lassan kiemelkedő putrit tekint a nagykunsági ház legprimitívusabb formájának. L. *A Nagykunság és környékének népies építkezése*. Népr. o. Ért. IX. 1908. 153. Ugyancsak Györffy szerint a nomád kun fedeles-falas ólat hozott magával keletről állatai téli szállásolása céljaira. L. *A nagykun tanya*. Népr. o. Ért. XI, 1910, 129.

⁵¹ Ezt a tagolódást az egész Alföldre vonatkozóan szépen foglalja össze Kóris Kálmán: *Az alföldi magyar parasztság építkezésének szociológiai jelentősége c. értekezésében*. Huszadik Század. XXVI. 1912, 537.

⁵² L. Ponyiczky i. m.

⁵³ A Nagykunszágra vonatk. I. Györffy: A Nagykuns. Stb. Népr. o. Ért. X. 1909, 30. – Békésre vonatk. I. Banner János i. m.

⁵⁴ L. Ponyiczky i. m.

⁵⁵ „...felföldi tót szokás szerint a nagycselédű gazdák némely 3, 4, 5, 6 házas fiaikkal is hosszan épített tágas házaikban sok esztendőig megférnek és laknak, különben pedig a házak is sűrűen állnak...”

⁵⁶ Banner Benedek: *Adatok nyírtamegyei Ság község tótjainak tárgyi ethnográfiájához*. Békés, 1912.

⁵⁷ Banner János i. m.

⁵⁸ Simkó Gyula: Nyíregyháza és tanyáinak települése. *Földr. Közl.* XXXVIII, 1910, 41–72. és 89–114.

gesebb különbséget attól, amely a török időkben elpusztult Szarvast jellemezte. Ugyanezt mondhatjuk a település alaprajzformájáról is. Az 1722-ben alapított új Szarvas halmazfalu volt. Mint halmazfalu növekedett először északi irányban, s még e XIX. sz. elején is kb. a mai falu nyugati felét foglalta el. Mindez a község 1801-i térképéről tűnik ki.⁵⁹ A település halmazjellege ma már megszűnt, az újabb városrészek már 1800 óta tervszerűleg épültek, 1824 óta pedig a meglévő részeket is erőszakkal a mai sakktáblaszerű alaprajz szerint alakították ki.⁶⁰

Időszakunk addig tart, ameddig a lakosság számának növekedésével párhuzamos területi terjeszkedés el nem éri azokat a határokat, amelyeket az akkori miliő szab meg. Amint a növekedő lakosság állatainak száma nőtt s így mindig több és több legelőre volt szükség, nem a nádas irtásával igyekeztek a területet megnagyobbítani, hanem újabb és újabb pusztákat kaptak a földesúrtól. Így terjedt ki a szarvasi határ a décsi, kondorosi, csákói, szénási pusztákra. Csak mikor már a szomszéd községek miatt ez a terjeszkedés lehetetlenné vált, akkor kellett a megadott határokon belül a táj képén végbevenni változtatásokat a legelőnek a nádasok rovására való kiterjesztésével. Ehhez hasonló a szántóföld terjeszkedése is. A községhatárok rögzödése után (utolsó birtokper 1772-be Tural⁶¹) azonban nem sokkal meg kellett, hogy álljon ez a terjeszkedés, mert az 1771-i urbáriális akták szerint ekkor már Nagydécs és Káka pusztákon valami 476 pozsonyi mérőt tett ki az a szántóföld, amelyet már olykor árvíz látogatott, sőt valami 160 pozsonyi mérő terjedelmű szántó a kisdécsi és Kettőshalom körülötti szikésekre jutott.⁶²

A szántó kiterjedése tehát ekkor már elérte az árterületet és a sziket. A lakosság további növekedése a szántóföld-parcellák elaprózódását okozta, aminek elszegényedéssel kellett volna járnia, különösen, ha meggondoljuk, hogy az urbáriális rendelkezés adatai szerint már 1771-ben négyed- sőt nyolcadrész telkek is voltak (az egész sessio 34 hold) s ezenkívül 278 házas és 271 háznélküli zsellér.⁶³ A szántóföldnek az ármentesítés után a legelő rovására való térhódítása már a második időszak fejlődéséhez tartozik, mint-hogy a gazdasági életforma erős változását jelenti.

Az első időszak fejlődését jellemzi a termelés egyre nagyobb sokoldalúsága. Minél többfélét termelni, még ha az eredmény nem is túl kielégítő: ez az elv az autarkia fokán, amikor a kis területnek magában kell magát mindennek ellátnia. Ez nem vonatkozik a sertésfajta tenyésztésre, amelynek nagyszerű feltételei voltak, amióta a kukoricatermelés kezdetétől hódítani 1761 körül,⁶⁴ ellenben annál inkább a szőlőművelésre, majd a gyümölcs-

⁵⁹ Szarvas község birtokában.

⁶⁰ L.: Neumann i. m. 141.

⁶¹ Karácsonyi i. m. 11. 289.

⁶² „...agrorum in Praediis Nagy Décs et Káka existentium una pers, partim inter Diverticula Stephani Hlivar et Pauli Mihálik partim vero Joannis Nagy et Joannis Czesznak sita, criciter 476 metretarum Posoniensium capax agris non nunquam inundari consuevisset, inter eos item, qui in Praedio Kis Décs habentur. Argri circa collem Kettőshalomdicum, darrentur terrae arabiles reiquae circiter in capacitate 160 metretarum Posoniensium intermixtae saluintro corrupta...” Szarvas nevű Mező-Városnak Urbáriális Actái. 1771 szept. 4–89. – Szarvas község levéltára.

⁶³ Szarvas nevű Mező-Városnak Urbáriális Tabellája. – Szarvas község levéltára.

⁶⁴ L.: Tessedik: *Memorabilia Szarvasiensia*.

termelésre (Tessedik szerint már 1742-ben volt szőlőtermelés⁶⁵). Számszerű adatokat is találtam az említett 1771-i urbáriális összeírásokban „Vineae Oppidi Szarvas” cím alatt.⁶⁶

A termelésnek ezt a sokoldalúságát és egyúttal a termés területének a miliőhöz való legtokéletesebb igazodását, a miliő nyújtotta keretek úgyszólván teljes kitöltését legjobban a község birtokában lévő 1801–1811 évben készített határtérkép mutatja. Azt az állapotot, amelyet ez a térkép örökített meg, az első időszak fejlődésének befejező stádiuma gyanánt tekinthetjük.

A szántóföld ekkor már mindenütt elérte azt a szélső határt, ameddig terjeszkedhetett. Ez a határ Örménykúttól kezdve szigorú pontossággal követi a 84 m-es izohipszát, ott, ahol a Kuján–Sóvány–Décspuszta–Pap dülők a széles közlegelő felé elvégződnek. A Pap dülő szántóföldjeinek sajátságos észak felé való kiugrása is pontosan megfelel a décsi partidűne magasabb térszínének. (Valószínűleg itt lehetett az egykori Décsé falu is.)

Nyugat felé a szántóföldek már ekkor kiterjedtek két olyan területre is, amely nagy darabon 83,5, sőt 83 m alá süllyed s így nagyobb árvizek alkalmával ha más nem, legalább is a felfakadó talajvíz boríthatta el. Az egyik ilyen terület a Kondorosvölgyet szegélyező parti képződmények és a décsi partidűne között az árvízmentes térszínbe Körtés és Galóhalom dülő területére messze benyúló lapos, a másik pedig ettől elkülönült zárt mélyedés az ó-szölői és a décsi partidűne és a Kondorosvölgy partszegélye között. A szántóföld ezeket a területeket s a Kondorosvölgy siratói kanyarulatának zugát is elfoglalta ekkor. Az utóbbi helyen azonban a zugépítmények (övezvények, primitívus partidűnek) változatos térszíne mindenütt magasabb 84 m-nél. Kétségtelen, hogy ezekre a félig-meddig árvízről veszélyeztetett területekre a szántóföld akkor terjeszkedett ki, amikor az ó-pleisztocén szint felszínén nem volt több hely, amit a térkép is feltüntet azzal, hogy a szántóknak ezt a faluhoz legközelebb fekvő szélső zónását ugaroknak nevezik. Ezek az ugarok a megnövekedett lakosság számára kiosztott szántóföldpótlékok, arányos jutalékok.⁶⁷ Ez az a zóna, amelyet az 1771. évi urbáriális akták is említene, mint az árvízveszély miatt kevésbé értékes szántókat.⁶⁸

A határnak a faluhoz közelebb fekvő, árvízről veszélyeztetett része a térkép szerint igen érdekes képet mutatott. Legnagyobb részét az összefüggő hatalmas területű közlegelő foglalta el. Nincsenek rajta külön feltüntetve a halásztelki, kákai, décsi és a mai Holt-Köröst szegélyező nádasok, de hogy ekkor még megvoltak, ha erősen megcsökkent terjedelemben is, az bizonyos, hiszen Koren szerint⁶⁹ még a XIX. sz. második felében is termeltek gyékényt a halásztelki morotvában.

A térképen is szembevető azonban az a változatosság, amit a határnak a faluhoz kö-

⁶⁵ L.: Tessedik: *Memorabilia Szarvasiensia*.

⁶⁶ Ezek szerint ekkor már négy szőlőskertje volt Szarvasnak; kettő Halásztelken (Mraznyica 225 kapás és Karajka 112 kapás), kettő pedig Kákán (Lakota 175 kapás, Bezina 163 kapás).

⁶⁷ L.: Ponyiczky i. m., ahol az említett határtérkép kisebbített másolata is megtalálható.

⁶⁸ Az urbáriális rendelkezés szerint az egésztelkü jobbágyjárandósága (34 hold) ezeken az árvízveszélyes és szikes földeken 1200 négyszögölével, az ún. „jobb” földeken 1100 négyszögölével számítandó. „...habentur pro integra Sessione Jugera triginta quatuor ad casum futurae dimensionis... in acta 636 circiter metretarum Posoniensium capace parte velut partim aquarum inundatione non nunquam obnoxia, partim vero salutitrosa a 1200. In reliquo vero tamquam meliori a 1100 Quadratis orgiis dimensuranda...” Sz. n. MV. Urb. Actári. Sz. község levéltára.

⁶⁹ Koren i. m.

zelebb fekvő része mutat. Az a törekvés, amelyről már a növénytakaró mai képének az ismertetésekor szóltunk, hogy az összetömrülten élő lakosságnak mindenből legyen valamije kéznél, egészen érthető s nyomait megtalálhatjuk az 1801–1811-i térképen is. Ekkor, az ármentesítés előtt azonban a magasságviszonyok erősen korlátozták ennek a törekvésnek az érvényesülését. A terraszszigetek körül, amelyen a város feküdt, minden ártér volt s így ott mást, mint legelőt hiába kerestünk volna. A szőlőskertek tehát az árvízmentes szintenek a városhoz legközelebb fekvő valóságos szigeteit, a morotvák partját kísérő keskeny nyúlványait és az esetleges partidűnéket foglalták el, még így is 3–5 km-nyi távolságban a falutól. Így értjük meg a már akkor is meglévő bezinai-ezüst (akkor: új) érparti és décsi ó-szőlők elhelyezkedését, amely pontosan igazodott a Káposztáslapos–Kondorosvölgy, illetve Cigányér partja menti 84, vagy legalábbis 83,5 m-nél magasabb térszínsávokhoz. Az elhagyott, de időnkint vízzel megtelő folyómedrek sem maradtak kihasználatlanul, a térkép szerint a Kondorosvölgy siratói meanderének medrét végig kender- és káposztaföld foglalta el.

A termelés tehát igen sokoldalú volt, s a térszínhez, illetve az egykorú hidrográfiához tökéletesen igazodva, a határ minden részét a legmegfelelőbb módon használta ki.

Nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy bizonyos ideig a szarvasi határhoz tartoztak délkeleten Nagy-Kondoros, Nagy- és Kis-Csákó és Szénás puszták, ahol a községtől való nagy távolság miatt szilajpásztorkodás folyt. Épen a nagy távolság volt az oka, hogy ezek a puszták később elszakadtak Szarvastól.

Ezen a helyen kell foglalkoznunk egy olyan jelenséggel, amely teljes kifejlődésében a XIX. sz. második felében mutatkozik, de minden jel arra mutat, hogy kezdete ebbe a korba nyúlik vissza. Ez az elsősorban településföldrajzi jelenség, amely azonban a gazdasági élet, a táj kihasználása és a jelen képe szempontjából is rendkívüli fontosságú, nem más, mint a tanyavilág kialakulása.

Ma a tanya óriási területeken uralkodó településforma, hiszen rövid néhány évtized alatt hihetetlen mértékben kiterjedtek a szántóföldek. Elfogadott dolog, hogy volt ettől a mai típusú tanyától eltérő eredetű és jellegű, szintén tanyának, vagy még inkább szállásnak nevezett magános településforma is, ezt a falutól szintén távolfekvő nagyterjedelmű puszták szilajpásztorkodása teremtette meg s nem volt egyéb, mint a rideggulyák, ridegnyájak téli istállója, ahol a csorda és a pásztor télen tartózkodott. Ezt a két típust legelősebben Györffy⁷⁰ különböztette meg.

A tanya mai formája – ebben egyetértünk Györffyvel – az egész falusi háznak a maga teljes berendezésével a szántóföldre kihelyezett pontos másául tekinthető, különösen azon a legvégső fokon, amelyen a gazda egész háznépével a városból végképpen kiköltözve állandóan a tanyán lakik. Az előbbi forma a falutól távol eső legelő, az utóbbi a falutól távol eső szántóföld tipikus településformája. Csakhogy az első többnyire nagyobb közösség egyetlen gazdálkodási típusának, az állattenyésztésnek szolgál gazdasági épületül, az utóbbi azonban egy gazdának lakása és egyúttal minden gazdasági tevékenységének színhelye is. Az első a határt elfoglaló közlegelők idejére jellemző, az utóbbi a mai kisbirtokokra parcellázott szántóföldek korának tartozéka. Időbelileg azonban nem lehet ilyen éles az elválasztása, hiszen hosszú ideig tartott, míg a szántók terjeszkedésével párhuzamosan fogott a falutól távoli közlegelők területe. Valószínű, hogy ebben az időszakban

⁷⁰ Györffy István: *A nagykun tanya*.

az elnevezésben is különbséget tettek az állatok pusztai téli szállása és a szántóföldjén élő gazda tanyája között. Ecsedi említ példát olyan XIX. sz. eleji feljegyzésre, ahol egymás mellett más értelemben fordul elő a szállás és tanya elnevezés.⁷¹

A régebbi gazdálkodásmód tanyatípusa – nevezzük ezentúl az egyszerűség kedvéért szállásnak – a mi területünkön, Szarvas határában és annak távolabbi környékén ismeretes lehetett, sőt annak is kellett lennie, amióta a falvak közt elterülő terjedelmes pusztákon állattenyésztés folyt. Erről tehát, mint egy ma már elmúlt korszak letűnt tartozékáról többet sem igen fogunk szólni. Annál lényegesebb annak a megállapítása, hogy a mai tanyarendszer kialakulása milyen körülmények között indult meg s benne milyen tényezőknek volt szerepe. Természetesen csak az ó-pleisztocén szintről kell szólnunk, hiszen a Kőrös alluviuma, a széles ártéri zóna még az 1854. évi telekkönyv⁷² adatai szerint is a maga egészében községi legelő és nagybirtok volt, pontosan ugyanazokkal a határokkal, amelyeket az 1801–1811. évi határtérképeken mint a közlegelő és a szántóföldek határait ismertünk meg. Itt tehát a tanyarendszer egészen új, sőt mivel a város közel volt, még a távoli Kondoroson, Csákon, Szénáson bizonyára meglévő téli szállások is hiányozhattak, minthogy télire be lehetett a városba hajtani az állatot; a pásztorépitményeket kizárólag nyári aklok, zivatar és hőség ellen védő ún. enyhelyek képviselhették, juhfejtő tanyáról, ún. esztrengáról találtam is említést a közs. Tanácsülési jegyzőkönyvekben az 1848. évből.⁷³

Az ó-pleisztocén szinten a szántóföld igen régi. Ha Szarvas lakóai megtelepedésük óta műveltek földet, azt másutt, mint itt nem tehették, hiszen a városhoz közelebb eső területeken az árvízveszély nem engedte meg a termelést. Így tehát az a helyzet, hogy a szántóföld már kezdetben sem a falu környékét foglalja el, hanem attól legalább 7–8 km távolságban és azon túl volt kénytelen elhelyezkedni.

A szántóföldnek a falutól való nagy távolsága – a tanya keletkezésének legfőbb tényezője – tehát már kezdettől fogva adva volt. Ez a körülmény éppen úgy, mint számos egyéb jel arra vall, hogy tanyák ezen a területen már jóval régibb időkben épültek mint az ötvenes évek. A legelső ilyen körülmény az a csodálatos fejlettség és állandóság, amit ez a tanyarendszer az 1883-i kataszteri térkép kiadása óta máig mutat. A párhuzamos egyenes dűlőút mentén egymás mellé sorakoznak hosszú kilométeres sorokban a tanyák. A birtoktestek egyik dűlőúttól a másikig érnek, túlnyomólag szántóföldek, csupán az út mellé épített tanyaudvar mellett vagy mögött foglal helyet kis veteményes, vagy gyümölcsöskert s az udvarral egyforma terjedelmű darabka legelő. A tanyaudvarok a dűlőút két oldalán olyan szorosan csatlakoznak egymáshoz, – legfeljebb négy-öt telek után szakad meg a sor egy keskeny szántóparcella szélességben – hogy kilométereken át folytatódó,

⁷¹ Elepi szállás és ebesi tanya, a Protocollum Appropriationum-ban (1791–97. Városi közlevéltár Debrecen). L.: Ecsedi: *A nomád pásztorhelyek a Hortobágy pusztán*. Népr. o. Ért. XIV. 1913. 192–219.

⁷² Ez a község birtokában lévő legrégebbi telekkönyv.

⁷³ „...Szóba jött, mikép a szöllőkben némelly lakosok vagy maguk folytonosan tartózkodnak, vagy p g. ott cselédeket és lakókat tartanak s a szöllők előtti nyomás nagyobb részét esztrengákkal s takarmánnyal elborítják. Minek folytában határozatlik, hogy a szöllőkben lakás ezentúl csak a kaszásoknak, kiknek tetteikért a gazdák felelősök – megengedtetik, azok pedig, kik jelenleg ott tartózkodnak Sz. Györgykor onnan elköltözni úgy nem különben a közös nyomáson lévő takarmányt és esztrengákat, mellyek ezúttal végkép eltöröltettek – Pál napig elhordani kötelesek...” 1848. január 21. és 22-i gyűlés 11§- Kiváltakozott Szarvas városa népképviselési gyűlés jegyzőkönyve 1846-tól kezdve. – Szarvas község levéltára.

valóságos egymással párhuzamos tanyaautcákon járhat itt az ember, amelyek között kb. egy km széles szántóföldekből álló dűlő terül el. Sajátságos, hogy a legutóbbi időktől visszafelé haladva 1883-ig sem a művelésmód jellegében (szántóföld túlnyomósága, csupán tanya körül legelő és kert), sem a birtokosok számában és így a parcellák nagyságában, de még a tanyaépületek sem találunk lényeges változásokat. Sőt 1845-ben is ugyanezt a helyzetet látjuk s bár akkoriból kataszteri térképünk nincs, amely az épületeket mutatná, de minthogy a birtokosok száma ekkor sem volt sokkal kevesebb, valószínű, hogy ezeknek a tanyaautcáknak a képe sem sokban különbözhetett a maitól. Ehhez a sajátosságos útifalyszerű településformához hasonlót messze környéken alig találunk. Kitervezett elrendezésről nem beszélhetünk, hiszen a jobbágyvilágban – mint látni fogjuk – a földesúr inkább gátolni igyekezett a tanyaák építését, nem képzelhető tehát, hogy ilyen egységes terv alapján építettek volna, ha pedig azután keletkezett volna ez a tanyaarendszer, akkor már a meglévő dűlőbeosztásokhoz igazodhatott csupán, mert ez a beosztás akkor már megvolt, s így tulajdonképpen a határbeosztás volt a tervszerű, nem a település elhelyezkedése. A ma előttünk álló helyzet mindenesetre nagyon feltűnő, s mindenkit gondolkozásra ösztönözhet, aki már járt egyszer ezeken a falura emlékeztető, öreg akác-fás s elkerített udvarú, nádfedeleles házakkal szegélyezett 3–4 km vagy még ennél is hosszabb tanyaautcákon. Ismertetést azonban sehol sem találunk róluk. Egyedül Ponyiczky emlékezik meg róluk, de a kialakulás körülményeivel ő sem foglalkozik.

A keletkezés módját legkönnyebben úgy képzelhetjük el, hogy a már meglévő és a maival teljesen egyező dűlőbeosztás egyenes párhuzamos dűlőúttjai mentén a nagyki-terjedésű szántóterületeknek egyidejűleg több helyén is megkezdtek a gazdák a dűlőúttól dűlőútig terjedő szántóföldjeik egyik végén a tanyaépítést. Ha valamelyik dűlőnek valamelyik részén néhányan már tanyát emeltek, mondjuk a dűlőtől délre határoló út mentén, érhető, hogy a szomszéd parcellák tulajdonosai akár ekkor, akár később tanyájukat szintén földjüknek inkább a déli útra néző végére építették, mint a másikra, hogy közelebb legyenek a szomszéd házakhoz, s így a település zártabb legyen, aminek előnyeit nem is szükséges tovább fejtegetnünk. A település vezérvonalait az egyenes dűlőutak adták meg, érhető, hogy a házak legcélszerűbben ezek mellett az utak mellett helyezkedhettek el, hiszen ha a parcella belsejében épültek fel, akkor a szántóföldből kellett volna feláldozni helyet a szekerút számára, amely a tanyát a dűlőúttal kell, hogy összekösse. Hogy a dűlőutaknak miért éppen ezt, vagy miért éppen azt a szakaszát kíséri a tanyasor, azt valószínűleg olyan véletlen dönthette el, hogy melyik szántóföldnek a gazdája épített először tanyát. Itt tehát minden attól függ, hogy milyen időrendben és hol indult meg előbb a tanyasor kiépülése, és ennek megfelelően találunk ugyanazon a dűlőúton két-három km hosszú utcaszakaszt, utána esetleg csak az egyik oldal mellé sorakozó tanyasort, sőt olyan darabot is, amelynek mindkét oldalán beépítetlen szántóföldekre nyílik kilátás, s a tanyaák a földek másik végén, a következő dűlőúton alkotnak sor.

Annak a településtípusnak látjuk itt speciális formáját, amelyet Prinz⁷⁴ vonzásos útifalunak nevezett, vagyis ahol a már meglévő út vonzó hatására települnek később mellé eleinte egyenkint, később sűrű sorra egyesülve a házak. Épen az a körülmény, hogy a szarvasi tanyaautcák házsora sehol sem tökéletesen hézagmentes – négy-öt-hat egymással érintkező telek után mindig akad egy beépítetlen keskeny szántóparcella – a legerősebb

⁷⁴ Prinz Gyula: *Magyarország településformái*. Budapest, 1922, 1–8.

bizonyíték mondott feltevésünk mellett. Ha nem az út mellé való lassú felsorakozással, eleinte szétszórta épült házak fokozatos összeépülésével keletkezett volna ez a tanyasor, hanem mérnöki terv szerint telepítették volna, akkor ezeket a hézagokat nem is tudnók mivel magyarázni. A kérdés azonban még sem olyan egyszerű, mint Prinz ua. vonzásos útíthaluja esetében. Először is tekintetbe kell vennünk, hogy itt egészen párhuzamos utcarendszerrel van dolgunk, úgyhogy a mellékük sorakozó tanyasorok kölcsönösen hatottak egymás kialakulására, másodszor az egész utcarendszer a hatalmas szántóföld tervszerű birtokfelosztásának az eredménye. Hogy azonban ez a felosztás eredetileg nem volt tekintettel, helyesebben nem célozta egyúttal a mai településrendszer kialakulását, hanem ez utóbbi csak később született meg, amikor mint meglévő adottsághoz alkalmazkodott a birtokfelosztáshoz és az azzal kapcsolatos útrendszerhez, azt bebizonyíthajtuk, ha ki tudjuk mutatni, hogy az egész birtokbeosztás már megvolt akkor, amikor a tanyarendszer még egyáltalán ki sem alakulhatott. Két dolgot kellene tehát tisztáznunk, az első: mikor építettek erre a területre először tanyákat, a második: mikor származott a mai dűlőbeosztás. Mindkét esetben, mint mondtuk, már kezdetben valószínűnek látszik az, hogy a XIX. sz. ötvenes éveinél jóval régebb időt kell feltételeznünk, hiszen az utolsó 70 év alatt itt már semmi fejlődést sem látunk az 1883. évi, sőt amennyire következtetni lehet, már az 1854. évi állapot is teljesen mai befejezett képét mutatja, amit okvetlenül hosszú fejlődésnek kellett megelőznie. Hiába fordulnánk itt a tanyaház formájához, az ebben az időben is éppen úgy, mint ma, tökéletesen egyezik a szarvasi városi házával, helyesebben annak két főformájával: az egybeépített lakóház-istálló és a különépített lakóház-istálló típusával.

Sokkal könnyebb a helyzetünk, ha a dűlőbeosztás korára vonatkozólag akarunk adatot kapni. Az 1801–1811. évi határterkép u. i. szóról-szóra ugyanazt a dűlőrendszert, sőt még a parcelláknak is ugyanolyan elhelyezkedését mutatja, mint amilyen az 1854. utáni állapot. Ennél régebb időről azután – sajnos – ilyen kézzelfogható adatunk nincs is több. Hogy valamit is tudjunk mondani, tudni kellene azt, volt-e és ha volt, meddig állott fenn az újjáalapított Szarvason a földközösség.

A törökvilág az egész Alföldön konzerválta a földközösséget. A török után gyér volt a népesség, a falvakat nagy, kihasználhatatlanul nagy területek választották el. Eleinte még legelőnek is sok volt a rendelkezésre álló föld. Így nem volt rá semmi szükség, hogy a jobbágyok számára pontosan kijelöljék a rájuk eső szántóföld határát.

Ezért aztán Tagányi még az 1720-i összeírásokban is a földközösség legprimitívusabb formáját találta meg Békésmegyére vonatkozólag.⁷⁵ Hogy az 1722-ben megalapított Szarvason is divatos volt-e az ún. elsőfoglalás joga, nem tudjuk, de nincs kizárva, hogy igen. Nagyon meglehet, hogy az első években, amikor még a községhatárokat sem állapították meg, a legelőül szolgáló egész területen ki-ki ott foglalt magának szántóföldet, ahol akart s ha kihasználta otthagya s másutt tört magának ismét földet. Amint azonban a népesség nőtt – pedig tudjuk elég gyorsan nőtt – s így a terület sem volt már olyan korlátlanul nagy, valószínűleg áttértek a földközösségnek arra magasabb fokára, amelyen a község együttesen választ ki a lakosoknak a földművelésre alkalmas határrészen szántót s ezt azután megfelelő nagyságú darabokra osztja. Ha a föld bizonyos idő múlva kezd kimerülni, a határ más helyén teszik ugyanezt s az előbbi szántó ugarrá, esetleg legelővé

⁷⁵ Tagányi i. m. 13.

válík. A szántóföld egész területe s így az egyes lakosok szántóföldjei is ilyenformán ide-oda vándorolnak a határban. Ezt az állapotot, ha egyáltalán megvolt nálunk, meg kellett, hogy szüntesse a lakosságnak oly mértékű megnövekedése, hogy minden kihasználásra alkalmas helyet be kellett vonni a termelésbe. Mint láttuk, 1771-ben már az ó-pleisztocén szint árvízről nem egészen mentes peremem is voltak szántók, így tehát minden hely betelvé, valószínűleg valamivel előbb meg kellett már szűnnie a szántóföldek folytonos költözésének, ha előbb nem, épen az úrbéri rendelkezés alkalmával, hiszen ez a rendelet kijelenti, hogy ezentúl a jobbágyjárandóságok, a szántók ne változtassák helyüket, hanem az összeíráskor talált helyzetükben állandósuljanak.⁷⁶ Hogy azután ezt megelőzőleg volt-e valójában Szarvason földközösség, vagy pedig az a Szarvas részére kidolgozott rendelkezés, amelyet a község levéltárában találhatunk, csupán sablonszerűleg vette át az egész országra szóló intézkedésnek ezt a pontját, tekintet nélkül arra, hogy meglévő állapotot szüntet-e meg, vagy csupán elvi kijelentést tesz, nem lehet tudni. Annyi bizonyos, hogy 1771 után területünkön az egész árvízmentes szintet elfoglaló szántóföld okvetlenül állandóan körülhatárolt egyéni birtokokra volt felosztva. Hogy az 1771. évi felosztás egyezett-e azzal, amit az 1801–1811. évi térképről ismerünk, sajnos, megint nem tudjuk. Ha igen, akkor ez azt jelentené, hogy területünkön nem volt földközösség, mert az 1801. évi állapot tagosított határt állít elénk, az 1771. évi rendelkezés a legutolsó földközösségi határbeosztást állandósította, az pedig semmi esetre sem mutathatta a szántásra alkalmas egész területnek ilyen egységes szabályos feldúlózását.

Ha tehát volt földközösség, akkor annak megszűnése előtt, s míg az 1801. évi térképen látható határbeosztás létre nem jött, tehát az 1771-től 1801-ig terjedő idő előtt a szántóföldre tanya semmi esetre sem épülhetett. Ha nem volt földközösség, akkor az 1801. évi térképen látható határbeosztás származhatott 1771 előtről is.

Minthogy általában az egész Alföldön, sőt a megyebeli új települések határain is meg volt a földközösség, igen valószínű, hogy Szarvas sem volt alóla kivétel. Ezt támogatja Ponyiczkynek⁷⁷ az a sora, amelyben a vetéskényszerről, mint bár letűnt, de még mindig a köztudatban élő rendszerről szól. A vetéskényszer pedig a tagosítatlan, tehát földközösségi eredetű határbeosztás kísérője.

A szántóföldekre épített tanyák első feltűnése tehát legnagyobb valószínűség szerint a XVIII. sz. harmadik negyedére tehető. Ebből az időből nem maradt ránk egyéb adat, mint néhány célzás, pl. Korabinskyé.⁷⁸ Korabinsky megjegyzése azonban vonatkozhatik általában a megyére is, mert az illető cikk össze-vissza beszél a megyéről is. Az első komoly adatot arra, hogy már a XVIII. sz. végén épültek tanyák a szarvasi szántókön,

⁷⁶ „...Cum autem Comitatus maximam sub exordio susceptae in sui gremio Urbarialis Operationis difcultatem in eo sen serit, quod appertinentia Colonorum Sessionales iterumque stabiles non fuerint, sed fluxae jam in hoc, jam im alio distributae, ad pro cultura assumptae in hac antem volubitate urbarialis Regulatio subsistere, desideratumque effectum producere nequiret, ea propter omnes hic Loci sessionales fundos pro stabilibus declaravimus ne alias iterum per novas fundorum Distributiones usus appertinentiarum eff laut, et novae confusiones oriantur...”. Szarvas nevű Mezővárosnak Urbariális Actái. 1771. – Szarvas község levéltára.

⁷⁷ Ponyiczky i. m.

⁷⁸ „...Die sogenannte Sälásche oder Meyerhöfe sind vom Orte 1 auch 2 Meilen entfernt und gleichen groszen Dörfen...” Geographisch-Historisches und Produkten Lexikon von Ungarn. – Johann Matthias Korabinsky. – Preszburg 1786. – 'Sarwasch' című cikk. 646.

a községi levéltárban találtam, ahol is az 1801. évi úrbéri szerződés néhány sora⁷⁹ feltétlenül arra mutat, hogy a földesúr egy bizonyos ideje már meghonosodni kezdő szokást akar korlátozni. 1800 körül és után tehát már javában épültek a tanyák kint a szántókon, bár azt sem a földesúr sem később az 1845-ben megváltakozott község előljárósága nem nézte jó szemmel. A negyvenes évek végéről a népképviselői gyűlés jegyzőkönyvei tele vannak tanyán lakók ügyes-bajos dolgaival, panaszaival és egyéb tanyán történt eseményekkel kapcsolatos ügyekkel, többnyire apró tolvajlások elintézésével. Semmi esetre sem szabad itt a pásztorszállásokra, a legelők téli istállójára gondolnunk, hiszen minden ilyen esetben ott áll, hogy kinek a tanyájáról⁸⁰ van szó. Azután történik aprójóságokról is említés.⁸¹ Mindez kétségtelenné teszi, hogy a határt ekkor már igen nagy számban benépesítő egyes ember tulajdonához tartozó és egész gazdasági tevékenységűül szolgáló mai tanyával van dolgunk.

Ennek a kisség hosszadalmas fejtegetésünknek eredményeként mindenesetre megállapíthatjuk, hogy Szarvas régi szántóterületén, az árvízmentes ó-pleisztocén szinten a tanyavilág keletkezése jóval régibb időre nyúlik vissza, mint a XIX. sz. közepe, ahogy ezt Alföldünkre vonatkozólag a közfelfogás tartja. A tanyaépítés nálunk már a XVIII. sz. végén okvetlenül megkezdődik, 1800 körül már eléggé kiterjedt, 1800 és a negyvenes évek között kiépülnek a tanyaútcák és a tanyasorok, úgyhogy a XIX. sz. közepén az ó-pleisztocén szint régi szántóinak településrendszere már azt a befejezett állapotot mutatja, amit ott ma találunk. Ettől az időtől kezdve a fejlődést a tanyavilágnak az egykori ártérre való kiterjedése jellemzi.

A kedvező helyzetű terraszszigeteknek – amelyen a város épül – az árvízmentes szint összefüggő nagy területétől való nagy távolsága magyarázza meg tehát, hogy nálunk attól kezdve, hogy a szántóföld parcellái állandósultak, már meg volt a tanyai gazdálkodásra való áttérés szükségessége és egyúttal meg is kezdődött a népesség lassú kiszivárgása a földekre, először csak nyárra, később állandó megtelepedés céljából. Másrészt a népesség igen gyorsan megnőtt, vele párhuzamosan a még kihasználás alá vehető terület a XVIII. sz. végére már a minimumra csökkent s így a lakosság egy részének el kellett szegényednie. 1800 körül tehát a faluból való lassú kiszivárgás meggyorsul, a szegényebb néposztály kiköltözésével. Ezek az emberek főleg a szőlőskerteket szállják meg. Különösen ezeknek a vagyontalanságuk miatt megbízhatatlan elemeknek tanyai tartózkodását nézi rossz szemmel a hatóság, ezért találunk határozatot még 1848-ból is, amely a szőlőkben való lakást meg akarja tiltani.⁸² Így a vagyontalanok kiköltözése csak lassan megy (1848-ban egy alkalommal tanyán lakó 40 háználküli jobbágyról történik említés⁸³), való-

⁷⁹ „...azt sem engedi meg a Mlságos Uraság, hogy a Testvér gazdák is az Urbarialis fölgyeiket magok között feloszák és teczések szerént azokon az ugy nevezett tanyákat építsenek, mely által csak a földnek haszonvehetőségét szorítanák...” – Contractus Urbarialis pro Ao. 1801 – 1802 & 1803. – Sz. község levéltára.

⁸⁰ Kiszél Pál elmondja, hogy egy harmadfű csődör csikaja tanyájáról a legelőre ment ki s a Szebedinszky Pál saját kancáival együtt hajtotta be a saját tanyájára s az akolba zárta. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyv. 1843 ápr. 8. 84. §.

⁸¹ Kovács Tyutymák Mártonné panasolja, hogy tanyájáról 1 gunárt és 7 tyukot loptak el. – Közgy. és tan. ül. jgyk. 1847. ápr. 6. 165. §.

⁸² : a már egyszer idézett 1848. jan. 21. és 22-én tartott népképviselői gyűlés jegyzőkönyvének 11. §-át. – 1848 jun. 26-án Petrás Jánosné folyamodik, hogy a város kapitánya által eltöltött tanyai lakhatásra neki engedelem adassék. – Közgy. és tan. ül. jkv. 1848. jun. 26. 278. §.

⁸³ : Kiváltakozott Szarvas város népképv. gyűl. jkv. 1848 márc. 2. 26. §.

színűleg csak az ötvenes években telnek meg velük a szőlőskertek, amelyek közül egyik-mások, különösen a várostól nagyobb távolságra fekvő régebbiek, amióta a fillokszéra megakasztotta a szőlőművelést és a megjavult közlekedési viszonyok versenyképtelenné tették az itt termelt gyenge minőségű bort, valóságos napszámos falvakká alakultak át.

Eddigi megállapításunkban leglényesebb az volt, hogy a tanyák kirajzása legalább félszázaddal előbb indult meg nálunk, mint ahogy azt az Alföldre vonatkozóan a közfelfogás tartja. Ebben kétségtelenül legfőbb része annak volt, hogy Szarvason az ártér-árvíz-mentes szint helyzetének megfelelően a város körül volt a legelő és távolabb volt a szántó. Ez a szántó nem a város környékéről kifelé, hanem a határ távolabb fekvő részeiről a falu felé terjedt ki, mihelyt az ármentesítés megengedte. Amint a lakosság megtelepedett, máris kezdettől fogva érezhető volt a nagy távolság és annak a termelésre való káros hatása. Könnyen felmerülhet azonban a kérdés, nem volt-e ugyanez a helyzet számos más alföldi település esetében is? Hiszen, mint mondtuk, pl. Békésmegyében csaknem kizárólag terrasz-peremi, vagy éppen terrasz-szigeti falvak éledtek ujja, ahol a szántóföldeknek a falutól már kezdetben nagy távolságra kellett feküdniük. Itt mindenütt lehetséges, hogy a tanyaépítés már a XVIII. sz. vége felé megindul s a XIX. sz. ötvenes éveit csupán azt az időt jelölik, amikor az ármentesített alacsonyabb szinten is óriási mértékben kiterjeszkedik a földművelés, s így ott is gomba módra szaporodnak a tanyák. Ez a legutóbbi évtizedeket jellemző szemmel láthatóan gyors fejlődés kápráztathatta el a közvéleményt, úgyhogy elmosódott a régebbi lassú, de állandó tanyafejlődés emléke. Határozott véleményünk ebben a kérdésben mindenesetre majd csak akkor lehet, ha az Alföld minden egyes helyén helyi kutatások alapján ki fogják mutatni a tanyafejlődés kezdeteit és egész történetét.

Mint mondtuk, az újonnan alapított Szarvas fejlődésének első időszakában a növekvő népesség és az autarkiahoz még közelálló gazdasági élet magyaráz meg minden folyamatot. A kultúrtermelés kezdeteit és fejlődésének irányát is ezzel tudjuk magyarázni. Kezdetben, amíg a népesség kicsiny volt és így a szükségletek is kicsinyek, nemcsak a táj, hanem a benne lakó egyes emberek, helyesebben családok élete külön-külön is közel állott az autarkiahoz: a parasztcsalád minden szükségletét maga állítja elő, gabonát termel, otthon meg is őrli, állatot tenyészt. Így szerzi az élelmet: az állati bőrből, a termesztett kenderből ruhát készít, a sárból, nádból, fűzfából házat épít magának, szerszámait: a faekét, faboronát stb. maga faragja.⁸⁴

A népesség azonban gyorsan nőtt, az 1770-es években, amikor az iparosokról az első számszerű adataink vannak, már valami 4000 lakosa van a falunak, érthető, hogy ekkor már kb. 50 iparos él a faluban.⁸⁵ Ez a szám azután a lakossággal párhuzamosan nő. A táj elzártága magyarázza, hogy a kisiparnak csak olyan helyi szükségleteket kielégítő ágai lendülhettek fel, amelyeknek anyagát a milió adja. Legrégibb tehát a csizmadia cég, ezt követi a kovácsoké, a szabóké s ezután, korszakunk végén az asztalosok, lakatosok, festők stb. cégje.⁸⁶ Ekkor már olyan nagy a lakosság száma, vele együtt az igények is olyan nagyok, hogy a megnövekedett helyi szükséglet megteremt olyan iparágakat is, amelyek-

⁸⁴ Faekéről, kézicsépről, famozsárról, amelyben a gabonát őrlés helyett megtörték stb. Ponyiczky emlékezik meg. Ruházatra vonatk. I. Karácsonyi i. m. I. 447.

⁸⁵ A békésmegyei régészeti és művelődéstörténeti társulat évkönyve. 1884, 110.

⁸⁶ L. Neumann id. m. 1836–187.

nek anyagát (vas, fémek) esetleg távoli tájakról fáradságos úton lehet csak megszerezni. De nemcsak az ipari termelés mennyisége volt a mainál aránylag nagyobb akkor, amikor idegen tájak versenye még nem csökkentette, hanem többirányú is volt mint ma. Az elzártság, az autarkia az ipari termelésben is olyan sokoldalúságot teremtett, mint a mezőgazdasági termelésben.

Amint a népesség, még pedig nemcsak Szarvas, hanem az egész környék népessége növekedett, a folyami átkelő helyzeti energiája is érvényesülni kezdett, a rév ekkortól kezdve tényleges jövedelmi forrás gyanánt kezd szerepelni. Minthogy mindkét oldalon egyforma településű területek feküdtek, a révnek inkább az adott jelentőséget, hogy kisebb környék marháit azon keresztül hajtották Pest felé. Ez a pesti út a cibakházi révénél keresztezte a Tiszát s azután Cegléd irányában folytatódott. Nem kell csinált útra gondolkunk, hanem csupán a térszint figyelembevevő kitaposott útirányra.

Nem valószínű, hogy a szarvasi rév nagyobb környék forgalmát gyűjtötte volna össze erre az útvonalra. A főbb utak messze elkerülték Szarvast, hogy a Sárrét-Kettőskörösköz irányukra merőlegesen elhelyezkedő óriási mocsárvilágot is elkerülhessék. Minthogy ezektől a szintén csupán kitaposott, de jelentős és eléggé forgalmas országutaktól minden XVIII. sz. végi térkép szerint⁸⁷ távol esett Szarvas, túlzónak kell tartanunk Petik sorait, amelyekben a szarvasi révet messze vidék jelentős átmenő forgalmának színhelyeül említi.⁸⁸ A környékbeli néhány falu (Szentandrás, részben Öcsöd is) azonban Szarvason keresztül folytathatott más tájakkal kereskedelmi érintkezést, hiszen egyedül Szarvasnak volt vásárjoga. Szarvas ekkor kezd szűk környezetének centrumává válni. Helyzeti energiája azonban ekkor is csekély, hiszen messze területen alig volt körülött falu.

Az az állapot, amelyet az 1801–1811. évi határtérkép mutat, jelenti tájunk képét az első időszak végén. A táj kihasználása még a negyvenes évek végén is teljesen azok között a határok között történt, amelyeket számára a milió kezdetben kijelölt. Az ávizmentes ó-pleisztocén szint és az alluviális ártér még élesen elkülönül egymástól. Fenn a magasabb térszínen az egész terület szántóföld, az egyenes, párhuzamos dűlőutak, a kis keskeny szántóföld parcellák, az utakat kísérő több km hosszúságú tanyasorok és tanyautcák teljesen a maihoz hasonló képet, a tökéletes kultúrtáj képét mutatják, ahol egy tenyérnyi folt sincs, amit ne az ember munkája alakított volna át. Az ártéren, az alacsonyabb térszínen ellenben mindössze annyi az emberi átalakítás, hogy a nádas zónája megritkult s helyére fűnövényzet terjedt ki. A legelőül szolgáló terület hol szárazabb, hogy nedvebb rétnövényzetű, szikes, vagy zsombékos területén a városból kiinduló kitaposott utak sugárszerűen szétágazva vezetnek a szomszéd falvak felé s gondosan kerülik a morotvák vizenyős, nádas-kákás-zsombékos medreit. Egyéb emberi alkotás azonban nincs is itt, csupán az ártérből kiemelkedő magasabb térszíndarabokat foglalják el a tanyákkal beépített szőlőskerek. A legnagyobb ilyen terraszszigeten találjuk végül magát a várost.

⁸⁷ L. pl. Vályi: *Magyarországnak földképe*. Pest 1789. – Joannes Lipszky: *Repertorium locorum obsectorumque...* stb., Budae 1808. Görög: *Magy. Atlasz*. Pest 1848.

⁸⁸ „...Három országos vásár esik benne e mellett Buda Pest és Eger felől elkerülhetetlen ország uttya Gyula, Arad vagy Temesvár fele mivel itt kellenek a Körös révén alkalmas nagy hajók (komp) mind szekerekkel s mind pediglen marhákkal a vizen átköltözni...” Petik. I. m.

A fejlődés második periódusa:
a megnövekedett település életigényei átalakítják a tájat. A település mai élete

Az új Szarvas fejlődésének második időszakára jellemző nagy átalakulások, amelyek a táj képét gyökeresen megváltoztatják, a lehető legkülönbözőbb természetűek s bár mind viszszavezethetők egyrészt a növekvő lakosság egyre nagyobbodó térszükségletére, tehát tisztára határainkon belül ható okokra, másrészt pedig elzárt helyzetünk s ezzel együtt a kényszerű autarkia megszűnésére, tehát főként területünkön kívül végbemenő fejlődés-folyamatra, közöttük az összefüggés rendkívül bonyolult. A kor fejlődését lényegében a kisebb területen nagyobb embertömeget eltartani tudó gabonatermelés, tehát a szántók kiterjedése jellemzi az állattenyésztés, vagyis a legelők rovására. Míg eddig az állattenyésztés rendezkedett be exportálásra s a gabonatermelés csak a helyi szükségleteket fedezte, ezentúl megfordul a helyzet; a gabonatermelés rendezkedik be exportálásra és az állattenyésztés csupán a helyi szükséglet kielégítésére és a földművelés szolgálatára szorul vissza.

A megnövekedett népesség – mint láttuk – már a XIX. sz. legelején, 1800 körül szükségnek érezte azokat a kereteket, amelyeket a miliő és a korviszonyok szabtak meg. A szükségletek megnövekedése intenzívsabb termelést követelt, ennek azonban ekkor, mint-hogy a szántóföld még nem terjeszkedik, még más lehetősége nincs, minthogy a gazda meglévő földjén gondosabb munkával többet termeljen. Kiépül tehát az ó-pleisztocén szint szántóföldjein a tanyavilág. Ez a folyamat még be sem fejeződik, amikor a fejlődés más ponton is utat tör magának.

1845-ben szerződésileg függetleníti magát a község földesuraitól. Minthogy ezt megelőzőleg is az árvízmentes szintet majdnem egészen magába foglaló szántóterület az úrbér rendezése óta a község lakosainak állandó telekjárandóságát alkotó szántóföld-parcellákból állott, sőt ezekre a legtöbb helyen már tanya is épült, ez a terület mindenestül az egyes lakosok saját birtokává vált. Az alacsonyabb szintet elfoglaló legelőt azonban közösen használta a lakosság és a földesúr. A szerződés aztán a legelőterületen elkülönítette a földesúrnak ezután is birtokában maradó területeket, a többi pedig a falu közvetlen környékén a község közös birtokában maradt, egyelőre mint közlegelő. Ez a szerződés jelenti az első lépést a szántóföld kiterjesztése felé. Nemcsak a községnek most már szabad lakosai törekedtek arra, hogy a birtokukban lévő hatalmas legelőterületet (a mai Kákai tábla, Sirató-, Középhalom-, Hegyes-, Rózsás dűlők és a Kőrös bal parti zugai) szántóföldek gyanánt legyen kiosztható, legalább is nagyobb részben, hanem a községhatár délnyugati szögletében (mai Kákahalom-, Kölesér-, Nádashalom dűlők) és északi szegélyén (mai Kisfok-, Keskeny-, Nagyfok-, Gyilkos-, Décs-, Tóniszállás) lévő nagybirtokok földesurai számára szükségessé vált a legelő egy részének felszántása, hiszen földjük az egykori legelőterületen feküdt. Így értjük meg, miért indul meg ekkor nagy erővel az eddig csupán tervszerűtlen ármentesítés.

Az ármentesítéssel egyidejűleg egyre javul a közlekedés is. Mind a kettő lépésről-lépésre történik. (1846: macói gát építése, várostól délre fekvő határrész mentesül. 1855: betlehemi gát építése, északi határrész mentesül. Meanderek átvágása a 80-as évekig. A közlekedés javulásában pedig: 1847: vasút Pesttől–Szolnokig. 1858: Mezőtúrig, t. i. megépül a Szolnok–Aradi vonal. 1880: megépül a Mezőtúr–Szarvasi vonal, 1893: folytatódik Orosháza–Mezőhegyes felé.) Amint egyre több és több terület vált alkalmassá a földmű-

velésre és egyre könnyebbé vált az exportálás, fokozatosan, mint ahogy az ármentesítés és a vasútépítés halad, kiterjed a szántóföld is a legelők rovására, de egyúttal sürgette is az ármentesítést és a vasútépítést, hiszen a gabonatermő terület kiterjedését a természetes szaporodás folytán növekvő lakosság nagyobbodó szükségletei irányították.

A nagybirtokok hamar berendezkedtek a földművelésre, területüknek igen tekintélyes része azonban legelő maradt. A falu lakossága eleinte a közlegelő rovására terjeszti ki a szántóföldet, olyan módon, hogy amint a lakosság szükségletei kívánják, a legelőből kisebb-nagyobb darabokat, dűlőket felparcelláznak. Ezek a területek s azok dűlőútbeosztása is alkalmazkodik a legelőn végigvezető s a faluból sugárszerűen szétágazó közlekedő utakhoz (szentesi, orosházi, csabai, mezőberényi, endrődi út). Az ó-pleisztocén szint régi szántóinak párhuzamos dűlőutai, szabályos tanyasorai helyett ezen a területen ma is radiális főutakat s azokhoz igazodó, helyenként többé-kevésbé párhuzamos utakból álló dűlőúthálózatot találunk. A területet idővel benépesítő tanyák szétszórt helyzete is megfelel ennek a gyorsan, de mégis részletekben történő felparcellázásának. A lakosság földszükséglete azonban egyre nőtt, a felosztható közlegelők területe egyre fogyott, hiszen nagy szikes területek nem is voltak másra használhatók, mint legelőkre. Így került sor lassan a nagybirtokokra. Ez a terjeszkedés a hatvanas évek vége óta tart, eleinte csak a szarvasi határ nagybirtokai kerültek felosztás alá, később, kb. a nyolcvanas években sorra kerültek Csabacsüd, Mezőtúr, Szénás, Nagymágócs határos birtokai is. A fejlődés egyes fázisait itt nem részletezzük. Sokkal lényegesebb helyette azt megvizsgálunk, milyen változást jelentett ez a folyamat az ember gazdasági életében, mi jellemzi Szarvas mai gazdasági életét, milyenek a fejlődés lehetőségei a miliót és tájunknak a többi tájhoz való viszonyát tekintetbe véve.

Induljunk ki abból a különbségből, amelyet a terület műveléságak szerinti megoszlása a fejlődés elején és jelenleg mutat.⁸⁹

	<i>Az egész határból elfoglalt:</i>		<i>Az illető műveléság területe megnövekedett</i>	<i>Növekedés vagy fogyás az egész terület %-ában</i>
	<i>1854-ben</i>	<i>1908-ban</i>		
szántóföld	54,1%	80,6%	+49,1%	+25,5%
kert)		(1,7)		
rét)	4,6%	(1,2)	-37,3%	-1,7%
szőlő	1,7%	0,3%	-81,9%	-1,4%
legelő	34,6%	9,8%	-71,7%	-24,8%
erdő	?	0,0%		
nádas	?	0,0%		
adómentes	?	6,3%		

A leglényegesebb különbséget abban látjuk, hogy a szántóföld területe hatalmasan kiterjedt és pedig elsősorban az erősen megcsökkent kiterjedésű legelő rovására. De a táblázatból az is kitűnik, hogy a többi műveléságak is mind tért veszítettek az egyetlen hódító, a szántófölddel szemben. Óriási mértékű uniformizálódását jelenti ez a termelésnek, sőt a táj képének is, különösen ha figyelembe vesszük, hogy az egész határnak 80,6%-át

⁸⁹ Ezeket valamint a határ kihasználására vonatkozó összes többi adatokat is az 1854, 1883, 1897 és 1907. évi telekkönyvből számítottam ki.

kitevő 36 400 kat. holdnyi szántóföldön kizárólag búzát és kukoricát, kevesebb árpat és jelentékenyen kevesebb takarmánynövényt (lucerna, lóhere) termelnek.

A tájak munkamegosztása a mi tájunknak erős specializálódását okozta. Rendkívül érdekes és szépen megmagyarázható átalakulást láthatunk a szőlők esetében. A szőlők kiterjedése általában csökken s ami megmarad, az is lassan a falu közelébe csoportosul. A falutól 5–6 km-nyire lévő egykori ártérperemi szőlők (Ezüst-szőlő, Ó-szőlő, Érpataki szőlő) kipusztultak.

Nemcsak a filokszerá ítélte őket halálra, hanem az ott termelhető bor versenyképessége. Ezek a távoli szőlők még helyben is versenyképtelenné váltak azokat az újabbakkal szemben, amelyek kizárólag a helyi szükséglet kielégítésére a falu közvetlen szomszédságában, főleg a Holt-Körös zugaiba telepedtek. Ezt a lassú átalakulást érdekesen rekonstruálhatjuk az 1854–1883–1897. és 1907. évi telekkönyvekből.

Hogy a szántóföld, mint a mai gazdasági fokon tájunknak lehető legkedvezőbb kihasználásmódja milyen kizárólagos jelentőségre emelkedett a lakosság megélhetésében, azt legjobban az bizonyítja, hogy a szántóterület 49,1%-os szaporodásának (1854–1908) a lakosságszám csaknem ugyanekkora, pontosan 50%-os megnövekedése felel meg (1855–1910). Mégpedig a helyzet – mint látni fogjuk – az, hogy eleinte a lakosság ilyen arányú növekedése szabja meg a szántóterület megfelelő arányú kiterjedését, de ez csak addig tart, míg van hely a terjeszkedésre. Amint azonban lassan minden legelő szántás alá került, ekkortól kezdve valósággal a szántóföld területi növekvése szabja meg a lakosság tényleges szaporodását. Igaz, hogy a kultúratermelés is le tudja kötni a népszaporulatnak egy bizonyos percentjét, de – mint szintén látni fogjuk – a helyben lehetséges kultúratermelés a népességnek csak igen csekély szaporulatát tudja foglalkoztatni. Amint tehát a szántóföld területe kiterjesztésének lehetősége csökkent, a tényleges szaporodás is egyre kisebb százalékát teszi ki a természetes szaporodásnak. Kivándorlásszerű jelenségnek kell tekintenünk azt a hatvanas évek vége óta konstátálható folyamatot, hogy a határos községek eladó nagybirtokainak jó részét szarvasiak veszik meg és parcellázzák fel maguk között. Mezőtur–Szénás–Kondoros–Csabacsüd–Nagymágócs határában már 13 000 kat. holdat meghaladja az a terület, amelyet szarvasiak vettek birtokukba. Az új birtokosok azonban többnyire ki is költöztek ide, tanyát építettek, s így idegen falvak lakosaivá váltak. Későbbi stádium az, amikor az elszegényedés előtt álló népfelcses nagyobb része mint kultúratermeléssel foglalkozó népelem, városi centrumokba vándorol. 1890–1910 között megállt az a fejlődés, amely a XIX. sz. második felét jellemezte; a szántóföld sem a legelő, sem a nagybirtok rovására nem terjeszkedhetett többé. A szomszéd határok befogadó képessége is megcsökkent. A természetes népszaporodás még egyre tart, a tényleges népszaporodás azonban tökéletesen megakadt. 1900–1910 között a természetes szaporodás 2638 lélek, a tényleges csupán 106, vagyis 0,4%. 1910 és 1920 között meg éppen megfogyott a lakosság száma, ebben azonban a világháborúnak van legfőbb része. A helyi energiák teljes kihasználásáról azonban mindig csak relatív értelemben, egy bizonyos kulturális színvonalhoz viszonyítva beszélhetünk.

A mai Szarvas gazdasági életéből eddig csupán az élelemszükségletről, illetve termelésről szóltunk. Beszelnünk kell még az egyéb szükségletek megszerzés módjáról is. Ezek a kultúratermelés lehetőségeire vonatkozó kérdések tisztázzák azt is, mennyiben városias jellegű a település. A helyzet ebben a tekintetben más volt a nagyobb autarkia idején, mint

most. Pl. a XIX. sz. első fele előtt az ipar is az autarkiahoz igazodott: sokféleség és nem nagy termésmennyiség jellemezte.

Amióta a vasútak kiépülésével tájunk autarkiaja megszűnt, az ipar lehetősége és jellege, általában a szükségletek kielégítésének módja, gyökeresen megváltozott. A tájak autarkiaja helyébe lépő munkamegosztás a termelést egy-két uralkodó terményre korlátozta. Már csak ezért is szükségessé vált igen sok olyan iparcikknek a behozatala, amelyhez azelőtt helyben termelt a nyersanyag. Ezenkívül a közlekedés megjavulása rengeteg magasabb igénynek a kielégítését is megengedi. Ez a kettő ok szerepel pl. a ház építőanyagának megváltozásában (nádasok eltűnnek az ármentesítés óta, részben mesterségesen is kipszítják őket, a sár és fűzfa helyett imporfát és importált szénnel dolgozó téglágyártókban készült téglát és cserepet lehet használni), de ugyanezt látjuk a ruházat, eszközök stb. megszerzésében. Az új korszak a házak, ruházat, eszközök stb. anyagát, előállításmódját, jellegét függetleníti a miliótól és idegen tájékához teszi hasonlóvá: uniformizál. Az ipar jellege, lehetősége szintén már csak részben igazodik a milióhoz, ellenben egyre nagyobb szerephez jut az idegen tájakhoz való viszony, a helyzeti energia. Mint látni fogjuk, a helyzeti energiával kapcsolatos kérdések a mi vidékünkön a vasúthálózat kérdésére redukálhatók.

Minthogy a nagyüzemekhez fontos hajtóenergiák (szén, vízi erő stb.) Szarvas környékén hiányzanak, legfeljebb olyan gyárszerű iparvállalatok élhetnek meg, amelyeket egyéb fontos ipartényezők – még pedig több is – támogatnak, amelyek azonkívül, hogy helyben, vagy a környéken nagy fogyasztóközönségre számíthatnak, a feldolgozásra szánt nyersanyagot is helyben, nagy mennyiségben kaphatják. Minthogy helyben a gabona az uralkodó termény, elsősorban az élelmi iparok, főleg a malomipar fejlődhetik gyárszerűvé. Nagy fogyasztóközönség és nyersanyag jelenléte egyedül a téglagyártást engedi még meg. Bár községünk népessége – ha gazdasági körzetével egyelőre nem is foglalkozunk – magában is a legkülönbözőbb iparcikkek számára elég nagy fogyasztóközönséget jelent, ez önmagában még nem ad elegendő lehetőséget olyan nagyiparokhoz, amelyekhez helyben hiányzik a nyersanyag. A község lakossága ezeket a szükségleteit részben a megfelelő nagyipari centrumokból kész állapotban importálja a helyi kiskereskedelem útján, részben a helyi kisipar útján szerzi meg, amely a nyersanyagot importálja. A kisipar valamennyi ága virágzik Szarvason, tekintet nélkül arra, hogy a nyersanyag milyen távoli tájon terem. Ennek a kisiparnak a sokoldalúsága és mértéke független tehát nemcsak a hajtóenergiáktól, hanem a nyersanyag termőhelyétől is, csupán a fogyasztóközönség igényeitől, tehát elsősorban a lakosságszámtól függ. Különösen amióta a nyersanyagimportálás lehetővé vált (vasút) a kisipar differenciálódása és terjedelme a lakosságszámmal együtt nő s ezt a párhuzamos növekedést legfeljebb Szarvas gazdasági körzetének szintén váltakozó iparcikk-szükséglete befolyásolja.

Amit eddig mondtunk, az jellemzi az egész Alföld viszonyait, hiszen a körülmények másutt is hasonlóak az Alföld legnagyobb részén, legfeljebb a népesség száma más, aminek megfelelően a kisipar is kisebb, vagy nagyobb mértékben sokoldalú.

Alföldünk belsejében, Szarvas körül messze területen igazi helyzeti energiáról alig beszélhetünk. A népesség számának növekedés csupán attól függött, hogy mekkora területet használhatott az illető falu vagy város. A vasút kiépítése egyszerre megváltoztatta a helyzetet. A vonalak iránya általában nem az Alföld érdekeihez igazodott. Más tájakon erősen érvényesülő helyzeti energiák úgyszólván már előre kijelölték a kiépítendő vona-

lak pontos irányát; nálunk ilyesmiről alig beszélhetünk, legfeljebb néhány nagyobb, népesebb település szolgálhatott a részletekben irányítóul, de ilyen nagyobb falu is sok volt s hogy melyikük kapott vasutat, az részben a véletlenen, részben azon múlt, hogy melyik ismerte fel annak a nagy jelentőségét. Végzetes hiba volt, hogy a szarvasiak 1856-ban nem fogadták el a Szolnok–Aradi fővonal építőinek ajánlatát. A fővonalat Szarvas helyett Mezőtúron át építették meg s Szarvas mai szárnyvonalát 22 évvel később kapta. Nem is a fővonal maga jelentett sokat, hanem a vasúthálózat további fejlődése, amely a fővonalhoz igazodott. A mellékvonalak – rendszerint több is – a fővonal mellett fekvő nagyobb helységeknek futottak össze csomópontokká mind a fővonalak, a legelőször kiépült vonalak népes helységei lettek. Mezőtúr, Békéscsaba a Budapest–Szolnok–Aradi, Orosháza a Nagyvárad–Fiumei fővonal mentén, azelőtt is nagynépességű helyek, ma a környék vasúti hálózatának csomópontjai.

A mezőgazdaság terményei és terményfölöslegei kisebb vagy nagyobb faluban ugyanazok egész tájunkon. A nagyobb falvak azonban nagyobb mennyiséget produkálnak, s így az ipari feldolgozás is nagyobb mértékű lehetett. A népesebb hely nagyobb ipari üzei – főleg malmi – tökéletesebb, olcsóbb munkára rendezkedhetnek be, s részben a környék kisebb falvainak a nyersanyagát is magukhoz vonzzák. A falusi malom még a helyi termés feldolgozásában is bizonyos fokig háttérbe szorul. A vasúti csomópontok ipari üzeinek helyzete még kedvezőbb. Ezek a csomópontok környékünkön már azelőtt is népes helyek voltak. A nagy népesség nagy termelését feldolgozó nagy malmok még nagyobbak lehetnek, mert négy-öt-hat irányból is könnyűszerrel, vasúton gyűjthetik be a gabonát. Nyersanyaggyűjtő területük minden irányban messze kiterjed, azoknak a népes helyeknek a rovására, amelyek nem vasúti csomópontok és így gyűjtőterületük megcsökken. A csomópontok nagyra nőtt környékének terméséből a helyi malmok már csak éppen annyit dolgoznak fel, amennyi a helyi szükségletre kell, a gabonafelesleg mind a centrumokba vándorol, ahol nagyobb részt liszté őrlik, egy részét azonban a főváros még nagyobb üzei őrletlen állapotban vonzzák magukhoz. Nagy környék gabona és lisztexportját mégis a vasúthálózat csomópontjaivá vált népes helységek bonyolítják le. A gabonakereskedelem és malomipar a kezdődő városiasodás legfőbb tényezője a mi vidékünkön s ha nagyobb környék kapcsolódik egy-egy centrumhoz – mint pl. Békéscsaba esetében – egyéb iparágak, még olyanok is, amelyeknek nyersanyagot kell importálniuk, elérhetik a gyárszerű termelés fokát is, mert a nagy környék nagy fogyasztóközönséget biztosít.

Szarvas környékén Szentes, Orosháza, Békéscsaba s bizonyos mértékben Mezőtúr is ilyen kisebb-nagyobb népességű, kisebb-nagyobb gazdasági szférájú csomópont. Falu ezen az egész területen belül nincs sok, tehát nem nehéz kijelölnünk, melyek azok a települések, amelyek az említett csomópontok vonzása ellenére is Szarvas körzetébe tartoznak: Békésszentandrás feltétlenül, Kondoros – bár távolsága Békéscsabától ugyanakkora, mint Szarvastól – vasútvonala mégis idekapcsolja, Öcsöd elsősorban szintén idetartozik s részben Mesterszállás is, bár ez utóbbi részben Mezőtúr vonzó körébe esik. Mint látni fogjuk, még ezen a kis körzeten belül is csak igen csekély mértékben domborodik ki Szarvas városi jellege. Aránylag mindegyik falu elég népes; a nagy termelésből a helyi szükségletet megőrlik a helyi malmok, a gabonafelesleg nagyobb részt Szarvasra kerül. A szarvasi malmok nem bírják a versenyt a csabai, orosházi nagy üzemekkel, szintén csak a helyi szükségletet őrlik meg; a helyi és a környék falvaiból származó gabonafelesleget nyersen exportálja

főleg a fővárosba a szarvasi gabonakereskedelem. A téglagyártás ezzel szemben kizárólag helyi nyersanyagokat használ (agyg) s a környék falvaiba is exportálja termékeit.

A kisipar helyzete lényegében hasonló ezekhez. A környék falvaiban ugyanolyan ipari feltételeket találunk, mint Szarvason. Egy a különbség: ott kisebb, itt nagyobb a népesség. A nagyobb népesség igényei mennyiségileg nagyobbak, ezeknek az igényeknek a kielégítésével nagyobb számú iparosnépesség foglalkozik, tehát nagyobb munkamegosztás lehetséges minőségileg is, sokkal többféle iparág virágozhatik. Ezért a környezet kisebb lélekszámú falvainak lakossága bizonyos iparcikkszükségleteit csak itt elégíthetik ki. Mindezt szóról-szóra elmondhatjuk a kiskereskedelemről is.

Az a környék azonban, amelynek Szarvas kisebb mértékben ipari és kereskedelmi centruma, csak igen kis terjedelmű, s így Szarvason a kultúratermelés nagysága, az ebből élő lakosság száma alig lépheti át azokat a határokat, amelyeket a helyi szükségletek kívánnak meg. Más szóval ezt azt jelenti, hogy ha a lakosság száma egyéb tényezők hatására megnövekedik, vele egyenes arányban nő a kultúratermelő népesség száma is, ez a szám mindig csak kevésbé nagyobb, mint amennyi a helyi szükségletek kielégítésére szükséges, a kultúratermelő népesség azonban az egész népességnek mindig ugyanakkora százaléka marad, mert a helyi szükségletek a népességgel nőnek egyenes arányban, a környezet pedig nem terjeszkedhetik, a kijelölt szűk határon túl a szarvasi kultúratermelés versenyképtelen. A kultúratermelő népesség arányszáma tehát meg nem nőhet, a lakosság a mainál nagyobb mértékben át nem térhet a kultúratermelésre, vagyis – megfordítva azt, amit az előbb mondtunk – a kultúratermelés nem lehet alapja a szaporodó népesség elhelyezkedésének. Hogy a más okokból szaporodó népesség csak a százalékos arányának megfelelő mértékben növeli a városi népelemet és nem a városiasodás növeli a népességet, azt statisztikával tudjuk igazolni. 1869-ben a 22 000 főnyi lakosság 24,5%-a volt kultúratermelő. A vasút kiépítése után ez az arányszám erősen megnő. Ennek okait már ismerjük. Azóta azonban a százalékszám semmi változást nem mutat. 1900-ban a 25 773 lakosból 9071 volt a kultúratermelő, vagyis 35,2%, 1910-ben 34,4%, 1920-ban 34,5%. Ellenben annál érdekesebb lenne azt az átalakulást megvizsgálnunk, amelyet a tanyavilág kifejlődése okozott. A faluból az őstermelő lakosság nagy része végleg kiköltözött a tanyára, a belterületen tehát a kultúratermelő népesség arányszáma megnőtt. Valóságos munkamegosztásról, differenciálódásról beszélhetünk itt. A város és környezetének egymáshoz való viszonyát vizsgálva, a tanyavilágot helyesebb is lenne a környezethez számítani. Ilyen módon sokkal igazabb, a valóságnak jobban megfelelő képet kapnánk a legtöbb nagyobb alföldi település városias jellegéről. Adatok híján – sajnos – a fejlődést nem követhetjük, csupán a legutóbbi népszámlálás (1920) alapján számíthatjuk ki a következő eléggé jellemző számadatokat:

Szarvas egész területének népessége	= 25 224
ebből őstermelő	= 16 527, tehát 65,5%
kultúratermelő	= 8 697, tehát 34,5%
A belső terület (város) egész lakossága	= 13 047
ebből őstermelő	= 5 309, tehát 40,7%
kultúratermelő	= 7 738, tehát 59,3%
A külső terület (tanyavilág) egész lakossága	= 12 177
ebből őstermelő	= 11 218, tehát 92,1%
kultúratermelő	= 959, tehát 7,9%

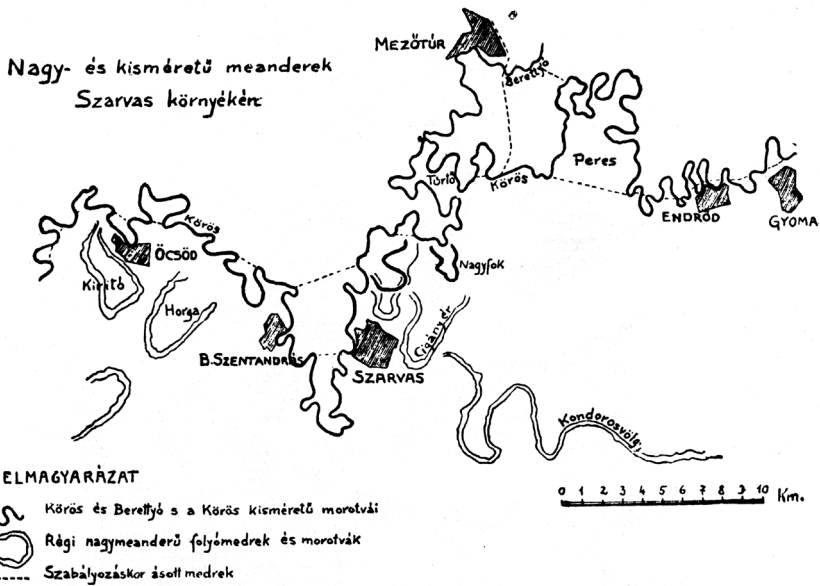
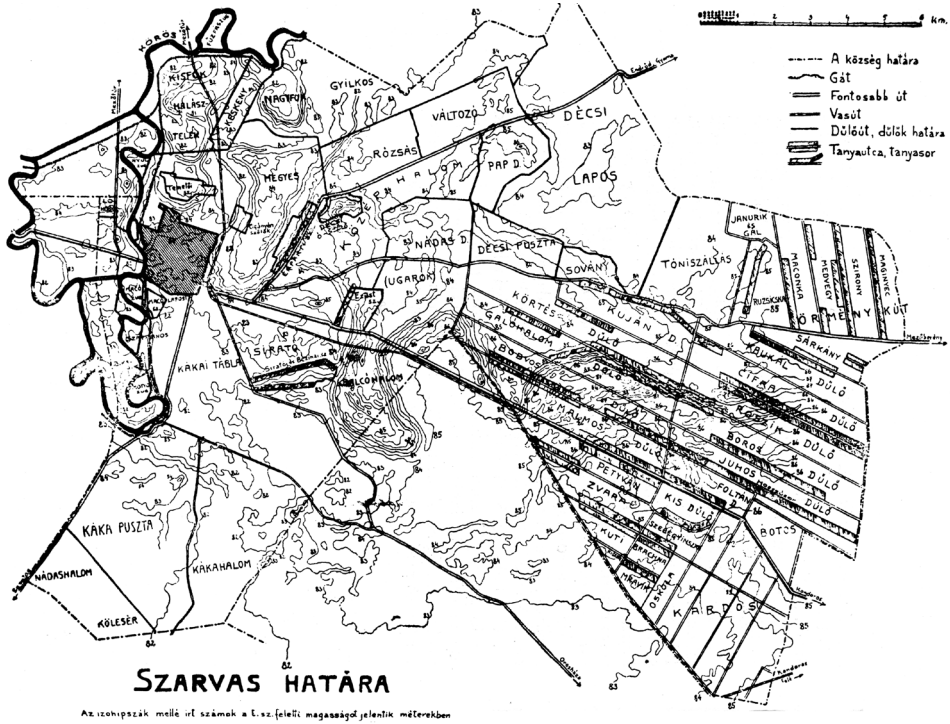
A belsőterület és a határ úgy áll egymással szemben, mint a városi centrum és a falusi környék. Az egész község területéről a városi népelem a belső területekre koncentrálódott. Ennek a belső területnek tehát városiasabb jellege van annál, mint amilyennek elképzelők, ha csak a község egész területén vizsgálónók a városi népelem arányszámát.

Ez a városias jelleg Szarvas képén is mutatkozik, az építkezés jellege lassú átalakulást mutat. A lakosság nagy százalékának, ha nem is az egész 59,3%-nak, egészen más lakásigényei vannak, mint a földmívelő népességnek. A gazdasági épületek, nagy udvarok céltalanná válnak s a telkek zártabbak lesznek, a házak szorosabban csatlakoznak egymáshoz. Nem szabad azonban azt hinnünk, hogy a lakosságnak ez az 59,3%-a városi jellegű házban lakik, hogy a házak ilyen nagy százaléka ma már udvar, istálló stb. nélküli és szorosan hozzáépült a szomszédos házakhoz. Először is a kultúratermelő népesség nagy részének még ma is elég jelentős mellékfoglalkozása az őstermelés (kisebb szántóföld, szőlős, veteményes, gyümölcsöskert stb.). Az új házak természetesen már a célnak megfelelő beosztással épülnek, de a település képének átalakulása ilyen módon nagyon lassú. Ugyanilyen lassan változik meg a ház építőanyaga is. A miliőtől való függetlenedés messze tájak építkezésének uniformizálódását jelenti, nálunk azonban egyelőre inkább a lehető legnagyobb tarkaságot teremtette. A házak berendezése, beosztása, anyaga, külső képe tekintetében a legnagyobb tarkaságot találjuk ma Szarvason. A városban lakó földműves kétféle beosztású háztípusa, az összeépített és a külön melléképületű, az átalakított parasztház – amelynek melléképületeiből is lakás lett – a kisudvarú, s a szomszéd házakkal összefüggő sort alkotó városi ház egymás mellett fordulnak elő. A tömeglakás, a városiasodásnak ez a külső jele ma még hiányzik, a kisudvarú, s az utca felé összefüggő házsorot mutató zárt telektömbök képviselik ma ebben az irányban a fejlettebb stádiumot. A népesség városias összetömörülése még az emeletes lakóház típusáig nem jutott el (a néhány emeletes ház majdnem kizárólag középület). A házfal és a tető építőanyaga tekintetében még tarkább a helyzet. A sár- vagy vályogfalu, nádfedelű ház csaknem kizárólagos uralmát a vasút megépítése szüntette meg. Ma bőven találunk mindenféle anyagból épített, s zsinddal, cseréppel, palával stb. fedett házat, de a régi építőanyagok sem szorultak még ki.

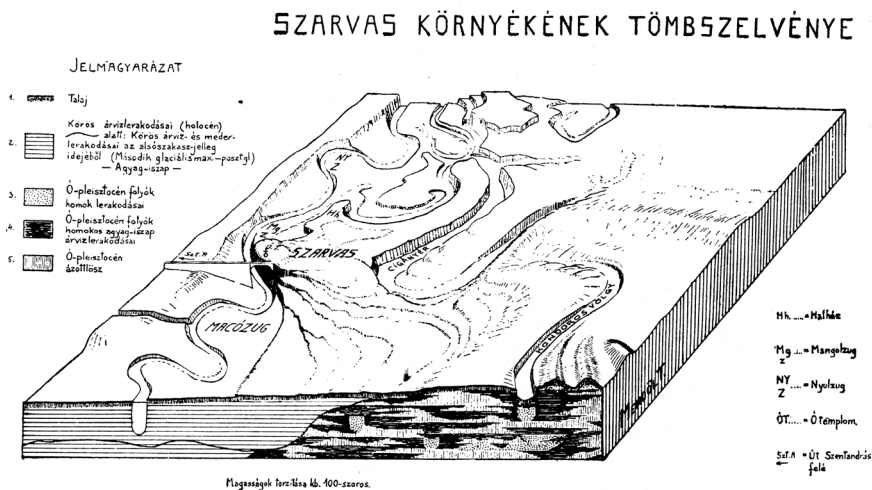
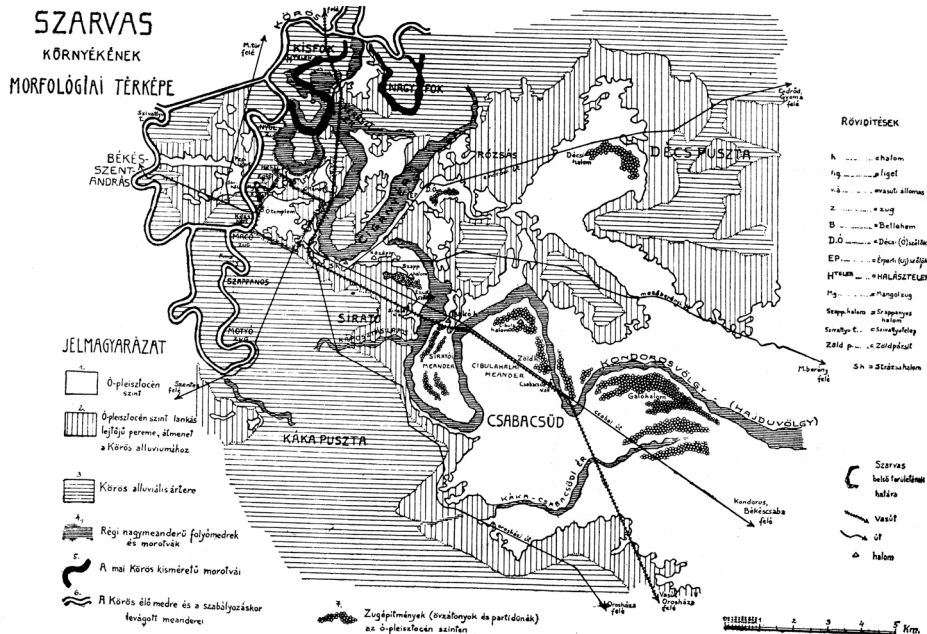
A városias foglalkozású lakosság, s vele együtt a városias jellegű építkezés, a zárt telektömbök összeépült házsorai a belterületnek is főleg egy bizonyos részére tömörültek. Az ó-templom környékén, az árvízmentes szint legmagasabb részén helyezkedtek el az 1722-ben alapított Szarvas első házcsoportjai. Amint a falu nőtt, ez a rész maradt a fejlődés centruma: itt volt a templom, iskola, községháza, stb. csupán később, amikor a település kelet felé is erősen terjeszkedett, tolódott el ez a centrum is kelet felé, főleg az Öcsöd–Békésszentandrás felől a szarvasi réven át Csaba felé vezető útvonalhoz igazodva. Ez az útvonal köti össze ma is Szarvas piacterét egyik irányba Öcsöddel, Mesterszállással, Szentendrással, másik irányban Szarvas tanyavilágának legjelentősebb részével, az ó-pleisztocén szint tanyautcaival és Kondorossal s ennek az útvonalnak főleg az ó-templom-piactér közötti szakasza s annak környéke csoportosította maga köré a kultúratermelő népességet. Ami ipar, kereskedelem, kulturális intézmény csak van Szarvason, az szinte kivétel nélkül ide koncentrálódott. A település képe is itt a legvárosiasabb. A zárt telektömbök szorosan egymás mellé sorakozó házai közt találjuk Szarvas üzleteinek legnagyobb százalékát, szállóit, vendéglőit, a finomabb szükségleteket kielégítő kisipar műhelyeit, iskoláit (gimnázium, polgári leányiskola, tanítóképző) a különböző hatóságok,

a közigazgatás stb. székhelyeül szolgáló középületeit (községháza, járásbíróház, posta stb.). A kultúratermelés legkülönbözőbb ágaiból élő lakosságnak magának is legnagyobb része itt lakik. Településünknek ez az egészen városias jellegű része egyre jobban illeszkedik keleti irányba, a vasútállomás felé. Amint azonban észak, vagy dél felé távolodunk, ez a városias jelleg rohamosan megszűnik, úgyhogy Szarvas belterületének hatalmas kiterjedésű részein csaknem kizárólag falus jellegű lakosság lakik. Elszórt szatócsüzletek, iskolák, néhány kisiparos képviselik a kultúratermelést éppen úgy, mint a határ távolabbi részein. Az egykori szőlőskertek (Új-szőlő, Ezüstszőlő stb.) kilométeres tanyasorai ma már inkább falusi, mint tanyai életet élnek, az egymás közelében élő 700–800 lakos szükségletei ma már néhány kisiparost (csizmadia, kovács stb.) szatócsot stb. el tudnak tartani. Hasonló a helyzet az ó-pleisztocén szint távoli tanyautcaiban is.

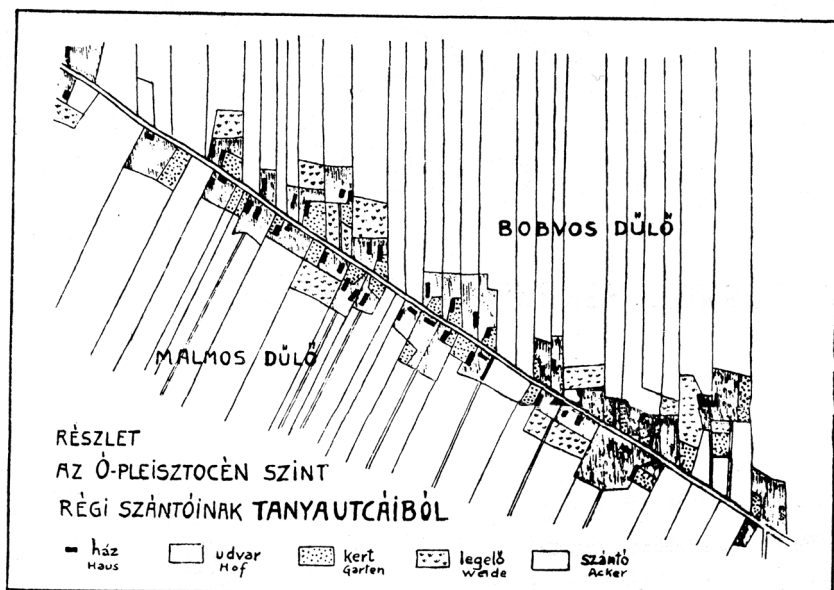
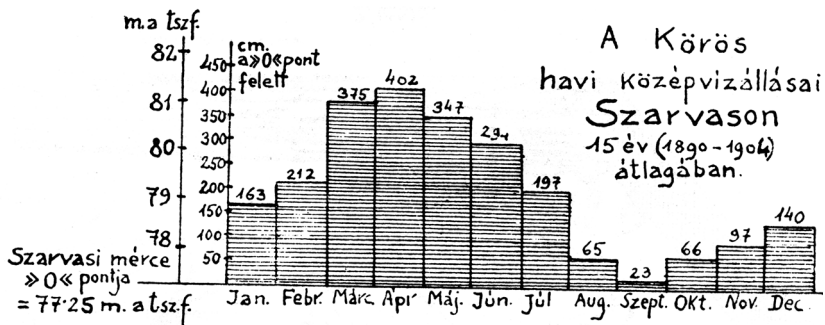
Kedves köteletségemnek teszek eleget, amikor mindazoknak, akik munkámat előmozdították, ezen a helyen is hálás köszönetet mondok. Biki Nagy Imre, dr. Dérczy Ferenc és Kresnyák Mihály jegyző urak Szarvas község irattárát és a községi telekkönyveket, Ribárszky Pál főmérnök úr a Körös–Tisza–Maros ármentesítő társaság szarvasi szakaszmérnökségén található adatokat, dr. Neumann Jenő gimn. tanár úr a szarvasi gimn. könyvtárát, néh. Plenczer Lajos gimn. tanár úr pedig meteorológiai feljegyzéseit voltak szívesek rendelkezésemre bocsátani. Az anyag feldolgozását részben a budapesti tudományegyetem földrajzi intézetében végeztem, amiért az Intézetnek, elsősorban dr. Cholnoky Jenő professzor úr ömértóságának és dr. Mihalik László tanársegéd úrnak tartozom köszönettel, részben a debreceni egyetem földrajzi intézetében. Munkám kiadását a Debreceni Tisza István Társaság Honismertető Bizottságának és annak elnöke: dr. Milleker Rezső professzor úr ömértósága iránt kötelez nagy hálára.

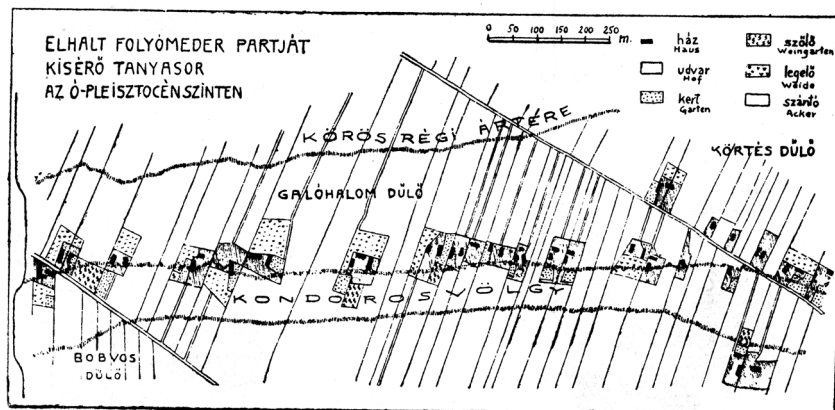
1. tábla.

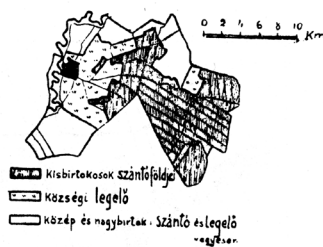
2. tábla,

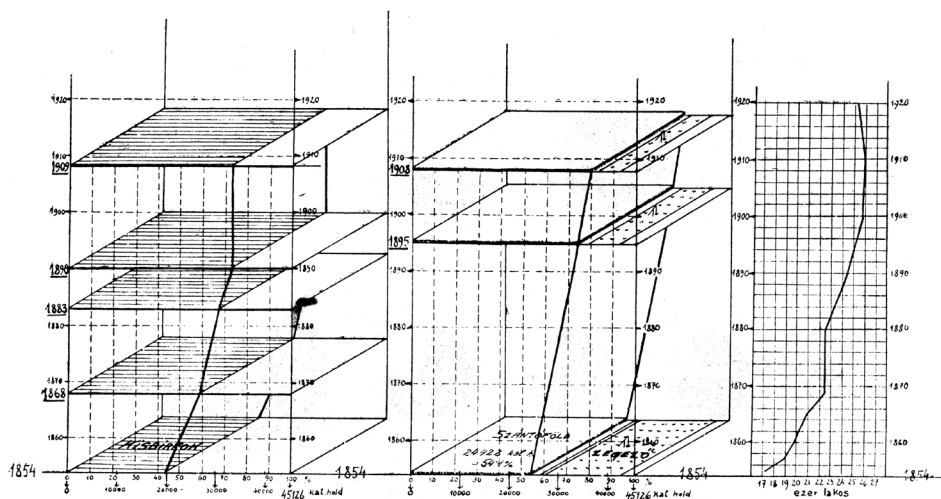
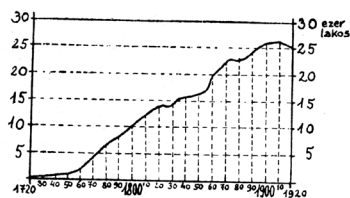
0 50 100 150 200 250 300 350 400 450 500 méter

A határ kihasználása 1854-ben

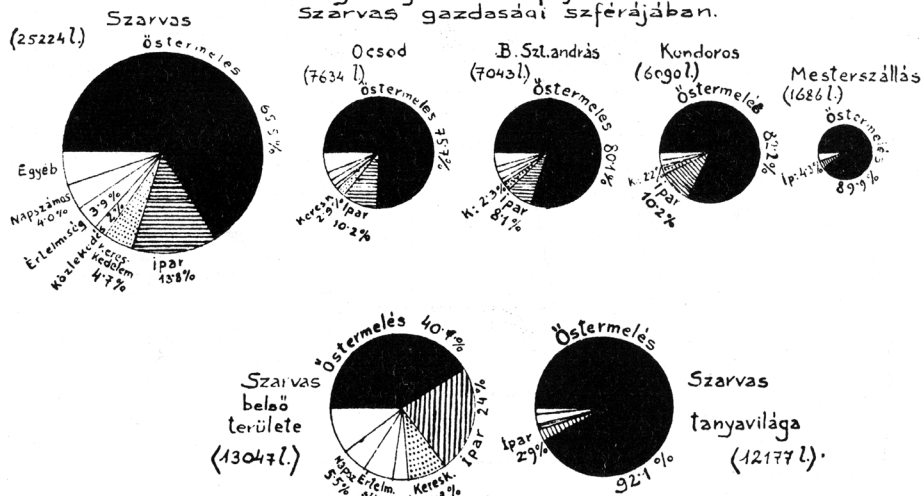
A lakosság száma 1720-tól.

A kisbirtok, a szántó föld és a lakosság számának gyarapodása 1854-1920 között

4. tábla.

A lakosság megoszlása foglalkozás szerint Szarvas gazdasági szférájában.

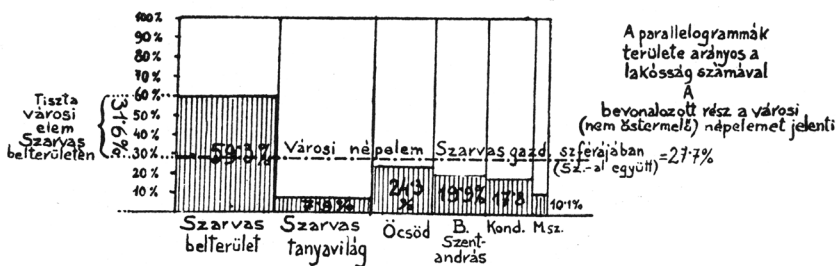

Az 1920. évi népszáml.
adatai alapján.

A körök területe arányos
a lakosság számával.

Szarvas városjellege

A városi népelem százalékszámát
a Szarvas gazdasági szférájához
tartozó községekben és a Tiszta
városi elem

5. tábla.

VIDÉKI HELYZETKÉPEK NAPJAINKBÓL

RÉDE ÉS FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE¹

Réde, környéke és ezek néhány hatása

Réde nagytájainkat tekintve a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység találkozásának észak-keleti szegletében helyezkedik el. Kistájak szerint a Bakonyalján, 180–190 m-es tengerszint feletti magasságon ül, amelyet déli irányban az Északi-Bakony; nyugati és keleti irányban a Sokoró és a Bársonyos lankái ölelnek át. Északra a Győri- és a Komáromi-medence síkja tágítja a horizontot. Vízfolyása a – Magas-Bakonyban festői szépségű völgyeiről ismert – Cuha-Bakony-ér, amely Gönyűnél adja vizét a Dunának.

E természetföldrajzi helyzetből inkább egy környezetétől valamilyen mértékig elzárt település képe villan elénk. Kétségtelen, hogy Réde térkapcsolati adottságai természetföldrajzi szempontból nem oly nyitottak, mint pl. egy nagykunsági településé, de a Sokorói-Bakony-ér és a mellékvízei által vájt völgyek megkönnyítették a Komárom-Kisbér-Székesfehérvár, illetve a Tatabánya-Kisbér-Pápa; a Cuha-völgye pedig a Győr-Veszprém vasútvonal megépítését. (Rédét a vasútvonal elkerüli, legközelebb Bakonybákon – 5 km-re – van vasútállomás). Ennek szerepe korábban nagyobb volt, míg napjainkban a sűrűbb közúthálózat nyit kapukat Réde szűkebb és tágabb környezetére.

Réde közigazgatási határain belül lévő 4589 hektárnyi terület termőföldjeinek természetes termőképessége a falu népét kiemelkedő terméseredményekkel nem jutalmazza. A jellemzően barna erdőtalajok különböző altípusai (pl. homok- és agyagbemosódásos barna erdei talajok) a mélyebb térszínek öntéstalajai mindig is gondos művelést, sok ráfordítást igényeltek a sokáig döntően földművelésből élő lakosságtól.

Az említettek sugallhatják-e azt a következtetést, hogy a földrajzi helyzetből, az adottságokból egy erőforrás-hiányos, befelé fordulásra kényszerült településként jellemezzük Rédét? Azt hiszem ezt határozottan nem állíthatjuk. A szűkebb környezetet elemezve nem kerülhetjük meg azt a tényt, hogy az eltérő adottságokkal rendelkező térségek – Bakony-Kisalföld – határzónáiban mindig is hatottak az ezekből adódó munkamegosztási lehetőségek, amelyek a gazdasági tevékenységre gyakoroltak ösztönző, szerkezetformáló hatásokat. A különböző szintű – pl. igazgatási, oktatási, egészségügyi stb. – szolgáltatásokat pedig egy 40–50 km-en belüli városgyűrű – Győr, Pápa, Zirc, Mór, Oroszlány, Tatabánya, Tata, Komárom – biztosította, de mindenekelőtt a középfokú funkciók tekintetében szomszédságban lévő Kisbér. Bizonyos, hogy a Veszprémben lévő római katolikus és refor-

¹ In.: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század*. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére (szerk.: Gergely Jenő – Dobszay Tamás – Csapó Csaba – Zeidler Miklós). ELTE BTK. Budapest, 2000, 413–423. o. A középkorban – hosszú időn át – a geográfusok és kartográfusok úgy mutatták be a világot, hogy annak középpontjában Jeruzsálem állt. Nem szándékozunk Rédét sem a világ, sem Magyarország központi településévé tenni, de Rédéből indulva szűkebb és tágabb környezetéről szeretnénk rövid áttekintést adni, ajánlván írásunkat Pölöskei Ferenc professzor úrnak, akinek életpályája Rédéről indult.

mátus egyházi központok, a Pápai Református Kollégium, levéltár és múzeum, valamint a közeli katolikus Pannonhalmi és Zirci egyházi intézmények – már földrajzi közelségük okán is – hatottak az itt élők értékrendjének formálódására, kulturális kisugárzásuk sok embert érinthettek meg. Csak e néhány fontosabb tény is jelzi: aki Réde mikrotérségében élt – és igényei ösztönözték, lehetőségei pedig megengedték – viszonylag könnyen átléphetett egy rurális térből már a közelben is meglévő urbánus terekbe. Ezzel az adottsággal pedig Rédéhez hasonló települések sokasága nem rendelkezett.

Réde, a település

Réde régmúltjáról tudjuk, hogy már a tatárjárás előtt létezett. Egy 1234-ben keletkezett oklevél „Ráda”-ként említi, de egy ugyancsak levéltári forrás 1323-ban már a mai nevén nevezi. Réde többször váltott tulajdonost, így a 14. század végén a Garaiaké, a 15. században a Szapolyaiaké, a 17. században pedig az Esterházyaké lett. A cseszneki várból 1780-ban költöztek be a Rédére épített kastélyba az Esterházyak, amely stabilizálta és hátterezte is a település későbbi fejlődését. Azonban nemcsak a település hűbéri viszonyai változtak. A közigazgatási szempontból Veszprém megyéhez tartozó Réde az 1950-ben érvénybe lépett közigazgatási beosztás szerint átkerült a mai Komárom-Esztergom megyébe. A közigazgatási centralizációs törekvések sem kerülték el a települést, 1977-től közös tanácsú községként Bakonyszombathelyhez tartozott 1989-ig, az önálló helyi önkormányzat újjászervezéséig.

A II. József uralkodása idején megejtett népszámláláskor Rédén 154 házat írtak össze, amely mértéktartó növekedést jelezve az 1. világháborúig 191-re gyarapodott. Gyorsabb növekedést a 2. világháború után regisztrálhatunk, amelynek eredménye az 1990-es census idején nyilvántartott 519 lakóház (554 db lakással). Mint később látni fogjuk, ez első sorban nem a népesség számának növekedésével, hanem az életkörülmények javulásával függ össze.

Réde lakásállományának korösszetétele érdekes képet mutat. Míg a 20. század előtt épült 52 db; 1900–1959 között 235 db; majd dekádonként csökkenő ütemben 1960–1989 között 267 db. Vagyis a település lakásállománya viszonylag új, a megújulás csökkenő üteme azonban már jelzi, hogy a helyi közösség szülőfalujához kötődő szálai lazulnak, illetve a demográfiai mutatók romlanak.

A lakásállomány minőségi mutatóját az 1. táblázatban foglaltam össze. Ezek és más jellemzők alapján Réde lakásellátottságának mutatói Komárom-Esztergom megye középértékeit tükrözik, de több tekintetben jobbak az országos átlagértéknél.

1. táblázat
A lakásállomány minőségi mutatói, 1990

Lakások száma	Szobaszám			Felszereltség		100 lakott lakásra jutó	
	1	2	3 és több	Főzőhelység	Fürdőszoba, mosdófülke	Szobaszám	Lakószám
552	82	223	249	585	388	246	119

Szerkesztette: Perczel Gy.

A település alapfokú ellátásával összefüggő infrastrukturális háttér is jelentősen átalakult. A tágabb környezetbe illeszkedést biztosító közlekedési infrastruktúra helyzetét már érintettem. Az életkörülményeket közvetlenül befolyásoló műszaki infrastruktúra elemei közül a közüemi vízellátást (bekapcsolt a lakásállomány 98%-a), a vezetékes gázellátást (bekapcsolt a lakásállomány fele), a távközlési adottságokat (bekapcsolt a lakások közel 50%-a) emelem ki. Korunk fontos tényezője az is, hogy a lakások 1/3-a csatlakozik a kábeltelevíziós hálózathoz, amely potenciálisan magába hordozza a számítógépes világhálózat tömeges elérhetőségének lehetőségét is.

A település ellátó-szolgáltató funkcióit tekintve kiemelkedő az oktatás. A 9 tantermes általános iskola a helyben igénybe vehető képzés alapintézménye, amely jelentős múltra tekint vissza. A 18. század második felében Rédének református és katolikus rektora is volt, amely működő iskolára utal. A községi óvoda közel félszáz gyermeket fogad be. A település egészségügyi alapellátása is megfelelő; családi orvos és védőnő működik a faluban, fogorvosi ellátás ugyancsak helyben vehető igénybe.

A kulturális szolgáltatások alapintézménye a több ezer kötetes könyvtár, illetve a település művelődési háza. A közép- és felsőfokú ellátást az oktatási, az egészségügyi és a kulturális szolgáltatások tekintetében a viszonylag közeli városgyűrű biztosítja.

Réde demográfiai és foglalkoztatottsági jellemzői

A település népességének száma 1870-ben (az első census alapján) 1446 fő volt, amely az 1. és a 2. világháború dekádjának átmeneti csökkenése mellett lassan emelkedett (1960-ban 1838 fő), majd 1970-től monoton csökkentő tendenciát mutat. 1990-ben a lakónépesség 1573 főt tett ki. Komárom-Esztergom megye közigazgatási területén a 63 falusi település közül 16-nak volt nagyobb a népességszáma Rédénél; 1990-ben viszont már e mutató tekintetében 24 település előzte meg.

A népmozgalmi mutatók közül kiemelkedő, hogy az 1970-es évtizedben még mutatózó 57 fős természetes szaporodást a negatív vándorlási egyenleg tényleges fogyássá apasztotta. Az 1980-as évtizedben pedig a születések számának erős csökkenése, valamint a mortalitási mutató növekedése miatt 23 fő természetes fogyás regisztrálható. (A vándorlási különbözet 7 fős fogyást jelentett mindössze.)

A népesség összetételére vonatkozóan néhány fontosabb információt a 2. táblázatban foglaltam össze.

2. táblázat
A népesség összetétele, 1990

Lakosok száma	Megoszlás nemek szerint			Életkor				Iskolai végzettség*		
	Férfi	Nő	Ezer férfira jutó nő	0–14 év	15–59 év	60–85 év	85+ év	Általános	Közép-fokú	Felső-fokú
1573	764	809	1059	331	908	319	15	546	359	39

Szerkesztette: Perczel Gy.

* A 7 évesnél idősebb népesség körében.

Az adatokhoz e helyen csak a következőket kívánom hozzátenni:

- Az ezer férfira jutó nők az országos értéknél (1081) Rédén kisebb, a megyei mutatónál (1037) nagyobb. Korcsoportos bontásban azonban a 60 éves és annál idősebb népesség körében ez a mutató Rédén 1511, amely lényegesen meghaladja a megyei (1430) és az országos (1489) értéket.
- A népesség korcsoportok szerinti megoszlását tekintve kiemelkedő, hogy Rédén is az országos tendenciával egyező előregedő helyi társadalom tényét kell regisztrálni, amely kedvezőtlen népesedési tendenciát vetít előre.
- Az iskolai végzettség egyre fontosabb tényezővé válik, hiszen a gyakran és gyorsan változó munkaerőpiacon kínálati oldalán állók közül a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezőknek nagyobbak az esélyei. A kétségtelen fejlődés ellenére Rédén 14 fő egy osztályt sem végzett, 480 főnek pedig nem volt (befejezett) általános iskolai végzettsége. A középfokú végzettségűek közül a szakmunkásképző és szakiskolai végzettséggel rendelkezők száma a nagyobb (240 fő), a felsőfokú végzettségűek száma pedig 39 főre emelkedett.

A foglalkoztatottsági viszonyok az 1990-es évtizedben alaposan megváltoztak. Jelentősen csökkent a foglalkoztatottak száma, megjelent a munkanélküliség (1996-ban 75 fő). A helyben foglalkoztatottak aránya 1990-ben alig haladta meg az 50%-ot, 300 fő napi ingázóként vállalt munkát. A férfi munkavállalók többsége a mezőgazdaságban, a női munkavállalók többsége az iparban és a szolgáltató szférában dolgozik. A megváltozott körülmények között a közszolgálati munkáltatók mellett, a vállalkozásoknak van döntő szerepük a foglalkoztatásban.

Réde a régióban, a megyében, a kistérségben

A földrajzi tér különböző egységei szerves fejlődési folyamat keretei között egyre intenzívebb kapcsolatokba lépnek szűkebb, illetve tágabb környezetükkel. Ezt a folyamatot a gazdasági oldaláról az árutermelés komparatív előnyeinek kihasználásából adódó területi munkamegosztás fejlődése ösztönzi, másrészt a közép- és felső szintű szolgáltatások igénybevételére épülő térkapcsolatok bővítik. Ezek a folyamatok a rurális terekben is érvényesülnek, bár az intenzitásuk többnyire kisebb, és a formálódásuk időigényesebb. Mindez nem változtat a megmásíthatatlan tényeken: kialakulnak dinamikusán fejlődő, stagnáló vagy leszakadó téregységek, és e téregységeken belül is polarizálódnak az egyes települések, településcsoportok.

Az egyes térségek, települések helyzetének, szakmai megítélése egy adott időkereszmetszetre statikus képet vetít elénk, ugyanakkor a fentebb leírt folyamatok dinamikusak és előjelük, intenzitásuk, várható hatásai is variábilisak. Az elmúlt évtizedek terület- és településfejlesztési tapasztalatai arra utalnak, hogy a szűkebb és a tágabb környezet dinamizáló, stagnálást vagy leszakadást befolyásoló képessége növekszik. Ez a tendencia nyilvánul meg az Európai Unióban, illetve a társult országok gyakorlatában, amikor az EU struktúrális, valamint kohéziós politikáját megvalósítják, és eszközrendszerét működtetik.

E rövid és a részleteket nélkülöző gondolatok után áttekintjük, hogy mit is tartalmaznak a címben jelzett fogalmak az Európai Unióban folytatott gyakorlat figyelembevételével. A társadalmilag el nem fogadható területi fejlettségbeli különbségek mérséklése,

a válság sújtotta térségek problémáinak kezelése, a dinamikus fejlődés fenntartása, vagy épp' a felzárkózás esélyeinek megalapozása szükségszerűen egy differenciált térbeli struktúra kialakulását igényli, amely tükrözi a társadalmi-gazdasági folyamatok által kialakított helyzeteket. Az EU egy ötfokozatú hierarchikus területi rendszert konstruált, amely a Nomenclature de Unités Territoriales Statistiques nevet kapta (a hazai szakirodalomban leggyakrabban NUTS szinteknek nevezik). A NUTS 1 szint hazánkban (Írországhoz, Luxemburghoz, Dániához hasonlóan) az egész ország. A 2. szintet a régiók; a 3-dikat a megyék; a 4-diket a kistérségek, az 5. szintet pedig a települések jelentik². Az EU-kompatibilis besorolás körül jelenleg is élénk viták folynak hazánkban, amely részleteiről e helyen nem célszerű írni, de annyit meg kell jegyezni, hogy a 2. és 3. szint tartalmáról folynak. A kormányzat jelenleg hét régiót tekint a területfejlesztési és az ezzel összefüggő EU-csatlakozási munkálatok alapjának. Ez a NUTS 2. szint kiemelkedően a legfontosabb, hiszen az EU követelmények szerint ki kell elégítenie a stabilitás, valamint az ország ismétlésmentes lefedésének követelményét. Adatbázisával kell feltölteni az EUROSTAT „régió-adatbázisát”. A csatlakozni kívánó országok – leegyszerűsítve – a régiók fejlettségi szintjeinek figyelembevételével részesülhetnek az EU strukturális és kohéziós alapjaiból. Ez a tény önmagában elegendő a viták magyarázataként.

Még egy területi beosztással összefüggő fogalmat célszerű tisztázni, a kistérséget. Ezt olyan földrajzilag is összefüggő települések együttese, amely valós munka-, lakóhelyi-, közlekedési, közép fokú ellátási kapcsolatokra épül. Centrumtelepülései (vonzásközpontjai) a városok, de vannak kistérségek, ahol a községi jogállású települések a vonzáscentrumok. Magyarországon jelenleg 150 kistérséget tekintenek a terület és településfejlesztési munka alapjául.³

Az eddigiek szerint Réde EU-kompatibilis területi besorolása a következő: NUTS 5. szint Réde; 4. szint: kistérség; 3. szint: Komárom-Esztergom megye; 2. szint: Közép-dunántúli régió (Fejér, Komárom-Esztergom és Veszprém megye); 1. szint: Magyarország.

Közép-dunántúli régió

Nézzük, hogy néhány fontosabb jellemző tekintetében Rédének milyenek a regionális pozíciói (3. táblázat).

Az eléggé önkényesen összeválogatott információk elsősorban a jelent és a jövőt megalapozó gazdasági pozíciót segítik megrajzolni. A régió foglalkoztatottsági helyzete, a külföldi vállalkozások befektetett tőkéje és a növekedést/fejlődést biztosító beruházások tekintetében jobb a régiók többségénél. Az is jellemző, hogy a térség ipari jellege domináns, amely az ipar export térségi allokációjában mutat kiemelkedő értéket. Ugyanakkor alulreprezentált a szellemi innovációs háttér, amely hosszabb távon fékező tényezővé válhat. Említést érdemel az is, hogy az előállított GDP tekintetében – a terület- és népességarányokat szem előtt tartva – stabilan a 3. helyen áll. (Meg kell jegyezni, hogy a Közép-magyarországi régió – Budapest és Pest megye – nélkül a legtöbb mutató tekintetében a Nyugat-magyarországi régió után a Közép-dunántúli a 2. helyen áll (1. térkép).

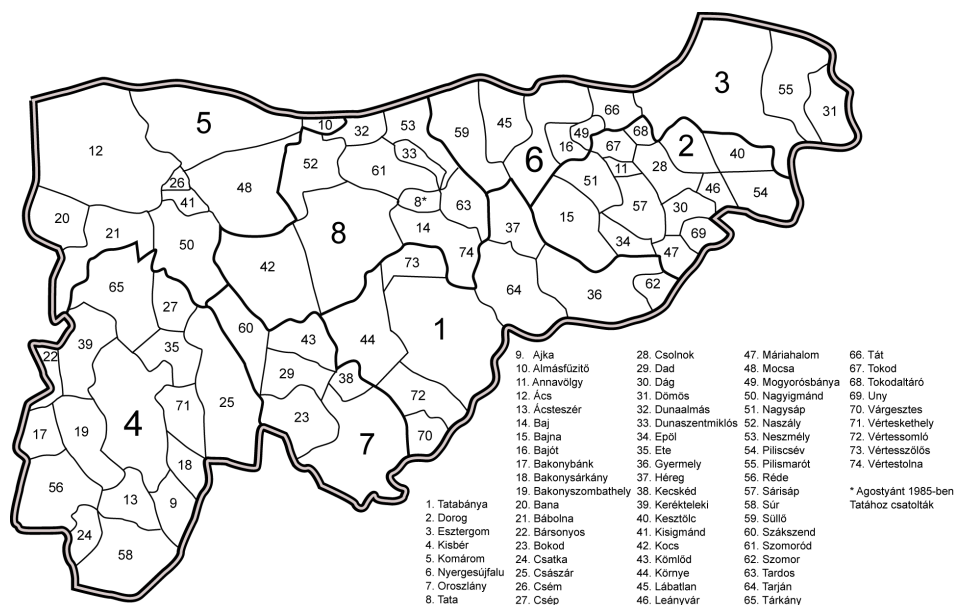
² 2003-ben a NUTS rendszert átdolgozták, így a NUTS 4 és NUTS 5 szint helyett ma már a LAU 1 és LAU 2 (Local Administrative Units) kifejezés használatos (a szerk.).

³ Időközben többször is változott a számuk és jelenleg 174 kistérség van az országban (a szerk.).

Szerkesztette: Perczel Gy.

1. térkép: Az egy lakosra jutó bruttó hazai össztermék (GDP) ezer Ft-ban, 1997

Szerkesztette: Perczel Gy.

2. térkép: Komárom-Esztergom megye kistérségei

3. táblázat
Néhány fontosabb adat Magyarország régióról, 1997

Megnevezés	Közép-Magyarország	Közép-Dunántúl	Nyugat-Dunántúl	Dél-Dunántúl	Észak-Magyarország	Észak-Alföld	Dél-Alföld	Ország összesen
	%	%	%	%	%	%	%	%
Terület	7,4	12,1	12,0	15,2	14,4	19,1	19,7	100
Népesség*	28,3	11,0	9,0	9,7	12,7	15,1	13,4	100
Aktív keresők	30,6	11,5	11,4	9,3	10,9	12,9	13,4	100
Regisztrált munkanélküliek	15,2	10,5	6,9	11,8	19,1	22,1	14,4	100
Kutató, fejlesztők	59,7	3,7	5,2	6,6	4,9	9,9	9,9	100
GDP	41,6	10,0	10,3	7,8	8,8	10,6	10,9	10
Külföldi érdekeltségű vállalkozások befektetései	64,0	6,8	8,9	3,3	7,7	4,7	4,6	100
Ipari termelési érték**	26,3	21,6	15,7	5,8	11,1	10,1	9,3	100
Ipari export	25,9	28,0	21,7	4,4	7,3	6,7	5,9	100
Beruházások***	42,5	14,0	11,4	6,2	8,8	8,3	8,6	100

Szerkesztette: Perczel Gy.

* az év végén

** a 10 fő feletti vállalkozások adatai

*** csak a gazdasági szervezetek beruházásai alapján

4. táblázat
Kistérségi adatok Komárom-Esztergom megyéből

Kistérség	Tatabányai	Dorogi	Esztergomi	Kisbéri	Komáromi	Oroszlányi	Tatai	Kistérségek összesen
Települések száma	9	15	9	16	9	6	10	74
Terület (km ²)	317	233	305	511	379	199	307	2251
Népesség (ezer fő)	86,5	40,4	54,0	21,2	41,1	28,6	38,8	310,4
Aktív keresők megoszlása*								
Mező- és erdőgazdaság	7,9	13,8	5,5	36,0	31,8	9,6	12,3	14,1
Ipar, építőipar	46,4	54,4	55,3	32,5	33,9	57,2	37,1	46,2
Szolgáltatások	45,6	31,8	39,1	31,5	34,3	33,3	50,6	39,7
Munkanélküliség %	7,8	6,3	6,1	8,0	8,2	8,3	9,4	7,6
Működő vállalkozások száma								
Jogi személyiségű	1209	253	628	117	409	142	655	3413
Jogi személyiség nélküli	5572	1772	3261	858	2082	1215	2647	17407

<i>Kistérség</i>	<i>Tatabányai</i>	<i>Dorogi</i>	<i>Esztergomi</i>	<i>Kisbéri</i>	<i>Komáromi</i>	<i>Oroszlányi</i>	<i>Tatai</i>	<i>Kistérségek összesen</i>
SZJA alapot képező jövedelem (ezer főre ezer Ft-ban)	241,4	200,2	226,4	180,7	250,3	234,5	221,8	221,8
SZJA (ezer főre ezer Ft-ban)	46,1	38,5	46,9	31,9	52,7	48,8	46,8	45,5

Szerkesztette: Perczel Gy.

* 1990-es adatok

Egyéb jellemzőket tekintve (ugyancsak a perspektívák szempontjából) a születési arányszám átlagkörüli (9,6‰), a halálozási ráta viszont a legkisebb (12‰), a vándorlási nyeresége a legmagasabb (2,1‰) a régiók közül. Az alkalmazásban állók bruttó átlagkeresete 1997-ben 56 141 Ft/fő értékkel a régiók közül a 2., infrastrukturális ellátottsága pedig a mezőny első felébe sorolja a térséget.

A régión belüli helyzet

Az 5. táblázatban a 3. táblázat adataival összevethető információkat csoportosítottam. Részletes elemzésük helyett néhány fontosabb következtetést kívánok felvázolni.

- A régió gazdasági szerkezetében 1990 után csökkent a mezőgazdaság, egy ideig az ipar, és növekedett a szolgáltatások szerepe. Az évtized első harmadától a makroszerkezet átalakulása lelassul, a régió gazdasági fejlődésének dinamizáló tényezőit az ipar és a szolgáltatások (jelesen az idegenforgalom) bővülése jelentette. A gazdaság ágazati szerkezetét tekintve az ipar dominál. Az egy főre jutó ipari termelés értéke az országos átlag hétszerese, a termékek mintegy 60%-át exportálják. Az ipari termelés területi sajtoságai közül kiemelhető, hogy zöme a nagyobb városokban, az ipari parkokban koncentrálódik.
- A gazdaság fejlődésében meghatározó szerepet játszik a külföldi működő tőke, amely elsősorban Székesfehérvár kedvező földrajzi helyzete, fejlett infrastruktúrája és a képzett munkaerő-kínálata miatt Fejér megyére koncentrálódik. Kiemelhető, hogy 1997 végén a régió ipari termelésének 68%-át Fejér, 18%-át Komárom-Esztergom, 14%-át Veszprém megyében állították elő, döntően gépipari és kohászati ágazatokban.

A gazdasági fejlődés fenntartását hátterező beruházások volumene és fajlagos mutatói egyaránt kedvezően értékelhetők, különösen az, hogy az utóbbi években további élénkítő tendenciát mutatnak. A régiók közül 1997-ben a 2. helyre került a Közép-dunántúli, és mindhárom megyében a fajlagos beruházási értékek magasabbak voltak az országos átlagnál. A beruházások területi allokációja azonban erősen polarizált, kiemelkedő Fejér megye, ezen belül Székesfehérvár tökevonása.

Réde és a Komárom-Esztergom megyei kistérségek

A 4. táblázat adataira tekintve a legkézenfekvőbb következtetések abban foglalhatók össze, hogy a kistérségi kistérség a legnagyobb területű, a legtöbb települést magába foglaló, ugyanakkor a legkisebb népességű kistérség Komárom-Esztergom megyében (2. térkép).

5. táblázat

Néhány fontosabb adat a Közép-dunántúli régióról, 1997

<i>Megnevezés</i>	<i>Fejér megye</i>	<i>Komárom-Esztergom megye</i>	<i>Veszprém megye</i>	<i>Régió összesen</i>
Terület (km ²)	4373	2251	4639	11263
Népesség szám az év végén (ezer fő)	426,7	310,4	376,2	1113,3
Aktív keresők* (ezer fő)	155,7	107,4	137,2	400,4
Regisztrált munkanélküli* (ezer fő)	20,5	15,5	16,7	52,8
Kutatók, fejlesztők létszáma	251	69	502	822
Bruttó hazai termék (milliárd Ft)	297,6	188,3	206,7	692,7
Egy főre jutó GDP (ezer Ft)	699	605	547	621
<i>Az országos átlag %-ában</i>	<i>103,4</i>	<i>89,5</i>	<i>80,9</i>	<i>91,9</i>
<i>A megyék átlagának %-ában</i>	<i>128,5</i>	<i>112,2</i>	<i>100,1</i>	<i>114,2</i>
<i>A régiók átlagának %-ában</i>	<i>112,6</i>	<i>97,4</i>	<i>88,1</i>	<i>100,0</i>
<i>Helyezés a megyék és a régiók rangsorában</i>	<i>4</i>	<i>8</i>	<i>9</i>	<i>3</i>
Külföldi érdekeltségű vállalkozások száma	504	555	799	1858
Külföldi érdekeltségű vállalkozások jegyzett tőkéje (millió Ft)	93707	62044	32897	188648
Ipari termelés értéke (milliárd Ft)	746,5	198,7	158,4	1103,6
Beruházások (milliárd Ft)				
<i>1992–1996 átlaga</i>	32,2	23,9	18,7	74,8
<i>1997</i>	83,0	45,2	52,3	180,5
Egy főre jutó beruházás (ezer forint)				
<i>1992–1996 átlaga</i>	75,8	76,5	49,5	67,0
<i>1997</i>	194,7	145,4	138,9	162,1**

Szerkesztette: Perczel Gy.

* 1996. április 1-jén

** az országos átlag 126,8 volt

A népesség ilyen kistérségi allokációja arra utal, hogy az elmúlt évszázad fejlődési folyamatai más adottságú tereket preferáltak. A települések és a népesség száma, valamint denzitási mutatója (42 fő/km², a kistérségek egészéé pedig 138 fő/km²) arra utal, hogy a településstruktúra fejlődésének tendenciája a kis- és aprófalvasodás irányába mutat, annak minden népesedési és ellátottsági konzekvenciáit is magába foglalva. Így pl. megemlíthető, hogy kedvezőtlenek a népesedési folyamatok fontosabb mutatói. A születési arányszám 7,8‰ – a legkisebb –, a halálozási arányszám 15,9‰ – a legnagyobb – a megyei kistérségek közül. A települések alap-infrastrukturális ellátásában is többnyire a kistérségi kistérségben a legkedvezőtlenebb a helyzet.

Fontos megállapítani azt is, hogy a kistérségi gazdaságát tekintve elsősorban agrár jellegű. 1997-ben az ezer főre jutó mezőgazdaságilag egyénileg gazdálkodó 315‰ mutatójával szemben az iparban alkalmazásban állóké 34‰-et tett ki a kistérség egészére

vonatkozó 13, illetve 82%-es mutatókkal szemben. Ebből adódnak a jövedelemszerzésben és adózásban meglévő területi különbségek is, amelyek a kisbéri kistérséget ugyan-csak rangsorozáró helyre sorolják.

Komárom-Esztergom megye mezo- és mikroregionális különbségeit nagyon határozottan térszerkezeti vonalak rajzolják ki, amelyeken viszonylag magasan urbanizált lokális terek ülnek, kedvező térkapcsolati adottságokkal. Ezeken a térszerkezeti vonalakon a tata-bicskei törésvonalba ágyazott, a Központi régiót, Budapestet Győrön át Béccsel és Nyugat-Európával összekötő vasútvonal és autópálya húzódik, felfűzve Tatabányát, Tatát és Komáromot; másrészt a Duna völgyében Esztergom–Komárom között alakult ki egy viszonylag fejlett ipari és települési agglomeráció, a nemzetközi együttműködés reális és potenciális lehetőségével. E térszerkezeti vonalaktól és a centrumtelepülésektől távolodva rajzolhatók meg a periférikus térségek, amelyek nem csak földrajzi, hanem társadalmi-gazdasági perifériát is jelenthetnek.

Összességében a kisbéri kistérség a megyei kistérségi környezetét tekintve periférikus helyzetű. Az elmúlt évtizedek, valamint az 1990 utáni gazdasági fejlődési, fejlesztési folyamatok fő áramai más adottságú – lokális és mikroregionális – tereket kerestek.

Néhány összefoglaló gondolat

A nyájas olvasó – ha idáig figyelemre érdemesítette a leírtakat – könnyen juthat arra a következtetésre, hogy a dolgozat első és második részének mondanivalója között némi ellentmondás feszül. Valójában ez nem így van. Ugyanis előbb a Rédéről szóló információk kaptak helyet, utóbb pedig a különböző jellegű téregységek mennyiségi és minőségi mutatóival kíséreltük meg átláthatóbbá tenni Réde társadalmi-gazdasági-térbeli pozícióját, amelyek alapján nem feltétlenül előnyös kép rajzolható.

Vannak-e felzárkózási esélyei a dinamikus településekhez, térségekhez, illetve elmozdulhat-e Réde, vagy a kisbéri térség a perifériától a centrum irányába? A kérdésre pozitív válasz adható, de ez csak hosszabb folyamat eredményeként valósulhat meg.

Az ezredforduló Magyarországra jellemző, hogy a legdinamikusabban fejlődő területek a Budapest-Tatabánya-Győr; a Budapest-Székesfehérvár-Balaton; valamint az ezeket összekötő Sopron-Szombathely-Zalaegerszeg-Nagykanizsa térszerkezeti vonalak mentén alakultak ki. Az itt kibontakozó és tartósan mutatkozó fejlődés dinamizálhatja a közelükben kialakult periférikus helyzetű mikro- és mezotereket. Vagyis a centrum térben tágulhat, a periféria szűkülhet. Ugyanezen folyamat más módon is megvalósulhat, a dinamikus centrumok magukba szívják a perifériák társadalmi (részben természeti) erőforrásait. Vagyis a centrum tovább erősödik, a perifériákon folytatódik a népesség, a települések erodálódási folyamata.

A megyék tervezési funkcióiból adódó fontos feladat, hogy segítsék az előbb említett folyamatokba integrálni a stagnáló vagy leszakadó kistérségeket, valamint élénkíteni a vállalkozási kedvet, javítani a szolgáltatások mennyiségét, minőségét és elérhetőségét.

E rendszer tagolódhat be a kistérségek településeinek együttes erőfeszítése, amely a helyi adottságok gondos mérlegelésével, hasznosításuk új módszereivel, a helyi társadalmi és tőkeforrások, tovább a területfejlesztést szolgáló anyagi eszközök kombinációjával revitalizálhatják, dinamizálhatják az adott terület gazdaságát.

Természetesen a településeknek, a helyi társadalomnak is megvannak a sajátos törekvései és feladatai. A vágyott jövő manifesztálásának alapja a fejlődés fő irányainak megfelelő, a kialakult (főleg piaci) körülményekhez alkalmazkodó egyéni és társas döntések kialakítása. Olyan döntéseké, majd cselekvéseké, amelyek gazdaságilag megalapozzák és erősítik a szülőföldhöz, a lakóhelyhez kötődést és az értékek gyarapítását.

Felhasznált irodalom

- Fűrészné Molnár Anikó (főszerk.) (1997: *Komárom-Esztergom megye kézikönyve* (Magyarország megyei kézikönyvei 11.) Alfadat-CEBA, Budapest, 1997
- Kovács Tibor (1999): Polémia a magyarországi régiókról? *Területi Statisztika*, 2. (39.) 2, 107–116.
- Kovács Tibor (szerk.) (1998): *Magyarország régiói*. KH, Budapest, 1998
- Magyarország atlasza*. Cartographia, Budapest, 1999
- Nemes Nagy József (1999): Elágazó növekedési pályák az ezredvégi Magyarországon. In: *Helyek, terek, régiók*. Regionális Tudományi Tanulmányok 4, ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest. 65–86.
- Perczel György (szerk.) (1996): *Magyarország társadalmi-gazdasági földrajza*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest
- 1990. évi népszámlálás* (3). Összefoglaló adatok. KSH, Budapest, 1992
- 1990. évi népszámlálás* (14). Komárom-Esztergom megye adatai. KSH, Budapest, 1992
- Komárom-Esztergom megye statisztikai évkönyve 1997*. KSH, Tatabánya, 1998
- Területi Statisztikai Évkönyv*. 1997. KSH, Budapest, 1998

SZABÓ SZABOLCS

ELTŰNŐ APRÓFALVAK, ELTŰNŐ ÉLETFORMÁK, ELTŰNŐ EMBEREK?

Előszó

A mai magyar vidék helyzetének bemutatása, ezen belül is a leginkább veszélyeztetett aprófalvas térségek nehézségeinek feltárása, még a szakmai közönségnek szánt keretek között is igen veszélyes terep, mert a probléma meglehetősen komplex, miközben a témával foglalkozó kutatók annak legfeljebb apró részterületeit vizsgálják, és így az általánosságokon túlmenően – amit a mi szakmánkban is egyre inkább eluralkodó bulvár stílus következtében a következő kifejezésekkel szoktak/szoktunk meghatározni: gyorsuló elnéptelenedés, mélyszegénység, gettósodó falvak stb. –, még egy rendes helyzetképet sem tudnak/tudunk felvázolni. Mindezek következtében megoldási lehetőségeket sem nagyon tudunk kínálni e meglehetősen mély gyökerű társadalmi-gazdasági problémákra. Valahogy az az érzése az embernek, hogy még a kutatók sem vették észre a mai magyar vidék alapvető problémáját: napjainkban már a vidéken élők is városi (pontosabban városias) életmódot élnek, vagy legalábbis erre törekednek. Az emberek fejében ma is élő vidéki életmód (természetközelség, összetartó helyi közösségek, csend és nyugalom, agrártermelésre épülő helyi gazdaság stb.) nemhogy eltűnőben van, hanem eltűnt. Nevezhetjük ezt egyfajta falusi romantikának. Ma már nem jellemző a falusi háztartásokra az önálló élelmiszertermelés (sem a háztáji növénytermesztés – és így a házi pálinkafőzés engedélyezésének sincs sok következménye –, sem az állattartás). E folyamat olyan méreteket öltött, hogy a legtöbb faluból szó szerint eltűn az állattartás az utóbbi két évtizedben. Mindez alapjaiban változtatta meg az ott élők szokásait, a falvak határában fekvő földterületek hasznosítási formáit, valamint a telkek beépítésének jellegzetességeit is. Az előre-
gedés, és így a gyerekszám drasztikus csökkenése, valamint az új infokommuniációs eszközök (televízió, telefon, internet, skype¹) olyan mélyreható változásokat eredményezett, ami szinte teljesen tönkretette a helyi közösségeket. E települések voltaképpen a városi hálózatok részei lettek, amit sokszor városi emberek használnak (ingázók, hétvégi ház tulajdonosok, turisták stb.), és gyakran városi intézmények és szervezetek menedzselik. Ahogy Csíte András nagyon érzékeletesen megfogalmazta: *A városi életmód és ezzel a városi emberek „meghódították” a vidéket* (Csíte A., 1999).

Megdöbbenő azt tapasztalni, hogy a magyar településhálózat harmadát kitevő aprófalvak jelentős részében jó ha néhány évente van egy-egy házasságkötés, de hasonlóképp² csodaszámba megy a kisbabák születése is. Másképpen megfogalmazva: mit várhatunk azokon a településeken, ahol a lakosok átlagos életkora 60 év körül van? Ezzel párhuza-

¹ 2009 tavaszán utaztam Pásztó és Mátrakeresztes közötti a Volán buszon, amikor az egyik Hasznoson leszálló idős néni így köszönt el mellette ülő, vele egykorúnak tűnő barátjától: Szerbusz Erzsikém, akkor majd este skype-olunk!

mosan pedig ott vannak a jelentős roma népességgel rendelkező, meglehetősen fiatalos körszerkezetű falvak (nem egy esetben egymás mellett lévő településekről beszélünk, hiszen bizonyos falvakba mai napig sem engedik meg, hogy roma család költözzön be). Egyvalami azonban közös e falvakban: helyben nincs munkahely, a legközelebb fekvő városba vagy megyeszékhelyre ingázni pedig az esetek többségében lehetetlen. Vagy egyszerűen nincs megfelelő közforgalmú közlekedés (jellemzően naponta néhány járatpárral ellátott falvokról beszélünk) és/vagy az utazási költségek olyan magasak, hogy egyszerűen nem éri meg naponta ingázni a minimálbérrel honorált munkáért.

A tanulmány bevezetőjében tartozom még annyi információval az olvasónak, hogy a tanulmány alapját képező felmérés 2009 nyarán készült, az ELTE TTK Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéke, valamint Törökkoppány Polgármesteri Hivatala együttműködésében. Egyrészt kérdőíves felmérést végeztünk Törökkoppány területén a 14 év feletti lakosság körében (összesen 88 háztartásban 148 főt kérdeztünk meg), valamint interjúkat készítettünk a helyi társadalomban meghatározó szerepet játszó emberekkel, és a Törökkoppány központú mikrotérség településeinek polgármestereivel. E felmérés eredményeiből szemezgettem.²

Törökkoppányi életutak

Az „öslakos” bevándorló

Az iskola igazgatója, nem helyi származású ember. Bár kétségtelen, hogy nem messziről, mindössze a pár kilométerre fekvő Somogydöröcskéről költözött ide, igaz közben tett még néhány kitérőt. Mint a somogydöröcskeiek egy jó részét, az ő családját is érintette a 2. világháborút követő lakosságcsere. Szülei a felvidékről kerültek a korábban itt lakó, és a 2. világháború után kiköltöztetett svábok helyébe 1948-ban, majd ők maguk is üldözöttek lettek. Szülei tíz év alatt ötször költöztek, mert ahogy valamelyes összeszedték magukat, azonnal rosszabb házba tették őket, így ő is (1951) és a húga is (1956) más-más házban született. Jóllehet szülei földművesek voltak, de édesapja azt tanácsolta neki, hogy „bármilyen legyél csak ne paraszt és katonatiszt”. Az édesapa katonasággal szembeni ellenérzése arra vezethető vissza, hogy részt vett a 2. világháborúban, majd egészen 1948-ig hadifogságban is volt a Szovjetunióban. Ennek ellenére apja tudta nélkül katonai iskolába jelentkezett, de végül engednie kellett, így maradt a tanárképző főiskola. Matematika-kémia szakos diplomájával előbb 9 évig a zala megyei Belezsnán tanított, majd 1983-ba költözött Törökkoppányba óvónő feleségével, mivel itt mindkettejüknek munkát tudtak ajánlani. Bár nem szülőfalujába költözött vissza, de mégiscsak hazajött „Somogyba”. Nem sokkal később elvált, és ma már második feleségével, és két közös gyermekükkel él.

Bár határozott ember benyomását kelti, de bevallása szerint csak a tantestület biztatására vállalta el az igazgatói állást 2003-ban. A fő érv az volt: nehogy „idegen” jöjjön, akinek nincsen kötődése és csak „osztogatja az eszt”. E szerint mára teljesen

² A felmérés részleteiről lásd: Szabó Szabolcs (2010): Pillanatképek egy dél-dunántúli falu hétköznapijából: Törökkoppány. *Comitatus – önkormányzati szemle*. 20. 12, 128–151.

befogadták. Mindezt erősíti, hogy a polgármesterrel közösen mindent megtettek az intézmény fennmaradásáért. Az oktatógárdából kikopó idősebb generációt sikerült stabilan pótolni, a szakos ellátottságot jónak mondja, és büszke arra, hogy a kompetencia alapú felmérésekben többnyire az országos átlag feletti eredményt produkálnak a gyerekek. A tanulók száma azonban – mint azt korábban már említettük – az ezredfordulót követő években nagyon lecsökkent, de sikerült bővíteni az iskola vonzáskörzetét, így majd 30 fővel nőtt a gyerekszám. Az iskola jól jelképezi a falu központi szerepét is, hiszen a közel 130 gyerekből mindössze 30 a helyi. Még arra is jutott pályázati forrásból pénz, hogy felújítsák az iskola épületét. A sors fintora, hogy annak idején még tanuló korában őt magát is érintette a körzetesítés (a somogydöröcskei gyerekeket a somogyacsai általános iskolába irányították át), így személyes tapasztalata van arról, hogy mivel jár a gyerekek napi ingázása. A jövővel kapcsolatban azonban igen bizonytalan, mert bár az óvodában még viszonylag sok a gyerek, de az utóbbi egy-két évben már alig születnek babák a környéken, Törökkoppányban is csak két-három évente.

Az „öslakos”

A helyi kis könyvtár gondozója egyben a helytörténeti gyűjtemény kezelője, a közmunkások irányítója, és mellette időnként még a falgondnoki feladatokat is ellátja. Voltaképpen öslakosnak tekinthető, hiszen anyai ágon tősgyökeres törökkoppányi (a családi legendárium szerint a Vargák török eredetűek), apai ágon pedig osztrák. Édesapja családja a 19. század végén költözött előbb Sárvárra, majd Kisvárapátn keresztül Törökkoppányba, de az édesapja már itt született a faluban. A szülei főfoglalkozásukat tekintve már nem földművelésből éltek: édesanyja pénztáros majd főszakács volt, édesapja pedig eredetileg molnár volt, majd később takarmánykeverő, párttitkár, végül pedig raktáros a szövetkezetet utódcégénél. Ennek ellenére mezőgazdasági szakközépiskolába iratták be a szülei Kaposvárra, és azt elvégezve az itteni (szorosadi központú) termelőszövetkezetben dolgozott egészen 1989-ig. Ezt követően Veszprémbe majd Keszthelyre került, ahol agrárkémiai tanult, de végül nem sok jövőt jósolt neki, így visszajött, és kisebb-nagyobb megszakításokkal 1994 óta intézi a könyvtár ügyes-bajos dolgait. E mellett azért még foglalkozik földműveléssel, elsősorban gabonaféléket és napraforgót természet a szüleitől örökölt föld egy részén. A tulajdonában lévő föld kétharmadát ugyanis bérbe adja, és csak a fennmaradó 7,5 hektáron gazdálkodik maga, persze saját gépek nélkül, így a gépi munkákat vagy a szövetkezet utódcége, vagy egyéni vállalkozók végzik. Saját megfogalmazása szerint nem a haszonért, hanem csak meggyőződésből csinálja: „ha mi arra spekulálnánk, hogy nekünk ebből hasznunk legyen, akkor nem is foglakoznánk vele”. Előfordult már, hogy évekig semmi hasznot nem hozott a föld, majd jött egy jó év. De végül is a mezőgazdaság kockázatos üzem.

A földet a családja már régóta műveli, a rendszerváltozás után lezajlott földárverésen újabb földet már nem is próbált szerezni, és később a vásárlás sem merült fel. Elég neki erre a 7,5 hektárra kifizetni a művelési költséget. E mellett – mint a környékbeliek közül sokan – foglalkozik szőlőtermesztéssel és borkészítéssel is, bár ezt is jórészt csak saját szórakozásukra csinálják. A pincék viszont, mint azt magunk is tapasztalhattuk, kétségtelenül hangulatosak, a helyiek pedig kifejezetten vendégszerető emberek.

Maga a könyvtár meglehetősen szerény állománnyal (mintegy 4 ezer kötettel) rendelkezik, és a helyiek igényének megfelelően elsősorban szórakoztató irodalmat kínálnak. Azt különösen sajnálatosnak tartja, hogy nagyon kevés pénz jut az állomány fejlesztésére, előfordul néha az is, hogy egész évben nem kapott rá pénzt. Amire igazán büszke, az a néhány éve megnyitott helytörténeti gyűjtemény, melynek anyagát a helyiek adták össze, de sajnos jelenleg még igen kevesen, alig 2–300-an látogatják meg egy évben.

A nyaralótulajdonosok

A nyudíjas budapesti házaspár évtizedek óta rendszeresen megfordult Törökkoppányban, de csak 1993-ban döntöttek úgy, hogy megvásárolnak egy dűledező parasztházat. Ők maguk ízig-vérig nagyvárosi (budapesti) emberek, felősfokú végzettséggel. Mindketten a Soproni Erdészeti és Faipari Egyetemen végeztek (illetve az asszony részben Drezdában) az 1960-as években. Ismerettségük is az egyetemhez köthető, ahol mintketten tolmácként vettek részt a Németországból érkező vendégek fogadásában.

A diploma megszerzése után Budapesten telepedtek le, és a szakmájukban helyezkedtek el. A nő a faimporttal és feldolgozással foglalkozó ERDÉRT-nél kezdett el dolgozni a diploma megszerzése után technológusként (később csoportvezető, osztályvezető, végül kereskedelmi igazgató), majd a rendszerváltozás után a MÁV egyik leányvállalatánál dolgozott, ahol talpfákat, oszlopokat és játszóteri felszereléseket gyártottak. Nyugdíjazása előtt pedig a faanyagvédő anyagokat és festékeket gyártó német Remmers magyarországi marketingjét szervezte. A férfi vadászati vonalon helyezkedett el, ami családi tradíciónak is nevezhető, hiszen már dédapja is Selmechányán végzett erdőmérnök volt. Ő maga a vadászat felé orientálódott (a Gödöllői Egyetemen vadgazdálkodási szakmérnöki diplomát szerzett, vadászati témából doktorált, és az első magyar vadászati bibliográfiát is ő állította össze). A Budakeszi Erdészetnél fővadászként magas rangú bel- és külföldi politikusokat vadásztatott, majd pedig országos fővadászmesternek is kinevezték (később vadgazdálkodási főosztályvezető-helyettes volt, majd egy vadászat szervező cégénél dolgozott, végül pedig az FVM-től ment nyugdíjba vezető főtanácsosként). Mivel a rendszerváltozás előtt a Vadászszövetségnek (MAVOSZ) minden vadásztársaság tagja volt, ezért országos fővadászmesterként széles körű ismeretségre tett szert, és többek között így lett 1973-ban a törökkoppányi vadásztársaságnak is a tagja (később titkára, elnöke), tehát már lassan 4 évtizede jár rendszeresen a faluba.

A felesége és a két gyermekük is gyakran megfordultak a faluban az 1970-es évektől kezdve rendszeresen erre vadászó férj oldalán, illetve a falutól pár kilométerre fekvő puritán vadászházban. A vadászház azonban csak terepjáróval volt megközelíthető, így végül 1993-ban úgy döntöttek, hogy vesznek egy házat Törökkoppányban. A 4–5 éve lakatlan ház rossz állapotban volt, így hosszú évekig tartott a helyreállítás. Ahogy mesélték: olcsón vették, de sokat költöttek rá. Az elsők között voltak, akik házat vettek a faluban, de néhány évvel később a növekvő érdeklődés miatt már jelentősen felmentek az árak.

Voltaképpen csak ettől kezdve, vagyis az 1990-es évek közepétől alakult csak ki élő kapcsolatuk a helyiekkel, akik alapvetően kedvesen fogadták őket. Mindezt elősegítette, hogy a ház felújítását jórészt maguk végezték, ami némi respektet szerzett nekik a faluban. Meglepő módon a férfi még egy egykori osztálytársával is találkozott a településen,

aki itt telepedett le. A ház megvásárlása óta rendszeresen a faluban töltik a szabadidejüket, jellemzően hetente-kéthetente töltenek lenni egy hétvégét (a férfi szarvasbögésnél tartózkodik a házban hosszabb ideig), bár az utóbbi években, a növekvő üzemanyag árak miatt, némileg ritkultak a leutazások.

Az eltelt évtizedben véleményük szerint a falu érezhetően átalakult. Egyrészt jelentősen fejlődött az infrastruktúra (maguk a házak is szebbek és jobban felszereltek), másrészt azonban korábban még minden ház lakott volt (ma kb. 20 lakatlan ház van), és persze állatokat is tartottak (az utolsó tehenet például egy éve adták el). Maga az élet is intenzívebb volt, mind gazdasági, mind kulturális értelemben.

Pozitívan ítélik meg, hogy a faluban sok külföldi vásárolt házat az utóbbi 15 évben, mert szépen felújították a régi házakat. Ráadásul mivel mindketten jól beszélnek németül, ezért néha össze is járnak 3–4 családdal. Egy párt már Budapesten is vendégül láttak.

Egy tipikus aprófalvas térség

Törökkoppány a Dél-dunántúli régióban, azon belüli is Somogy és Tolna megye határán, a tabi kistérségben fekszik. Első ránézésre kedvezőnek tűnik a falu fekvése: nincs túl messze a nyári szezonban jelentős idegenforgalommal jellemezhető Balaton part, valamint a déli parton nemrég megépült M7 autópálya sem. Ráadásul a térség természeti szempontból is kiemelkedő adottságokkal rendelkezik, hiszen gyönyörű pannondombvidéken terül el. A kistérség viszonylagos kedvező helyzetére utal az a tény is, hogy társadalmi-gazdasági helyzetét tekintve nem került be a 33 legelmaradottabb, és így komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérség közé³. Bár a térséget valamilyen ismerő olvasó minden bizonnyal azonnal hozzáteszi, hogy e kedvező pozícióját jóformán csak a kistérségi központ (Tab) fejlettségének a következménye. Tab már évtizedek óta iparosodott kisvárosnak tekinthető, hiszen korábban a Videotonnak működött itt több mint ezer embert foglalkoztató üze me, majd a rendszerváltozás után jelentős külföldi működő tőke beáramlás volt megfigyelhető. Ide települt ugyanis a Flextronics International Kft. egyik hatalmas üze me, amely azonnal a térség legnagyobb foglalkoztatója lett, csúcsidőszakban több mint 2000 ember dolgozott csak ebben az gyáregységben. Az üze m méreteire jellemző, hogy pusztán az itt előállított termelési érték következtében jelentősen megnőtt az egész kistérség (és egész Somogy megye) egy főre jutó GDP-je. Bár az itt végezett munka jellege, és nem mellesleg a fizetések is, meglehetősen alacsony színvonalúnak tekinthető, de legalább munkalehetőséget biztosított.

³ A 311/2007 (XI. 17.) Kormányrendelet mellékletében a kistérségek emelkedő sorrendbe állított listáján a 46. helyre sorolták. A kistérségeket alapvetően három kategóriába sorolták (hátrányos helyzetű, leghátrányosabb helyzetű és komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű). A tabi kistérség a második kategóriába került, így a térség önkormányzatai (települési önkormányzatok, megyei önkormányzat, önkormányzati társulás, többcélú kistérségi társulás) pályázhatnak a Dél-Dunántúli Regionális Fejlesztési Tanács által meghirdetett, a leghátrányosabb helyzetű kistérségek felzárkóztatására kiírt támogatásra (LEKI). Az persze már másik kérdés, hogy e lista mennyiben tekinthető hitelesnek és pontosnak. Meglátásom szerint – és ezzel azt hiszem a témával foglalkozó kutatók is jórészt egyetértetnek – nem sikerült tökéletesre. Egyes kistérségek esetében nehéz megmagyarázni a kimaradás (lásd például az esetünkben taglalt tabi kistérséget), másoknál a bekerülés okát (lásd például a kisteleki kistérséget).

Az általunk részletesebben is vizsgált Törökkoppánynak a tabi kistérségen belüli alapvetően kedvező a pozíciója, mely elsősorban a jó közlekedés-földrajzi fekvésére vezethető vissza. Közúton nem csak Tab, hanem a szomszédos megyében (Baranya) fekvő tamási kistérség központja (Tamási) is könnyen elérhető, és a buszjáratok sűrűsége is kielégítő, hiszen mind a Kapos Volán, mind a Gemenc Volán menetrend szerinti járatai érintik a települést. Mint terepi munkánk során tapasztalhattuk, sok esetben a szomszédos megyében fekvő Tamási is fontos szerepet játszik az itt élők ellátásában, hiszen egyes központi funkciókat tekintve még Tabnál is nagyobb vonzerőt gyakorol Törökkoppányra és vonzáskörzetére. Ráadásul a nem túl nagy lélekszám ellenére – a falu lakónépességének száma 2008-ban mindössze 487 fő volt – Törökkoppány kiterjedt központi funkciókkal rendelkezik. Itt található a körjegyzőség központja (a körjegyzőséghez tartozik Kára, Somogyacsa, Somogydöröcske, Szorosad, valamint ezen kívül a település vonzáskörzetéhez tartozik még Zics, Miklósi valamint Tolna megyéből Értény és Koppányszántó), a környező településeket is ellátó háziorvosi rendelő, óvoda, általános iskola, idősek otthona, gyógyszerár, takarékszövetkezeti kirendeltség (Balatonföldvár és Vidéke takarékszövetkezet), de még a körzeti megbízott irodája is itt működik. Az általános iskola különösen fontos kérdésnek tűnik napjainkban, hiszen a legtöbb településen a helyi közösség fennmaradásának zálogát látják a helyben működő oktatási intézményben. Jómagam ennek nem tulajdonítok akkora jelentőséget, szerintem az oktatásban kifejezetten a minőség a fontos, és nem az, hogy a néhány perces gyalogláson kívül kell-e még 10–20 percet autóbusszal utazni. Az általam vizsgált térségben ráadásul már az 1960-as évektől kezdve elindult az oktatási intézmények körzetesítése, de ennek ellenére az 1990-es években már elég drasztikusan csökkenni kezdett a gyerekszám, hogy az ezredforduló környékén alig 100 gyerek járt a törökkoppányi általános iskolába. A fennmaradás érdekében így nyitottak a tolna megyei Értény és Koppányszántó felé, és 2008/2009. tanévben már 125 beiratkozott diákjuk volt, akik közül azonban már alig 30 volt helyi, a többi mind bejáró. A hosszú távú fennmaradást veszélyeztetheti azonban, hogy továbbra is nagyon kevés gyermek születik, így az óvodába járó 33 gyerek egy részét már vegyes csoportba sorolták. Ettől függetlenül az iskola minden bizonnyal fenn fog maradni, hiszen az itteni intézmény hiányában már igen nagy távolságra kellene napi szinten utazni a gyerekeknek.

Látható tehát, hogy a viszonylag alacsony lélekszám ellenére a falu bizonyos értelemben kiterjedt központi funkciókkal rendelkezik. Persze nem minden téren, hiszen jelentős hiátus mutatkozik például a kiskereskedelemben és vendéglátásban: mindössze 2 szűkös árukinálattal rendelkező vegyesbolt, valamint egy ebédidőben bezáró italbolt működik a faluban. Mivel többnyire a környező aprófalvakban is van egy-egy kisebb vegyeskereskedés és italbolt, valamint mozgóárusok is kereskednek a térségben, így a környező településekről inkább csak Szorosadról és Koppányszántóról járnak Törökkoppányra vásárolni⁴. A helyi vegyesbolt vezetőjének elbeszélése szerint a helyi boltokban jellemzően csak pékárukat, hentesárúkat, és egyéb alapvető élelmiszereket vásárolnak. A többi termékért a közeli városokba járnak, a nagyobb bevásárlások alkalmával így Kaposvárra, Tabra vagy Tamásiba kell utazni. Hasonlóképpen a fiatalok is e településeket, ritkábban Andocsot, Igalt, Iregszemcsét választják, ha szórakozni szeretnének, hiszen az egy szem helyi kocsmá nem nyújt elegendő minőségű és mennyiségű szórakozási lehetőséget.

⁴ Városiné Szinger Zsuzsanna szóbeli közlése alapján.

A központi funkciók hiányosságára utal az a tény is, hogy a környező települések termelőszövetkezeteinek összevonásakor létrejött termelőszövetkezet központja Szorosadra került,⁵ és az utódcég (Koppányvölgye Mezőgazdasági Rt.) mai napig is ott üzemel, bár a foglalkoztatottak száma jelentősen lecsökkent, másfél ezerről alig néhány tucatnyira. Hasonlóképpen nincs saját plébániája és papja a falunak. E feladatokat a miklósi Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Közösség szerzetesháza látja el. Egyfajta pótlásként fogható fel, hogy a Közösség saját újságot ad ki (Magvetés), melyben igyekeznek tájékoztatni a helyi közösséget a fontosabb eseményekről, így többek között a mi felmérésünkről is közöltek információkat. Ezen kívül a lelkeszi feladatokat ellátó Sipos Imre atya egyben a térség falvainak helytörténeti kutatásával is foglalkozik. A helytörténeti kutatások másik emblemikus alakja pedig Bösze Gábor, Szorosadon élő nyugalmazott tanár. Az ő írásait magam is használtam kutatómunkám során.

Természeti-társadalmi-gazdasági keretek

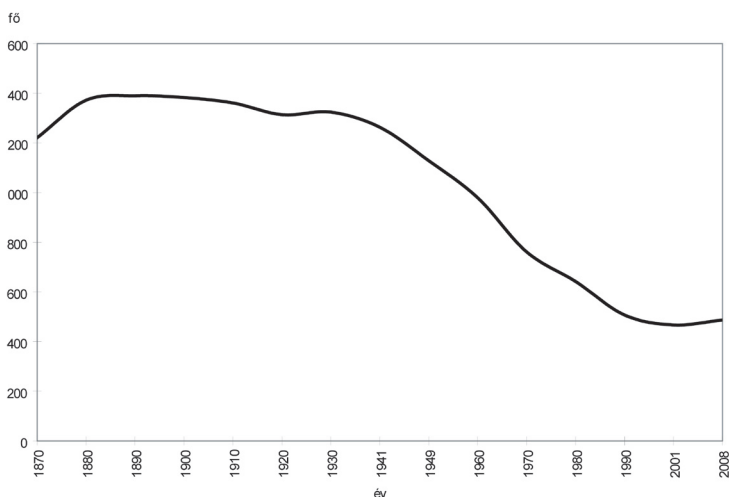
Törökkoppány már a 12. század óta lakott település, mely nevében is őrzi a török megszállás (1543) emlékét⁶, bár Bösze Gábor levéltári kutatásai szerint eldönthetetlen, hogy 1551–53 között pontosan mikor is foglalták el a törökök (Bösze G., 2000). A falu már akkor is jelentős központi funkciókkal rendelkezett, hiszen szandzsákká (kerületi székhellyé) tették, melyhez 5 nahie (járás) tartozott, mintegy 60–80 településsel. Váltakozó hadi sikerek után végül a törökök harc nélkül feladták a várat (1686), majd a falu teljesen rátelepült az egykori várra (Magyar K., 2004). Törökkoppány népességszáma ezt követően gyorsan növekedni kezdett, így a 18. közepén már majdnem 600 fő élt a faluban, majd a 19. században már mezővárosként említik. Az 1872-ben létrehozott Törökkoppányi körjegyzőséghez így már hozzátartozott Kára, Miklósi, Somogydöröcske (akkori nevén Döröcske) és Szorosad, valamint az ezekhez tartozó puszták és majorok is (Bösze G., 2002). Mindezek következtében a 19–20. század fordulóján a település lélekszám már meghaladta az 1300 főt, de ez egyben a térség népességeltartó maximumát is jelentett. Ráadásul a kiépülő úthálózat sem kedvezett az egykori mezőváros fejlődésének, hiszen a Balatonföldvár–Igal–Kaposvár útvonal elkerülte a települést. Bár a népességszám a századfordulótól kezdve a jelentős kivándorlás, majd az 1. világháborús veszteségek ellenére stagnált, de a település központi funkciói továbbra is megmaradtak. Ezt bizonyítja, hogy 1969-ben Kárát, Szorosadot és Somogydöröcskét, majd 1974-ben Somogyacsát is Törökkoppányhoz rendelték a községi közös tanács létrehozásával (Bösze G., 2002). Közben megépült a Bonnyapuszta–Törökkoppány közötti pormentesített út is (Guzsik T., 1980), majd mint már az előzőekben említettem, az általános iskolai képzést is körzetesi-

⁵ Törökkoppányban 3 termelőszövetkezeti csoport (TSZCS) is volt az 1950-es évek elején (Kurucz Tibor szóbeli közlése alapján).

⁶ Az egykori vár azonban ma már csak nyomokban látható: az egykori várarok, bár erősen feltöltődve, de kivehető a falu nyugati részében, valamint a templom körüli területeken. A régészeti feltárások szerint a palánkvár mintegy 7,2 hektár, a belső vár pedig mintegy 5,3 ha területű volt (Magyar K., 2004). A város egykori fontosságát mutatja az a tény is, hogy Evila Cselebi is készített leírást róla az 1660-as években. A törökkori emlékeket idézi meg Fekete Gyula „*A koppányi aga testamentuma*” c. regénye, melyből filmet is készítettek. A török emléket idézi a faluban álló Gül Baba szobor, valamint a falu határában található cseszmei Török-kút.

tették. A helyi iskolát vezető Kurucz Tibor emlékezete szerint a körzetesítés 1962-ben indult, amikortól kezdve a környező falvakban több hullámban és lépcsőzetesen megszüntették az összevont osztályokkal működő iskolákat, és így az iskola épületét 1979-ben ki is kellett bővíteni. Mindezek ellenére a 2. világháborút követő évtizedekben a település népességszáma dinamikus csökkenni kezdett, és mára kevesebb, mint felére csökkent (1. ábra).

Ennek oka a nagymértékű elvándorlásra, valamint az ebből eredő alacsony természetes szaporodásra vezethető vissza. A jelentős mértékben felfutó elvándorlás elsődleges kiváltója a helybeli munkalehetőségek nagyfokú hiánya, valamint a környező nagyobb települések intenzív vonzereje volt. Többek között ekkoriban épült fel a korábban már említett, több mint ezer embert foglalkoztató tabi Videoton üzem, de a megyeszékhelyen is jelentős ipari és infrastrukturális beruházásokat hajtottak végre, nem beszélve a balaton-parti turisztikai fejlesztésekről. Az elvándorlás kapcsán mindenképpen meg kell említenünk még néhány egyéb tényezőt is, melyek hatással voltak a 20. századi demográfiai folyamatokra. Egyrészt a 2. világháború után a környékről sok svábot telepítettek ki, akik helyébe nagy számba érkeztek felvidéki magyarok. A kitelepítés elsősorban Somogydöröcskét érintette (Sipos I., 2007), de a környéken több települést is. A svábok elköltözése után nem csak az általuk működtetett gazdaságok mentek tönkre, hanem egyben a kézműipari hagyományok is részben eltűntek. Ráadásul a kitelepítettek egykori lakóházainak állapota nagyon gyorsan leromlott, mert az újonnan beköltözők nem érezték magukénak a települést, és sokan néhány éven belül el is költöztek. Aki pedig megkapaszkodott és előre jutott, azokat az 1950-es évek elején kuláklistára tették, és így még többet kellett szenvedniük. Bár a németek kitelepítése magát Törökkoppányt nem érintette, de kulákot azért itt is találtak. Hagyományosan sváb falunak számított többek között Kára, Miklósi, Szorosad és Zics is.

Szerkesztette: Szabó Sz. népszámlálási adatok alapján

* 1970-ig az állandó népesség, majd azt követően a lakónépesség száma alapján

1. ábra: A népesség számának változása 1870–2008*

A kulákklistára kerülést nagyban megkönnyítette, hogy a környéken igen alacsony a termőföldek aranykorona értéke, átlagosan 16 aranykorona, így egy gazdaságban igen könnyen összejött a 25 kat. holdnyi terület. A gyorsuló ütemű elvándorlás következő oka az önálló mezőgazdasági tevékenység nagyfokú korlátozása volt. A szövetkezetesítés, majd az 1960-as évektől kibontakozó szövetkezeti koncentráció erősségét mutatja, hogy a szorosadi központtal létrehozott termelőszövetkezetben az 1970-es években mintegy 1400 fő dolgozott (részben mezőgazdasági tevékenységet végezve, részben a melléküzemágként működő csavarüzemben⁷). Harmadik tényezőként pedig a közép- és felsőfokú oktatásban való részvétel növekedését kell megemlítenünk. A fiatalok ugyanis egyre nagyobb arányban iratkoztak be a környékbeli városok középiskolaiba, elsősorban Tabra, Kaposvára, Siófoka és Balatonboglárra. Ráadásul a középiskola elvégzése után egyre nagyobb arányban tanultak tovább a fiatalok, és a távoli nagyvárosok egyetemre beiratkozott hallgatók a diploma megszerzése után csak ritkán költöztek vissza szülőfalujukba. A ritka kivételek alkotják a falu, és az egész térség, szűk értelmiségi és vállalkozói rétegét. Szorosadon például, ahol pedig jelenleg is 7 fiatal jár főiskolára/egyetemre, az utóbbi években mindössze 1 fő költözött haza a diploma megszerzése után.

Az elmúlt évtizedekben tapasztalható folyamatos népességszám csökkenés után pozitív fejlemény, hogy az utóbbi években inkább stagnált, majd minimálisan nőtt is a lakosok száma, bár ez jórészt a környező falvakból beköltözőknek köszönhető, vagyis a környező települések rovására nő a törökkoppányi lakosság. Nevezhetjük ezt egyfajta kannibalizmusnak is. Mindez koránt sem egyedi jelenség, ugyanezt figyelhetjük meg az ország egyéb elmaradott, aprófalvas térségeiben (lásd például a Cserehát példáját).

Természetföldrajzi adottságait tekintve a térség nincs túl jó helyzetben. Törökkoppány és a vonzáskörzetébe tartozó települések is a Koppány-patak völgyében fekszenek. Mint már említettem a talajadottságok nem kifejezetten jók, így a környéken sosem lehetett magas termésátlagokat elérni. A birtokviszonyok kapcsán fontos megemlítenünk azt is, hogy Törökkoppány, Értény és Koppányszántó korábban hagyományosan Eszterházy hercegi birtok volt (Ozora központtal), a vonzáskörzetébe tartozó Somogyacsa, Somogydöröcske és Szorosad a Veszprémi püspökséghez tartozott, míg Zics és környéke az egyik oldalági Zichy család birtoka volt. E birtokokhoz több pusztá is tartozott a környéken, melyek ugyan időközben megszűntek, de nevüket mai napig is őrzik a térképek. A 20. század második fele aztán jelentős változásokat eredményezett. Előbb jött az 1945-ös földosztás, majd a szövetkezetesítés, majd pedig 1992-től a földkérdés. Bár a tulajdonviszonyok alapjaiban átalakultak és errefelé is sok tulajdonosnak van földje, de a művelt terület nagyobb részét bérelt földként a mezőgazdasági részvénytársaság műveli (főleg osztatlan tulajdonban lévő területeket bérel). A megmaradó pár száz hektáron gazdálkodik néhány nagyobb vállalkozó. Felmérésünk során 5 olyan háztartást találtunk a faluba, amelyben 10 hektárnál nagyobb területen gazdálkodnak, valamint alig tucatnyian művelik pár hektáros saját birtokukat (1–10 hektár közötti területen 15 háztartásban gazdálkodnak). Bár interjúalanyaink szerint ebből a tevékenységből túl nagy nyereséget nem lehet kigazdálkodni.

A nem igazán kedvező talajadottságok ellenére a mezőgazdasági tevékenységet érdekes módon hagyományosan a szántóföldi növénytermesztés határozta meg. A szántóföldi

⁷ Kendi Tibor szóbeli közlése alapján.

művelésben elsősorban a gabonafélék (búza, kukorica), valamint újabban az olajos növények (napraforgó és repce) termesztése a meghatározó. A napjainkban egyre divatosabb biodízelgyártás fellendülés miatt terjedő repce a tájképre is nagy hatást gyakorol, hiszen virágzási időszakban az egész Dél-Dunántúl sárgállik. Az utóbbi években azonban többször is kiugróan magas volt a csapadékhiány, ami a termésátlagok drasztikus csökkenését eredményezte. A térségben nagy hagyománya van ezen kívül a gyümölcsstermesztésnek is, amire alapozva egy lepárló üzemet is szeretnének építeni a faluban, önkormányzati beruházásban. A polgármester elmondása szerint erre sajnos nem találtak megfelelő pályázati lehetőséget, így megpróbálják illóolaj-lepárlóként megpályázni, legfeljebb majd nem virágot, hanem gyümölcscefrét párolnak le.⁸ Mindez jól mutatja az európai uniós pályázatok kapcsán országszerte megfigyelhető ügyeskedés hátterét. Az egész hazai terület- és településfejlesztés legnagyobb problémája, hogy gyakran nem arra jelentkeznek, amire szükségük van, hanem amire épp' kiírtak egy pályázatot. Persze szerencsés esetben (mint ahogy e példánk esetében is) van átjárás.

A kedvező éghajlati és domborzati adottságok miatt a szőlőtermesztés- és borkészítés is jelen van Törökkoppányban, bár elsősorban saját célra termelnek bort a falu határában található prэшázakban. A környékre a kékfrankos, a nagyburgundi és a rizling a jellemző szőlőfajta, de sokszor összeöntik a termést (vagy ahogy divatosan mondják cuvée-t állítanak elő). Ráadásul nem egy esetben még direkt termő fajták terméseivel (elsősorban othellóval) is pirositják a bor, amitől az kétségtelenül sokkal szebb színű lesz, csak sajnálatos módon rontja a bor ízét, és az idegrendszerre is káros hatással van, így az ilyen termésből készült bort tilos forgalmazni. Az értékesítés fellendítése érdekében azonban a közelmúltban az önkormányzat beszerzett egy palackozó berendezést is, bár az itt termelt házi borok valószínűsíthetően nem értékesíthetők ebben a formában. Ennek ellenére a szőlőhely hangulatos hely, ahol minket is nagyon szívesen fogadott többek között a szorosadi polgármester is.

Az állattartás manapság sincs igazán jelen a térségben, hiszen már mezőgazdasági részvénytársaság is felszámolta állattartó telepét, a helyi lakosok pedig már jóformán saját fogyasztásra sem nevelnek állatokat. Mindez szintén nem egyedi jelenség. Különösen a szarvasmarhák eltűnése járt látványos változásokkal: a falu környéki legelők bozótossá változtak, a tejátvevő állomás megszűnt, az istállókat lebontották. Két évtized alatt az ország szarvasmarha állománya kevesebb, mint felére csökkent. De hasonlóképpen tűnik el a sertéstartás is: ma már egyszerűbb és olcsóbb a diszkont áruházban megvenni a húst.

Ezen kívül az erdészet foglalkoztat még néhány embert idényjelleggel a környéken, bár a falu határától délre húzódó hatalmas, több ezer hektáros összefüggő erdőséget a helybeliek elsősorban a vadászat és a vadászturizmus révén hasznosítják. Persze nem csak hivatásos vadászok vannak a környéken. A szokásos esti sörözések alkalmával megkérdeztem a nagyjából velem egykorú helyiekből verbuválódott társaságot, hogy mennyien vadászhatnak rendszeresen a környező erdőkben? Válasz helyett egy kérdést kaptam: a rapsic vadásznak számít? A gazdag vadállomány persze nem csak helyiek fantáziáját mozgatja meg, hiszen sok külföldi vadász érkezik erre a vidékre. A szép környezet, valamint a Balaton viszonylagos közelsége miatt a törökkoppányi polgármester becslése szerint a faluban már mintegy 30–40 házat külföldiek vettek meg. Ezen kívül több városi

⁸ ifj. Varga György szóbeli közlése alapján.

lakos (Budapestiek, Kaposváriak stb.) is vásárolt hétvégi háznak ingatlanokat a faluban. Mindezek ellenére a térség nem használja ki turisztikai potenciálját. Erre jó példa, hogy sem a faluban, sem a környékén nincs érdemi kereskedelmi szálláshely, illetve fizető vendéglátás (Miklósin van egy vendégház, valamint Somogydöröcskén és Törökkoppány határában van táborozási lehetőség). Első ránézésre is megállapítható, hogy a térség fő turisztikai vonzerői közül kiemelkednek a környező erdők, a somogyacsai horgásztó, valamint a Somogydöröcske határában lévő kilátó (bár a felmérésünk idején éppen nem lehetett felmenni, mert ellopták a vaslépcsőt). A viszonylag új potenciális kínálati elemek közül pedig a törökkoppányi foci pálya mellett épített kemencéket említhetjük (amit a falunapokon is jól ki lehet használni), valamint kiemelhető még a tojásfestés, hiszen Törökkoppányban él és dolgozik Berta Katalin, nemzetközileg is elismert tojásfestő művész. Ezen kívül érdekességeként megemlíthetők még a törökkori emlékek is. Egyrészt ezen a környéken játszódik Fekete István a *Koppányi Aga testamentuma* c. regénye, másrészt a falu határában található egy régió kút (török kút). Látható tehát, hogy a Balatontól ilyen távolságban már érdemi turizmusról nem beszélhetünk, és a helyiek vízióiban egyfajta balatoni háttérországgént jelenik meg a térség. Bár voltaképpen már most is megtalálta a helyét és a funkcióját a település, hiszen mint az előzőekben említettem sok külföldi és magyar is vásárolt házat a környéken, amiket nyaralóként használnak.

A természeti erőforrások kapcsán meg kell még említenünk azt is, hogy a faluban egy amerikai cég földgázmezőt is feltárt (két kúttal), és 2003-tól jelentős, évi majd 20 millió forintos iparüzési adót fizetett, ami a falu több mint 200 milliós költségvetésének jelentős részét tette ki⁹. Azonban a kutak apadása miatt ez a bevételi forrás 2009-re kevesebb, mint tizedére csökkent.

A falu foglalkoztatottsági viszonyairól elmondható, hogy a munkavállalók jelentős része ingázik, a legtöbben hagyományosan Tabra, azon belül is elsősorban a Flextronics üzemébe járnak dolgozni. Az üzemből foglalkoztatottak száma azonban már jóval a 2008 végén kibontakozott válság előtt csökkenni kezdett, így 2009 nyarán már alig 1200–1300 ember volt állományba. Ezen kívül a már említett Koppányvölgye Mezőgazdasági Rt. foglalkoztat még összesen mintegy 40 embert a térség munkavállalói közül, valamint a 2004-ben egy magánvállalkozó által épített 100 férőhelyes Koppányvölgye Idősek Otthona kb. 30 főt, amely konyhájával a falu szociális étkeztetéséhez is biztosítja a háttérrel. A faluban mintegy 20–25 faluban élő nyugdíjashoz szállítanak napi rendszerességgel meleg ételt az otthon konyhájáról, de a környező falvak egy része is itt vásárolja meg az ebédet a rászorulóknak, akik az önkormányzatok támogatásával jellemzően 200–300 forint között napi térítési díjat fizetnek¹⁰.

A településen egyébként az önkormányzat a legnagyobb foglalkoztató egyértelműen (polgármesteri hivatal és a körjegyzőség, iskola, óvoda, közmunka program). Az iskolában és az óvodában összesen 23 fő dolgozik, ebből 13 tanító és tanár, 2 óvónő, 2 dajka,

⁹ Az éves költségvetés főösszege 2009-ben mintegy 230 millió forint volt – ifj. Varga György szóbeli közlése alapján.

¹⁰ Bár nem tisztem a konyhát minősíteni, de azért annyi azért kénytelen voltam megállapítani, hogy az étel minősége nem volt teljesen kifogástalan. Az is előfordult, hogy a hallgatóim egyszerűen nem ették meg a feltálat ebédet. Ennek oka részben a gyerekkoromra emlékeztető, a mai városi fiatalok részéről teljes elfogadhatatlan receptúrára és izvilágra vezethető vissza, részben pedig a nem igazán friss alapanyagok használatára.

a többi takarító és karbantartó, valamint van egy titkár.¹¹ Ezen túlmenően a közmunka programban jellemzően 10–12 embert tudnak foglalkoztatni.¹² A falu ezen kívül könyvtárat és helytörténeti gyűjteményt is üzemeltet, de ezek kezelése egyben az egyik falugondnok feladata. Bár mindez nem olyan nagy feladat, lévén sem ennek a gyűjteménynek, sem a templomban található kisebb helytörténeti gyűjteménynek nincs jelentős látogatottsága.

A 21. század kommunikációs adottságai kapcsán mindenképpen meg kell említenünk az internetet is: a helyiek életének ugyanis fontos elemévé vált az internet, mely az egész faluban ingyenesen rendelkezésre álló WIFI hálózattal érhető el. Mindezt magunk is élvezhettük, hiszen a magunkkal vitt laptopot teljesen szabadon használhattuk. Bár persze felmerül az emberben a kérdés, hogy a helyiek mennyiben élvezik e szolgáltatás előnyeit.

Mint korábban már említettük, a térség közlekedési helyzete egyszerre kedvező és kedvezőtlen. Bár a forgalmas főutaktól távol helyezkedik el, de a meglévő úthálózat mentén mindkét megye irányában találunk a közelben városokat: Kaposvár, Tab és Tamási egyaránt nagyjából 20 kilométerre fekszik. Ráadásul nem csak személygépjárművel, hanem menetrend szerinti autóbuszal is könnyen megközelíthetőek e települések: hétköznap Kaposvárra 3, Siófokra 2,5¹³, Tamásiba 6, Tabra 7,5 járatpár közlekedik. Az autóbusz-közlekedés igazi hátránya a menetdíjak színvonalában keresendő: felmérésünk idején Kaposvárra, Tabra és Tamásiba is 400 forintba került a teljes árú menetjegy, ami 2010. február 1-jétől 460 forintra emelkedett. Vagyis az oda-vissza útra számolt költséggel két személyre számolva már gazdaságosabb személygépjárművel utazni. Persze mindez országos probléma: sokszor egyszerűen nem éri meg a közforgalmú közlekedést választani. A közlekedési lehetőségek megítélése egyébként a térség polgármestereinek véleménye alapján meglehetősen vegyesnek tekinthető. A közlekedési szempontból kedvezőbb fekvésű Szorosadon inkább elégedettek a menetrenddel és a társaságok hozzáállásával (a menetrendi egyeztetéseken konstruktívan állnak a felmerült kérésekhez), míg a zsákfalunak számító Somogydöröcskén és Értényben inkább kritikát fogalmaztak meg interjúalanyaink.

Törökkoppányi mindennapok

Lakásviszonyok

Az emberek hétköznapjait alapvetően befolyásolja, hogy milyen körülmények között él, érte ez alatt a család vagy háztartás méretét, a lakás vagy ház műszakai állapotát, a felszereltségét, az infrastrukturális ellátottságát, az épület környezetének állapotát. Törökkoppányon összesen 88 háztartást tudtunk felmérni, mely adatok elemzése véleményem szerint a térség egészét jól jellemző eredményeket mutat. Egyrészt tapasztalhattuk, hogy a háztartások nagyobb része 1 vagy 2 fős méretű (30–30%). Az ennél nagyobb méretű háztartások részesedése már jóval kisebb, bár némileg meglepő módon majdnem azonos

¹¹ Kurucz Tibor szóbeli közlése alapján.

¹² Ifj. Varga György szóbeli közlése alapján.

¹³ Napi 2, ill. 3 járat van irányonként.

arányban vannak jelen az ennél nagyobb (3, 4, valamint az 5 fős) családok. Azonban annyit érdemes megjegyeznünk, hogy több esetben az összeírt fiatal felnőttek csak a bejelentett állandó lakcímük szerint élnek a faluban, de életvitelszerűen már nem ez a település az otthonuk.

A lakosság összetételének vizsgálatakor kíváncsiak voltunk arra is, hogy honnan származnak az itt élők. Megállapíthattuk, hogy a megkérdezettek valamivel több, mint fele (52%) számít „öslakos” törökkoppányinak, a többiek mind beköltöztek, bár nagyobb részük már több mint 20 évvel ezelőtt (gyermekként vagy fiatal felnőttként) került a faluba. Tapasztalhattuk azt is, hogy jóllehet a beköltözők száma némi növekedést mutat az utóbbi évtizedekben, de azért markáns bevándorlási hullámról, és így a Kaposvár környéki szuburbanizáció beszűrődéséről nem beszélhetünk. A beköltözők többsége a környező településekről származik (Koppányszántó – 12 fő, Szorosad – 4 fő, Kaposvár – 3 fő, Somogyegres – 3 fő, Bonnya – 3 fő, Somogydöröcske – 2 fő, Andocs – 2 fő, Értény – 2 fő), kisebb részük pedig az ország különböző részeiből (Budapesttől Miskolcig). A költözés oka a legtöbb esetben a házasságkötésre vezethető vissza. Érdekességgént rákérdeztünk arra is, hogy tervezik-e a közeljövőben az elköltözést. A megkérdezettek 84,4%-a nyilatkozott nemlegesen, és mindössze 12,9%-a tervezi a költözést. Céltelepülésként többnyire csak általánosságban a városokat, ritkábban egy konkrét közeli nagyvárost (többnyire Kaposvárt) adtak meg.

Vizsgálatunk szempontjából sokkal fontosabb volt azonban a lakóépületeknek a felmérése. A házak átlagos alapterülete (átlag 84,7 m²) és az átlagos szobaszáma is meglehetősen magas értéket mutat (2,87 szoba/ház). A felmért ingatlanok között nem is találunk 2 szobásnál kisebbet, és az újkori vidéki hagyományoknak megfelelően viszonylag magas a 4 vagy annál több szobás házak aránya (17,2%). A házak fürdőszobával való felszereltsége is jónak mondható, a háztartások mindössze tizede nem rendelkezik tisztálkodásra alkalmas helyiséggel. Egyértelműen elmondható tehát, hogy az országszerte tapasztaltaknak megfelelően Törökkoppányban építkezési szokásaiban is jól érződött az 1970–80-as években a háztáji gazdálkodásból származó többletjövedelem, és az ennek következtében jelentősen javuló életszínvonal, amit az 1980–1990-es éveken többek között Andorka Rudolf és Lammel Annamária is elég részletesen bemutatott (Andorka R., 1996, Lammel A., 1984, Valuch T., 2005).

Építőanyagukat tekintve a lakóházak többnyire téglából készültek (55,8%). Manapság már viszonylag kevés a tisztán vályog- vagy tömés ház¹⁴ (12,8%), viszont magas a vegyes építőanyagból készült házak aránya (31,4%). Sokaknak tehát csak arra volt pénze az utóbbi évtizedekben, hogy az új házat vegyesen rakott vályog- és égetett téglából¹⁵ építsék fel, illetve a korábbi vályogházat többé-kevésbé felújítsák (aláfalazás, új helységek hozzátoldás az épülethez, egyes falak kicserélése stb.), de teljesen új téglaház építésére már sokszor nem volt lehetőségük. A vályog- és tömés házak alacsony arányánál fontos tényezőként kell figyelembe vennünk, hogy az ilyen technológiával épült házak gyorsan pusztulnak, ha lakatlanná válnak, vagy elhanyagolják őket. A helyiek beszámolóí szerint

¹⁴ A vályogház pelyvás sárból készített téglából készült, míg a tömés házak építése során a pelyvás sarat zsaluzat közé tömve építették a házak falát.

¹⁵ A 20. században elterjed építkezési mód szerint két sor vályogtéglát követve egy sor égetett téglát (Néprajzi Lexikon 1982).

akár néhány éven belül teljesen tönkre is mennek. Összességében megállapítható tehát az, hogy Törökkoppányon nagyon előrehaladott állapotban van a Mendöl Tibor által már az 1920–30-as években leírt uniformizálódás, amely során a korábbi hagyományos (és nem mellesleg helyben található) építőanyagok helyett új anyagok használatával jár, ráadásul a házak külső megjelenése is jellegtelenné, a korábban erre a tájegységre jellemző hagyományokat teljesen nélkülözővé vált (Mendöl T., 1928). Az egész környéken voltaképpen csak a már korábban említett Somogydöröcske rendelkezik sajátos és egyedi épületállománnyal. Törökkoppányban nagyítóval kell keresnünk a régi parasztházakat, melyek persze ma már többnyire nyaralóként funkcionálnak, mert az itt házat vásárlókat ezek az épületek sokkal inkább megfogják.

Mindezekon túlmenően a háztartásokra vonatkozó kérdések között szerepelt még az is, hogy foglalkoznak-e még földműveléssel? Felmérésünk során igazolódtak az interjúk során elhangzott állítások, hiszen a háztartások alig több mint felében (55%) folytatnak valamilyen mezőgazdasági tevékenységet, ami meglehetősen alacsony értéknek tűnik annak fényében, hogy helyben szinte alig van munkalehetőség. Bár kétségtelen, hogy aki más településre jár napi rendszerességgel dolgozni, annak napi időbeosztásába már nehezen férne bele a kisegítő tevékenységként végzett földművelés és/vagy állattartás (bár ez utóbbi szinte már teljesen hiányzik, inkább csak konyhakerti növénytermesztésről és gyümölcs termesztésről beszélhetünk), ráadásul a konyhára szükséges zöldség- és gyümölcsfélék ma már minden nagyobb boltban, diszkontban, hipermarketben megvásárolhatók, esetenként kifejezetten alacsony áron, így a termelés gazdaságtalanná vált. Ezen kívül néhányan még foglalkoznak szántóföldi műveléssel is, aminek következtében az egy földműveléssel még foglalkozó háztartásra jutó művel földterület ugyan nagynak tűnik (5,3 hektár), de az értékek szórása meglehetősen szélsőséget: 10 hektárnál nagyobb területtel mindössze 5 család gazdálkodik, 1–10 hektár közötti területen pedig 15. A többi háztartásban jellemzően már csak a házhoz tartozó pár száz négyzetméternyi területet művelik. Vagyis összességében megállapítható, hogy egyre inkább városias életmódot élnek az itt élők.

Jövedelmi viszonyok

Felmérésünk során először is közvetlenül rákérdeztünk a háztartások egy főre jutó jövedelemszintjére. Sávos jövedelemhatárokat megadva válaszolhattak a megkérdezettek az egy főre jutó havi nettó átlagjövedelem alapján, tapasztalataim szerint így még viszonylag nagy arányban hajlandóak az emberek nyilatkozni anyagi helyzetükről. Másrészt a személygépjármű ellátottságot is vizsgáltuk, melynek fajlagos értéke közvetett módon jellemzi egy adott csoport jövedelmének átlagos színvonalát. Az egy főre jutó jövedelmet vizsgálva viszonylag magas értéket tapasztaltunk, hiszen a háztartások többsége 50–75 ezer forint közötti fajlagos havi nettó jövedelemtől számolt be (*1. táblázat*). Ennél több mint 10 százalékponttal alacsonyabb (27%) a 25–50 ezer forintos kategóriába eső megkérdezettek aránya, valamint minden ötödik megkérdezett (20%) vallott be 75 ezer forintnál magasabb egy főre jutó havi jövedelmet. Az első ránézésre kedvezőnek tűnő adatok hátterében azonban az egy- és kétfős háztartások magas aránya, vagyis az e háztartásokban élő nyugdíjasok esetében a fajlagos érték relatíve magas értéket mutat. Minél többen élnek ugyanis egy háztartásban, jellemzően annál alacsonyabb az egy főre jutó jövede-

lem. Különösen feltűnő, hogy milyen alacsony a magas fajlagos jövedelemmel rendelkező háztartások aránya a 3 és több fős háztartásokban, amit egyértelműen a mérsékelt gyermekvállalási kedv egyik alapvető okaként azonosíthatunk. A jövedelmi viszonyokat jól jellemzi az egyik interjúalanyunk megállapítása, mely szerint városon ennyi pénzből néhányan már éhen halnának.¹⁶

1. táblázat

*Az egyes háztartás típusok megoszlása
az egy főre jutó havi nettó jövedelem alapján (%)*

	1 fős háztartások	2 fős háztartások	3 és több fős háztartások
25 ezer forint alatt	7,7	3,9	8,6
25–50 ezer forint	3,8	5,9	14,3
50–75 ezer forint	7,7	15,7	42,9
75 ezer forint között	42,3	49,0	22,9
Nem tudja, nem válaszolt	38,5	25,5	11,4
Összesen	100,0	100,0	100

Szerkesztette: Szabó Sz.

A személygépjármű tulajdonlást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy viszonylag sok háztartásban található személygépjármű (a felmért háztartások 45,5%-ában), és annak fajlagos értékét vizsgálva is magas, bár az országos átlagtól némileg elmaradó értéket kapunk (Törökkoppányban 270, országosan 300 személygépjármű jut 1000 főre). A háztartások mérete szerint itt is markáns különbséget tapasztalhatunk, vagyis minél népesebb egy háztartás, annál inkább jellemző a személygépjármű megléte (2. táblázat). Tehát hiába magasabb a kisebb háztartásokban az egy főre jutó jövedelem, a személygépjármű tulajdonlást mindez nem befolyásolja. A még aktív szülőkkel (vagy szülővel), valamint gyermekkel (vagy gyermekekkel) rendelkező háztartások esetében ugyanis jobbra elengedhetetlennek tűnik a személygépjármű birtoklása. Mindez a közlekedési szokásaikat, és így a közforgalmú közlekedési eszközök igénybevételét is alapvetően befolyásolja. A személygépjárművel rendelkezők bevallásuk szerint viszonylag sokat, átlagosan havonta mintegy 660 km-t használnák személygépjárművüket, vagyis többségében nem csak a településen belüli utazásra használják, hanem a környező nagyobb városokba is gyakran járnak.

2. táblázat

A személygépjármű tulajdonlás megoszlása háztartásméret szerint (%)

	1 fős háztartások	2 fős háztartások	3 és több fős háztartások
Rendelkezik személygépjárművel	19,2	33,3	80
Nem rendelkezik személygépjárművel	80,8	67,7	20
Összesen	100,0	100,0	100

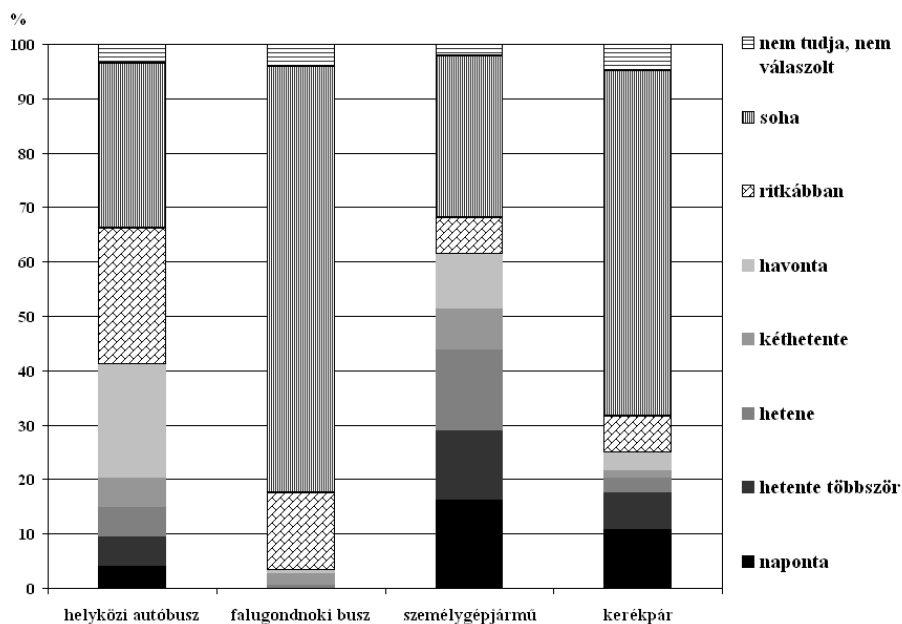
Szerkesztette: Szabó Sz.

¹⁶ Gyenis István szóbeli közlése alapján.

Közlekedési szokások

Mivel saját kutatási területem alapvetően az emberek közlekedési szokásainak vizsgálata, ezért Törökkoppány esetében is igyekeztem minél alaposabban feltárni e szociálgeográfiai alapfunkció jellegzetességeit. Az előzetes várakozásimnak megfelelően tapasztalhattam, hogy legnagyobb gyakorisággal a személygépjárművet használják a megkérdezettek (naponta vagy hetente többször a megkérdezettek 29%-a), de a hetente legalább egyszer személygépjárművel utazókat figyelembe véve már a megkérdezettek majd 45%-áról beszélünk (2. ábra). Ehhez képest a helyközi autóbuszjáratokat meglehetősen alacsony gyakorisággal használják. Meglepő az is, hogy a kötet bevezető tanulmányában részletesebben bemutatott falugondnoki szolgáltatást (ellentétben más aprófalvas térségek településein tapasztaltakkal, ahol nem egy esetben kifejezetten kedvelt és közismert szolgáltatás), szinte alig ismerik, és így alig használják: a megkérdezettek majd 80%-a még soha nem utazott a falugondnoki busszal.

A települést érintő menetrend szerinti autóbuszjáratokat üzemeltető szolgáltatókkal alapvetően elégedettek az emberek. 5 fokozatú skálán haladva adhattak válaszokat a megkérdezettek, mely végeredményeként 10%-a adott nagyon jó, 52,7%-a jó, 21,9% közepes, 2,7%-a rossz minősítést, míg nagyon rossz minősítést senki sem adott (a fennmaradó 12,3% nem válaszolt).

Szerkesztette: Szabó Sz.

2. ábra: Az egyes közlekedési módok használatának gyakorisága a megkérdezettek körében

Tapasztalataim szerint ennek oka a település közlekedésföldrajzi helyzetében keresendő, hiszen a megyehatárhoz közeli fekvés, Törökkoppány esetében, a kivételesen jó úthálózati kép miatt kifejezetten előnyös, hiszen Somogy és Baranya megye felé is vannak járatok, márpedig Kaposvár és Tab mellett Tamási is széles körű központi funkciókkal rendelkezik. Ennek ellenére azért megfogalmaztak némi kritikát a szolgáltatókkal szemben, elsősorban az autóbuszok menetrendjét illetően. A menetrenddel a megkérdezettek több mint negyede (28,6%) volt elégedetlen. A kifogások többsége arra vonatkozott, hogy nem járnak elég gyakran az autóbuszok, valamint sokan már előre félnek attól, hogy a hétvégi menetrendet ritkítani fogják a jövőben. Néhányan kifogásolták, hogy a környező városokba (Tamási, Kaposvár, Siófok) nem lehet egyszerűen és gyorsan eljutni (ez részben menetrendi, részben útvonalbeli problémaként is felmerült). A viszonylagosan kedvező megítélés persze arra is visszavezethető, hogy nem túl nagy gyakorisággal használt közlekedési módról van szó, márpedig a korábbi kutatásaim során is gyakran tapasztaltam, hogy a ritkán használt közlekedési eszközzel/móddal szemben az utasok kevésbé fogalmaznak meg negatív kritikát (Szabó Sz., 2009).

Az utazási szokások kapcsán mindenképpen szót kell ejtenünk az ingázásról is. A megkérdezettek közül 27 fő ingázik más településre munkavállalási és/vagy tanulási céllal (ebből 6 fő tanuló). A legnépszerűbb céltelepülések: Kaposvár (8 fő), Tab (3 fő), Iregszemcse (3 fő) Tamási (2 fő), Szorosad (2 fő). Mindez némi átrendeződést mutat a 2001. évi népszámlálás adataihoz képest: elsősorban Kaposvár szerepe növekedett meg, ezzel szemben Szorosad szerepe jóval kisebb a mintánkban (ebben persze szerepet játszhat az is, hogy a felmérés idején folyó mezőgazdasági munkák miatt az ott dolgozók kisebb valószínűséggel kerültek be a mintába).

Mivel a céltelepülések között nagyobb távolságban található települések is vannak, ezért nem meglepő, hogy a lakóhely és a munkahely közötti utat átlagosan 51,5 perc alatt teszik meg (az átszállásból adódó esetleges várakozási időt is figyelembe véve). Ezt az utat a megkérdezett ingázók 50%-a busszal, 30%-a személygépjárművel teszi meg (a többiek vagy nem válaszoltak, vagy motorral mennek a környező településekre dolgozni).

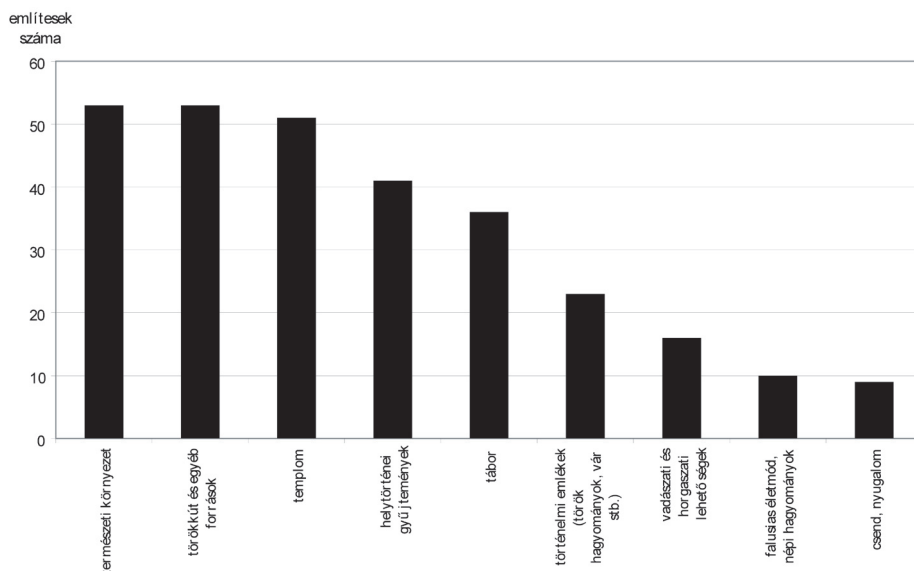
Önértékelés és jövőkép

Mint láthattuk tehát, Törökkoppány meglehetősen kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetben van, ami egybeesik az általunk megkérdezettek véleményével is: a kérdésünkre adott válaszokban az 5 fokozatú skálán többségük (58,1%) rossz vagy nagyon rossz minősítést adott, és a közepes minősítést adók aránya is magas (35,1). Mivel mindez megfelelt előzetes várakozásainknak, ezért igyekeztünk a sokak által egyik lehetségesnek tartott kitérési lehetőséget, vagyis a turizmusban rejlő lehetőségeket alaposabban is megvizsgálni. Bár már itt is fontosnak tartom megjegyezni, hogy magam nem tartom csodafegyvernek a turizmust, mellyel minden problémát kezelni lehet. Törökkoppány esetében sem gondolom, hogy gyógyfürdőt vagy éppen wellness-hotelt kellene építeni. Felmérésünk során mindössze reagálni szerettünk volna arra a nagyon homályos turizmus-fejlesztési elképzelésre, mely néhány helybeli vezető fejében megfordult. Az mindenesetre megállapítható, hogy a lakosság körében kifejezetten pozitívnak nevezethető a hozzáállás a tu-

risztikai fejlesztésekkel kapcsolatban, hiszen a megkérdezettek majd' négyötöde (79,1%) nyilatkozott úgy, hogy alapvetően támogatná a turizmus fejlesztését (nemmel választott 19,6%, nem választott 1,4%). A viszonylag kevés elutasító vélemény kapcsán jellemezően az alábbi érvek merültek fel:

- nincs elég látnivaló a turistáknak, nincs elég programlehetőség, nincs közösségi élet,
- félnek a turizmussal járó nagyobb nyüzsgéstől,
- nem megfelelő a környezet.

Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy e negatív vélemények meglehetősen alacsony gyakorisággal fordultak elő. Az érem másik oldalát vizsgálva arra is rákérdeztünk a kérdőívben, hogy mely látnivalókat, turisztikai attrakciókat tartják említésre méltónak a településen, illetve annak közvetlen környezetében. A megkérdezettek részben a települést övező természeti környezetet tartják a turisták számára is vonzó tényezőnek (természet, erdők, vadászati és horgászati lehetőségek, források és kutak), de nagy (talán túlságosan is nagy) hangsúly helyeznek az épített örökségre, valamint a történelmi emlékekre (templom, törökkút, vár, törökkori emlékek) (3. ábra). Sokan említették a templomban és a külön épületben elhelyezett helytörténeti gyűjteményeket, de meglepő módon kevésszer említették csak a falusi csend és nyugalom vonzerejét, valamint a meglévő falusi (vagy legalább annak nevezhető) hagyományokat (népviselet, népdalkör, tojásfestés stb.).

Szerkesztette: Szabó Sz.

3. ábra: A megkérdezettek által említett turisztikai attrakciók az említések gyakorisága szerint

Összességében annyit mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a megkérdezettek érzékelhetően túlértékelik a kézzel fogható attrakciót. Ezek alapján a jövőbeli turisztikai

fejlesztések megalapozásához fontos lenne terjeszteni azt a nézetet a lakosok körében, hogy a turistákat kifejezetten vonzza a természeti környezet, a csend- és nyugalom, vagyis maga a falusi környezet. Ráadásul nem szabad elfelejtkeznünk arról sem, hogy a település környezetében számos olyan egyéb programlehetőség van (vadászat, balatoni fürdőzés, igali fürdő, Kaposvár belvárosa stb.) melyekhez megfelelő háttérországot (egyfajta bázist) szolgáltathat a Koppány-völgyének aprófalvas térsége.

Természetesen mindehhez szükséges lenne megfelelő szálláskínálatot kialakítani. A természeti környezet adottságainak (az ország egyik legnagyobb összefüggő erdeje található a falu határában, valamint a pannon-dombvidék semmihez nem fogható látványa is kiemelhető ezek közül) a kiaknázásához kezdetnek akár már egy közepes kapacitású turisztaszállás is megfelelő lenne (amit korábban az iskola régi épületében az önkormányzat el is kezdett kialakítani, de forráshiány miatt a beruházás leállt). Ezen kívül a településen nyaralóépülettel rendelkezők (sokszor külföldi állampolgárok, akik csak néhány hetet töltenek itt) házait is rendszeresen ki lehetne adni, ha egy operátorszolgálat ezt szervezné (amikor nem tartózkodik a faluban a tulajdonos, akkor kiadnák turistáknak a nyaralókat, a bevételen pedig osztozkodhatna a tulajdonos és az operátorszolgálatot üzemeltetője). Hosszabb távon pedig szóba jöhet a helyiek házainak a kihasználása (fizető vendéglátás formájában). Ez utóbbi kapcsán rákérdeztünk arra is a kérdőívben, hogy hajlandók lennének-e szállásadóként részt venni a falusi turizmusban. Első nekifutásra kedvezőnek nevezhető, hogy a megkérdezettek jelentős része (40,1%) nyilatkozott pozitívan, és csupán 55,1% volt elutasító (a maradék 4,8% nem válaszolt). Természetesen az ehhez szükséges ismeretek megszerzése, valamint a házak átalakításának költsége a pozitívan nyilatkozók nagyobb részét valószínűleg eltántorítaná a konkrét beruházástól, de feltehetőleg még így is maradna néhány vállalkozó szellemű család, ha megfelelő támogatást kapna az önkormányzattól (információk továbbítása, pályázati lehetőségek felkutatása, hirdetési felület biztosítása a honlapon stb.).

A felmérés során elemeztük a lakosok környezetvédelemmel kapcsolatos magatartását és attitűdjét is. Kiindulásként kíváncsiak voltunk arra, hogy milyenek ítélik meg a környezet állapotát. A válaszokat itt is 5 fokozatú skálán határoztuk meg (nagyon rossz, rossz, közepes, jó, nagyon jó) és végeredményként többségében közepes (46,6%) és jó (43,9%) minősítést adtak. Hiányosságként legtöbbször a szennyvízelevezést, valamint a hulladékgyűjtés kapcsán a konyhában és a kertben keletkező egyéb szerves hulladék elhelyezésének problémáját említették. Mivel a faluban éppen a felmérést megelőző időszakban készítették elő a szelektív hulladékgyűjtés bevezetését, ezért külön rákérdeztünk arra is, hogy hajlandók lennének-e a megfelelő rendezési elvek szerint szelektíven gyűjteni, és a kihelyezett hulladékgyűjtő szigetekken elhelyezni a háztartásban keletkező hulladékot. Mint a válaszokból kiderült, a megkérdezett döntő többsége (90%) szívesen venné a szolgáltatás bevezetését, és hajlandó lenne ilyen módon gyűjteni a hulladékot, vagyis alapvetően pozitívan ítélnék meg a hulladékgyűjtő szigetek megjelenését.

Bár a szennyvízhálózat kiépítése nincs napirenden (az Európai Unió irányában tett vállalkásunk e térségre az alacsony lélekszám miatt nem vonatkozik, másrészt a korábban leírtaknak megfelelően a könyék egy településének önkormányzata sem tudná vállalni a beruházáshoz szükséges önrészt), de az érdekesség kedvéért az ezzel kapcsolatos véleményüket is vizsgáltuk. Előzetesen várakozásunkhoz képest meglepőnek nevezhető, hogy a szennyvízhálózat kiépítését is alapvetően támogatnák a helyiek (68% válaszolt igennel, 29,3% nemmel, a többiek nem válaszoltak).

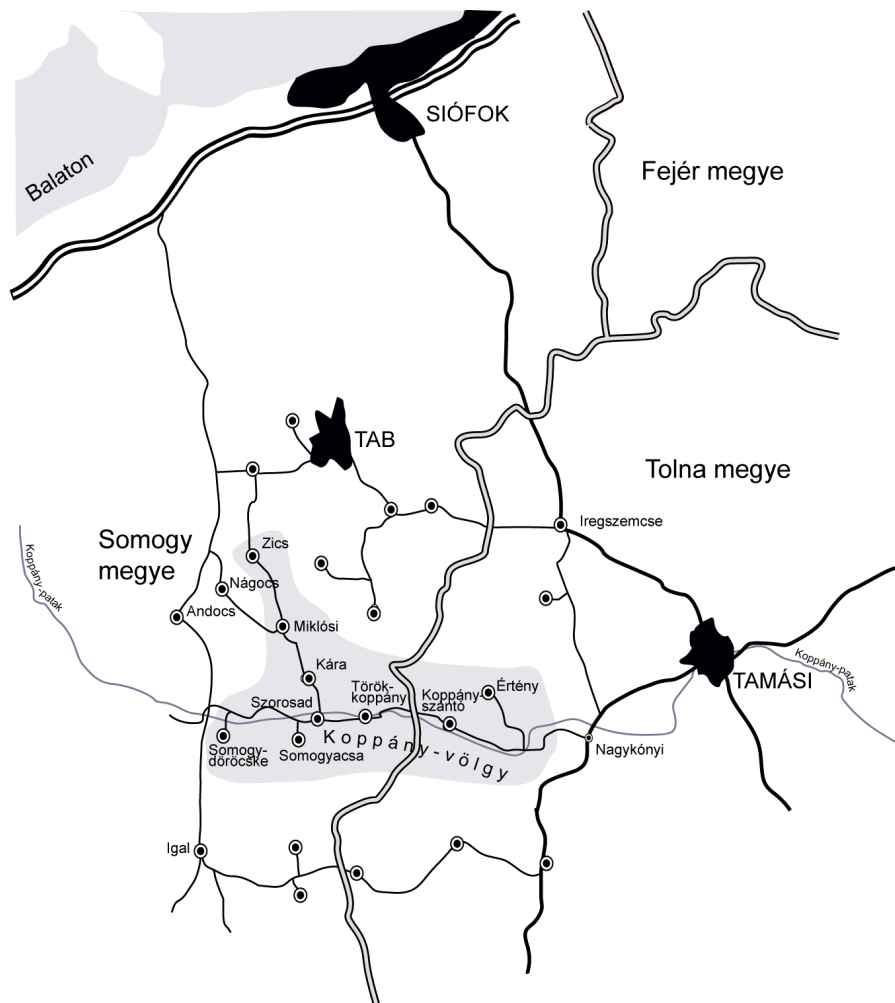
Az esetleges beruházás kapcsán arra is rákérdeztünk, hogy mennyi pénzt szánnának erre a célra. A válaszok szerint a rezsiköltségben keletkező havi többletet általában néhány ezer forintban tolerálnák (átlagban kb. havi 3 ezer forintot), magához a beruházáshoz kapcsolódó önrészre pedig átlag kb. 100 ezer forintot. Azonban fontos megjegyeznünk, hogy konkrét összeget csak viszonylag kevesen adtak meg, és az összegek is nagy szórást mutatnak. Ennek ellenére érdekes módon az átlagként kapott értékek megfelelnek az országosan alkalmazott önrésszel (jellemzően 80–100 ezer forint közötti rákötési díjat szoktak kérni, és a vízdíjat is jellemzően pár ezer forinttal emeli meg a csatornadíj bevezetése). Mivel a falu lakosságának egy része számára nyilvánvalóan megterhelő lenne a rákötési költségek egy összegű kifizetése, ezért rákérdeztünk a részletfizetési lehetőségként felmerülő lakástakarékpénztári szerződésekre is (az ország több pontján alkalmazott eljárás mód szerint a háztartások ilyen szerződést kötnek, így havonta csupán 2–3 ezer forintot kell befizetni néhány éven keresztül, és így biztosítják a bekötés önköltségét). Ezzel a lehetőséggel a csatornaépítést támogatók 75%-a élne, vagyis alapvetően támogatott megoldási forma lehetne.

Törökkoppány vonzáskörzete

Visszatérve vizsgálatunk tárgyához, nézzük meg egy kicsit alaposabban a törökkoppányi vonzáskörzethez tartozó településeket. Mint azt már említettük, Törökkoppány a környezetében fekvő 8 település részleges központjaként funkcionál, összesen mintegy 2700 lakost ellátva (4. ábra). Szorosabb kapcsolat a körjegyzőséghez tartozó településekkel (Kára, Somogyacsa, Somogydöröcske, Szorosad) alakul ki, ezen belül is elsősorban Szorosaddal és Kárával, mely falvakkal a falugondnoki szolgálatot is közösen üzemeltetik. A többi település (Értény, Koppányszántó, Miklósi, Zics) is fizet persze hozzájárulást egyes közösen szervezett feladatok ellátásához (például az iskola működtetéséhez¹⁷).

Ez utóbbi azért is kardinális kérdés, mert az intézménynek a fenntartása így a törökkoppányi önkormányzat költségvetésének negyedét teszi ki. Látható tehát, hogy a kedvező közlekedésföldrajzi fekvése következtében Törökkoppány nem csak somogy megyei, hanem még két Tolna megyében fekvő települést, a tamási kistérséghez tartozó Értényt és Koppányszántót is kiszolgálja. A közelben fekvő falvakra gyakorolt vonzerő mértéke azonban településenként változó. A vonzáskörzet peremen elhelyezkedő települések már gyakran nem ide járatják óvodába a gyerekeket – Zics és Értény –, valamint egyes falvakból az iskolás korúaknak is csak egy része jár a törökkoppányi iskolába – Zics és Koppányszántó. Egyes települések pedig még a háziorvosi ellátást is Törökkoppánytól függetlenül oldják meg – Zics és Miklósi. A hétvégi ügyeletet tekintve már nagyobb az együttműködés, hiszen azt a térség 11 települése közösen oldja meg. A rendelővel rendelkező települések rotációs rendszerben vállalják az ügyeletet. Ezen kívül szükség szerint a tabi ügyelet is fogadja a betegeket.

¹⁷ Az iskola fenntartás nehézségeit mutatja, hogy Törökkoppány éves költségvetésének (kb. 230 millió forint volt 2009-ben) csak az általános iskola működtetése több mint negyedét teszi ki. Nem véletlen tehát, hogy a környező települések iskoláit felszámolták, és Törökkoppányba járatják a gyerekeket.

Szerkesztette: Szabó Sz.

4. ábra: Törökkoppány vonzáskörzete: a Koppány-völgy

Általánosságban elmondható a vonzáskörzetbe tartozó településekről, hogy a lélekszámuk nagyon alacsony, az előregedés pedig Törökkoppányhoz hasonlóan, esetenként még annál is erőteljesebben megfigyelhető folyamat (3. táblázat). Ráadásul a természetes szaporodás és a vándorlási mérleg is minden településen negatív. A kedvezőtlen demográfiai helyzetet mutatja, hogy pl. Somogydorócskán legutóbb 3 éve született gyerek, de Értény kivételével a többi településen is csak 1–2 gyermek születik évente (1. táblázat).

3. táblázat
Törökkoppány és vonzáskörzetének fontosabb népmozgalmi mutatószámai

	Lakó- népesség évközepe száma, 2008	Természetes fogyás (ezrelék), 2008	Vándorlási mérleg* (ezrelék), 2008	Tényleges fogyás (ezrelék), 2008	14 év alattiak aránya (%)**	60 év feletti aránya (%)**	Regisztrált munka- nélküliek száma, 2008. 2. negyedév
Értény	776	-6,4	-2,6	-9,0	26,0	18,2	87
Kára	55	-18,2	-18,2	-36,4	12,5	28,1	2
Koppányszántó	344	-17,4	-8,7	-26,2	15,9	28,9	41
Miklósi	238	-16,8	-16,8	-33,6	14,6	32,1	7
Somogyacsa	159	-12,6	-106,9	-119,5	10,6	36,7	24
Somogydöröcske	156	-19,2	-51,3	-70,5	14,9	24,0	13
Szorosad	94	0,0	-42,6	-42,6	11,2	31,9	7
Zics	368	-13,6	-13,6	-27,2	16,5	21,5	48
Törökkoppány	487	-51,3	24,6	-26,7	11,0	36,5	23
Összesen	2677	-19,1	-12,0	-31,0	17,2	26,8	252

Szerkesztette: Szabó Sz., TEIR adatok alapján

* az állandó és az ideiglenes vándorlások összege alapján

** az állandó népességhez viszonyított arányuk

A településeken tartózkodó népesség számát persze emeli még néhány, a korábbiakban Törökkoppány kapcsán is említett tényező. Egyrészt e falvak többségében is jelentős számban vásároltak házat külföldiek (hollandok, németek, angolok vegyesen), akik nyáron itt töltik pár hetes szabadságukat. Bár néhány külföldi család már véglegesen ideköltözött. A kedvező természeti környezet mellett a németek betelepülését elősegítette az is, hogy a térség településeinek egy része sváb hagyományokkal is rendelkezik, így a helyiek egy része még tud egy kicsit németül. Bár inkább jellemző, hogy a beköltözők tanulnak meg magyarul. Jómagam is beszéltem olyan beköltözőt némettel, aki már egészen jól tudott magyarul. Másrészt jelentős vonzerőt jelent az is, hogy az itteni lakóingatlanok a nyugat-európai árszínvonalhoz képest kifejezetten olcsók. Ahogy egyik interjúalanyuk megfogalmazta: az itt házat vásárolók otthon ennyi pénzből még garázst sem tudnának venni.¹⁸

A falvak gazdasági helyzete finoman szólva is elég bizonytalan: a helybeli foglalkoztatás néhány kivételtől eltekintve minimális, az is inkább csak az önkormányzat nyújtotta lehetőségekre korlátozódik, a magánszféra alig van jelen a térségben. Ennek megfelelően a foglalkoztatottak jelentős része ingázó: a 2001. évi népszámlálás adatai szerint a foglalkoztatottak 68%-a (425 fő) dolgozott más településen, ezek közül is a többség Tabra (173 fő), Tamásiba (57 fő), Nagykönyiba (35 fő) és Nágocsra (32 fő) jár dolgozni. A mikrotérségen belül egyedül Szorosadra ingáztak jelentős számban (40 fő), azok többsége is Törökkoppányról. Tehát e téren is megállapítható, hogy Törökkoppány központi funkciói meglehetősen hiányosak, hiszen kevesen (12 fő) dolgoznak a faluban a környező településen élők közül. A kérdőíves felmérésünk és interjúink adatai a 2001-es adatokat egyértelműen alátámasztották, vagyis e téren nem történt érdemi változás az eltelt majd

¹⁸ Gyenis István szóbeli közlése alapján.

egy évtizedben (legfeljebb az ingázók száma csökkent valamelyest a gazdasági válsághoz kötődő elbocsátások miatt). Az ingázás kapcsán az is hangsúlyoznunk kell, hogy a tamási kistérségbe tartozó településekről (Értény, Koppányszántó) inkább Tamásiba vállalnak munkát, valamint nagyobb számban ingáznak Nagykönyiba is.

A gazdasági aktivitás vizsgálata kapcsán meg kell még említenünk munkanélküliek magas számát is. A regisztrált álláskeresők száma már a válság előtti évben is mintegy 250 fő volt, akik az aktív népesség negyedét tették ki. A válság hatására számuk 2009 végére 357 főre emelkedett. Persze az egyes települések között elég nagy különbségeket tapasztalhatunk. Jelenleg főleg Somogyacsa, Somogydöröcske és Koppányszántó jellemezhető nagyon magas munkanélküliségi rátával

Mindezek hatására a térségben élők meglehetősen borúsan látják a jövőjüket. Ennek az apátiának az egyik tipikus megnyilvánulási formája véleményem szerint, hogy a házaknál többnyire már háziállatot (sertés, szarvasmarha, ló stb.) sem tartanak, bár a ház körüli konyhakerteket még úgy-ahogy művelik. Ez utóbbi az ételkészítés változatosságának biztosításához még ma is elengedhetetlen feltétel, bár mint már említettem, egyre többen vásárolnak meleg ebédet a szociális konyháról.

A közszolgáltatások terén szintén jelentős hiányosságokat tapasztalhatunk: posta például Törökkoppányon kívül ma már szinte sehol nincs (kivéve Értényt), a helyettesítést végző mozgóposta megítélése pedig meglehetősen szélsőséges (a kivólótól az elfogadhatatlanig). Bár jómagam kifejezetten pozitívnak vélem e szolgáltatást, hiszen az nem csak egyszerűen költséghatékony, hanem még ráadásul kényelmes is. Persze kétségtelen, hogy a megszokottól eltérő szolgáltatás kezdetben mindenhol negatív érzést vált ki a lakosokból, de a többségük hamar felméri annak előnyeit.

A vizsgált települések ráadásul alapesetben bizonytalan költségvetéssel rendelkeznek (jellemzően ÖNHIKI-s forrásra szorulnak). Az ÖNHIKI-s eljárás sajátosságai miatt azonban csak kevés kiegészítő forráshoz jutnak, ami vagyonteljesítéshez és/vagy eladósodáshoz vezet. A vonzáskörzet központjának számító Törökkoppány 2008-ban már nem is kapott ilyen támogatást. A kistérségi szinten elérhető forrásokkal kapcsolatban pedig általános panasz a térség polgármesterei részéről, hogy a kistérségi központok (Tab és Tamási) „lenyúlják a pénzeket”. Részben ennek a következménye az is, hogy a kistérségi társulások nem váltak teljes mértékben elfogadott és támogatott együttműködési formává.

A térség előzőekben vázolt kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzete ellenére a közbiztonság jónak nevezhető, meglehetősen ritkán fordulnak elő bűncselekmények. Akkor is többnyire csak a pincéket és ritkábban a lakatlan házakat törik fel, illetve előfordul még néha terménylopás is. Az utóbbi 1–2 évben azonban sajnos errefelé is megjelentek a trükkös tolvajok, akik magukat különböző közszolgáltató cégek munkatársaiknak kiadva jutnak be az idős emberek házaiba. Felmérésünket megelőzően is több hasonló eset volt a környéken, így a Siófoki Rendőrkapitányság figyelemfelkeltő kampányt is folytatott a térségben, ami némi bizalmatlanságot eredményezett velünk szemben a faluban. Azonban néhány nap elteltével elfogadtak minket, így szerencsére a más térségekben tapasztaltaknak megfelelően egyre több ajándékot kaptunk (süteményt, befőttet stb.), valamint több vacsorameghívásnak is eleget kellett tennünk.

A vonzáskörzetre jellemző társadalmi-gazdasági folyamatok áttekintése után nézzük meg röviden az egyes települések sajátosságait. Kára a térség legkisebb települése, jelenleg alig félszázan lakják. Hagyományosan Kára is német nemzetiségű település volt, és

bár a 20. század elején sokan kivándoroltak, de a falu lélekszáma még így is valamivel 300 fő felett volt a monarchia utolsó éveiben. A falu 1950-ben előbb Szorossal, majd később Törökkoppánnal alkotott közös tanácsot, és önállóságát csak a rendszerváltozással nyerte vissza. Mivel azonban az általános iskola időközben megszűnt, a falu népességszáma pedig nagyon lecsökkent, ezért a jegyző hivatal fenntartásában és az egészségügyi ellátásban megmarad az együttműködés. A népességszám csökkenése azonban hosszabb távon így is megállíthatatlannak tűnik, amit a környéken is kirívón alacsony ingatlanárak sem tudnak kompenzálni, hiszen ingatlanokat inkább csak külföldiek (németek és hollandok) vásárolnak. Jelenleg 10 ház van külföldiek tulajdonában. Bár némi bizakodásra adhat okot, hogy az utóbbi években 4 baba is született a faluban, miközben jelenleg mindössze egy Törökkoppányba bejáró általános iskolás, valamint egy Tabra bejáró középiskolás él a faluban. Az elvándorlást jó jellemzi, hogy a közelmúltban diplomát szerzett 6 gyerek közül mindössze 2 költözött vissza a faluba, akik szintén a már sokat emlegetett Flextronics-nál vállaltak munkát. A faluban jelenleg alig tucatnyi ember dolgozik: 2 fő az önkormányzatnál közmunkásként, van egy falugondnok, egy vállalkozó működteti a vegyesboltot (bolt és italbolt egyben), a többiek pedig ingáznak: a Tabra 7 fő, Szorosadra a mezőgazdasági részvénytársasághoz 1 fő. Kaposvár és Siófok a napi ingázáshoz már túl messzire van a falutól.

Az igen kedvezőtlen adottságok ellenére a falu költségvetési helyzete stabil, ami kizárólag annak a következménye, hogy a falu határában működő olajkút után a MOL évente mintegy 12 millió forint iparüzési adót fizet, ellentétben a törökkoppányi kimerülő félben lévő gázkutakkal, az itteni műre való vagyron akár még 15 évig is biztosítja majd e bevételt. Így a falu, a környéken kuriózumnak számító módon, még jelentős megtakarítással is rendelkezik.

Miklósi jelentős számban fogadott német bevándorlókat a török hódoltság után, majd a többi településhez hasonlóan a 19. század végéig fokozatosan növekedett a lélekszáma. Ekkorra ráadásul a falu környezetében fekvő földek kivétel nélkül a helyi parasztok tulajdonába kerültek, így többségében közepes birtokkal rendelkező kisgazda családok éltek a faluban. A szövetkezetesítés, majd később a szövetkezetek összevonása révén a település határa a nágocsi központú termelőszövetkezethez került, végül 1969-ben magát a települést is a nágocsi központú közös tanácshoz sorolták, melyhez 1978 végén Zics is csatlakozott. Ettől kezdve ebben a faluban is csökkeni kezdett a lakosság száma, és ma már kifejezetten elöregedett korszerkezetű népességről beszélhetünk. A magánszférát mindössze egy vegyesbolt, egy italbolt, egy mezőgazdasági vállalkozó, valamint egy vendégházat üzemeltető vállalkozó képviseli, így sem érdemi iparüzési adóbétel, sem helybeli munkalehetőség nincs. Korábban működött egy fodrászüzlet a faluban, de 2008-ban bezárt. A helységet az önkormányzat szeretné újra kiadni egy vállalkozónak, de eddig nem volt érdeklődő. A helyben foglalkoztatottak nagyobb része közcélú foglalkoztatott, az ingázók pedig elsősorban Tabra járnak a Flextronicsba (kb. 20 fő). Itt is nagy gond, hogy a felsőoktatásban végzetek nem költöznek vissza a faluba, ezért a betelepedést és a visszaköltözést segítő ingyenesen kínálnak telkeket, valamint némi letelepedési támogatást is adnak az újonnan érkezőknek. Talán e beavatkozási formáknak is köszönhető, hogy felmérésünk idején két ház is épülőfélben volt a faluban, ami meglehetősen szokatlan látvány ezen a környéken. Természetesen ebben a faluban is sok külföldi vásárolt házat (kb. a házak negyedét vették meg hollandok, németek és belgák), de közülük csak egy család költözött ide véglegesen.

A település jelenlegi működésének sajátossága, hogy az orvosi ellátást Törökkoppánytól függetlenül, Nágoccsal és Ziccsel közösen szervezik meg.

Somogyacsa (valamint a hozzá tartozó Gerézdpuszta és Jutonpuszta) a térség egyik legkedvezőtlenebb helyzetben lévő zsáktelepülése, ahol a munkanélküliség különösen magas. A gyors elnéptelenedését mutatja, hogy még 100 éve is mintegy 1000 fő lakott a faluban, és a szomszédos településekről is ide jártak iskolába a gyerekek. Később az általános iskola megszűnt, az épületet pedig lakóházzá alakították át. A gyors elnéptelenedés eredményeként sok eladó ingatlan volt az utóbbi évtizedekben, így mára már kb. 40 ház van külföldi (főleg német, valamint holland, belga és angol) tulajdonban. Mindezek következtében e falu elöregedése is igen előrehaladott állapotban van. Helyben a szorosadi mezőgazdasági részvénytársasághoz tartozó majorságon, valamint az önkormányzaton kívül jelentős foglalkoztató nincs, sőt ma már italboltja sincs a falunak. A település elzártságán sokat segít a 2009-ben elindított, és azóta is önállóan üzemeltetett falugondnoki szolgáltatás, mellyel igyekeznek kipótolni a menetrend hiányosságait.

Somogydöröcske a térség skanzen falujának tekinthető, a sváb építészeti hagyományok mai napig is jól megfigyelhetők, így a környéken itt a legmagasabbak az ingatlanárak. A falu ráadásul dicséretes módon fel is ismerte az ebben rejlő hatalmas értéket, rendelettel védik a régi épületeket, így az új épületeket is a régiekhez hasonló stílusban kell megépíteni. Külföldi tulajdonban mindössze 5 ház van (4 német, 1 holland), de van több magyar is, aki hétvégi háznak használja az itt vásárolt parasztházakat. Az idegenforgalmat ezen kívül egy nyári táboroztatásra használt ingatlancsoport jelenti, melyet egy budapesti vállalkozó hozott létre 1999–2001 között PHARE támogatással. Felmérésünk idején 5 főt foglalkoztatott. Ezen kívül egy építőipari tevékenységgel foglalkozó cég telephelye van még a faluban (Siló 2000 Kft.), de inkább csak idényjelleggel foglalkoztat néhány embert. A falun kívül elsősorban a Flextronics-ban dolgoznak (10 fő). A település gazdasági helyzete tehát kifejezetten kedvezőtlen, helyben jelentős vállalkozás nem működik (így az iparűzési adót sem vetették ki). A falu igyekezett minél nagyobb fokú függetlenséget biztosítani magának a közös tanács felszámolás után, így napközi rendszerű idősek otthonát, valamint óvodát is létrehozta. Az 1993-ban indult óvodába a környező településekről (pl. Somogyacsáról) is hoztak gyereket, de később az intézményt kénytelenek voltak felszámolni, és így napjainkban már innen is Törökkoppányba járnak a gyerekek. Az egykori épületben ifjúsági tábor működik.

Szorosad Kára után a térség második legkisebb népességszámú, de egyben a térség talán legjobb gazdasági helyzetben lévő települése, mivel itt van a már többször említett mezőgazdasági részvénytársaság központja. Ennek megfelelően a helyiek nagyobb részének helyben van munkája, valamint néhányan Tabra járnak dolgozni a Flextronics-ba, és 2 fő Törökkoppányba az idősek otthonába. A mezőgazdasági részvénytársaság jelenlétének másik előnyös következménye, hogy némi helyi adót is fizet (jellemzően 2–3 millió forintot), bár ennek mértéke erősen ingadozó (rossz évben akár el is marad). Mindez a falu költségvetésének a tervezését is bizonytalanná teszi.

Az elmúlt évtizedek adatai alapján ez a falu is erőteljesen öregszik, a mintegy 100 lakosnak a többsége nyugdíjas. Ebben részben szerepet játszott az is, hogy Szorosad is sváb falu volt, így innen is telepítettek ki német nemzetiségű családokat, akik helyére felvidéki magyarok érkeztek. Az utóbbi évek új jelensége azonban, hogy e településen is megjelentek a külföldiek: 6 külföldi családnak van háza, melyek közül egy angol pár véglegesen ide is költözött.

Zics a Zichy család egyik ágának a tulajdonába tartozott, ezért itt is és Nágocson is épült kastély, illetve inkább kúria. Ezen kívül Zicsre is sok németet telepítettek be, és még két-három generációval ezelőtt is szinte teljesen sváb falunak számított. A 2. világháborút követően e falut is közös tanácsba kényszerítették (1970-ben Somogymeggyessel együtt Kapolyhoz, majd 1978 végén Miklósival együtt Nágocshoz sorolták), valamint a már korábban összevont mezőgazdasági termelőszövetkezet központja is Nágocsra került. E hányattatott sors a település népességszámán is meglátszik, hiszen az jelentősen csökkent, bár a korszerkezete némileg kedvezőbb a környező települések átlagánál (kevesebb az időskorú, több a gyerekkorú). A központosításnak persze megvannak a maga előnyei: jelenleg például az itt működő körjegyezőségben látják el (Nágoccsal közösen) a jegyzői feladatokat. Sajnos helyben jelentős számú munkalehetőség itt sincs, így Tabra (Flextonics), Nágocsra (Mezőgazdasági Rt.) és idénymunkára a Balaton parti településekre ingáznak dolgozni a helyiek. Az önkormányzat 2 főt alkalmaz, valamint néhányan dolgoznak a körjegyezőségen. Ezen kívül van 2–2 vegyesbolt és italbolt. Az iskolások nagyobb része Törökkoppányba jár, bár néhány gyereket a nágocsi iskolába íratnak a szülők, óvodába pedig Andocsra viszik a gyereket a falubusszal. Hasonlóképp függetlenedtek Törökkoppánytól az orvosi ellátás (Miklósival és Nágoccsal van közös háziorvosuk), a gyermekjóléti és családsegítő szolgálat (Andoccsal egyetemben a nágocsi szolgálathoz tartozik), valamint a szociális étkeztetés tekintetében (Andocsról szállítják az ebédet). A szomszédos településekhez hasonlóan itt is sok külföldi vásárolt házat (franciák, hollandok, svájciak, németek, belgák), de csak nyáron, vagy a nyár egy részében tartózkodnak a faluban.

A felsorolt somogyi településeken kívül még két tolnai falu sorolható Törökkoppány vonzáskörzetébe. Koppányszántó jelenleg a Koppány-völgy közepes méretű falvai sorába tartozik, jöllehet a 19. század végén még több lakossal rendelkezett, mint Törökkoppány. Mivel a település (Érténnyel egyetemben) Tolna megyében fekszik, ezért némileg eltér a Koppány-völgy többi településétől. Az itt is létrehozott közös termelőszövetkezet (Értény, Koppányszántó és Nagykónyi határát összevonva) központja ide került, de az egykor mintegy 100 főt foglalkoztató cég mára gyakorlatilag tönkrement. Így helyben sok munkalehetőség nem maradt: néhány egyéni vállalkozó van a faluban, illetve egy vegyesbolt és egy italbolt üzemel. A legnagyobb foglalkoztató maga az önkormányzat, mely mintegy 15 fő közcélú foglalkoztatottnak tud folyamatosan munkát biztosítani. A somogyi falvaktól való eltérést mutatják az ingázási szokások is: az ingázók (30 fő) nagyobb része ugyanis nem Tabra, hanem Tamásiba (13 fő), Törökkoppányba (7 fő) és Nagykónyiba (4 fő) jár dolgozni. A rendszerváltás előtt a Tamásiba ingázók száma jóval nagyobb volt, de az egykor működő cégek (pl. Orion, Páva Ruhagyár) jórészt tönkrementek, és olyan mértékű működőteke befektetés nem volt, mint Tabon (a kisebb kivétel közé tartozik a Massive Hungária Kft).

A falu, nehéz helyzetéből adódóan, szinte az összes ellátást társulásban oldja meg (kivéve az óvodai ellátás): az általános iskolások például Törökkoppányba (20 fő), Nagykónyiba (7 fő) és Tamásiba (5 fő) járnak napi rendszerességgel.

A falu egyik fontos sajátossága azonban, hogy demográfiaiailag eltér a környezetétől: viszonylag magas a romák aránya (a polgármester becslése szerint mintegy 30%), bár ennek ellenére nem kiugróan fiatalos a korszerkezet, az sokkal inkább a többi előregedő falura hasonlít. A helyzet összetettségét mutatja, hogy a romák viszonylagos magas aránya ellenére Koppányszántó (és a következőkben röviden bemutatott Értény is) Tolna

megye átlagos fejlettségű települései közé sorolható (Németh N., 2002). Mindez persze viszonylagos, hiszen a tamási kistérség (így e falvak is) a korábban már említett 311/2007 (XI. 17.) Kormányrendeletben a 33 komplex programokkal fejlesztendő, leghátrányosabb helyzetű kistérség közé került besorolásra, vagyis kedvezőtlenebbnek ítélték meg a helyzetét, mint a tabi kistérségnek.

Értény a törökkoppányi vonzáskörzetbe tartozó másik tolna megyei település, amely egyértelműen a térség legnagyobb és egyben legfiatalosabb korszerkezetű települése. A századfordulón még mintegy 1700 lakosa volt. A település egykori jelentőségét mutatja, hogy korábban még középfokú oktatási intézmény is működött a településen, de ezt követően itt is stagnált a népességszám, majd az 1950-es évektől csökkenni kezdett. Az itteni településeket is közös tanácsba vonták össze, valamint az összevont szövetkezeti központ sem ide, hanem Koppányszántóra kerül, mindez pedig felerősítette az elvándorlást. Ennek ellenére az utóbbi másfél évtizedben viszonylag lassú ütemű a fogyás mértéke, ami csak részben magyarázható a romák magas arányával: Értényben is magas arányban élnek ugyanis romák (a polgármester becslése szerint közel 50%), de Koppányszántóval szemben itt kifejezetten kedvező a népesség kor szerinti összetétele, és így a természetes fogyás is jóval mérsékeltebb. A környék átlagához viszonyított magas gyerekszám miatt itt is megéri önálló óvodát működtetni (a felmérés idején 33 fő, de középtávon ennek a duplájával számolnak), de az általános iskolások innen is többnyire Törökkoppányba járnak. A szociális ellátórendszerhez tartozik egy saját üzemeltetésű nappali idők otthona, valamint az óvodában működő konyha révén a szociális étkeztetés is maguk biztosítják. Ezen kívül saját mikrobust is vásároltak, és voltaképpen falugondnoki ellátást nyújtanak, teljesen saját forrásból. Ebből a tolnai megyei faluból is elsősorban Tamásiba ingáznak a nem helyben foglalkoztatottak, valamint Tabra, Nagykönyiba és Székesfehérvárra (összesen kb. 50 fő), bár a válság miatt csökkent a számuk. Helyben jobbra csak az önkormányzat tud munkát adni (15 fő közalkalmazottnak, 6 főnek az óvodában, 3 főnek a nappali idők otthonában). A magánszektor csak a kereskedelem (3 bolt, 2 italbolt), a jobbra mezőgazdaságból élő egyéni vállalkozók, valamint az egykori szövetkezeti szárítókat üzemeltető vállalkozás képviseli. Ezen kívül van saját háziorvosuk, és a postahivatal is megmaradt (a mobilposta nem is jár a faluba, így a hivatalok forgalma sem esett vissza drasztikusan). Érténybe is vannak külföldi háztulajdonosok (egy holland és egy német), akik rendszeres adományokkal is támogatják a települést.

Felhasznált irodalom

- Andorka Rudolf (1996): Gazdasági, társadalmi változások és problémák a mai magyar falvakban. *A falu. 11*, 4, 7–17.
- Bősze Gábor (2000): Törökkoppány a török hódoltság alatt – részletek törökkoppány történetéből. In.: *Tabi kilátó. Helytörténeti Olvasókönyv* (szerk.: Beolvác József). Tabi Polgármesteri Hivatal. Tab. 80–94.
- Bősze Gábor (2002): A tabi járás története (részlet). In.: *Tabi kilátó. Helytörténeti Olvasókönyv* (szerk.: Beolvác József). Tabi polgármesteri hivatal. Tab. 86–99.
- Csité András (1999): A paraszti közösségtől a ruralitásig: A nemzetközi vidékutatások utolsó harminc évének néhány kulcsproblémája. *Szociológiai Szemle. 9*, 3, 134–153.

- Guzsik Tamás (1980): *Törökkoppány és a Koppány völgy*. Községi Közös Tanács VB. Törökkoppány.
- Lammel Annamária (1984): Kontinuitás, átrétegződés, akkulturáció (Atkár, 1920–1980). In: *Életmód: modellek és minták* (szerk.: Hoppál M. – Szekcső T.). Tömegkommunikációs Kutatóközpont. 310–345.
- Magyar Kálmán (2004): Erődítmények, várak, végvárak Tab környékén: XI–XVIII. századi várkutatás Somogy megye északkeleti vidékén. In.: *Tabi kilátó 2004–2005 Helytörténeti Olvasókönyv*. (szerk.: Bertalan Béla). Tabi Polgármesteri Hivatal. Tab. 8–52.
- Mendöl Tibor (1928): *Szarvas földrajza*. Debreceni Tisza István Tudományos Társaság. Debrecen. Másodközlés (1980) (a kéziratot sajtó alá rendezte: Becsei J.). Bibliotheca Bekensiensis 23. Békéscsaba.
- Németh Nándor (2002): *Tolna megye cigány lakta településeinek társadalmi-gazdasági helyzete*. Geográfus Doktoranduszok VII. Országos Konferenciája. Budapest.
- Néprajzi Lexikon* (főszerk.: Ortutay Gy.). 5. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Sipos Imre (2007). *Az üldözöttek találkozása. A németek kitelepítése és a felvidékiek betelepítése Somogydöröcskén*. Szent János Apostolról és Remete Szent Pálról Nevezett Szerzetesház. Miklósi.
- Szabó Szabolcs (2009): *A szociál-közlekedésföldrajz vizsgálati lehetőségei Magyarországon*. Doktori disszertáció. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola. Budapest.
- Valuch Tibor (2005): *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest.

KAMATOS PÉNZ A CSEREHÁTON¹

Bevezetés

Az Autonómia Alapítvány vezetésével 2005–2008 között egy roma munkanélkülieknek szánt foglalkoztatási programot² vittünk végig a Cserehát településein. Ennek jegyében építőipari képzések zajlottak, majd egy foglalkoztatási blokk keretében a helyi roma lakosok házainak felújítására került sor. Eredetileg szintén a program része lett volna egy mikrohitelvezési pilot programelem is, melyet azonban végül más forrásokból finanszíroztak. A program végrehajtásának három éve alatt folyamatosan beleütköztünk a helyi roma lakosok kiszolgáltatottságába a pénzügyeik terén. E mögött egyrészt az alacsony szintű háztartási bevételeket álltak, másrészt pedig az, hogy egyre nagyobb mértékben terjedtek az az uzsorakölcsönök, és egyre jelentősebbé vált az uzsorásoktól való függés.

Az uzsora megjelenése két dolgot jelez tisztán: a társadalom lelegeasettebb, leghátányosabb és legkiszolgáltatottabb csoportjai számára a szociális védőháló nem létezik, illetve nem nyújt tényleges védelmet; másrészt, hogy körükben közösségi értékek és elvek helyett az anómia vált uralkodóvá. Közösségeik sokkal inkább tekinthetők kívülről – a többségi társadalom által – konstruált, rájuk erőltetett normák szerint működő egységeknek, semmint belső, közös értékek mentén szerveződő csoportokként. A szegénység nem új társadalmi jelenség, legfeljebb annak mértéke, a társadalmi különbségek viszonya időről-időre változik. Ugyanakkor annak a társadalmi szolidaritásnak, amely – szociográfiai leírások szerint – hosszú ideig működött, egyfajta sajátos védőhálót alkotva a szegénységben élő csoportokon belül, ma már szinte nyomát sem találjuk.

A szegénység csak az egyik kulcsfogalom az uzsora témáját illetően, a másik, a talán sokkal inkább meghatározó az anómia, ami egy társadalmi csoport alapvető szöveteinek meggyengülésére, hiányára utal. Egyre kevésbé van a rokonsági kötelezettségek, szomszédságra való támaszkodás, az egymásrautaltságból adódó összetartás; krízishelyzetek vannak és az ezeket kihasználó alá-fölérendeltségi viszonyok. Az uzsorások a szegénység helyi vámszedői, rendszerint maguk is annak a közösségnek a tagjai, ahonnan klienseik verbuválódnak. Az uzsora, a pénz mindenek feletti uralma a legközelebbi családi, rokonsági, baráti kötelezettségeket is felülírja. Ez nem következik csupán az anyagi szegénységből, ennek a helyzetnek a kialakulásához egy sokkal mélyebb társadalmi szegénységen keresztül vezet az út.

¹ A tanulmány az *Esély*: társadalom- szociálpolitikai folyóiratban megjelent Kamatos pénz a Cserehát (2008. 19. 5. 71–97.) átdolgozott verziója.

² EQUAL program keretében megvalósított BRIDGE Fejlesztési Partnerség azonos nevű programja. Részletesebb információk a programról a www.equalhungary.hu oldalon találhatók.

Az alábbiakban a pénzügyi kiszolgáltatottságnak erről az általunk legsúlyosabbnak ítélt fajtájáról lesz szó.

Az uzsora meghatározása

„Uzsora: Kölcsönadott pénz használati díjaként követelt aránytalanul és jogtalanul nagy kamat. Uzsorás az olyan ember, aki rendszeresen ad kölcsönt ilyen feltételekkel, kihasználva a kölcsönkérők szorult helyzetét. Latin eredetű szó ('usura'). Eredetileg kamatot jelentett.”³

A köznyelvben az uzsora szó jelentése az átlagostól, az általában elfogadottól jelentősen magasabb kamatra adott, általában illegális pénzkölcsönzést jelenti. Mi az alábbiakban a – viszonylag – kis összegű, szegénykultúrát jellemző kölcsönökhöz kapcsolódó uzsorát fogjuk vizsgálni, míg a kvázi vállalkozási, befektetési célú magánhitelezés nem tárgya kutatásunknak. A továbbiakban az uzsora kifejezés alatt a szegénykultúrához kapcsolódó pénzkölcsönzést értjük, ebben az értelemben használjuk ezt a szót. S bár az uzsora szónak a magyar nyelvben több szinonimája is létezik, mi több helyen a Csereháton általánosan elfogadott *kamatos pénz* kifejezést fogjuk használni.

A következőkben áttekintjük, hogy kutatásunk során milyen és mennyire megbízható adatokat gyűjtöttünk, és hogy mely okok vezetnek annak a helyzetnek a kialakulásához, amelyben az uzsorakölcsön tűnik az egyetlen járható útnak. Elemezzük magát az uzsorát, mint pénzügyi szolgáltatást, majd olyan megoldási javaslatokat próbálunk összegyűjteni, melyek ebből a kiszolgáltatott helyzetből kivezethetnek.

Az adatok megbízhatósága és reprezentativitása

A BRIDGE Fejlesztési Partnerség vezetője, az Autonómia Alapítvány, a program kezdetén egy kérdőíves adatfelvételt bonyolított le, amely nélkülözhetetlen volt a program tervezéséhez. Ennek keretében 2005-ben felmértük a térség falvaiban élő roma háztartások jövedelmi viszonyait, fogyasztási szokásait, munkaerő-piaci helyzetét és lakáskörülményeit, majd a program végén – 2008 tavaszán – megismételtük az adatfelvételt. A kérdőíves vizsgálatokat kiegészítve, a második adatfelvétellel egy időben fókuszcsoportos vizsgálatot is végeztünk.⁴ Ez utóbbi célja az uzsora jelenségének mélyebb feltérképezése volt. Az uzsora-jelenség elemzéséhez kétféle adattal rendelkezünk: egyrészt a már említett kérdőíves felmérés háztartási szintű bevételi és fogyasztási adataival, másrészt fókuszcsoportos vizsgálat keretében felvett, hasonló struktúrájú adatokkal. Mindkét kutatásban ugyanazon kérdéssorokat használtuk a jövedelmi és a kiadási adatok gyűjtéséhez, vagyis ezek ebben a tekintetben összevethetőek.

³ <http://penzugy.uw.hu/fogalomtar.html>

⁴ 2005-ös felmérés: 30 település, településszintű kérdőíves felmérés, 200 háztartási szintű kérdőíves felmérés; 2008-as felmérés: 20 település, településszintű kérdőíves felmérés, 180 háztartási szintű kérdőíves felmérés, fókuszcsoportos vizsgálat 10 településen.

A két kutatás célcsoportja nem teljesen esik egybe, és bár a különbségek jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos szempontból meghatározóak. A kérdőíves vizsgálatban olyan válaszadók szerepelnek, akik részt vettek vagy az EQUAL vagy valamilyen hasonló képzési-foglalkoztatási programban;⁵ a fókuszcsoportos vizsgálat válaszadói azonban túlnyomórészt a munkaerő-piaci szempontból passzív csoportból kerültek ki.

A két adatfelvétel – a felvételek jellegével összefüggésben – kétféleképpen torzít. A kérdőíves felmérés személy-személy közötti találkozón alapult, míg a fókuszcsoportos felmérés – értelemszerűen – csoportos, irányított beszélgetést jelentett. A kérdőíves adatokban jellemzően magasabbak a bevallott jövedelmek és némileg alacsonyabbak a kiadások, a fókuszcsoportos felvétel esetében pedig mindez fordítottnak jelenik meg. Vagyis válaszadóink, egy számukra amúgy mindennapi kapcsolatokat is jelentő referencia-csoport keretében, hajlamosak nem bevallani jövedelmeik egy részét, még ha ez nagyon alacsony is; míg kiadásaikkal, nehéz anyagi helyzetükkel szívesebben büszkélkednek. (A különbségeket az is magyarázhatja, hogy a háztartási kiadások esetében többszöri rákérdezésre jobban felszínre kerültek azok a kiadásnemek, melyekre amúgy a válaszadó nem gondol a háztartás havi költségvetése kapcsán.) Az adatok elemzésekor a kapott válaszokat átlagoltuk. (A fókuszcsoportos kutatásnak természetesen nem kvalitatív adatgyűjtés volt a célja, ugyanakkor a részletesen lekérdezett jövedelmi-kiadási válaszokat nem szerettük volna figyelmen kívül hagyni.)

Adatfelvételeink nem tekinthetők reprezentatívnak a teljes Cserhát roma lakosságára nézve, kutatásainkban ugyanis nem szerepelnek a térség városai.⁶ Ugyanakkor a legfontosabb jövedelmi és kiadási viszonyokat vizsgálva alapvetően homogénnek tekinthetjük a mintáinkat: a Cserhát kistelepülésein élő, többgyerekes roma háztartások, melyekben jellemzően senki sem rendelkezik stabil, kiszámítható és legális munkajövedelemmel. A munkaerőpiachoz való kapcsolódást a különböző munkaerő-piaci programokban való részvétel (ezek elsősorban közhasznú foglalkoztatási programok), illetve a fekete- és szürkegazdaságban elérhető munka jelenti. A vizsgált háztartások jövedelmeit alapvetően a munkaerő-piaci támogatások és a szociális transzferek határozzák meg. Vagyis a háztartások bevételi oldalát – jó közelítéssel – becsülni tudjuk a városok roma lakosait tekintve is, a kiadásaikat azonban nem.⁷

Felméréseink adatait a KSH és a TÁRKI lakossági és háztartási felméréseivel tudjuk egybevetni.

⁵ A mintában szerepelt egy olyan kontrollcsoport, amelynek tagjai képzési-foglalkoztatási programokat tekintve passzívak voltak az elmúlt két évben.

⁶ Mivel a BRIDGE program a falvakra koncentrált, ezért a programhoz kapcsolódó kutatások is ehhez a települési szinthez igazodtak. Mindennek elsősorban a számosság jelentette az okát, hiszen egy foglalkoztatási pilot program kezelhetetlen lett volna a városokat is bevonva. Másrészt a falvak lakosai hátrányosabb helyzetben vannak a városiakhoz képest, még a Cserhát viszonylatában is.

⁷ Azzal az előfeltevéssel élünk, hogy a városokban valamivel könnyebb alkalmi munkákhoz jutni, esetleg magasabb napszámot kialkudni. A kiadási oldal is csökkenhet az utazással kapcsolatos költségekkel, valamint az élelmiszerek is alacsonyabb áron vásárolhatók meg. Ugyanakkor a városi lét magasabb kommunális költségekkel járhat együtt, de ezekről nem rendelkezünk pontos adatokkal.

A roma háztartások főbb demográfiai jellemzői

A roma háztartások nagyságát vizsgálva azt találjuk, hogy elsődlegesen a nukleális családdalmodell a leggyakoribb, ahol átlagosan 3 gyereket vállalnak a szülők.⁸ Kivételek természetesen vannak, de az 5 vagy 6 gyereket vállaló családok egyre ritkábbak, csakúgy, mint az több generáció együttélésével jellemezhető háztartások. Utóbbira elsősorban az életciklusok meghatározott szakaszaiban kerül sor: fiatalok költöznek össze, és amíg nem sikerül saját házhoz jutni, addig a szülőkkel közös háztartásban élnek; illetve 50 év körüli, vagy afeletti háztartásfők „vesznek magukhoz” idősebb, gondozásra, ellátásra szoruló rokonokat, ismerősöket. (Fontosnak tarjuk megjegyezni, hogy egy ilyen adatfelvétel szükségképpen egy időpontról nyújt egyfajta pillanatfelvételt. Kérdéseink között nem szerepeltek a háztartások jövőbeni tervei, így a további gyerekvállalás sem.)

Válaszadóink nagy többsége (95%) saját tulajdonú családi házban él. A lakáshelyzet a legtöbb esetben abban az értelemben megoldott, hogy a gyerekekkel is bíró fiatal párok viszonylag könnyen hozzá tudnak jutni szocpolos házakhoz. Az ingatlan bérlet nagyon alacsony számban fordul elő, és ugyancsak kevés – bár egy kicsit gyakoribb – a rokonok, ismerősök házában szívességi alapú használata. A fenti alaphelyzetek természetesen időről időre változhatnak – pl. a család egy része elköltözik, vagy különböző élethelyzetek miatt a háztartásfő hosszabb-rövidebb időre nem lakik a családdal – de ezek a helyzetek alapvetően ideiglenesek.

Mint az előzőekben már említettük, a családok többsége saját tulajdonú házban lakik, melyeket jellemzően vagy az elmúlt 10–15 évben építettek szociálpolitikai támogatás igénybevételével, vagy amelyek régi építésű – 100–120 éves – parasztházak. A régióban mindössze egy-két településen épültek az 1960-as években ún. „CS”-házak,⁹ telepek melyek azonban még a mai napig is állnak. Az átlagosnak mondható családi ház 60–70 m² közötti alapterületű, fürdő és WC nélküli épület. A szigetelés nélküli, rossz minőségű házakat rossz hatékonyságú dobkályhákkal és ún. masinákkal fűtik. A házak túlnyomó többsége nem rendelkezik sem víz-, sem fal-, sem tetőszigeteléssel. Ugyan a házak többsége komfort nélküli, az utóbbi 5–8 évben egyre többen építik ki az épületen belüli fürdőt és WC-t. (Ez utóbbi főleg azért jelzi jól válaszadóink kiszolgáltatottságát, mivel hivatalosan komfortosnak épültek házaik, a szocpolos házakat fürdőszobával vette át a helyi építési hatóság által. A szocpolos építkezés költségvetésébe azonban a fürdő nem fér bele, ezért ennek kiépítését később, saját erőből, kölcsönökből tudják csak megoldani a tulajdonosok.) Mivel falusi környezetről beszélünk, fontos megjegyezni, hogy a házak túlnyomó többségéhez nem tartozik sem gazdasági épület, sem háztáji föld, sem konyhakert. Vagyis az alapvető infrastrukturális háttere sincs meg egy esetleges háztáji, konyhakerti gazdálkodásnak, vagy állattartásnak. (Sajátságok, hogy sok helyen ugyan volna lehetőség a konyhakert művelésére, ezzel mégsem élnek a házak tulajdonosai.)

Az iskolai végzettséget tekintve a férfiak közül egyre többen rendelkeznek szakmával, ami általában szakmászító OKJ-s képzések elvégzését jelenti. A nők túlnyomó többsége maximum az alapfokú iskolát fejezi be. Gyakori a korai iskolaelhagyás, ami elsősorban a középiskolás generációra jellemző, és rendszerint élettársi kapcsolatok kialakulásához

⁸ A háztartások átlagos nagysága 4,7 fő.

⁹ Csökkentett komfortfokozatú házak.

köthetően. A lányok többsége nem jelentkezik, és így nem is vesz részt a középfokú oktatásban, az esetek döntő többségében a korai családalapítás miatt.

Rendszeres és hivatalos munkajövedelemmel a roma háztartások nagy része (90%-a¹⁰) nem rendelkezik. A munkaerő-piachoz való kapcsolatukat a különböző foglalkoztatási programok, a helyi közhasznú programok, illetve a szürkegazdaság határozza meg. Utóbbi vagy helyi napszámot jelent – a Cserhátón jellemzően erdészeti vagy építőipari munkát –, vagy egy vállalkozó „elviszi” az embereket egy- vagy kéthetes turnusokban Budapestre, illetve Nyugat-Magyarországra dolgozni. Mindez azért inkább szürke árnyalata a gazdaságnak, mert a folyamatos munkaügyi ellenőrzések miatt legalább a napi bélyeg beraasztását (vagy készenlétbe helyezését) az alkalmi munkavállalói könyvbe a munkaadók is szem előtt tartják. A napszám a térségben, a munka típusától és a munkaadótól függően, 3,5–6 ezer forint között mozog. A távoli – heti, kétheti hazautazással járó – munkával azonban akár napi 8–12 ezer forintot is meg lehet keresni. Vannak ugyan ennél magasabb napszám-ígéretes is, elsősorban építőipari szakmunkára, ezen ígéreteket azonban maguk az érintettek is kétségekkel fogadják, magyarán nem hiszik, hogy ezt a pénzt ténylegesen ki is fizetik nekik. Az ugyanis a helyiek munkatörténetének szerves és megkerülhetetlen része, hogy melyik munkán, melyik vállalkozó hogyan nem fizette ki őket, szerződés hiányában pedig futhattak a pénzük után. Ez a mindennapi gyakorlatban annyit jelent, hogy a megállapodott napszámot ki nem fizető vállalkozót megpróbálják felkutatni, ami egy borsodi faluban elő embernek nem annyira egyszerű feladat (pl. Budapesten), így végül fizetés nélkül, vagy az előre kialakított pénzük egy töredék részével utaznak haza.

A vizsgált térségben egy átlagos háztartás bevételi oldalára a szociális transferek (rendszeres és eseti szociális segélyek, anyasági ellátással kapcsolatos járandóságok, illetve a családi pótlék) túlsúlya jellemző. Mindez azt is jelenthetné, hogy amennyiben a háztartás egy tagja munkához jut, akkor a család jövedelmi viszonya – és ennek szerkezete – alapvetően megváltozhat, ez azonban csak részben igaz. A háztartás jövedelmi szerkezete ugyan némileg megváltozik, de a bevételek nagyságrendje nem. A különböző szociális szabályzások miatt ugyanis amennyiben egy háztartás már rendelkezik munkajövedelemmel is, abban az esetben annak tagjai alacsonyabb szociális támogatásra jogosultak. Mindez jogosnak mondható, ugyanakkor többgyerekes családokról, illetve havi 25 ezer forintos szociális támogatásról és a minimálbért éppen meghaladó munkajövedelmekről van szó. Hasonlóképp visszaérkezőnek tűnik, hogy az 500 ezer forintot meghaladó autó tulajdonlása (vagy lízingelése) automatikusan a szociális támogatás megvonását vonhatja maga után. Mindez egy olyan régióban, ahol a munkához jutás egyik legnagyobb akadály a munkahelyek hiánya (vagyis utazni kell ahhoz, hogy valaki munkához jusson.)¹¹

A jövedelmi viszonyokat vizsgálva válaszadóink a magyar társadalom legszegényebb 20 százaléka tartoznak: a háztartások egy főre jutó havi bevétele átlagosan 23 800 forint.¹² Ez a teljes hazai lakosság legalsó 2 jövedelmi tizedét jelenti. Lévé, hogy a munka-

¹⁰ E statisztikai adat a mintavételi eljárás miatt nem tekinthető reprezentatívnak. Eleve olyan válaszadókat is kerestünk, akik részt vettek foglalkoztatási programokban, vagyis ez a szám a valóságban még magasabb lehet.

¹¹ Ez a helyzet idén annyiban változott, hogy az adott értékhatárt 1 millió forintra emelték.

¹² Ez napi 5 USD-nek felel meg. Amennyiben ennek az összegnek a szórását tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a „passzívak” között inkább a napi 2–3 dolláros büdzsé az általános. Mindez azért érdekes, mivel az ENSZ szegénységgel kapcsolatos felméréseiben a napi 1–2 illetve a napi 3–4 dolláros jövedelmi szinteket vizsgálják,

helyek nagyon alacsony száma miatt a kétkeresős háztartás inkább csak a kivételt jelenti, ezért sem az alkalmi munkák, sem a hosszabb-rövidebb ideig tartó munkaviszony nem vezet a jövedelmi viszonyok ugrásszerű javulásához. Átlagban napi plusz 2–3 ezer forint a háztartás szintjén összességében csak minimális emelkedést jelent. (A be nem jelentett napszámból befolyó jövedelem ugyanis nem rendszeres, míg a napi kiadások azok. Így könnyen kiszámolható, hogy amennyiben valaki havi 10 napot dolgozva feketén, a szociális segélyek mellé plusz 30 ezer forintot keres, ami egy öt tagú család esetén fejenként napi 200 forint többletet jelent.)

Nézzük meg, hogy pontosan mennyit is ér ez a jövedelem. Válaszadóink átlagosan havi 102 ezer forint háztartási szintű jövedelemmel rendelkeznek. Ennek a jövedelemnek a túlnyomó része (90%-a) ún. szociális transzfer, aminek közel a felét a családi pótlék jelenti. A kapott adatok értelmezését segítően hasonlítsuk össze ezeket a KSH létminimum számításaival (1. táblázat).

1. táblázat
A KSH létminimum számítás,
valamint a saját adatfelvétel eredményeinek összehasonlítása

Aktív korúak	KSH számítás* a háztartásra (forint)		BAZ adatfelvétel** a háztartásra (forint)		BAZ adatok a KSH %-ban a háztartásra	
	Létminimum	Élelmszer	Bevétel	Élelmszer	Létminimum	Élelmszer
1 felnőtt	66 271	17 577	25 850	10 500	39,0%	59,7%
1 felnőtt 1 gyermekkel	109 347	31 252	80 000	30 000	73,2%	96,0%
1 felnőtt 2 gyermekkel	142 483	44 927	68 000	35 000	47,7%	77,9%
2 felnőtt	115 974	35 154	77 663	28 750	67,0%	81,8%
2 felnőtt 1 gyermekkel	159 050	48 829	85 947	29 000	54,0%	59,4%
2 felnőtt 2 gyermekkel	192 186	62 504	97 305	44 375	50,6%	71,0%
2 felnőtt 3 gyermekkel	218 694	76 179	119 291	40 000	54,5%	52,5%
2 felnőtt 4 gyermekkel	245 203	89 854	129 119	48 182	52,7%	53,6%
3 felnőtt 1 gyermekkel	208 754	66 406	105 100	45 000	50,3%	67,8%

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

* KSH 2007. évi létminimum-számítása

** Autonómia Alapítvány adatfelvétele 2008 márciusában

Eszerint az általunk mért háztartási szintű bevételek a létminimumnak mintegy 50–60%-át teszik ki.¹³ A családszerkezet nem befolyásolja érdemben ezt a lemaradást, a „csak a szociális segélyek miatt gyereket vállaló roma családok” hamis sztereotípiája itt megdől: mert ugyan a gyerekek számával együtt emelkedik a háztartás összes bevétele is, de ez ugyanúgy csak a létminimum felét éri el, mint kevesebb gyerekkel.

Ezt követően vizsgáljuk meg, hogy miként néz ki a háztartások kiadásainak szerkezete (2. táblázat).

mint extrémnek tekinthető szegénységi viszonyokat. Vagyis a haza szociális ellátás a legdepressziósabb földrajzi térségben nem elegendő arra, hogy a társadalom egy jelentős része – a rendszeres jövedelmi szinteket nézve – egy nagyon súlyos, a harmadik világ országaira jellemző szegénységi szintet meg tudjon haladni. (Abhijit V. Banerjee–Esther Duflo, 2007)

¹³ Ez elsősorban abból adódik, hogy az ún. szociális minimum – vagyis az egy család által elérhető szociális segélyek összege nem éri el a KSH által számított létminimum 50%-át.

2. táblázat
*A háztartások kiadásainak szerekezete a KSH, a TÁRKI,
 valamint a saját adatfelvétel eredményei alapján*

Megnevezés	KSH	TÁRKI	TÁRKI	BAZ adatok
	%	% (átlag)	% (átlag az alsó ötödre)	%
Élelmiszerek	23	35	28	38
Élvezeti cikkek	5	4	8	9
Ruházkodás	5	5	5	9
Lakásfenntartás	19	25	20	20
Háztartásvitel, lakásfelszerelés	5	2	4	0
Egészségügy, testápolás	6	5	4	4
Közlekedés, hírközlés	21	6	7	6
Művelődés, üdülés, szórakozás	8	2	5	0
Egyéb személyes célú kiadás	3	8	8	9
Lakásberuházás	5	4	11	3
Összes kiadás/fő (forint)	64 127	60 360	45 737	28 644
Összes kiadás/háztartás (forint)	166 730	131 448		132 400

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

A KSH 2007 adat átlagos háztartáslétszámmal (2,6) való felszorozása, TÁRKI 2007

Az alapadatok szintjén azt találjuk, hogy a roma háztartások nagyságrendileg közel ugyanannyi pénzt költenek havonta, mint az átlag magyar háztartások: 132 ezer forintot (TÁRKI, 2007). A különbség a háztartásnagyságban rejlik, ugyanis míg az átlagos háztartásokban 2–3 fő él (átlag 2,6), addig a roma háztartások esetében 2 fővel több jut ugyanennyi kiadásra (átlag 4,7).

A roma háztartások esetében a kiadások legnagyobb része az élelmiszerre jut, az összes bevétel 38%-át teszi ki, szemben az átlagos 23%-kal. Az élelmiszerek kapcsán érdemes egy pillanatra megállnunk, és értelmezni a kapott adatokat. Az, hogy a roma családok a saját bevételeik nagyobb hányadát költik élelmiszerre, nem jelenti azt, hogy nominálisan is közel annyit fordítanak erre, mint az átlagos családok. A KSH létminimum-számítását figyelve azt láthatjuk, hogy a létminimumon belül számolt élelmiszer-szükséglet 50–80%-át tudják megvásárolni ebből az összegből válaszadóink – magyarul az élelmiszerre költött összeggel nem fedezhető a létminimum szintjén való megélhetés. Ez minden háztartáskategória esetében érvényes, de különösen a több gyerekkel bírókra. (Itt érdemes kitérni arra az anomáliára is, hogy ugyan a Cserhát aprófalvairól van szó, az élelmiszer mégis drágább, mint a városokban. Mint arról már írtunk, a házak nagy része vagy nem rendelkezik mezőgazdasági termelési infrastruktúrával, vagy csak egyszerűen nem folytatnak ilyen tevékenységet az itt lakók. Ebből adódik ez a furcsa helyzet, hogy a falvakban élők jelentős felárral jutnak hozzá mind a hús-, mind a zöldség-gyümölcs termékekhez, az alapszükségletnek számító kenyérről, tejről nem is beszélve. A transzfer-költségek a magasabb áraknak csak egy részét magyarázzák, a monopolhelyzetben levő kiskereskedők, áruházlancok áraiban a kiszolgáltatottság itt is tetten érhető.)

A kiadások következő nagyobb csoportja a lakásfenntartási költségeket foglalja magába, elsősorban a házak rezsiköltségeit. Ennél a tételnél szintén azt tudjuk elmondani,

hogy arányaiban megegyezik az átlagos háztartások kiadás-arányaival, nominálisan azonban annak kevesebb mint felét teszik ki. Ez különösen annak a fényében szomorú, hogy rossz állapotú, szigetelés nélküli házakról van szó, melyeknek a fűtésére azért nem költenek többet, mert nincs miből.

Arányaiban magasabb a roma háztartások élvezeti- és ruházati cikkekre fordított kiadása, előbbi a szegénykultúra klasszikusnak mondható velejárója.

Nagyon szembeötlő a közlekedési és hírközlési költségekben mutatkozó eltérés, ami az átlagos 21%-nyi kiadással szemben mindössze 6% ez a roma családok esetében. Ez egy újfajta röghözkötöttséget jelez: a klasszikusnak számító havi utazás a kötelező munkaügyi központban való jelentkezéssel azonos. Válaszadóinknak nincs arra pénzük, hogy elhagyják településüket, társadalmi bezártságuk nagyon erős földrajzi kötöttséggel párosul. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a TÁRKI adatai alapján a 6–7%-nyi közlekedési kiadás az „átlagos” – ez esetben valószínűleg kategorizációs problémáról van szó. A módszertani megfontolásokon túl azonban marad a havi egy, maximum két alkalommal történő utazás a munkaügyi központ kirendeltségébe. Mindez alátámasztja Köllő János (1997) és Kertesi Gábor (2000) korábbi vizsgálatait, melyekben azt állapították meg a szerzők, hogy a falusi térségek lemaradásában és a magas munkanélküliségben a magas utazási költségek nagyon fontos szerepet játszanak.

A pénzügyi krízis formái, az uzsorajelenség „keresleti oldala”

A háztartásgazdálkodás egy következő nagyon fontos adatát akkor kapjuk meg, ha a bevételi és a kiadási oldalakat összehasonlítjuk egymással. Az egyik legfontosabb eredmény a roma háztartásokat jellemző havi deficit általánossága és mértéke volt. A vizsgálatba bevont háztartások szinte mindegyikének magasabbak voltak a havi kiadásai, mint a bevételek: a deficit 30–100 ezer forint között szóródott.

Bár több tanulmány, elemzés is foglalkozott már azzal a csodával, hogy miként tud(na) egy család megélni évek óta szinte kizárólag szociális transferekből, mi mégis felhív-nánk a figyelmet arra a gazdasági abszurditásra, ami a megkérdezett családok bevételei-nek és kiadásainak folyamatos különbségét jellemzi. Az interjúk során persze megfogal-mazódott bennünk az adatok akár pontatlanok is lehetnek: ha a valóban folyamatos havi több tízezres deficit jellemzi a háztartások gazdálkodását, akkor még az uzsora nélkül is többszázezres teljes adósságállományt halmoztak volna fel. Erről azonban nem tettek említést. Tartozásaik csak ritkán lépték túl a százezer forintos küszöböt (ebben az esetben sem a „tőketartozás”, hanem a kamatos pénz uzsorakamat része teszi ki a tartozás zömét), fogyasztási (személyi) hitellel kapcsolatos kereskedelmi banki tartozásról pedig összesen egy-két személy tett említést. Korábban már volt arról szó, hogy adataink miként tor-zíthatnak, ami természetesen előfordulhat a feketemunka bevallásakor is. Ugyanakkor nem tűnik reálisnak, ha a teljes családi gazdálkodási deficitet a feketemunkából származó jövedelemmel akarnánk betömní. Igaz, pontos statisztikai adatokkal nem rendelkezünk, de azt tudjuk, hogy messze nem minden munkanélküli jut rendszeres és ilyen összegű, be nem vallott jövedelemhez. Ugyancsak kérdéses lehet a kiadási adatok pontossága. A leg-több család nem vezet nyilvántartást a napi, illetve havi kiadásaikról, ugyanakkor néhány „alapadatot” így is biztosnak lehet tekinteni. A havonta nem változó közüzemi és egyéb

szolgáltatási költségek (vízdíj, kommunális hulladékszállítás, TV szolgáltatás, busz- vagy vonatjegy) biztosnak tekinthetők, akárcsak a fűtésre fordított pénz. (Azt mindenki tudja, hogy mennyi fát hozott a télre, a tűzifa ára is többnyire stabil a térségben, de legalábbis települési szinten.) A szoftnak tekinthető adatok leginkább az élelmiszerre és a ruházkodásra vonatkoznak. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az élelmiszerre fordított „bevallott” összeg is csak egy része a létminimumhoz szükségesnek, vagyis az sem képzelhető el, hogy annál az összegnél a havi deficittel kevesebbet költsenek. Vagyis a nagyságrendileg jól mért havi háztartási szintű hiányokat valahonnan fedezni kell. Ez mindenképpen valamilyen kölcsönt jelent, akár kamatos pénzt, akár hitelintézetit, akár ún. *providentest*.¹⁴

A vizsgálat során nem kaptunk egyértelmű választ arra vonatkozóan, hogyan tudják ezt a deficitet finanszírozni, a felhalmozódását megakadályozni. Krízishelyzetben az uzsora maximum havi pár tízezer forint erejéig jelenthet megoldást, de ez a következő hónapban (hetekben) értelemszerűen aránytalanul tovább növeli a háztartási kiadást, így azt mondhatjuk, a vizsgálat nem adott racionális magyarázatot a problémára.

Mint utaltunk rá, a válaszadók nagy többsége nincs pontosan tisztában a saját pontos havi kiadásaival (a bevételek tekintetében nincs meg ez a pontatlansági tényező, hiszen a kérdőíves vizsgálatok is kizárták a nagyságrendileg magasabb bevétel lehetőségét). Ugyanígy problémát jelent, hogy a kiadások közül hiányzik egy, sajnos a családok tetemes részét sújtó tétel, a különféle szabálysértési bírságok összege. A többnyire falopás,¹⁵ esetleg közlekedési szabálysértés miatt kirótt bírságok több tízezer forintra rúgnak. Bár erre kaphatnak részletfizetési haladékot, de tekintve az egyébként is deficitese háztartási költségvetést, nagyon megterhelik a családok gazdálkodását.

A vizsgálat során is szembesültünk azzal a ténnyel, hogy nagyon nehéz definiálni a krízishelyzetet a megkérdezett családokban, mivel szinte folyamatosan krízishelyzetben élnek. Még azokban a családokban (háztartásokban) is, ahol nem tartoznak az uzsorásoknak, a bevételek messze elmaradnak attól, hogy fedezzék az alapszintű, létfenntartást biztosító kiadásokra. Így családnagyságtól, fogyasztásszerkezetétől, rendkívüli kiadásoktól függően minden hónapban bekövetkezik a pénzügyi krízis, ami a fogyasztás radikális csökkentését vonja maga után. Ez nem azt jelenti, hogy vállalható minimumra szorítják a kiadásokat, hanem a táplálékbevétel, ruházkodás, fűtés esetében az már az egészséget kockáztató mérték alá csökken. A családok stratégiája nagyjából megegyező: „*Visszafogom a kiadást, kamatos pénzt veszek fel. Visszakérem és adom tovább, annak, akinek tartozok. Gomba, falopás és a fa továbbadása.*” Az uzsorások számára tehát nem szükséges mindenképpen valamilyen rendkívüli krízishelyzet, hiszen majd’ mindenki rászorul

¹⁴ A Provident a maga hitelkondícióival és működési módjával különbözik a hagyományos kereskedelmi bankoktól, így külön megkérdeztük, vettek-e föl a kérdezettek hitelt innen. Bár többen is jelezték, hogy vagy a múltban, vagy éppen most kliensei a pénzintézetnek, de ez sem jelent általánosan elérhető forrást a deficit finanszírozásában. Fontos megjegyezni, hogy bár a Provident tevékenységéről pontos ismeretei vannak a kérdezetteknek, ez a lehetőség már csak azért sem jelenthet alternatívát az illegális uzsoratevékenységhez képest, mert több faluban is jelezték: a Provident már nem helyezi ki hitelt a „cigánysoron”, azaz a Provident hitelbírálati eljárása is kockázatkörülöbb lett, valószínűleg az átlagosnál magasabb bukási kockázat miatt.

¹⁵ A fókuszcsoporthoz tartozók során felmerült, hogy a fűtési költség valójában alacsonyabb lehet az eltűzött fa értékénél, mivel többen is bevallották, hogy kénytelenek illegálisan beszerezni a tüzelőt. Ugyanakkor a falopásért kirótt bírságok összege ezt a „megtakarítást” többé-kevésbé kompenzálja.

a hó végén, vagy akár már hamarabb is a kölcsöneikre. Ugyanakkor nem volt olyan válaszadónk, aki az állandónak mondható háztartási büdzsé-deficit miatt vett volna fel kamatos pénzt. Szinte minden esetben valamilyen krízishelyzet folyamánként kerül erre sor: gyerekek betegségei, családi tragédiák és események is megjelentek a kamatos pénz felvételének okaként. Ez utóbbiak esetében a temetés és a kórházi kezelés volt a leggyakoribb ok, de egy válaszadó a férj börtönbe kerülését említette. Ha temetésre kerül a sor, a pap sokszor csak akkor hajlandó az egyházi temetés elvégzésére, ha a család befizeti az addig elmaradt egyházadót (válaszadói említés: 12 000 forint). A kórházi kezelés esetében főként az egyébként nem utazó család hirtelen megnövekedő útiköltsége jelenti a fedezet nélküli tételt, de a gyógyszerek kiváltása is lehet az uzorakölcsön felvételének oka. (Több válaszoló állította, hogy képtelen a krónikus betegségére felírt gyógyszerek kiváltására.) A rendkívüli kiadások közt nem szerepelt azonban korábban valóban kalkulálható kiadásfajta, így nem találkoztunk keresztelőre, esküvőre vagy gyerekek iskoláztatására felvett kölcsönnel.

Mint ahogy az első típusú, „rendszeres krízishelyzet” esetében, úgy a váratlan válság esetében sem számíthatnak a háztartások más forrásra, mint az elég bizonytalan, önkormányzat által folyósított rendkívüli szociális segélyre vagy az uzorakölcsönre. Minden csoportban szóba került a családi-baráti kölcsön lehetősége, de ennek akadályát jelenti, hogy az érintett települések szinte teljes társadalma – így maguk a rokonok, barátok is – hasonlóan rossz anyagi helyzetben vannak, így jelentősebb összegű kölcsön nyújtására nem képesek.

Mindenesetre arra a kérdésre, hogy mit tennének, ha kétszázezer forint szabad felhasználású forráshoz (nem hitelhez) jutnának, a kérdezettek második legnépszerűbb válasza az volt, hogy a rokonoknak, barátoknak adnának belőle, hogy ők is rendezhessék tartozásukat. A fentiek után nem meglepő, hogy egyetlen háztartás esetében sem találkoztunk a megtakarítás bármiféle formájával sem.

A megtakarítás hiánya mellett a pénzügyi tervezés szinte teljes hiánya, esetleg nagyon rövid távú kalkulációk léte jellemzi a háztartásokat. Mivel a biztosan kalkulálható háztartási jövedelmeket szinte kizárólag a szociális transzferek teszik ki, amelyek azonban nem elegendőek a háztartási kiadások fedezésére, a tervezésre legfeljebb az alkalmi munkát biztosító hónapokban, vagy azokban a szerencsésebb időszakokban nyílhat lehetőség, amikor – közhasznú foglalkoztatás keretében – kereső van a családban. Megjegyzendő azonban, hogy egy háromgyerekes család esetében már ebben az esetben sem éri el a háztartás bevétele a KSH által meghatározott létminimum értékét.

A kutatásban szereplő háztartásokban az egy főre jutó átlagos havi bevétel 23 800 forint, ami alig ötezer forinttal több, mint egy átlagosnak tekinthető család egy főre eső élelmiszerminimum értéke. Ilyen kondíciók mellett a pénzügyi tervezés gyakorlatilag csak arra szorítkozhat, hogy a kiadásokat csökkentse – de ez nem optimalizálás is egyszerűsrimd. *„Mit csinállok, ha elfogy a pénz? Nem eszem. Megveszem a gyerekeknek a kenyeret, mert az kell, én meg csak cigi veszek, mert anélkül nem bírnám. Ha az van, nem vagyok éhes sem annyira. A gyerek meg kap legalább az iskolában enni. Van, hogy nem eszem két napig.”*

Az uzsora működése, az uzsorajelenség „kínálati oldala”

„Mennek az autóval a falu főutcáján és kiszólnak, hogy kell-e pénz. Mindig tudják, valahogy érzik, hogy kinek kell, ki van megszorulva. És persze, hogy azt mondja az ember, hogy kell.”

Az előző részben bemutatottuk, hogy az uzsora áldozatai (azaz a csereháti aprófalvak háztartásainak zöme) szinte folyamatos pénzügyi krízisben vannak, így az uzsorások piaca gyakorlatilag korlátlan. A „piac” keresletének gyakorlatilag főként az áldozatok visszafizetési képessége (vagy értékesnek tekinthető ingatlanjaik, ingóságaik megléte) szab korlátot. Mielőtt az uzsora működését bemutatnánk, szükséges tennünk némi fogalmi, kategorizációs distinkciót.

Túlságosan is egyszerűsítő lenne az a magyarázat, amely szerint a szegénységgel jellemezhető élethelyzetben élő egyének, családok automatikusan kamatos pénzeket vesznek fel, ezáltal még tovább nehezítve későbbi anyagi helyzetüket. Már maga a kategória – „szegények” – is túlságosan általános, fontos részleteket takar el, ezért nagyon is érdemes további csoportokra bontani. Egy 2008 nyarán lezajlott kutatás keretében¹⁶ arra kértük válaszadóinkat, hogy – a saját maguk által – szegénynek minősített közösségeiken belül csoportosítsák a közösségek tagjait, gazdasági aktivitás, jövedelmi helyzet, pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés szerint (3. táblázat). Az így kapott társadalmi hierarchia meglehetősen nagy egyezést mutatott, a településtípustól, földrajzi területtől függetlenül.

A kapott társadalmi kategóriák természetesen nem statikusak, a legmeghatározóbb különbség a gazdasági aktivitás mentén húzódik – ez alapján dől el, hogy ki éppen melyik kategóriába tartozik. Külső pénzügyi források szinten minden csoport számára elérhetőek valamilyen módon, hol hivatalos, hol kevésbé hivatalos formában. A pénzügyi források közé tartoznak a különböző magánkölcsonők, így az uzsora is. Nagyon leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy különbség van egyrészt a különböző uzsorakölcsonők között futamidő, kamat és összeg tekintetében; illetve az uzsorakölcsonők felhasználását tekintve is (kis összegű krízishitel, átmeneti, de betervezett, és így visszafizethető kölcsön stb.). Mindezt egy sok visszacsatolással rendelkező folyamatként érdemes elképzelni. Az általunk vizsgált uzsorakölcsonőt, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A kölcsonők teljes, időre teljesített törlesztése vagy eleve reménytelen, vagy automatikusan újabb kölcsonők kelvételéhez vezet, és mindezt a kölcsonadók is bekalkulálják. Ebben az esetben nem egyszerű kölcsonőről van szó: a kliensek hosszú távú pénzügyi kiszolgáltatottsága és egyfajta függőségi viszony kialakulása szerves része a folyamatnak. Minden külső pénzforrás megszerzése lehet egy adott megélhetési, túlélési stratégia része, vagy akár egyfajta közösségen belüli redisztribúciós és reciprocitási rendszer alapja. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy sok esetben ezt a funkciót is ténylegesen betöltheti a kamatos pénz, de az általunk vizsgált változata nem ezt szolgálja, hanem kiszolgáltatottságra épül, és egyoldalú függőséghez, ennek maximális kihasználásához kapcsolódik. A következőkben ennek a típusú uzsorahitel a működését próbáljuk bemutatni.

¹⁶ Financial market segmentation among the Roma communities in Hungary, OSI-MFC-Autonómia Alapítvány.

3. táblázat
Társadalmi ön-kategorizáció a roma közösségeken belül

	Város (%)	Falu (%)
Vállalkozók	5	5
Kisvállalkozók, piacozók	5–10	1–2
Dolgozók, foglalkoztatottak	10	1–2
Aktív, motivált szegények	30	40
Passzív, motiválatlan szegények	40	50
Hajléktalanok	5	–

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

A kamatos pénz elfogadása röviden a következő folyamatot jelenti: a rászorult család kölcsönt kér, amely összeget nagyon rövid határidőre kell megadnia. Jellemzően 1–2 hónapos kölcsönökről van szó, a futamidő leginkább a kölcsön nagyságától függ. Az ügyletet nem rögzítik, nincs szerződés, hiszen a résztvevők pontosan tudják a részleteket. A visszafizetéskor 50–100% kamatot kell fizetni a kölcsön után. A standard banki terminológia – tőke, kamat, fedezet – természetesen szóba sem kerülnek. Sem az uzsorások, sem a hitelezettek nem számolnak éves kamatot, egyszerűen felvett hitel és visszafizetendő összegek kerülnek szóba. A visszafizetés nem önkéntes, vagyis kockázatminimalizálásra törekednek a hitelezők: minden hónapban, segélyosztáskor megjelennek az uzsorások, (leginkább a postánál) a kamatos pénzesek havi első részletét az uzsorásoknak fizetik ki az adósok. A tartozást minden esetben vissza kell fizetni, ha az előre megbeszélt időpontra ez nem sikerül, akkor a hitelezők a további hónapokra újabb kamatokat számolnak fel. Általánosnak mondható, hogy valamennyit mindenképpen kell fizetni minden hónapban, de amennyiben ez nem a pontos összeg, akkor az adós egy hosszú, egyre követhetlenebb és reménytelenebb adósságspirálba kerül. Többen említették válaszadóink közül, hogy a gyerekek betegsége miatt kellett felvenni kamatos pénzt, amiből csak több év alatt, nagyon kemény spórolás és nélkülözés eredményeként tudtak kikeveredni.

Az adott településeken a szegénységben élő roma lakosok kb. 20%-a szorul rá arra, hogy kamatos pénzt vegyen föl. Nem statisztikai érvényességgel, de azt mondhatjuk, hogy minél magasabb egy adott településen a romák aránya, annál nagyobb arányban szorulnak kamatos pénzre, és ezzel arányosan magasabb a helyi uzsorások száma is. Az inkább csak a szabályt erősítő kivétel jelleggel fordul elő, hogy egy háztartás több uzsorásnak is tartozik, és az uzsorások is kerülnek az effajta helyzeteket. Bár a kérdezetek hangsúlyozták, hogy elő szokott fordulni összetűzésig vezető konfliktus az egyes uzsorások (és uzsorás családok) közt, de inkább az jellemzi a helyzetet, hogy nem veszik el egymás ügyfélkörét. Sőt, mindegyikőjük pontosan tudja, hogy melyik család melyik uzsorásnak az ügyfele, és nem adnak pénzt a másik ügyfelének. Olyan azonban előfordulhat – bár ezt csak egy faluban említették –, hogy ha egy alacsonyabb kamattal (30–50%) dolgozó uzsorásnál valaki nem teljesíti a visszafizetést, akkor már csak a száz százalékkal kölcsönző uzsorástól kaphat pénzt. Az egyik uzsorás a másiktól tehát csak akkor vesz át ügyletet, ha valaki nem fizetett rendesen. Így a másik uzsorástól kapott összegből talán vissza lehet fizetni az elsőnek a tartozást, vagy egy részét, és az ügyféltől megváltó uzsorás sem bántódik különösebben, mert már egy kifosztott, teherbíró képességének végéhez ért állapotot veszít el.

Az uzsorások szinte minden esetben helybeliek, és a kérdezettek szerint romák.¹⁷ Az uzsora nem feltétlenül az egyetlen bevételi forrásuk, bár nyilván az egyik legjelentősebb. Az uzsorások olykor börtönbe kerülnek az egyéb, erőszakos bűncselekmény miatt (hiszen a BTK nem tartalmaz az uzsorára utaló jogállást), az üzlet azonban ilyenkor is megy tovább, mivel a „kockás füzetben” pontosan rögzítve vannak az egyes tételek, ki mennyivel tartozik. Ezekben az esetekben a családtagok veszik át behajtás feladatát. A kérdezettek szerint még ilyenkor sem szokott előfordulni, hogy egyes uzsorások megsértenék a másik érdekét és rátennék a kezüket az ily módon szabadabbá vált ügyfélkörre, mint ahogy az sem, hogy ez az időszak alatt az adósok mentesülnének a fizetés alól.

Az uzsorások tekintélye szinte minden esetben az agresszivitáson, fenyegetésen alapul. Ugyanakkor a fókuszcsoporthoz tartozók összes résztvevőjének egyike sem tudott olyan konkrét esetet említeni, amikor őt is fizikai atrocitás érte volna – jöllehet mintegy 90%-uk vagy korábban, vagy jelenleg is tartozik az uzsorásoknak. Olyan történeteket azonban mindenki ismert és említett, amikor valóban tettelegességgel járt az uzsorások tevékenysége. *„Éjszaka mentek be a házba és megfenyegették a gyerekeket is. Azt mondták, ki nyírják az egész családot, ha nem fizetnek. Azóta el is költözött a család már a faluból.”* (Az éjszakai, erőszakos behatolás már itt is elég volt magában, hogy megfélemlítsék az áldozatokat: itt sem történt tettelegesség.) Ugyancsak szinte mindenkinek van a rokonsági, baráti körében olyan, akitől már „hajtottak be erőszakkal”. Az erőszakos akciókat szinte soha nem a helyi uzsorások, hanem az általuk a faluba máshonnan hozott verőemberek követik el. Ezeket a helyiek nem is ismerik, csak azért jönnek, hogy „befenyítsék” az áldozatokat. A kérdezettek szerint erőszakoskodásra csak egy meghatározott összeghatár felett kerülhet sor, s ez körülbelül ötvenezer forint. Ezalatti tartozások esetében megpróbálják kevésbé agresszív úton behajtani a tartozást, de e fölött az adósok már fizikai atrocitásra is számíthatnak. Az agresszivitásnak, a fenyegetésnek nem kell mindenáron megjelennie, bőven elég az a fajta pszichikai nyomás is, hogy amennyiben nem fizetek, akkor a következő alkalommal nem juthatok hozzá ehhez a pénzhez. A kliensek többsége ezt sem meri megkockáztatni, pontosan tudva, hogy a rászorultság életük velejárója. Ha egy uzsorásnak ugyanakkor nincs meg ez az erőszakra (pontosabban az erőszakkal történő fenyegetésre) épülő tekintélye, arra a sorsra juthat, mint egyik válaszadónk. Ő kamatra akart kihelyezni pénzt, követve a faluban működő többi uzsorás példáját, de egyrészt nem az abban a faluban általános, 100 százalékos kamatra, hanem ötvenre, és még ráadásul nem is volt következetes a pénz behajtásában. Ezt követően már „ügyfelei” nem hitték el, hogy ő maga, vagy felbérelt emberei képesek volnának erőszakkal visszakövetelni a pénzt, így nem is fizették neki vissza. Ez „üzleti” tevékenységének végéhez is vezetett.

Az áldozatok minden esetben fizetnek, ha nem tudnak, akkor a házukat veszik el az uzsorások. Itt azonban fontos megemlíteni, hogy olykor valószínűleg eleve már nem is annyira a tőketartozás és az irreálisan magas, ráakódott kamattartozás beszedése a fő cél, hanem inkább az ingatlan vagy az ingóságok elvétele. Válaszadónk szerint az uzsorások a pénz visszafizetésekor arra törekcszenek, ne az egész tartozás legyen visszafizetve, hanem egy rész (pár tízezer forint) maradjon a kölcsönfelvevőnél. *„Felvettem tízezeret, azt fizetem már három éve.”* Ez logikus is az uzsorás oldaláról, hiszen ez lehetőséget biztosít, hogy újabb összeget szedjen be tőle a következő hónapban – adósságcsapdában tartva így

¹⁷ Mind a fókuszcsoporthoz, mind a kérdőíves felvételtől a válaszadók túlnyomó többsége roma volt.

az áldozatot. Volt olyan válaszdó, aki arról számolt be, hogy az uzsorás akkor is elment a pénzbeszedés napján az áldozathoz és pénzt követelt tőle, amikor az történetesen nem tartozott neki, mert az előző hónapban sikerült kifizetnie a tartozást. Korántsem működik tehát mindig pontosan az uzsorás rendszer: ha az uzsorásnak pénz kell, akkor a szabályok felrúgásával is elveszi azt az áldozattól. „*Nem lehet belőle kikerülni. Fizetni kell, amíg élünk.*”

Az uzsorás egyfelől gyakorlatilag bárkinek ad kölcsön, hiszen szinte mindenki, minden háztartás rendelkezik valamekkora, szociális transzferből származó jövedelemmel. Másfelől azonban valamilyen szinten ismernie kell a klienst, vagy legalább szomszédait, ismerőseit, rokonait. Olyan esetről nem hallottunk, hogy egy uzsorás úgymond előszúrte volna a hitelt felvenni akarókat, vagy bármilyen feltételt támasztott volna a hitellel kapcsolatosan. Ugyanakkor természetesen azt ellenőrzik az uzsorások is, hogy milyen fedezetet tud felajánlani az adós. Ez általában a szociális transzferek összege, ami kérdezetteink közt átlagosan 80–90 ezer forint havonta, háztartásonként. Az uzsorásnak pontosan tisztában kell lennie ezzel, mert ez a nagyságrend határozza meg a kölcsönfelvevők teherbíró képességét is. Azaz, ha a háztartások bevételeinek nagy része törlesztendő lenne, akkor még a kölcsönfelvevő erős szándéka mellett sem lenne esély a visszafizetésre. Ezt a résztvevői válaszok is megerősítették: az uzsorakölcsönként felvehető összeget 10–60 ezer forint között jelölték meg. A következő táblázat a bár nagyon egyszerű, exponenciális függvényszámításon alapul, mégis a sokkolóan magas havi adósságokat mutatja (4. táblázat). Mint látható, a legkisebb, tízezer forintos kölcsön esetében is legfeljebb a harmadik hónapig van reális esélye az adósnak, hogy kiszálljon az adósságcsapdából. Ha eddig nem sikerül visszafizetni a tartozást, akkor ezután – figyelembe véve a háztartási bevételek nagyságát – már nemigen fog tudni az adós megszabadulni a hitelezőitől.

A valóság természetesen a legkritikábban modellezhető tiszta matematikai függvényekkel, így van ez ebben az esetben is. A gyakoribb eset ugyanis az, hogy az előző havi kölcsönt az ügyfél törleszti az adott hónapban, de lévén alapesetben is deficitese a háztartás büdskéje, ezért újra rászorul a hitelre. Könnyen belátható: még ha nem is exponenciálisan, de ahhoz hasonló ütemben és mértékben növekszik az adósság.

4. táblázat

Az uzsorakölcsön kamatszámítása (forint)

Induló összeg	Hónapok vége						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	12.
10 000	20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	40 960 000
20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	1 280 000	81 920 000
50 000	100 000	200 000	400 000	800 000	1 600 000	3 200 000	204 800 000

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Itt nem számít igazán a hiteligénylővel kapcsolatos kockázat (az egyedüli kockázatot talán annak elhalálozása jelentené, ha az uzsorások nem követelnék aztán a családtól a tartozást), nincs hiteligénylési eljárás. Az egész hitelnyújtás az áldozat majdnem teljes bevételeinek elvételét célozza, így a kamatszámítás is ennek megfelelően működik. Akármennyire is abszurd, a törlesztés olyan járadékká válik, amit kizárólag az adósságtörlesztő havi rendszerességgű szociális transzfereinek a mértéke határoz meg. Amennyiben

banki terminusokra próbálnánk lefordítani az uzsorahitel szabályait, a legszolidabb változat esetében is 1000% (!) feletti éves kamatot kapnánk. (Ugyan válaszadóink közül senki nem említette, hogy ő maga lenne érintve ilyen eljárásban, de másokról tudnak, ahol az uzsorás rendelkezik az adós háztartás azon bankkártyájával, amire a szociális transfereket kapják. Ez esetben az adós család minden hónapban arra van szorulva, hogy hitelezőjétől újabb kölcsönt kérjen, amely nyilván alacsonyabb lesz, mint a szociális transferek összessége. Az ilyen csapdahelyzetből csak egy módon lehet menekülni: minden ingó és ingatlan vagyont hátrahagyva – értsd a hitelezőre iratva – valahol új életet kezdeni. Jellemző, hogy az ilyen típusú döntéseket nem feltétlenül az adósok hozzák meg, hanem sokkal inkább az uzsorások kényszerítik ki.)

Érdeemes megnézni ezután, mi jellemzi az uzsorások bevételi oldalát. Ha feltételezzük, hogy egy-egy uzsorás húsz ügyféllel rendelkezik és minden ügyfél időben fizet, valamint a kiadott hitelek összege eltérő, akkor a következő eredményekhez jutunk (5. táblázat). A 30%-ot alkalmazó uzsorás kevesebb, mint félmillió forint befektetés mellett 130 000 forint havi bevételhez jut. Ez az összeg a vizsgált településeken akkora havi nettó bevétel, amire legális munkavégzés keretében semmiképpen nem tehetnének szert.

5. táblázat
Az uzsorások bevételei (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel		Ügyletszám
		30% havi kamat	100% havi kamat	
10 000	100 000	130 000	200 000	10
20 000	100 000	130 000	200 000	5
50 000	250 000	325 000	500 000	5
Teljes	450 000	585 000	900 000	20
Haszon		135 000	450 000	

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Természetesen a megváltozott szorzó mellett ez nagyobb mértékben igaz a magasabb, ugyanakkor szokványosabb, 100%-os kamatot alkalmazókra. Ez a számítás azonban azt veszi alapul, amikor az ügyfelek időben fizetnek. Bár mint korábban már említettük, az uzsorások számára az a jövedelmezőbb helyzetet, ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, mert ezzel nemcsak a kamat összege növekszik meg irreális mértékben, hanem további tokekihelyezés nélkül formálnak igényt további törlesztésekre (vagy ingó-, illetve ingatlanvagyonra). Ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, akkor az uzsorások bevétele is másként alakul (6. táblázat).

6. táblázat
Az uzsorások bevételei nem időben fizető ügyfelek esetében (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30% havi kamat	100% havi kamat	30% havi kamat	100% havi kamat	Időben fizetve	Késő
10 000	100 000	80 000	150 000	65 000	100 000	5	5
20 000	100 000	96 000	200 000	52 000	80 000	3	2
50 000	250 000	160 000	500 000	195 000	300 000	2	3

Hitel/ügylet	Tőkeigény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30% havi kamat	100% havi kamat	30% havi kamat	100% havi kamat	Időben fizetve	Késő
Teljes	450 000	336 000	850 000	312 000	480 000	10	10
Havi haszon		-114 000	400 000	312 000	480 000		
Teljes haszon				198 000	880 000		

Szerkesztette: Béres T. – Lukács Gy.

Hasonló, húszfős ügyfélkörrel számolva, feltételezve, hogy az ügyfélkör mintegy fele késik egy hónapot a visszafizetéssel, azt látjuk, hogy változatlan tőkeigény mellett a bevétel jelentősen megugrik – sőt a tőkeigény az első hónaptól virtuálissá válik, hiszen az adós feltehetően már az első egy-két hónapban visszafizeti a tőketartozásnak megfelelő összeget, ezt követően csak a folyamatosan fennmaradó (vagy még akár növekvő) kamattartozást fizeti.

Az adósság behajtásának kizárólagos módja, hogy az uzsorás a kifizetés helyszínén jelenik meg, és olykor a szociális juttatás teljes összegét elveszi az áldozatától. Ezt rendszerint – mint ahogy a tartozást – rögzíti a „kockás füzetében”. A „normál” behajtáshoz nem társul erőszakos cselekmény, az a falu hétköznapi (pontosabban: kifizetésnap) életéhez tartozik. A postán (ahol a kifizetés történik), a polgármesteri hivatalban, mindenütt pontosan tudják és látják, hogy kik és hogyan végzik a pénz begyűjtését. A helyi rendőröknek (körzeti megbízottaknak) is pontos információjuk van az uzsorások kilétéről, de nincs lehetőségük az eljárásra, hiszen nem történik olyan atrocitás, ami alapján fellép-hetnének. (Sőt, néhány kérdezett szerint a rendőrök nem is mernének szembeszállni az uzsorásokkal, mert azok a rendőrrel szembeni erőszaktól sem riadnának vissza.)

Találtunk olyan falut, ahol az önkormányzat már napirendjére tűzte az uzsora kérdését, és olyat is, ahol a polgármester természetben adott támogatással (tűzifa) próbálta az uzsorára vonatkozó igényt mérsékelni.

Az uzsorásokkal, ha nem is váltak a helyi közösség megbecsült tagjaivá, a helyiek megtanultak együttélni: „*Kedvükbe kell járni, ápolni a jó kapcsolatot, de nem veszem emberszámba őket.*” „*Utálom őket, mert rájuk vagyok utalva.*” De említettek olyan uzsorást is egy kis faluban, akiről a falu pontosan tudta, mivel foglalkozik, mégis a falu – ezen belül is a nem cigány társadalom – megbecsült tagja volt. Mint ahogy arra is hallottunk példát, ahol a helyi képviselőtestület több tagja is hitelezőként szerepel a kamatos pénz körforgásában.

Egy helyszínen hallottunk arról, hogy a helyi boltos úgy ad hitelbe, hogy a fizetéskor többet kell fizetni, mint a termék hivatalos ára. „*Ha veszek tíz doboz cigit, akkor tizenkettőt fizetek majd ki.*” De egyébként inkább az jellemző, hogy a boltosok felár nélkül adnak hitelbe a megszorultaknak. Ugyanez jellemzi a kocsmák működését is. Inkább feltevésként, semmint mért és bizonyított tényként tudjuk azt állítani, hogy az uzsora egyre inkább kiszorítja a bolti, kocsmái hitelezést. Az adósoktól az uzsorások már a kifizetés pillanatában elveszik a törlesztést, így tulajdonképpen nem marad arra pénz, hogy az egyéb törlesztésekkor plusz pénzt fizessenek.

Szintén csak becslés szintjén, de érdemes említést tennünk arról, hogy mekkora nagyságrendet is jelent a kamatos pénz a Csereháton. Kérdőíves felvételünk adatai szerint a Cserehát falvaiban a háztartások 39%-a roma – ez az arány az általunk vizsgált 30 tele-

pülésen mintegy 2000 családot jelent. Amennyiben elfogadjuk válaszadóink 20–50%-os becslését arra nézve, hogy hányan is szorulnak rá erre a hitelre településneként, durván 4–500 családot kapunk eredményként. (Itt szintén hangsúlyozzuk, hogy a térség városai nem szerepelnek a mintánkban). Szorozzuk fel ezt a számot az általunk mért havi háztartási deficitek alsó és felső összegével, és így havi 12 és 75 millió forint közötti összeget kapunk. Valószínűleg utóbbi összeg áll közelebb a valósághoz. Mindezek alapján becslésünk szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében havi többszáz millió forint az, ami uzsorakölcsönként működik.

Roma történet-e a kamatos pénz?

Az uzsora kapcsán nem lehet megkerülni azt a kérdést, hogy ez a típusú pénzügyi kiszolgáltatottság és az ezzel való visszaélés csak és kizárólag a romákra jellemző-e? A napi publicisztika szintjén folyamatosan találkozunk erre való utalással, ami egyrészt, mint a szegénységük egyik legfőbb oka jelenik meg, másrészt mint a cigányok cigányok általi kizsákmányolásának szimbolikus esete.

Kutatásunk alapján azt mondhatjuk, hogy alapvetően romák érintettek a kamatos pénzben, de nem kizárólagosan. Mind az uzsorások, mind a kamatos pénzt felvevők között találunk többségi „parasztokat” is, de túlnyomórészt romákkal találkozunk mindkét oldalon. Találtunk olyan esetet, amikor roma uzsorás ad hitelt nem roma klienseknek, kicsi, stabil és fix kliensként fenntartva. Ugyanakkor olyan esetről is hallottunk, amikor a nem roma önkormányzati képviselő ad kamatos pénzt a roma ügyfeleknek. Ezek azonban inkább csak a kivételt erősítő szabályok, semmint azt lehetne mondani, hogy a kamatos pénz „színvak”. A fókuszcsoporthoz vizsgálatokban szinte minden esetben roma uzsorásokról számoltak be válaszadóink, amit elsősorban azzal indokoltak, hogy „paraszt” (a szó náluk a többségi társadalmat fedi) nem adna nekik kölcsön. Statisztikailag is érvényes adatokkal nem rendelkezünk minderről, ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy mindez miért alakult ki, miért a romák érintettek leginkább az ilyen típusú pénzügyi kiszolgáltatottságban?

A válasz egyrészt következik a tanulmány bevezetőjében taglalt helyzetelemzésből: a szegényeken belül a romáké a legkiszolgáltatottabb csoport is, akiknél a családi-baráti háttér nem nyújt olyan támaszt, amelyre végső esetben pénzügyileg is tudnának hagyatkozni. A formális pénzintézetek sem nyújtanak számukra olyan szolgáltatásokat, melyek a tartós szegénységből ki tudná őket segíteni. Folyamatos pénzügyi krízisben vannak, amely helyzetben a kamatos pénz az egyetlen elérhető forrás. Feltételezésként tudjuk megfogalmazni, hogy a hasonló helyzetben többségi emberek nagyobb eséllyel rendelkeznek olyan közeli-távoli családtagokkal, barátokkal, akik rövidebb-hosszabb ideig pénzügyileg is ki tudják őket segíteni. Ezen kívül a pénzintézmények nem ab ovo utasítják őket el.

Szintén feltételezés, hogy a roma uzsorás számára, amennyiben nem egy viszonylag kis, stabil, általa jól ismert ügyfélkörrel rendelkezik, a kliens romasága egyfajta fedezetet is jelent. Főként mert a családon, rokonságon keresztül elérhető, kiszolgáltatottsága pedig nem teszi valószínűvé, hogy akár a hivatalos intézményekhez fordulna, az ő ellenében.

Egy következő magyarázó ok a szociális transferek nagysága lehet: egy több gyer-

mekes roma család által „kapható” szociális transzfer-csomag nagysága azt a szintet képviseli, amit érdemes kamatos pénzzel lecsapolni, ezzel szemben egy alacsony nyugdíj valószínűleg nem lenne „piacképes fedezet”. Az uzsora és a szociális transzferek közötti összefüggés egy további okból is érdekes lehet: nemzetközi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a tágan értelmezett szociális juttatások megcsapolása egy alapvető momentuma az uzsorának. Az EU-csatlakozás előtti időszakban elsősorban csehországi és szlovákiai romák kértek menekült státuszt több EU tagállamban. Amíg kérelmeiket elbírálták, a menedékkérőknek járó adott állambeli szociális támogatásokat, segélyeket kapták – ezekből a legtöbb esetben az anyaországi uzsorásaikat fizették ki. Talán nem erőltetett a hazai szociális támogatásokkal történő visszaélésekkel kapcsolatos párhuzam, hiszen ezen „plusz” szociális transzferek jelentős része is az uzsorásoknál köt ki. (Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy maga az uzsorás papíron ne lenne jogosult szociális segélyekre és ezeket ne venné fel.)

A harmadikként említhető ok a – szintén a tanulmány elején már említett – anómia. Az egy adott közösséget összetartó belső erők, szövetek meggyengültek, akár szét is foszlottak, és semmi nem vette át a helyüket. A roma közösségeket a nem roma környezet egyszerre konstruálja és elutasítja. Többnyire sikertelen integrációjukat a helyi nem roma közösségben közhely számba menő előítéletekkel indokolja. A helyi mikrotársadalom gazdasági szerkezetébe – ha még van ilyen – nem tudnak bekapcsolódni a romák, vagy csak nagyon eseti módokon; a szociális szerkezetbe is csak, mint a társadalom eltartottjai. Csonka mikrotársadalmak jönnek létre rettenetesen szétszakított hierarchikus viszonyokkal. A több nemzedéken keresztül elsajátított magatartásminták használhatatlanná váltak, csak a magukra hagyottság keltette apátia maradt, ami néha kiszámíthatatlan dühbe csap át. Ebből az apatikus helyzetből érthető meg az a „belenyugvás”, ami a hosszú távú eladósodás, teljes anyagi kiszolgáltatottság vállalásához kell.

Az uzsora lehetséges kezelése mikrohitel programmal

Mind politikai szinten,¹⁸ mind civil oldalról megfogalmazódott annak lehetősége, hogy az uzsora problémájára a mikrohitelezés adhat adekvát választ. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé a mikrohitelezés, ezen belül is az itt hangsúlyos csoportos hitelezés módszerének részletes tárgyalását. Mindazonáltal nem kerülhetjük meg az eredeti modell érintőleges bemutatását, annak adaptálásának magyarországi tapasztalatait, és az uzsorával kapcsolatos alkalmazhatóságának kérdéseinek rövid elemzését. Ezt azért is fontosnak is tartjuk, mert szinte bármelyik megnyilatkozást áthatja a mikrohitelezés (annak is a *Grameen Bank* által alkalmazott) módszere iránti lelkesedés, annak részletes ismertetése és adaptálhatósága mindig figyelmen kívül marad.

A csoportos hitelezés legfontosabb innovatív értéke abban rejlik, hogy Muhammad Yunus nem csupán egy jól működő rendszert talált ki, hanem egy olyan módszert alapított (adaptált a helyi környezetre), ami a helyi problémákra ad adekvát választ. Ebből következően, bár a csoportos hitel jól bevált Bangladesben és más azonos problémával küzdő

¹⁸ http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/016-19654-030-01-05-902-20080125STO19645-2008-30-01-2008/default_hu.htm

országban, egyáltalán nem szükségszerű, hogy a módszer más társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőkkel bíró országban is sikeresen működjön. A Grameen Bank fő céljai szerint banki szolgáltatást kívánt nyújtani a bankok által ki nem szolgált rétegeknek, s azok gazdasági önállóságukat növelni, kizsákmányolásukat pedig megakadályozni óhajtják.

A bankképtelenség Magyarországon is jellemzője az uzsorával is érintett hátrányos helyzetű csoportoknak. A magyarországi helyzet annyiban eltér a fejlődő országokétól,¹⁹ amennyiben a bankképtelenség más okokra vezethető vissza. Amíg a fejlődő országokban a szegénysorban élő lakosság ingatlanját azért nem lehet fedezetként felhasználni, mert ezekben az országokban a földtulajdon-nyilvántartás nem tartalmazza ezeket a tulajdoni jogokat – fejletlen a nyilvántartási rendszer, vagy hiányzik a regisztráció –, addig idehaza az ingatlanok tulajdonjoga többnyire tisztázott. Ez tehát elvileg nem lehetne akadálya a hitelnyújtásnak. A gondot ezeknek az ingatlanoknak a terhelhetősége – értékük és értékesíthetőségük – jelenti.

A bankképtelenség a kereskedelmi banki értelemben elfogadható fedezet hiánya mellett más okokra is visszavezethető:

- rendszeres és terhelhető jövedelem hiánya;
- a hiteligénylés adminisztratív részének bonyolultsága;
- rendezetlen korábbi hitelek, rossz adósminősítés;
- pontosan megfogalmazott hitelfelhasználási cél hiánya.

Ezeknek a problémáknak az együttes kezelésére a mikrohitel, így a csoportos hitel sem képes.

A mikrohitelezés és csoportos hitelezés technikájának megvalósíthatósága már magyarországi példán is tanulmányozható. Az alábbiakban a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságát a Mikrohitel ZRt. e területen szerzett tapasztalatainak felhasználásával tárgyaljuk.

A magyarországi szóhasználat nem különbözteti meg a mikrohitelezést a csoportos hitelezéstől. A csoportos hitelezés a mikrohitelezés egy – másutt, főleg fejlődő országokban elterjedt – módszere. Azonban nem minden mikrohitel program alapul csoportos hitelezési metodikán. Ezt azért is fontos pontosítani, mert a politikus, szociális szakemberek megnyilatkozásaiból egyértelműen kiderül, a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságának tárgyalásakor egyértelműen a Grameen Bank által „feltalált”, szolidaritás alapú csoportos hitelre gondolnak. Mi a következőkben ezért a csoportos hitellel foglalkozunk.

A csoportos hitel azonban épp azoknak a pénzügyi kríziseknek a kezelésére nem alkalmas, amit a fókuszcsoportjaink során tapasztaltunk. Alkalmazhatóságának korlátai vannak.

A csoportos hitel a legtöbb országban gazdasági tevékenységek – vállalkozói vagy nem regisztrált keretek közt működő jövedelemtermelő – finanszírozására szolgál. Ezek számunkra megdöbbentően alacsony összegű hitelek, amelyek épp az adott országban jellemző, alacsony piaca jutási költségek miatt jelenthetnek valódi segítséget. Fogyasztási célokra, háztartási pénzügyi krízisek kezelésére nem vagy csak ritkán nyújtanak ilyen hitelt.

A csoportos hitelek esetében csak az utóbbi időben és néhány országban vált elérhe-

¹⁹ Hernando de Soto: *The Mystery of Capital*, Basic Books, NY, 2000.

tővé a hitellehetőség mellett a betétgyűjtés. A kihelyezett hitelek tőkeigényét szinte minden esetben nemzetközi támogató szervezetek biztosították. Magyarországon a csoportos hitelprogramhoz is PSZÁF-engedély szükséges, amely megszerzése a HPTv alapján lehetséges. Ugyanígy a betétgyűjtés is engedélyköteles, de tapasztalatunk szerint jelenleg nincs olyan pénzpiaci szereplő, aki csoportos hitelezéssel kívánna foglalkozni, és már rendelkezik azzal, vagy tervezi, hogy folyamodik betétgyűjtési engedélyért.

A fókuszcsoport-résztvevők többsége szerepel a KHR-adatbázisban (korábban BAR-lista), azaz banki feketelistán van nem fizetett tartozás miatt. Bár léteznek idehaza olyan hitel-lehetőségek, amelyek úgy hirdetik magukat, hogy „BAR-listásoknak is elérhető”, egy prudens átlátható és – nem utolsó sorban – biztonságosan működő hitelprogram nem teheti meg, hogy ügyfeleit kifejezetten ebből a körből toborozza. Kifejezetten veszélyes lenne ez egy olyan konstrukció esetében, amely bármilyen formában állami forrással, vagy állami szerepvállalással valósul meg.

A Mikrohitel ZRt. tapasztalata szerint a hitelek vissza nem fizetésének nem kizárólag gazdasági okai vannak. Az érintettek nemcsak a hitel esetleges felvételekor kerülnek pénzügyi krízisbe, hanem – főként ha a hitelfelhasználás célja nem jövedelemteremtés – a visszafizetéskor is. Az uszorakölcsön nem tudna működni, ha mögötte nem állna az erőszak vagy az erőszakkal fenyegetés, illetve paradox módon az a tény, hogy még egy rossz adós is kaphat hitelt. Ha a csoportos hitel visszafizetésére vonatkozó egyedüli preszszionáló tényező a hasonló anyagi helyzetű adósok készítése, akkor szinte minden más háztartási kiadás előnyt fog élvezni ezzel szemben. Az adóstársak közt pedig ahelyett, hogy kialakulna a visszafizetés irányába mutató nyomás, inkább mindenki felfüggeszti a fizetését: maximalizálva a hasznát – minimalizálva a veszteségét.

E mögött sajnos az a tény is megtalálható, hogy adósaink pontosan tisztában vannak azzal, hogy nem fizetés esetén egy jogerős bírósági határozatra hosszú éveket is várni kell, ha pedig megvan a végrehajtást elrendelő határozat – és épp az uzsora által leginkább sújtott háztartások esetében – nem lesz mit végrehajtani. Így szinte semmi kockázatnivalójuk nincs a visszafizetés megtagadásával, mert – afféle játékelméleti dilemma-ként – pontosan tudják, hogy ha már csak egy valaki nem fizet a csoportból, akkor további hitelre úgysem számíthatnak.

Ahogy a külföldi szakirodalom is említi,²⁰ a visszafizetési morál tekintetében mérvadó, hogy mennyire „közele” az adott hitelszervezet, mennyire érzik magukhoz közelállónak a hitelfelvevők. Az uzsora Magyarországon, mint láttuk többnyire a roma társadalmat károsítja. Az érintettek számára nemcsak az uzsora jelent sajátos problémát, sajnos az élet számos más területén is éri őket diszkrimináció: szenvednek a szegregáltságtól. Ennek a jelenségnek egyik megjelenési formája tulajdonképpen a bankképtelenség is, illetőleg az a tény, hogy a hagyományos banki háttérrel a többségi társadalom intézményrendszerének tekintik, olyan intézménynek, amellyel szemben nem számít bűnnek vagy szégyennek, ha megszegik a nomáit, megsértik a visszafizetésre vonatkozó kötelezettséget.

Mint azt az egyik Mikrohitel ZRt. csoportos hitelprogramjáról szóló szakértői jelentés (Korinsky P. és Soltesz A., 2007) megállapítja, a program ún. *cash-poor* környezetben működött. Ez azt jelentette az értékelők szerint, hogy a vizsgált közösségen belüli tranzakciók egyfajta virtuális tartozás-követelés jóváírási rendszerben valósultak meg. A nyúj-

²⁰ Market Segmentation Study, MFC, 2007.

tott szolgáltatások – például valaki elviszi a szomszédját a városba autójával bevásárolni –, anyagi ellenértékét nem pénzben, hanem ellenszolgáltatásban, valamilyen átadott ingóságban stb. ellentételezi az illető. Ennek oka az, hogy – mint azt a kutatás során láttuk is – a kiadásokhoz képest a háztartási bevételek irreálisan alacsonyok. A fókuszcsoporthoz vizsgálatok és saját terepmunkánk tapasztalatai alapján azonban a helyzet a Cserhátan nem jellemezhető a fent leírt cash-poor környezettel. Ugyan tényleg alacsony a rendelkezésre álló készpénz mennyisége, de ez nem jelenti azt, hogy szimbolikus javak vennék át annak helyét, vagy hogy egyfajta reciprocitási elven működő szívesség-rendszer jönne létre. Tapasztalataink alapján a legkisebb – szívességnek is nevezhető – szolgáltatás is be van árazva, pontosan lehet tudni, mennyibe kerül egy szerszám „kölcsonzése” egy napra, mennyibe kerül egy fuvar a legközelebbi hipermarketbe, mennyiért lehet a szomszédságban eladni egy frissen fogott halat vagy egy hurokkal vadászott vadat. Az árak általában azonnal fizetendők, ha erre még sincs mód, akkor a következő segélyosztáskor kell törleszteni. Az ténylegesen előfordul, hogy az egymásnak tartozások egészen kusza, már-már követhetetlen – és ebből adódóan kiegyenlíthetetlen – rendszere jön létre, melynek végén – mint az várható – mindenki veszít. Ugyanakkor az ilyen helyzetek nem egy szimbolikus reciprocitási rendszert hoztak létre a Cserhát roma közösségeiben, hanem egy szorosabb pénzügyi elszámolási rendszert, illetve az uzsorások „piacnyerését”.

Ez a tény a hitelprogramot is negatívan befolyásolta, mivel a hitelezett „üzleti ötletek” nagyrészt a szintén a közösségben élő – „cash-poor” – személyek számára nyújtott szolgáltatásokat voltak hivatottak finanszírozni (például ruházati termékek beszerzése nagyobb tételben a távoli kínai piacon, s annak helybeni terítése). Ezek az ügyfelek azonban bár helyi értelemben keresletet jelentettek ezekre az árukra, szolgáltatásokra, de az általuk nyújtott ellentételezés nem volt megfelelő a hitel törlesztésére. (Hiába tudták pontosan az adósok, hogy ki mennyivel tartozik önekik, a hitel törlesztését nem tudták teljesíteni, mivel ők sem készpénzt kaptak adósaiktól.) Egy klasszikusnak nevezhető adósságcsapda indult be, a körbetartozások egyre kuszábbá váló rendszere miatt a jövedelemtermelő tevékenységek befulladások, a kezdő vállalkozói hitelek – önkényesen és szükségből – fogyasztóivá alakultak. Ez természetesen a visszafizetési lehetőségeket is minimalizálta.

Írásunk terjedelmén túlmutat annak a társadalmi jelenségnek a tárgyalása, amit talán a tartós rossz anyagi helyzetből következő felfokozott és kontrollálhatatlan fogyasztási igényként lehetne meghatározni. A fókuszcsoporthoz interjúk során spontán említésként több esetben hallottuk, hogy ha nagyobb összeghez jutnak a kérdezetek, nehéz megállni, hogy ne vegyenek meg a hétköznapiakban nem megengedhető dolgokat a gyerekeknek, „hogy ők is élhessenek legalább ilyenkor”, vagy maguk ne ruházzanak be a megélhetéshez nem feltétlen szükséges – többnyire híradástechnikai – javakba. Mindezt sajnos az ezt a réteget fokozottan befolyásolni képes tömegmédiából áradó fogyasztói értékrend tovább fokozza. Ez a jelenség egy hitelprogramot sajnálatos módon akként érint, hogy magas annak a kockázata, hogy egy tartósan nélkülöző, a legszükségesebb javakat is szűken vagy még úgy sem megvásárolni képes háztartás a megszerzett hitelt még a legkomolyabb kezdeti szándék esetén sem a célnak – legyen az vállalkozói vagy akár hitelkiváltási – megfelelően használja fel. Ezt a kockázatot lehet különféle megoldásokkal csökkenteni (kifizetés közvetlenül a szállítónak, hitelösszeg részletenkénti folyósítása stb.), de ez egyrészt a program költségét növeli, másrészt nagyfokú körültekintést igényel a program tervezésekor.

Az általunk ismert csoportos hitellel finanszírozott csoportok bár nagyon rossz anyagi körülmények közt élnek, de *soha nem a helyi társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegei*. Ez a tény összefügg azzal, hogy a csoportos hitel a motivált emberek számára kínál lehetőséget, vagy legalábbis egy-egy csoport motiválttá és csoportos hitel alapon „bankképpé” tehet egy-két személyt. Semmiképpen nem alkalmas olyan szociálpolitikai eszközként, amely a mélyszegénységben és a társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegeinek tartós vagy krízis jellegű pénzügyi problémáin segítsen. A mikrohitelzés, ezen belül is a csoportos hitelzés, a rossz anyagi helyzetű, bankok számára vállalhatatlanul nagy kockázatot – és ezzel fordítottan arányosan alacsony nyereséget – jelentő népcsoportból azok számára jelenthet pénzügyi megoldást, akik motiváltak, rendelkeznek bármiféle gazdasági jellegű elképzeléssel – vállalkozási ötlettel – és kapcsolatrendszerük széles, helyi közösségben élvezett reputációjuk magas.

Összefoglalás

Kutatásunkban 2008 tavaszán kérdőíves és fókuszcsoportos módszerrel gyűjtöttünk adatokat az uzsora működéséről a Csereháton. Kísérletet tettünk feltárni az uzsora általi adósságcsoapa kialakulásának hátterét és az áldozatok háztartási gazdálkodásának jellemzőit. Emellett magára az uzsorára, annak működésére vonatkozóan gyűjtöttünk információkat. Erőfeszítéseink ellenére csak egy volt uzsorással tudtunk találkozni, így aktív, jelenleg is e tevékenységet folytató személlyel nem készítettünk interjút.

A kutatásba bevont személyek háztartásaira szinte kivétel nélkül magas költségvetési deficit jellemző. A háztartások rendkívüli események nélkül is gyakorlatilag folyamatos pénzügyi krízisben vannak, forráshiányukat csak ritkán tudják rokoni-baráti kölcsönökből fedezni, mivel környezetüket is hasonló anyagi körülmények jellemzik. Az élő kereskedelmi banki hitelek csak egészen kevés esetben jellemezték a kérdezetteket, ugyanakkor az ún. banki feketelista (korábban BAR-lista, ma KHR) már gyakrabban akadályozza hitelfelvételüket. A magas kamattal dolgozó Provident már több településről is „kivonult”, azaz nem nyújt hiteleket a „cigánysoron”.

A kérdezettek viszonyulása az uzsorához, illetve az uzsorásokhoz nem egyértelmű. Az uzsora a kérdezettek számára gyakorlatilag az egyedüli azonnali pénzhez jutási lehetőséget jelenti, ennek hiányában nem tudnának a valódi krízishelyzetükben megoldást találni. Bár méltatlanul magasnak érzik a hitelre rakódó kamatot, nem készítenek pontos számítást az éves kamatra vonatkozóan, nem vetik össze más opciókkal – kereskedelmi bankok vagy éppen a Provident ajánlatával –. A megegyezés fix összegre vonatkozik: *X* összegű hitel esetében annak a kétszeresét – ritkább esetekben 30–50% százalékkal megemelve – kell megadni. Az adósok próbálják megadni határidőre a tartozást, hogy ne növekedjék irreálisan magas összegig a tartozást. Az uzsorások ugyanakkor abban érdekeltek, hogy az adósok a következő hónapban is rendelkezzenek hitellel, hiszen ez biztosítja számukra a bevételt. Ezt vagy úgy érik el, hogy valamekkora összeget „kinnhagynak” az adósnál – azaz nem követelik annyira intenzíven határidőre a tartozást – vagy hamarosan ismét ajánlkoznak a hitelnyújtás lehetőségével. A kérdezettek szerint mintegy 50 ezer forint az az összeg, aminek nem megfizetése már fizikai atrocitáshoz vezethet az uzsorások részéről. Megjegyzendő azonban, hogy a fókuszcsoportok tanulságai alapján, az

uzsora sokkal inkább az erőszakkal való fenyegetettség alapján működik. A résztvevők sehol nem számoltak be személyes tapasztalatról, elszenvedett erőszakról, ugyanakkor mindenki ismert olyan személyeket vagy eseteket, ahol valóban tettelességre került sor, vagy a tartozás rendezése az áldozat ingatlanjának elvételével végződött. Másrészt egy hasonló jövőbeni hitel lehetőségét játssza el a rossz adós. Általános vélemény, hogy az uzsora egy olyan csapdahelyzetet jelent, amiből majdnem lehetetlen kilábalni – ezzel tisztában vannak azok is, akik kényszerből mégiscsak felveszik.

A szegénység nem új keletű jelenség Magyarországon, az 1990-es években inkább nyilvánossá válása, majd annak mélyülése okozott sokkot. A szegényedés egyrészt azon emberek növekvő számra utal, akiket vagy a szociológusok soroltak a szegények közé, vagy akik magukat érezték magukat annak; másrészt utal arra a távolságra is, amely az egyre tehetősebb csoportokat elválasztotta a nincstelenektől. A romák túlnyomó része, különösen a gazdaságilag leszakadó térségek falvaiban lakók, az utóbbi csoportba tartoznak. Szegénységük nem egydimenziós, nem csupán kevesebb jövedelmet jelent, hanem összetett, egymás negatív hatásait erősítő komplex leszakadást, deprivációt. A jövedelmi szegénység egyik legfontosabb oka a munkahelyek és a munkajövedelmek hiánya, ami kihat a család/háztartás egészségügyi, lakhatási, iskoláztatási körülményeire és jövőbeli esélyeire egyaránt. Nem csak a romák alkotják a tartósan szegénységben, mélyszegénységben élők csoportját, de ők nagyobb eséllyel kerülnek ilyen élethelyzetbe, mint nem roma honfitársaik.

A szegénység kiszolgáltatottságot jelent, aminek pedig – szereposztásszerűen – vannak haszonélvezői. Az 1990-es évek közepén terepmunkákon gyakran találkozhatott a kutató azzal, hogy a romák tartoznak a boltban, a kocsmában, amely tartozásokat némi felárral kell aztán rendezniük. E történetek klasszikusan negatív szereplője volt a szegénységet kihasználó boltos, a garázskocsmát, fél-legális kimérést üzemeltető helyi előljáró, aki a szociális támogatásokból már a kifizetés előtt leszedi a tartozást és a maga hasznát. Többszörösen kiszolgáltatott helyzetben voltak már ezek az emberek is. E történetekhez képest megdöbbenőek voltak a – főleg szlovák és cseh, majd később román – kutatóktól, civil szakemberektől hallottak, melyek az ottani uzsorakölcsönökről, és az ezek nyomán kialakuló drámai élethelyzetekről, büntényekről szóltak. A más országok szomorú történetei mára hazai valósággá váltak. Ha öt-hat éve kérdeztük roma szervezeti vezetőktől, hogy mi a legégetőbb problémája a helyi közösségeknek, akkor a munkanélküliség és az előítéletek után a kocsmá és a játékgépek szerepeltek a felsorolásban. Mára ezen a listán az uzsora került dobogós helyre. A napi sajtóban, a médiában egyre gyakrabban találkozunk az uzsorakölcsönök tényfeltáró leírásával, de egyre gyakrabban indirekt módon is: felgyulladt házak, elrabolt gyerekek és egyéb bűncselekmények háttérében sokszor áll az uzsoratartozás, mint ok.

A miértekre és hogyanokra kerestük a választ kutatásunkban. Az igazat megvallva mindkét kérdéscsoporttal kapcsolatosan csak félig-meddig beigazolódni látszó hipotéziseink vannak, néha ezekről is kiderül, hogy csak helyi érvényűek.

Az uzsora okaként természetes válaszként adódik a szegénység. A háztartások a rendelkezésükre álló bevételekből nem tudják fedezni megélhetésüket sem, még akkor sem, ha kiadásai a létminimum felét alig érik el. Ehhez a kiadási szinthez – szinte kivétel nélkül – magas háztartási deficit párosul, a háztartások jelentősen többet költenek, mint amennyi bevételre szert tudnak tenni. A krónikus pénztelenséget nem tudják banki szol-

gáztatások segítségével orvosolni, mert bankképtelenek. A bankok kockázatkerülési stratégiája így érthető: a megélhetési, fogyasztási kölcsönöknek nem lenne fedezete, ráadásul a potenciális kliensek jelentős része szerepel a banki feketelistán, rossz adós. A fedezet és ügyfélminősítést „rugalmasan” kezelő pénzügyi vállalkozások (mint például a Provident, a Credigen) szintén kivonulni látszik a piac ezen szegmenséből, mert túl magas kockázat párosul az akadozó bevételekkel. Tökéletes terep az uzsorások számára.

Ha csak a szegénységgel akarnánk magyarázni a kamatos pénz elterjedését, akkor feltelezhethetnénk, hogy roma és nem roma áldozata egyaránt van. Ez csak részben van így: kutatásunk alapján mind az adósok, mind a hitelezők között többnyire romákat találunk, de nem kizárólagosan. „Paraszt” uzsorás éppúgy akad, mint roma hitelező nem roma adóskörrel – mégis alapvetően roma történetnek tűnik a kamatos pénz²¹. Ennek okaiként azt mondhatjuk, hogy egyrészt jelentősen különbözik az adott települések roma és nem roma társadalmának demográfiai szerkezete: előregedő és csökkenő számú „paraszt”-társadalom szembeül a fiatal és növekvő számú roma közösségekkel. A nem romák jellemzően vagy elköltöznek az aprófalvakból, vagy annak részben-egészében elitjét jelentik, szemben a helyi társadalmakban köznépi státusban álló romákkal. A többségi szegényeknek nagyobb valószínűséggel vannak másutt lakó, nem feltétlenül szegény rokonaik, ismerőseik, akikre alkalmasint támaszkodhatnak. Számukra lehetőségként a helyi takarékszövetkezetek is adottak, ha csak nincs rossz banki előéletük, valószínűleg kaphatnak hitelt.

Nem minden településen van uzsorás, és kamatos pénz, ahol laknak romák és szegények. Mivel azonban nem rendelkezünk ilyen típusú statisztikákkal, csak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy minél nagyobb egy településen belül a (mély)szegénységben élő romák aránya, annál valószínűbb az uzsora megléte. Ez a Csereháton akár érvényes is lehet, de tapasztalataink szerint az ország más részein nem feltétlenül az. Ismerünk olyan településeket, ahol jelentős számú roma kisebbség él, többségük szegénységben, az uzsoráról mégis csak, mint elborzasztó „idegen” példáról hallottak. Vagyis pontosabb az a megfogalmazás, hogy jövedelmi, megélhetési, demográfiai és antropológiai változók együttese határozza meg azt, hogy a szegénység párosul-e az uzsorával.

Visszatérve a tanulmány bevezetőjében említett gondolathoz: önmagában a szegénység nem okoz ilyen fokú kiszolgáltatottságot és visszaélést a kiszolgáltatottsággal. Annak, hogy az uzsora kialakuljon, és elfogadott gyakorlattá váljon, valami sokkal mélyebb oka kell legyen. Ezt az okot a helyi közösségek, mikrotársadalmak szétbomlásában, egyfajta anomikus állapot kialakulásában találtuk meg. Nincsenek olyan helyben elfogadott normák, írott vagy íratlan szabályok, nincs olyan társadalmi szövet, ami megakadályozná azt, hogy egy közösség bármely tagja rendszeresen és tervezetten, a többiek szegénységének kihasználására építse megélhetését, és így tegyen szert vagyonra.

Ebből adódóan nem válaszolható meg egyszerűen az a kérdés sem, hogy mit lehet tenni az uzsora-típusú kiszolgáltatottság ellen. Ugyanis a fentiekből következően kiszolgáltatottságból adódó helyzetek rövid időn belül akkor is újratermelnék a fenti viszonyokat, ha varázsütésre, egy országos konszolidációs program eredményeként mindenki uzsorakölcsöne rendeződne. A jogi-rendészeti szabályozás – jelesül tiltás és büntetés – is

²¹ Kutatásunkban szinte kizárólag roma válaszadóink voltak, de véleményük egybeesett egyéb terepmunkáink tapasztalataival.

csak tüneti kezelés lehetne, kevésbé nyíltan, és talán kisebb mértékben, de valószínűleg tovább folya az illegális pénzkölcsönzés. Tanulmányunk készítése során felsoroltunk néhány fejlesztési–támogatási módszert, amely segíthetne azon krízishelyzetek megoldásában, melyek az uzsorakölcsön felvételéhez vezetnek. Közös ezekben, hogy mindenképpen helyi, többszereplős kezdeményezések, civil és önkormányzati együttes részvétellel, közösségfejlesztést is tartalmazó programelemekkel. Amennyiben egy ilyen jellegű pilot-programot végig tudnánk vinni néhány településen, az – megfelelő kampánnyal párosulva – hólabda effektusként vonzhatná az újabb településeket, és helyi adaptációk születhetnének.

Felhasznált irodalom

- Babusik Ferenc (2007): *A 2006–2007. évben beléptettek, illetve a programot 2007-ben befejezők interjúinak elemzése*, Delphoi Consulting.
- Banerjee V., Abhijit – Duflo, Esther: The Economic Lives of the Poor, *Journal of Economic Perspectives*, 2007/21, 141–167.
- Béres Tibor – Nagy A. (2008): Aligból valami – A takarékszövetkezetek működése és a település egyenlőtlenség. *Tér és Társadalom*. 22, 4, 97–113.
- Kertesi Gábor (2000): Ingázás a falusi Magyarországon. Egy megoldatlan probléma. *Közgazdasági Szemle*. 47, 10, 775–798.
- Korinsky, Piotr – Soltesz Anikó (2007): *Autonomia Microcredit Program for Roma, Observations and Recommendations*. Értékelés a UNDP megbízásából. Kézirat.
- Köllő János (1997): A napi ingázás feltételei és a helyi munkanélküliség Magyarországon. *Esély: társadalom- és szociálpolitikai folyóirat*, 8, 2, 33–61.
- Molnár Hella (2006): *Uzsorás szerződés a gyakorlatban*. Thesis – Az ELTE Állam és Jogtudományi Doktori Iskola elektronikus folyóirata. 1. 39–50. [https:// www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/Themis%20-%202006.%20Juni.pdf](https://www.ajk.elte.hu/TudomanyosProfil/kiadvanyok/elektronikus/themis/Themis%20-%202006.%20Juni.pdf)
- TÁRKI (2007): *Háztartás monitor 2007. A magyarországi háztartások anyagi és munkaerőpiaci helyzete*. Budapest.

HOGYOR VERONIKA

A LEADER PROGRAM BEMUTATÁSA A SÜMEGI KISTÉRSÉG PÉLDÁJÁN

A LEADER, mint speciális vidékfejlesztési program

A LEADER – **L**iaison **E**ntre **A**ctions de **D**eveloppement de l'**E**conomie **R**urale – francia kifejezés rövidítése. Jelentése: „*A vidéki gazdaság fejlesztését célzó intézkedések összekapcsolása*”. A program létrejöttéhez az Európai Közösség korábban nem kielégítő kistérségi politikája vezetett, hiszen a vidéki térségek problémáit egészen az 1980-as évek végéig külön-külön ágazati (oktatási, kulturális, mezőgazdasági stb.) támogatások formájában, felülről irányítva próbálták kezelni. Nem létezett egységes, egymást segítő programcsomag, amely a helyi érdekek érvényre jutását segítette volna. Az 1990-es évek táján kezdte felismerni a Közösség, hogy a növekedés helyett a fenntartható helyi fejlődés útját kell járni, ebben pedig kulcsfontosságú szerep jut a vidéki lokális társadalomnak. Új programokat és fejlesztési terveket alkottak, amelyekben az alulról jövő kezdeményezés képezi a támogatási rendszer alapját (FVM – Leader program). Napjainkra elmondható, hogy a LEADER az integráció legsikeresebb közösségi kezdeményezésévé vált.

A program lényege, hogy a helyi közösség határozza meg a kistérséget érintő fejlesztési irányokat, dönt a pályáztatást és a pályázatok elbírálását illetően, nem pedig egy megyei, regionális vagy országos szintű szervezet. Lényeges az alulról kiinduló építkezés, az alsóbb szinteken történő felelősségvállalás, s mint a program elengedhetetlen összetevője, kézenfekvő a térségek közötti együttműködés és a hálózatépítés. Fontos megemlíteni, hogy a kezdeményezés olyan területeket is támogat, amelyeket a tagországok fejlesztési tervei nem fednek le.

A LEADER program a helyi akciócsoportok¹ munkájára támaszkodik, amelyek a térségnek a programban részt vevő önkormányzataiból, vállalkozóiból és civil szervezetiből állnak össze. A csoportok ott élők bevonásával állítják össze a terület fejlesztési stratégiáját, amelynek megvalósítására egy adott keretösszeg hívható le. A helyi vidékfejlesztési terv elkészítése mellett felelősek a pályázati rendszer működtetéséért is. Az általuk elkészített projektekkel kapcsolatos követelmény, hogy innovatívak, de kisméretűek legyenek. Emellett tükrözniük kell az adott térség profilját és pozitív hatást kell kifejteniük, lehetőleg a fenntartható fejlődés elvei, követelményei mentén. (LEADER Hírlevél, 2004)

¹ Helyi akciócsoport, azaz LAG (Local Action Group), amely a közösen kidolgozott és elfogadott helyi vidékfejlesztési programokra támogatást nyer.

A LEADER hét alappillére

A LEADER-kezdemenyezés hét elvre épül, amelyek egyfajta útmutatót jelentenek a programban részt vevők számára, s a helyi „akciótervek” alapjául is szolgálnak. A pillérek egymással összefüggésben állnak és kihatással vannak a célkitűzésekre is. A program alapját alkotó elvek a következők (PROMEI-Falumühely Alapítvány-SZRVA-ZRVA, 2005):

1. *Területalapú megközelítés*

A LEADER-térségnek nem kell alapvetően statisztikai kistérségnek lennie; olyan területet jelent, ahol az ott élők a „helyi identitást” közösen élik meg. A területnek közigazgatási tekintetben összefüggőnek és ideális méretűnek kell lennie ahhoz, hogy a fejlesztésekhez biztosítani tudják a megfelelő humán, pénzügyi és gazdasági hátteret.

2. *Alulról építkező megközelítés*

Ez az elv azt mondja ki, hogy az akciócsoportok döntéshozatali joggal rendelkeznek a helyi fejlesztési programok kidolgozása és megvalósítása terén. E megközelítésnek köszönhetően a helyi erőforrások felhasználása is hatékonyabb.

3. *Irányítási és finanszírozási módszerek*

A harmadik pillér jelentősége a decentralizált döntéshozásban és a források kiegyensúlyozottabb felhasználásában mutatkozik meg. Ezáltal a vidéki gazdasági élet megélénkül, és munkahelyek keletkeznek.

4. *Háromoldalú partnerség*

Ez a gondolat központi szerepet tölt be a programban. A három csoport – közszféra, üzleti élet és civil társadalom – soraiból létrejött csoportok kapcsolatokat kezdeményeznek közös társadalmi célkitűzéseik megvalósítása érdekében.

5. *A tevékenységek innovatív jellege*

Az innovatív jelleg az új ötleteken alapuló, helyi erőforrásokra támaszkodó, változatosabb ipari, kereskedelemi és szolgáltatási tevékenység támogatását jelenti.

6. *A tevékenységek közötti kapcsolatok – integrált, ágazatközi megközelítés*

A LEADER egyik legfontosabb pillére, amely „a vidéki gazdaság fejlesztésére irányuló tevékenységek közötti kapcsolat” jelenti. Az ágazatok összekapcsolhatóságának sikeréhez legalább két feltételnek kell teljesülnie: professzionális irányításnak helyi szinten, és a különböző ágazatok közötti horizontális szakmapolitikai egybehangolásnak nemzeti szinten.

7. *Hálózatépítés, térségek közötti és transznacionális együttműködés*

Ez a tapasztalatok és átadható eredmények terjesztését, cseréjét, a munkamódszerek és tudás továbbadását jelenti, megelőzendő az információhiányt és az elszigetelődést.

A LEADER-generációk

LEADER I. (1991–1994)

A programot 1991-ben keltették életre, mint már említettem, az alulról jövő kezdeményezések támogatására. Ekkor 217 helyi akciócsoport aktivizálása történt meg, amelyek között 400 millió euró támogatást osztottak szét (*1. táblázat*). Az első programozási szakasz prioritásai a következők voltak (LEADER Hírlevél 2004):

- az innováció támogatása, válaszként a vidékfejlesztés problémáira,
- a vidéki térségekben a nemzetek közötti együttműködések segítése projekt-alapon,
- projekt-tapasztalatok és know-how átadása a vidékfejlesztési csoportok között létrehozott hálózaton keresztül.

LEADER II. (1995–1999)

Az előző időszak eredményeinek köszönhetően emelkedett a programra fordított keretösszeg: ezúttal 1,7 milliárd euróban határoztak meg a támogatást a vidéki térségek számára (*1. táblázat*). A helyi akciócsoportok száma is növekedett az EU-n belül, 1998-ban már 850 csoport tevékenykedett. Mindez érthető is, hiszen az Unió a közösségek aktivizálására egyre nagyobb hangsúlyt fektetett. A prioritások több ponton egyeztek az előző ciklussal, de az innováció nagyobb hangsúlyt kapott, mégpedig a következőkben (LEADER Hírlevél 2004):

- helyi modellértékű vidékfejlesztési kezdeményezések támogatása,
- innovatív, demonstratív és átvehető intézkedések támogatása, amelyek tükrözik a vidékfejlesztés új irányvonalát,
- tapasztalatok, stratégiák és know-how cseréjének támogatása.

LEADER+ (2000–2006)

Nagy újítás az előző időszakokhoz képest, hogy 2000-től már minden 120 fő/km² nép-sűrűség alatti, tehát vidéki terület jogosult a támogatásra, míg korábban csak a Strukturális Alapok 1 és 5b célkitűzés alá tartozó térségei² élvezhették ezt a kiváltságot, ha lakosságuk száma 100 000 fő alatti volt. Fontos előrelépést jelentett ezen kívül, hogy a támogatást egyetlen alap juttatta: az Európai Mezőgazdasági Orientációs és Garancia Alap (EMOGA) Orientációs része. Ezzel ellentétben az előző két ciklusnál három helyről érkeztek a támogatási összegek – az Európai Fejlesztési Alaptól (ERFA), Európai Szociális Alaptól (ESA) és az EMOGÁ-tól –, ami a program átláthatóságát csak megnehezítette. Erre az időszakra 2,02 milliárd euró támogatási keretet szabtak meg, amelyből a program pályázatai finanszírozhatók voltak (*1. táblázat*). A LEADER+ által megfogalmazott 3 cél a következő volt (LEADER Hírlevél 2004):

- horizontális partnerségen és alulról jövő kezdeményezéseken alapuló kísérleti jellegű integrált fejlesztési stratégiák létrehozása a vidéki térségek fejlesztésére,
- vidéki térségek közötti együttműködések fejlesztése országon belül és határokon túl,
- a szereplők közötti kapcsolatrendszer fejlesztése.

² A fejletlen régiók fejlődésének előmozdítása, illetve a vidéki térségek fejlődésének előmozdítása.

1. táblázat
Az Európai Unió LEADER generációja (1991–2006)

Megnevezés	LEADER I.	LEADER II.	LEADER +
Periódus	1991–1994	1995–1999	2000–2006
Forrás	400 millió ECU	1,7 milliárd €	2,02 milliárd €
Alap	EMOGA-ERDF-ESA	EMOGA-ERDF-ESA	EMOGA, ORIENTÁCIÓS részleg
Kedvezményezettek	Állami, privát és vegyes szervezetek (Helyi Akciócsoportok)	Állami, privát és vegyes szervezetek (Helyi Akciócsoportok)	Állami, privát és vegyes szervezetek (Helyi akciócsoportok)
		Állami vagy privát szervezetek. Egyéb testületek	
Területek	1 és 5b célkitűzés területei	1 és 5b célkitűzés területei	Az összes vidéki terület
	Népesség: 5000–100 000 fő	Népesség kisebb, mint 100 000 fő	Népesség 10 000–100 000 fő Népsűrűség kisebb, mint 120fő/km ²

Szerkesztette: Hogyor V., Miskó–Székely E., 2000, 366. o. alapján

Jól érzékelhető, hogy a program sikerrel járt, hiszen a tárgyalt időszakokat tekintve kibővült a pénzügyi támogatások és az abban részesített területek köre is. Igaz, pénzügyi háttere eltörpül a többi strukturális támogatás mellett; az utolsó időszakot görcső alá véve – amikor is, mint kiderült, a legtöbb pénzt kapta a kezdeményezés a többi ciklushoz képest – kitűnik, hogy a Strukturális Alapok forrásának csak egy százalékát meríthette ki. Ebből a tényből is látszik, hogy a program fontossága nem az abban rejlő pénz mennyiségében, hanem alapelveiben, a vidékfejlesztési gyakorlatában és az alulról építkező fejlesztés gondolatában rejlik (Miskó K., 2003).

A mai LEADER-program

Az aktuális LEADER program a 2007–2013 közötti időszakra szól, összhangban a vidékfejlesztési politikával, amelyben a IV. tengelyként szerepel. Ez a tengely fogja össze a többi három prioritást – versenyképesség, vidéki környezet-, életminőség javítása – A programnak tehát hozzá kell járulnia a 3 tengely célkitűzéseinek megvalósításához, valamint segítenie kell a kormányzás javítását és a rurális térségek horizontális fejlesztését.

Ez áll az Európai Bizottság által megfogalmazott kiadványban, de a gyakorlatban másként szerveződik a LEADER-kezdeményezés, hiszen csak a III. tengely agrárjellegű – a vidéki lakosság életkörülményeit javító – fejlesztéseire nyújtanak támogatást a pályázók számára.

A programozási időszak jellegzetessége, hogy a vidékfejlesztésre szánt teljes összeget egyetlen forrásból finanszírozzák: az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból (EMVA), amely egyszerűbbé teszi a rendszert, és amelyben jobban nyomon lehet követni a támogatások útját. Viszont ez az alap sem biztosít túlzottan nagy összeget a LEADER programnak: az összes vidékfejlesztésre szánt támogatásból 7%-os arányban részesül – ez

kb. 6,8 milliárd eurót jelent. Az Unió egységes meghatározásában a következő szerepel: a régi tagállamok a vidékfejlesztésre szánt támogatásoknak legalább az 5%-át a program megvalósítására kell költeniük, míg az újonnan csatlakozott országok esetében ez a kötelezettség csak 2,5%. Magyarország esetében, bár újonnan csatlakozott állam, mégis 5% a LEADER programra szánt vidékfejlesztési keretösszeg, hiszen hazánkban 2001 óta jelen van a kezdeményezés, bár korábban csak kísérleti szinten, csatlakozásunkat követően viszont már teljes értékű programként.

LEADER programok Magyarországon

Az Európai Unióhoz történt csatlakozásunk következtében hazánkban is megkezdődhetett a LEADER program bevezetése, amelyet egy kísérleti program is megelőzött, segítve a rendszer gördülékenyebb átvételét. A program eddigi hazai „pályafutása” csupán 9 évet ölel fel, amelyet három szakaszra bontva mutatok be.

Az EU-nak a LEADER programban való 19 évnyi tapasztalatát figyelembe véve nagy kihívást jelent, amikor egy újonnan csatlakozott országnak kell felvennie az iramot ebben a teljesen más megközelítést alkalmazó vidékfejlesztési programban. Persze Magyarország is kapott segítséget az Uniótól, hisz a tapasztalatok minél szélesebb körű átadása a kezdeményezés egyik alapelve. A másik fontos pillére a programnak a már említett alulról jövő kezdeményezés, ami hazánkban korábban meglehetősen idegen elképzelés volt, hiszen Magyarországon a különböző támogatások meglehetősen centralizáltak. Tehát az ország jelentős megmértetés előtt áll a LEADER program tekintetében. A következőkben bemutatom, hogy az eddigi programozási időszakok alatt milyen nehézségeket sikerült már leküzdeni és melyeket kell még orvosolni.

LEADER típusú Kísérleti Vidékfejlesztési Program

A kísérleti program 2001-ben indult, azzal a cézzal, hogy előkészítse az EU LEADER programjára való felkészülésünket. Jelentősége abban rejlett, hogy a tervek megvalósítása során elkészültek mindazok a dokumentumok, eljárásrendek, amelyeket a csatlakozás után közvetlenül fel tudunk használni, így később nem kellett időt szánni ezek kidolgozására. Emellett szakmai tapasztalatokat is szereztek a programban dolgozók, amit átadhattak más térségeknek a fejlődés érdekében. A kísérleti programot a Földművelési és Vidékfejlesztési Minisztérium hirdette meg, jogalapját pedig a 104/2001. (VI.21.) Kormányrendelet biztosította. A résztvevőket meghívásos pályázat útján választották ki, mely révén végül 14 helyi vidékfejlesztési csoportnak nyílt lehetősége arra, hogy pályázati felhívásait meghirdesse helyi szinten (2. táblázat). A program összességében 182 településen működött, 286 000 vidéki lakost tömörítve.

A célkitűzéseket úgy próbálták meghatározni, hogy azok a leginkább hátrányos helyzetű társadalmi csoportok életkörülményeinek javítását szolgálják, úgy mint:

- a nagycsaládosok,
- a roma–nem roma együttműködés,
- valamint a vidéki fiatalok helyben tartásának támogatása (www.leader.co.hu).

A megítélt támogatásokat a Magyar Államkincstárból fizették ki, a kedvezményezettekkel kötött szerződés alapján. Helyi szinten 25 millió forint támogatási összegből gazdálkodhattak az egyes munkacsoportok. A kezdeményezés keretében összesen 272 projekt valósult meg 91 településen (ÜMVP).

A kísérleti program persze sok problémát is felvetett, amelyek orvoslásra szorultak: a tapasztalatok szinte teljes hiánya mutatkozott helyi szinten a közpénzek adminisztrációjával kapcsolatban, hiányzott a kezdeményezőkéesség, egyes projektgazdák fegyelmezetlenek voltak megvalósítási és pénzügyi téren, illetve a fejlesztések nem igazán voltak „leader-szerűek” (Krolopp A. et al., 2005).

2. táblázat

A LEADER típusú Kísérleti Vidékfejlesztési Program nyertes akciócsoportjai (2001)

<i>Helyi Vidékfejlesztési Munkacsoport</i>	<i>Régió</i>	<i>Kedvezményezett falvak száma</i>	<i>Nyertes projektek száma</i>
Alsógalgamenti	Közép-Magyarország	5	6
Baranyai hegyhát	Dél-Dunántúl	27	28
Belső Cserhát	Észak-Magyarország	5	18
Bükki hegyhát	Észak-Magyarország	9	15
Dél-Zala	Nyugat-Dunántúl	8	23
Ménés-patak menti települések	Észak-Magyarország	6	24
Göcsej és térsége	Nyugat-Dunántúl	18	12
Ipolymente	Közép-Magyarország	13	29
Közép Hegyháti	Dél-Dunántúl	10	23
Ózd-Putnok	Észak-Magyarország	6	15
Sárrét	Dél-Alföld	4	11
Sokoró és térsége	Nyugat-Dunántúl	29	29
Zala-KAR	Nyugat-Dunántúl	23	21
Zselici	Dél-Dunántúl	23	27

Szerkesztette: Hogyor V., Krolopp A. et. al., 2005 adatai alapján

AVOP LEADER+ program

A kísérleti LEADER program nagy segítséget nyújtott hazánknak a következő ciklusra nézve, amit az is bizonyít, hogy 2004. május 1-jével az újonnan csatlakozó országok közül egyedül Magyarország kapott lehetőséget arra, hogy ezt a speciális vidékfejlesztési programot megvalósítsa. Az Európai Bizottság határozata alapján belépésünkkel nem indult különálló LEADER program, a 2004–2006 közötti időszakban a főprogram keretében, az EMOGA önálló intézkedései között biztosítottak támogatást hazánk ezirányú közösségi kezdeményezéseire. Az erre a ciklusra vonatkozó program a magyar támogatási rendszerben az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programon (AVOP) belül kapott helyet. (www.leader.co.hu)

A LEADER+ programban különböző célkitűzéseket és tevékenységi köröket határozta meg azzal a céllal, hogy keretek közé foglalják a kezdeményezést és járható utat biztosítsanak, az alapelveket a középpontba helyezve (LEADER Hírlevél 2004):

Globális célok:

- munkahelyek teremtése és megőrzése,
- fenntartható jövedelemszerzési lehetőségek teremtése,
- életképes vidéki közösség kialakítása,
- vidéki jólét növelése.

Specifikus célok:

- a helyi szereplők aktivizálása az alulról jövő kezdeményezések megvalósítása érdekében,
- a helyi lakosság igényeihez igazodó fejlesztések,
- helyi termékek előállítás, piaci versenyképességük javítása,
- megfelelő módszerek alkalmazása a vidék fejlesztése érdekében,
- gazdasági tevékenységek diverzifikációja.

Ezek tehát a célok, amelyek megvalósulásra vártak a program tervezési időszakában. A kezdeményezés különböző tevékenységi köröket is kijelölt, amelyek a program keretében támogatottak voltak, ezzel biztosítva a LEADER-alapelveknek való megfeleltetést (AVOP PKD, 2005):

1. Készségek elsajátítása

A programok kidolgozása és megvalósítása érdekében tájékoztatók, képzések, rendezvények szervezése, tanulmányok, kézikönyvek készítése, amelyek által megismerhető a rendszer, s a résztvevők felkészülhetnek a közös munkára.

2. Kísérleti, integrált vidékfejlesztési stratégiák

A helyi akciócsoportok által összeállított vidékfejlesztési programok megvalósítása helyi szintű pályázat útján. A csoportok létrehozásának és működtetésének finanszírozása a helyi vidékfejlesztési tervekhez igényelt támogatás 15%-áig terjedhet.

3. Térségek egymás közötti és nemzetközi együttműködésének támogatása

Két vagy több térség együttműködésével kialakított és megvalósított fejlesztések támogatása. Az együttműködés létrejöhet Magyarország területén belül és különböző tagállamok térségei között. Saját finanszírozásban akár olyan terület is kooperációra jogosult, amely nem tartozik a LEADER+ kezdeményezés térségei közé.

4. Kommunikációs hálózatépítés európai, nemzeti és regionális szinten

A vidéki térségek hálózatba történő bekapcsolása, a hálózat folyamatos és hatékony működésének biztosítása.

A tevékenységi köröket megvizsgálva megállapítható, hogy a LEADER program e háromévi ciklusa főleg a helyi akciócsoportok kialakulását és a helyi vidékfejlesztési tervek elkészítését ösztönözte, s emellett elsődleges feladatként tartotta számon a hálózatépítést és a tapasztalatcserét a térségek szempontjából.

A program lebonyolítása és a pályázatok elbírálása „kétfordulós” rendszerben folyt. Az első fordulóban megtörtént azon akciócsoportok kiválasztása, amelyek lehetőséget kaptak a második fordulóba való bejutásra. 186 pályázat érkezett az MVH-hoz. Ez – a pályázó térségek számával összevetve – azt jelenti, hogy hazánk lakosságának 34%-át fedték le azok a csoportok, melyek megmozdultak a program hallatán. A teljes igény 17 milliárd forintnyi összeg volt. Érdekes adat, hogy a legtöbb pályázatot az Észak-magyarországi régió nyújtotta be (37 db), míg a legkevesebbet a Közép-magyarországi régió (11 db). 108 akciócsoport került be a második fordulóba. Ezek közül a „végső megmértetésen” 70 vett részt, így ők jutottak hozzá kistérségenként a 90–100 millió forint támogatási kerethez, amelyből a pályázatokat finanszírozhatták. A LEADER kiterjedtségét jelzi, hogy a csoportok által lefedett terület az országnak 31%-a, népességnek pedig 16%-a volt.

A program megvalósítására 4,9 milliárd forintot szántak, amelyet 75%-ban az EMOGA biztosított a fennmaradó 25%-ot pedig az állam állta. Ez az AVOP költségvetésének 4,5%-a lett volna, de mivel túl nagy érdeklődés mutatkozott a program iránt, ez a kezdeményezés 6,9 milliárd forint támogatást nyert el (AVOP PKD 2005) (3. táblázat)

3. táblázat

A LEADER+ program pályázatainak és annak finanszírozása (2004–2006)

<i>AVOP-intézkedések</i>	<i>LEADER+</i>
Beérkezett pályázat összesen (db)	3 855
Támogatott pályázat (db)	2 812
Támogatott pályázatok által elnyert támogatási összeg (Ft)	6 904 265 314
Hatályba lépett szerződés (db)	2 724
Hatályba lépett szerződések támogatási összege (Ft)	6 923 116 640
Kifizetett támogatási összeg (Ft)	6 159 942 303

Szerkesztette: Hogyor V., FVM – AVOP kimutatás alapján (2009. 04. 01-i állapot szerint)

Az adatokra tekintve kitűnik, hogy 3855 pályázat „született” a programon belül, melyek közül 2812-öt bíráltak el kedvezően. Legtöbbjük központi eleme a természeti értékek megóvása, a kulturális örökség és a hagyományok megőrzése és továbbvitele, a térségi hálózatok kiépítése, a munkahelyteremtés és a turizmusfejlesztés volt. Célként szerepelt még a tervekben, hogy élénkítsék a helyi gazdaságot, melynek eredményeként helyi mezőgazdasági termékeket állítanak elő és juttatnak piacra (4. táblázat).

Az eddig bemutatott adatokból kitűnik, hogy a program iránt nagy érdeklődés mutatkozott és jelentős vidéki lakosságot mozgató meg. Ezt a nagyfokú aktivitást azonban nem követte a pályázati támogatások mértéke, hiszen a többi, a vidékfejlesztésre és az agrárium fejlődésére szánt összeg mellett eltörpül a LEADER+ anyagi támogatottsága. Ezen kívül az is problémát jelent, hogy az akciócsoportoknak hazánkban még nincs kiforrott autonómiája, s ezt a törekvésüket a régiók és a kormány is igyekezett elnyomni.

4. táblázat

A LEADER+ programban részt vevő akciócsoportok által preferált célkitűzések és megoszlásuk

<i>Fő fejlesztési irányok meghatározása</i>	<i>A fejlesztési irányokra benyújtott pályázatok (db)</i>
Helyi termékek fejlesztése	61
Természeti és kulturális örökség fejlesztése	61
Életminőség javítása	60
Új technológiák használata	34

Szerkesztette: Hogyor V. FVM programfüzet 2008 adatai alapján

LEADER+ (ÚMVP)

A mostani LEADER programról kevés információval rendelkezünk, hiszen nemrég indult be. Annyi viszont elmondható, hogy a támogatási összeg megnövekedett: 221 milliárd forint, ami teljes egészében vidékfejlesztési elképzelések megvalósítására fordítható. Ez

az összeg kétfelé oszlik. Egyrészt a már említett Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) III. és IV. tengely LEADER típusú kezdeményezéseit hivatott támogatni, amelyből az előbbire 150 milliárd forint támogatási összeget szabtak ki. Ez a következőkre használható fel (ÚMVP):

- a gazdaság diverzifikációja,
- mikrovállalkozások fejlesztése,
- falumegújítás,
- NATURA 2000 tervek elkészítése,
- a vidéki örökség megőrzése,
- turisztikai beruházások,
- az életminőség javítását célzó projektek.

Másrészt a LEADER tengelyt (IV. tengely) 71 milliárd forintnyi összeggel kívánja támogatni az Európai Unió Magyarország szintjén. A kifizetéseknel maradvány: a program átlagosan 2 milliárd forint keretösszeget határozott meg akciócsoportonként, amit teljes egészében a sikeres projektek megvalósítására fordíthatnak. Ez az összeg az előző ciklusban csak 100 millió forint volt. Nem csak ez változott meg az új programozási időszakokkal: az akciócsoportok száma 70-ről 96-ra nőtt, s új elemeket építettek be a vidékfejlesztés intézményrendszerébe. Ahol a csoport alakításáról szóló pályázatok elbírálása után nem alakulhatott LEADER Helyi Akciócsoport (HACS), ott Helyi Vidékfejlesztési Közösségeket hoztak létre, amelyek szintén a vidék fejlesztésén fáradoznak. A kistérségi szereplők munkáját a Helyi Vidékfejlesztési Irodák segítik, amelyek tanácsadói szerepkörrel vannak felruházva, s a szorosabb, valamint a határokon átvívelő együttműködés összefűzésére hálózatba rendeződtek. Ez által akadálytalanabb és egyszerűbb az információáramlás az egyes kistérségek között, és tapasztalatcserére kerülhet sor az országon belüli és kívüli területekkel is, ezáltal biztosítva a fejlődést a mikrotérségek számára.

Támogatást lehívni pályázatok útján lehetséges, így 2010 augusztusáig 14 226 darab támogatási kérelem érkezett be a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumhoz, összesen 232 milliárd forint összegben. Az Irányító Hatóság 4088 darab pályázatot talált alkalmasnak a támogatásra, így 85,4 milliárd forint kerül kifizetésre a közeljövőben (5. táblázat).

5. táblázat

Az ÚMVP Leader (III., IV. tengely) intézkedéseinek jogcímenkénti támogatás eloszlása

		Beérkezett támogatási kérelmek		Támogatott támogatási kérelmek	
		száma (db)	Igényelt összeg (Ft)	száma (db)	Támogatási összeg (Ft)
III. tengely	Falumegújítás és – fejlesztés	2 687	36 915 511 000	1 059	15 323 549 000
	Mikrovállalkozások létrehozása és fejlesztése	3 240	65 760 200 000	934	14 366 995 000
	Turisztikai tevékenységek ösztönzése	2 540	55 784 733 000	697	14 815 420 000
	Vidéki örökség megőrzése és fenntartható fejlesztése	1 458	28 822 064 000	476	10 244 055 000

		Beérkezett támogatási kérelmek		Támogatott támogatási kérelmek	
		száma (db)	Igényelt összeg (Ft)	száma (db)	Támogatási összeg (Ft)
IV. tengely	LEADER helyi akciócsoportok	98	27 706 000 000	96	27 706 000 000
	A LEADER-megközelítés megvalósítása	4 203	16 967 844 000	826	2 967 273 000

Szerkesztette: Hogyor V., ÚMVP HOP jelentés (2010. 08. 03.) alapján

Érdekes tény, hogy a több mint 14 ezer pályázatból csak 4 ezret találtak alkalmasnak a bírálók, valamint az értékelési és kiválasztási procedura most és a korábbi ciklusokban is hagyott kívánni valót maga után. A problémát főleg a hosszas bírálati idő jelentette. Ezt a fajta nehézséget be is látta a Vidékfejlesztési Minisztérium, és elkészült a LEADER program átalakítására és felülvizsgálatára hivatott dokumentum. E szerint a fő cél az egyszerűsítés és az ügyintézési idő, eljárásrend felére csökkentése. A bonyolult jogszabályi háttér is csak falakat állít az Akciócsoportok elé, melynek megoldása sürgető kérdés (III. Magyar Vidék Napja rendezvény – sajtótájékoztató, 2010)

A sümegi kistérség

A Sümegi kistérséget tevékenységében teljesen lefedő³ LEADER akciócsoport (Sümeg Térségi Marcal Forrásvidék Akciócsoport) 2006-tól működik. Mivel a kistérség a kedvezményezettek közé tartozik, ennek a példáján szeretném bemutatni a program hazai megvalósulását, hozadékát, eredményeit.

A sümegi kistérség általános bemutatása

A kistérség Veszprém megyében, a Közép-dunántúli régió nyugati csücskében fekszik, amely határos Zala és Vas megyével. A kistérség területfejlesztési szempontból⁴ kedvezményezett, mivel hátrányos helyzetűnek tekinthető. Típusa szerint a vidékfejlesztési és a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott térségek csoportjába tartozik. A sümegi Veszprém megye legkisebb népességű kistérsége, amely 21 települést foglal magába. Ezek között csak egy városi rangú van, Sümeg, a térség központja. A Veszprém megyei általános képhez hasonlóan jellemzően aprófalvas térség: a községek közül csak 4 település (Csabrendek, Káptalanfa, Gógánfa, Sümegprága) lélekszáma magasabb 500 főnél. A kistérség sajátossága, hogy itt található az ország egyik legkisebb települése (Mogyer), amelynek 2008-ban csak 35 lakosa volt. Mindezek ellenére a városi lakosság (a Sümegen élők) aránya viszonylag magas (41%). Azonban a sorban második helyen álló Csabrendek is jelentős népesség-arányt képvisel, hiszen a kistérség lakosságának 19%-át tömöríti.

³ A sümegi statisztikai kistérség teljes területét lefedi a LEADER program keretében kialakított kistérség, melyhez Devecser (ajkai statisztikai kistérség) városa is csatlakozott.

⁴ A 64/2004. sz. Kormányrendelet szerint.

Szerkesztette: Hógyor V.

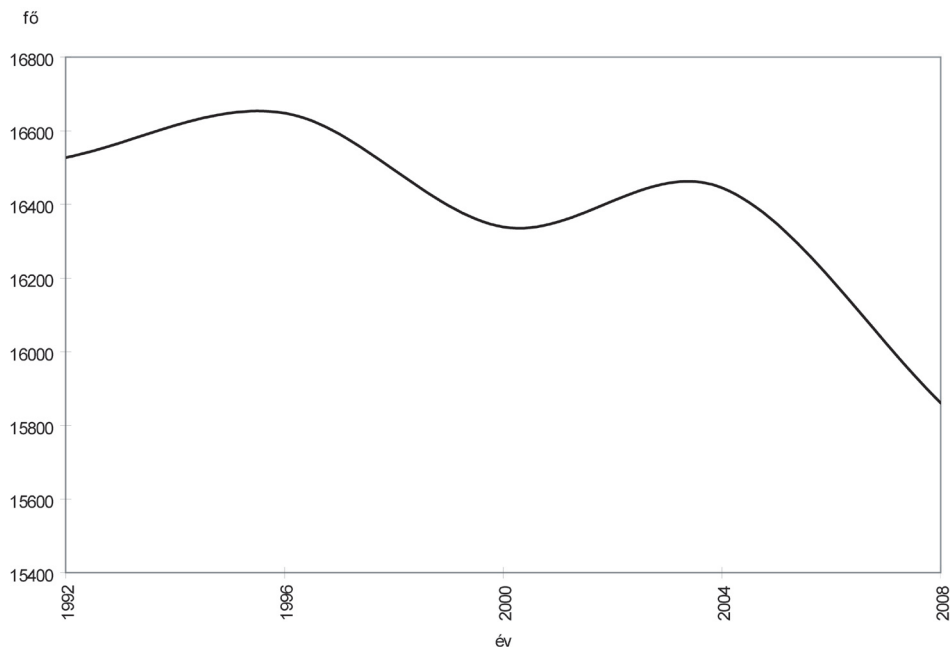
1. térkép: A sümegi kistérség elhelyezkedése
a Közép-dunántúli régióban

Szerkesztette: Hógyor V.

2. térkép: A sümegi kistérség települései

A demográfiai helyzetet tekintve a kistérség leszálló ágban van, lakosságának száma évről évre csökken (*1. ábra*), ami kisebb részben az elvándorlással, nagyobb részben azonban a természetes fogyással magyarázható.

Szerkesztette: Hogyor V. KSH adatok alapján

1. ábra: A sümegi kistérség népességváltozása (1992–2008)

Ezzel ellentétes folyamat figyelhető meg Csabrendek és Káptalanfa esetében. E két településre a népesség számának növekedése jellemző, amit a Sümegről való átköltözések eredményeztek. A korösszetételt tekintve térségi szinten a 2008. évben a 60 év feletti korosztály magas arányban (20%) van jelen, tehát a kistérség esetében olyan társadalomról beszélhetünk, amelyre az elöregedési tendencia jellemző.

A kistérség alapvetően agrárjellegű; a termőterület aránya igen magas (90%), ezzel meghaladja a megyei átlagot. A primer szektorban dolgozók aránya is a megyére jellemző átlag felett van: a térségben élők 30%-a tekinti a mezőgazdaságot elsődleges jövedelemforrásnak. A mezőgazdasági termékfeldolgozás nagyságrendileg elenyésző a térségben, a keletkező termékek legnagyobb része alapanyagként hagyja el a területet. Elmondható, hogy a mezőgazdaságból élők és az abban foglalkoztatottak száma folyamatos csökkenést mutat az elmúlt éveket tekintve, tehát a rendszerváltással megkezdődött és lefelé ívelő tendencia folytatódik. A mezőgazdaság túlsúlya mára már csak birtokszerkezetileg és a természeti adottságok szempontjából mutatható ki (Szabados Zs., 2004).

Folytatva az 1990-es politikai-gazdasági változások taglalását, elmondhatjuk, hogy

a rendszerváltás előtt a környék ipari létesítményei (bauxit- és kőbányák, mészegető, téglagyár, textilipari üzemek) sok helybéli foglalkoztattak, de mára e vállalatok nagyrészt megszűntek. A térségben a 2002-es adatokat alapul véve megállapítható, hogy 1098 vállalkozás működött, amelyeknek 55%-át Sümegen, 15%-át Csabrendeken regisztrálták. A többi település vállalkozói kedve már jóval alacsonyabb volt. Pontosan tükrözi a térség tökeerejét az is, hogy az egyéni vállalkozások⁵ aránya magasnak tekinthető (80%), alapul véve a regisztrált vállalkozások számát. Szintén negatív tényező, hogy nem működik olyan vállalkozás a kistérségben, amely 250 főnél több embert foglalkoztatna.

A térség foglalkoztatottsági szempontból a Közép-dunántúli régió kritikus területe; munkaerő-piaci pozíciója a legkedvezőtlenebb regionális viszonylatban. A KSH 2002-es adatait alapul véve a munkanélküliségi ráta 7,6%, ami az évek múlásával megnövekedett, 2008-ban már 9,7% volt, a legfrissebb, 2010. áprilisi adatok⁶ szerint pedig már 13%-os munkanélküliségről beszélhetünk a térségben.

A kistérség infrastrukturális helyzetét tekintve a jelenlegi állapot kielégítőnek mondható. A térség valamennyi településén működik a villamosenergia-, a víz- és a gázellátás, csatornahálózatot azonban csak 4 településen (Sümeg, Csabrendek, Bazsi, Sümegprága) építettek ki. Várhatóan a közeljövőben a többi településen is elérhető lesz a szolgáltatás, egy most zajló EU-s pályázat kapcsán. A közlekedést tekintve a kistérség perifériális helyzetben van. Autópálya nem halad át rajta, a legközelebbi gyorsforgalmi út, az M7-es is csak több mint 30 perces autózással érhető el. A térség meghatározó közútja a 84-es számú főút, amely csak Sümeg és Ukk településeket érinti. A másik fontos főút a 8-as számú, amely a kistérség északi oldalán halad végig, és előnyösen befolyásolja Csabrendek, Gyepükaján, Káptalanfa és Nemeshany közlekedését. A vasúti közlekedés szempontjából Ukk a térség meghatározó vasúti csomópontja. Itt csatlakozik egymáshoz a Budapest-Székesfehérvár-Boba-Zalaegerszeg és a Tapolca-Sümeg-Celldömölk-Szombathely vasúti főút.

Időforgalmát tekintve a térség sokszínű arculatot mutat. Sümeg, e történelmi hangulatú kisváros – egységes belvárosával, műemlékeivel, a középkorból származó, helyreállított, felújított várával és várjátékaival – jelentős vonzerőt képvisel. A kistérség lovasturisztikai, vadászati, horgászati, kerékpáros, természetjáró és ökoturisztikai programokat egyaránt kínál. Az egyes községek is bővelkednek látványosságokban: Sümegprága falezekastalálkozóiról, Ötvös a Szegedy-kúriáról, Nemeshany híres csipkéjéről, Csabrendek pedig kirándulóhelyeiről ismert. A térségben számos településen foglalkoznak a helyiek kézművességgel. Termékeiket többnyire saját ingatlanjukon értékesítik, illetve saját használatra készítik (Szabados Zs., 2004).

Az elmúlt években számos civil egyesület alakult, amelyek keretei között a települések aktív lakosai próbálják közösen szervezni a települések lakóinak szabadidejét, társadalmi munkát végezve lakókörnyezetük, így végső soron életminőségük javítása érdekében. Ezeknek az erőnek az összefogása nagy lendületet jelenthet a térségi fejlődés szempontjából (Szabados Zs., 2004).

⁵ Az egyéni vállalkozás megalapításához szükséges a legkevesebb tőke.

⁶ ÁFSZ adatai alapján

A LEADER+ program megvalósulása a sümegi kistérségben

A Magyarországon 2004-ben meghirdetett LEADER+ programhoz a sümegi kistérség is csatlakozott. A kezdeményezésben 22 település vett részt, a lehatárolt térséget a sümegi statisztikai kistérség és az ajkai kistérség szomszédos települése, Devecser képezte. Erre a térségközi lehatárolás azért volt szükséges, mert a sümegi kistérség önmagában nem képez gazdaságilag akkora tömeget, amelynek esetében hosszú távon, aktív térségközi partnerkapcsolatok nélkül fenntartható lenne a fejlődés. Ezeknek a gazdasági kapcsolatoknak az erősítése fokozott gazdaságfejlesztő hatással bír, elősegítve ezzel a partnerség tartós fennállását. A Helyi Vidékfejlesztési Terv megvalósulásával lehetőség nyílt egy gazdasági, szociális és társadalmi kapcsolatrendszer létrehozására a szomszédos kistérségben található Devecser városával (Szabados Zs., 2005).

A 2006. év elején kezdte meg – nyertes LEADER akciócsoportként – működését a Sümeg Térségi Marcal Forrásvidék Akciócsoport, amelynek munkaszervezetűl a Famulus Sümeg Kistérségért Egyesület szolgál. A program a kistérség számára 100 millió forint támogatási keretet határozott meg. A csoporton belül a közszféra és a vállalkozói-civil szféra fele-fele arányban képviselteti magát, ami 27–27 szervezetet jelent. A tervezés első fázisaként kérdőíveket küldtek szét a térség minden településére. A kitöltött projektúrlapok visszaküldése után összesítették az eredményeket. Ez képezte az alapját a helyi program keretei meghatározásának és összeállításának. 143 projektötlet gyűlt össze, ehhez minden településen ügyfélszolgálatot biztosítottak. 10 napon keresztül zajlottak az egyeztetések a községek lakosaival. Az önkormányzatok dolgozóinak bevonásával sor került a szükségletek felmérésére – még telefonos elérhetőséget is biztosítottak a konzultálás céljából. A közvetlen tervezés során 9 ülést tartott a munkacsoport, amelyeken összesen 266 fő vett részt (Szabados Zs., 2005).

Az akciócsoportban minden település képviseltette magát, de nem csak az önkormányzatok részéről, hanem a civil és vállalkozói szférából is érkeztek küldöttek. A csoportok területileg arányosan oszlottak meg. Az ezeken belül folyó munka dinamikus volt, hiszen a résztvevők már korábban is dolgoztak együtt olyan közös projektek tervezésén és megvalósításán, mint pl. térségi civil szervezetek fórumának megszervezése, kerekasztal-beszélgetések, közös jövőképműhelyek.

A munkát két szervezet irányította: a program szakmai koordinálását a Famulus Egyesület végezte, szorosan együttműködve a Sümegi Kistérségi Többcélú Társulással. Az utóbbi szervezet vezető szerepet vállalt a pályázat teljes előkészítésében, lebonyolításában.

A pályázati felhívás helyi szinten 2006 augusztusában jelent meg. A pályázóknak egy hónap állt rendelkezésére, hogy saját pályázati anyagaikat leadják. A pályázati kiírás feltételként határozta meg, hogy az egyes projekteknek illeszkedniük kell a Helyi Vidékfejlesztési Tervhez, valamint a program alapelveihez. Mindennek összeegyeztetése nehézkesen valósult meg, bár a térségi pályázatírók – akik folyamatos továbbképzéseken vettek részt annak érdekében, hogy megbirkózzanak az Unió pályázatírási elvárásaival – segítséget nyújtottak a munkában. A projekteket három fő intézkedési csoportba sorolták (Szabados Zs., 2005):

- a Marcal Forrásvidék termékeinek, szolgáltatásainak hálózatszerű fejlesztése,
- a Marcal Nyitott porta hálózat kialakítása, fejlesztése,
- a térség- és településmarketing erősítése.

Ezek a tevékenységi formák külön-külön is kifejtik hatásukat, de erejük akkor teljesedik ki, ha egymásra épülnek, egymással szoros összefüggésben hatnak. Ennek eredményeként a térség gazdasági teljesítménye erősödik, a jólét növekszik, legalább is ez volt az elvárás a meghatározott célkitűzések megvalósulása esetén. Az intézkedésekkel összhangban négy munkacsoportot alakítottak ki. Ebből három teljes egészében az előbb említett irányvonalak megvalósulását hivatott segíteni. A negyedik, a „*Hátrányos helyzetűek fejlődését erősítő munkacsoport*” létrehozására azért volt szükség, hogy a célcsoportot ösztönözzék a részvételre és elősegítsék a vállalkozók általi alkalmazásukat. A munkacsoportokba bevont szervezetek munkatársai a saját szakterületükön több éves tapasztalattal bírnak, kiépített kapcsolatrendszerrel rendelkeznek, így tudásuk jól kamatoztatható a kistérség érdekében.

Az első fordulóban, 2006. szeptember közepéig összesen 43 pályázat érkezett az akciócsoporthoz, amelyek támogatási igénye összesen 94 millió forint volt (6. táblázat). Ez az összeg 10 millió forinttal lépte túl a pályázatok finanszírozására meghatározott maximális keretet, így második kört már nem hirdettek meg.

6. táblázat

A Marcal Forrásvidék beérkezett pályázatai és azok támogatási igénye (2006)

<i>Intézkedések</i>	<i>Pályázatok (db)</i>	<i>Támogatási igény (Ft)</i>	<i>Projekt összköltsége (Ft)</i>
Marcal Forrásvidék termékeinek, szolgáltatásainak hálózatszerű fejlesztése	15	29 291 665	57 645 088
Marcal Nyitott porta hálózat kialakítása, fejlesztése	12	29 715 481	43 474 141
Térség- és településmarketing erősítése	15	35 329 473	40 340 135
Nemzetközi együttműködés	1	464 550	489 000
Összesen	43	94 801 169	141 948 364

Szerkesztette: Hogyor V., a Marcal Forrásvidék honlapja alapján

A legtöbb pályázat a helyi identitást erősítő közösségfejlesztő tevékenységek ösztönzésének támogatását célozta. A projektek között szerepelt Devecser város két pályázata is; ezek a helyi sportudvar felújítását és önszerveződő közösségi csoportok támogatását irányozták elő. Devecserben a roma lakosság aránya eléri a 30%-ot, így közösségük szakmai munkájának támogatása a prioritások között szerepelt. Erre az alintézkedésre egy sümei érdekeltségű vállalkozó is pályázott, aki bor és gasztronómiai rendezvényre kért és kapott támogatást a program jóvoltából.

Sok projekt érkezett be az első tevékenységi körbe tartozó, helyi terméket előállító és értékesítő vállalkozások fejlesztése témájában. Erre a célra nyert támogatást a Dabroncon működő Dab-Pig Kft. is, amelynek keretében egy kisteher-gépjárművet vásároltak, illetve ügyfélkaput helyeztek üzembe, amely szükséges volt a lakosság megfelelő kiszolgáláshoz.

Ilyen irányú fejlesztési program valósult meg Csabrendeken is, ahol kulturális és közösségi értékkeremtő rendezvények lebonyolításához szükséges mobil sátor beszerzéséhez nyert támogatást az önkormányzat.

A Marcal Nyitott Porta hálózat kialakítására és fejlesztésére is számos pályázatot nyújtottak be. Az egyik ilyen projekt anyagát Zalaerdőd állította össze – sikerrel. Így

a LEADER-program keretében közcélú települési rendezvényterület és pihenőhely került kialakításra. A pihenőpark kellemes környezetet biztosít mind a település lakói, mind a turisták számára. Arra törekcsenek, hogy folyamatos zöldterület kialakításával élhetőbb környezetet biztosítsanak a lakosság és az idelátogatók számára. Együttműködő partnereik a helyi lakosság: vállalkozók, kézművesek, fiatalok. A másik pályázatot ebben a témakörben Sümegprága nyújtotta be, ahol fazekas tábort szerveztek a helyi értékek bemutatása, megőrzése céljából.

A beérkezett pályázatok nagy száma és a nagy összegű támogatási igények miatt csak egy fordulóra került sor. Utólag kitűnik, hogy a második fordulóra is szükség lett volna, hiszen a program végrehajtása során sok pályázó kiesett, ezért nem került felhasználásra maradéktalanul a pályázatok támogatására kiszabott 85 millió forintos keret.

A pályázatok koordinálását a Famulus Egyesület, mint gesztorszervezet végezte. Munkájukhoz tartozott a pályázatok iktatása, a pályázatkísérő dokumentáció elkészítése és az egységes, elektronikus pályázatkezelő rendszer kezelése (EMIR). Ez utóbbit továbbképzéseken sajátították el a szervezet tagja, így a pályázatok a rendszeren keresztül is tudták kezelni. A gesztorszervezet tagjai a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal munkatársaival együttműködve dolgozták fel a pályázatok, és a hiánypótlásokat is elkészítették, majd értékelték (pontozták) a projekteket. A végső szót a Helyi Bíráló és Monitoring Bizottság mondta ki. Ez a szervezet 19 főből tevődött össze, és a LEADER alapelveihez igazodva a köz-, a vállalkozói és a civil szféra képviselőiből állt. Kétszer került sor bizottsági ülés megtartására. Az első alkalommal 2007 elején; ennek eredményeként 38 pályázatot bíráltak el kedvezően, de a támogatás megítélés végső döntését az Irányító Hatóság (IH) hozta meg. Ez a mechanizmus elég lassúnak bizonyult, ezért néhányan türelmüket veszítették, hiszen gyakori volt, hogy a pályázat beadásától számított 8–9 hónapot kellett várni a projekt megvalósításáig. Összesen 5 pályázó lépett vissza. Volt, aki azért, mert túl sok információt kértek tőle és megelégette ezt. Más pályázók pedig úgy gondolták, hogy saját projektjük támogatás nélkül is kivitelezhető.

Az MVH így 33 pályázóval kötött támogatási szerződést; 11-et választottak a közszférából, 11-et a civil szférából és 11-et a vállalkozói szférából. Volt olyan pályázó, aki a megvalósulási időszakban lépett vissza, így a 2008-as EMIR-adatok szerint az összesen 100 millió forint támogatási összegből végül 76.299.069.- Ft került felhasználásra. A LEADER Programnak köszönhetően a térségben megvalósult az együttműködés, közös programok szerveződtek, helyi vállalkozók tevékenységének fejlesztését célzó beruházások valósulhattak meg. (www.sumegterseg.com).

A jelenlegi LEADER-program a kistérségben

A sümegi kistérség 2008-ban csatlakozott az Új Magyarország Vidékfejlesztési Program keretében meghirdetett LEADER programhoz, a Balaton-felvidéki Akciócsoport részeként. Területét tekintve a program 60 települést fed le, amelyek lakosságának száma összesen 43 740 fő. A lefedett terület öt statisztikai kistérség településeiből szerveződik (3. térkép). A kezdeményezés a 2007. évvel kezdődő ciklusban láthatóan nagyobb területet fed le. A Sümegi kistérség a maga 21 településével a kedvezményezett területnek csak negyedét teszi ki. Az ebbe a nagy területbe történő betagozódás előnyökkel és hátrányok-

kal is jár. A munkaszervezet elnöke ebben például hatalmas előnyöket, lehetőségeket lát,⁷ hiszen szerinte szélesebb körűvé válik az együttműködés, a piaci tér is növekszik és tágasabb lesz az akciócsoport által lefedett területen.

Szerkesztette: Hgyor V.

3. térkép: Balaton-felvidéki Akciócsoport által lefedett terület

Azonban negatív hatásokkal is számolni kell. Ez alatt azt kell értenünk, hogy a sok szereplőt nehezebb egy ilyen nagy területen összefogni, s a támogatásokat is nehezebb egyenlő arányban szétosztani. Ezen túl a turizmus tekintetében is negatív hatást gyakorolhat a sümegi kistérségre az a tény, hogy Balaton-parti települések is a helyi program részei, így azok elszívhatják a támogatásokat és a turistákat.

A program lebonyolításának kezdő dátuma 2008. április 17. volt. Ezen a napon a Balaton-felvidéki Akciócsoport tagjai megalapították az Élhető Balaton-felvidékért Egyesületet (jogi személyiségű non-profit szervezet). Ezután kezdetét vette a Helyi Vidékfejlesztési Stratégia megfogalmazása, amelynek alapján később benyújthaták pályázatukat. Az Egyesületet 2008 októberében ismerték el LEADER Helyi Akciócsoportként. Ez a cím feljogosítja arra a csoportot – és így a közösséghez tartozó 60 települést –, hogy a 2007–2013. közötti időszakban részesüljön az összesen több mint 1,8 milliárd forintnyi pályázati támogatásból (www.balatonleader.hu).

A Sümegi kistérség fontos szerepet játszik a Balaton-felvidéki LEADER-programban, hiszen Sümeg város polgármestere az akciócsoport elnöke. A szakmai munka szervezését,

⁷ Szabados Zsuzsanna szóbeli közlése alapján.

koordinálását, előkészítését is a sümegi székhelyű szervezet végzi – a korábbi akciócsoport gesztorszervezete –, a Famulus Sümeg Kistérségeért Egyesület. Az akciócsoporthoz eddig 144 pályázat érkezett be, mely közül 89-et találtak az Irányító Hatóság emberei alkalmasnak a harmadik és negyedik tengely Leader típusú kezdeményezéseinek támogatására (7. táblázat).

7. táblázat

Az ÚMVP által meghirdetett III–IV. tengely rendeleteire beérkezett pályázatok a Balaton-felvidéki Akciócsoportban (2010)

<i>Intézkedések</i>	<i>Pályázatok (db)</i>	<i>Nyertes pályázatok</i>	<i>Ebből Sümeg kistérség (db)</i>	<i>Megítélt támogatás (Ft)</i>	<i>Ebből Sümeg kistérség (Ft)</i>
<i>III. tengely</i>					
Mikrovállalkozások fejlesztése	29	10	5	103 690 602	49 758 841
Turizmus fejlesztése	29	20	7	317 335 871	106 576 052
Falumegújítás	32	16	7	210 025 757	60 133 069
Vidéki örökség	23	15	5	256 380 285	66 602 954
<i>IV. tengely</i>					
Közösségi terek kialakítása, fejlesztése	19	18	10	39 749 344	22 786 746
Vállalkozások létrehozása	11	9	9	18 228 227	18 228 227
Hálózatosodás	1	1	0	2 296 318	0
Összesen	144	89	43	947 706 404	324 085 889

Forrás: Balaton-felvidéki Akciócsoport honlapja alapján

Szerencsésnek mondható, hogy a pályázatok fele a sümegi kistérségből érkezett. Viszont ha a megítélt támogatásokhoz viszonyítjuk a Sümeg kistérség elnyert pénzüsszegét, akkor a térség részesedése „csak” 34%-os az eddigi összes támogatásból. Elmondható tehát, hogy a térség főleg kis finanszírozású projektekre pályázott, de pályázási kedvük, s motivációjuk a legnagyobb volt az akciócsoportból.

A program még kezdeti stádiumban van az országban és az akciócsoportok tevékenységének tekintetében is, hisz nemrég fogadták el az első pályázatokat, így a megvalósulás még várat magára. De a kétmilliárd forintos támogatási keret nagy lehetőségeket biztosíthat a kistérségek lakói számára.

A LEADER program tapasztalatai

A LEADER-program beindulása sok újdonságot hozott a vidékfejlesztés területén, mind az Európai Unióban, mind Magyarországon. Teljesen más nézőpontból szemléli a helyzetet, és igyekszik támogatást biztosítani a vidéki lakosság számára, figyelembe véve az alulról jövő kezdeményezéseket. Ez azért lényeges, mert a problémákat, hiányosságokat mindig az adott település, kistérség lakói érzékelik leginkább, így szükségleteik kielégítésére saját maguk kereshetnek ésszerű és kivitelezhető megoldást – a kezdeményezés ebben segíti őket elméleti síkon és a gyakorlatban is, nem csak az anyagi feltételek biztosításával.

A Sümegi kistérségben élők is reménykedve várták a programot, hiszen a támogatási

összegek nagy segítséget jelentenek, ezen túl fejlődési lehetőséget hordoztak és hordoznak magukban. A LEADER által megfogalmazott alapelvek és intézkedési területek a vidék, a vidékfejlesztés megfelelő eszközeiként szolgálnak, ám ez a gyakorlatban nem mindig érvényesül. Az Európai Unió régebbi tagállamaiban a LEADER, mint vidékfejlesztési rendszer már kiforrott; a program jóval hatékonyabban működik, mint hazánkban. Ez a fajta kezdeményezés Magyarországon még „gyerekcipőben” jár, így sok hiba adódott és adódik a megvalósítás során.

Az egyik problémát az emberek tájékoztatása jelentette. Az akciócsoportok konferenciákat szerveztek, szórólapokat, ismeretterjesztő kiadványokat készítettek és terjesztettek a program népszerűsítése céljából, de ezek nem minden esetben jutottak el a térség lakóihoz. Ez a fajta érdektelenség sajnos a helyi aktivitásban is megmutatkozott. Mára javult a helyzet, hiszen pl. a sümegi kistérségben az információáramlás segítségével és az együttműködés kereteinek kiterjesztésére, erősítésére civil fórumot hoztak létre. Ezen felül a helyi akciócsoport folyamatosan frissülő honlapot működtet, amelyen keresztül az információk másodpercek alatt elérhetőek.

A programot a finanszírozási oldalról megközelítve is problémával szembesülünk: a LEADER-programra szánt támogatások nem elégségesek. A Balaton-felvidéki akciócsoport gesztorszervete elnökének meglátása szerint a regionális operatív programok a mostani (2007–2013) ciklusban nem fordítanak megfelelő mértékű támogatást a régió vidéki térségeinek segítésére. A felsőbb vezetés megítélése szerint elég a vidékfejlesztést az ÚMVP-hez rendelkezésre álló keretből támogatni, de ez szintén nem elégséges.

A legnagyobb ellentmondást azonban a centralizáció-decentralizáció témakörében kell keresnünk. A LEADER megalkotói egy alapvetően alulról építkező kezdeményezésekre épülő programot álmodtak meg. Ezzel kapcsolatban a szubszidiaritás elve kimondja, hogy a döntéseket azoknak a helyileg érintett személyeknek, szervezeteknek, csoportoknak kell meghozniuk, akik a legbehatóbban ismerik a térséget, a helyi szinten jelen lévő problémákat és lehetőségeket. Fontos lenne, hogy ez az elv a gyakorlatban is működjön, márpedig hazánkban a folyamatok nem ebbe az irányba mutatnak. A helyi akciócsoportoknak nincs döntési jogkörük a pályázatok elbírálását illetően, csak véleményezhetnek. A döntések szintjét hazai viszonylatban tehát a centralizáció jellemzi. Ráadásul a program központi, irányító szervei gyakran cserélődnek, a döntéseket tapasztalatlan személyek, avatatlanok hozzák meg, ami negatívan hat vissza a kezdeményezésre.

Nehézségeket okoz a LEADER-rel kapcsolatos szabályozási keret átláthatatlansága is. Ezzel a bonyodalommal a támogatást kérőknek és a helyi akciócsoportoknak kell megbirkózniuk. Az alapelvek szerint a pályázati rendszernek a lehető legegyszerűbb módon kell működnie, ezzel szemben bonyolultabb, mint az egyéb pályáztatási formák. A támogatási kérelmek elkészítéséhez széles körű jogi és informatikai ismeretekkel kell rendelkezni, pályázatíró segítségét igénybe venni viszont rendkívül költséges. Ez komoly anyagi terhet jelent, amelynek ráfordítása ilyen, viszonylag kis összegű pályázatok esetében nem biztos, hogy megéri.

Mégis fontos megemlíteni, hogy a program komoly szerepet játszhat a hazai vidékfejlesztésben, de ehhez az akciócsoportok nagyobb fokú önállóságának, szabadságának biztosítása szükséges.

Felhasznált irodalom

LEADER Hirlevél, 1. szám VÁTI Kht. Budapest, 2004, 1–7.

Miskó Krisztina – Székely Erika (2000): Községi Kezdeményezések a vidék fejlesztéséért – Uniós tapasztalatok. V. Falukonferencia – Integrált vidékfejlesztés, Pécs MTA Regionális Kutatások központja, 2000, 361–368.

Miskó Krisztina (2003): *A LEADER program a vidékfejlesztés eszköztárában. Agrárgazdaság, vidékfejlesztés és agrárinformatika az évezred küszöbén (AVA)*. Nemzetközi konferencia, Debrecen.

PROMEI – Faluműhely Alapítvány – SZRVA – ZRVA (2005): AVOP LEADER+ Készségek elsajátítása Tananyag. Budapest, 114–123.

Szabados Zsuzsanna (2004): A Sümegi kistérség agrárstruktúra- és vidékfejlesztési programja Kézirat. Sümeg, 6–24.

Szabados Zsuzsanna (2005): Sümeg Térségi Marcal Forrásvidék – Helyi Vidékfejlesztési Terv. Kézirat, Sümeg, 8, 16–21.

Új Magyarország Vidékfejlesztési Program (ÚMVP) kiadványfüzete (2007), Budapest, FVM 1–10.

Internetes hivatkozások

A Magyarországi LEADER Közhasznú Egyesület honlapja (<http://www.leader.co.hu>)

AVOP Program Kiegészítő Dokumentum, Budapest. 2005. Letöltve: 2009. 04. 21. (www.leadernet.siteset.hu/fajl.php?id=253)

FVM – Leader program: Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium hivatalos honlapja (www.fvm.hu)

Krolopp András – Marticsek József – Petri Márta – Szuda Zoltán – Francia Rita (2005): LEADER+ Községi kezdeményezés a vidéki gazdaság fejlesztése érdekében. Budapest. Letöltve: 2009. 04. 21. (www.ceeweb.org/publications/magyar/LEADER.pdf)

Balaton-felvidéki Akciócsoport honlapja (www.balatonleader.hu)

Sümeg Térségi Marcal Forrásvidék Akciócsoport honlapja (www.sumegterseg.com)

Vidékfejlesztési Minisztérium – III. Magyar Vidék napja 2010. szeptember sajtótájékoztató (<http://www.vm.gov.hu/main.php?folderID=2290&articleID=16543&ctag=articlelist&iid=1>)

ANYUGAT-DUNÁNTÚLI KÖNNYŰIPAR ÁTALAKULÁSA AZ ELMŰLT KÉT ÉVTIZEDBEN

Jelen tanulmány a Nyugat-dunántúli régió egyik tradicionális ipari ágazatát, a könnyűipart elemzi több aspektusból. A könnyűiparhoz kapcsolódó gazdasági tevékenységeknek jelentős múltja van a térségben és napjainkban is fontosnak tekinthető ezen ágazati tevékenység a régióban: a hét hazai területi-statisztikai régiót figyelembe véve a Nyugat-dunántúliban a legmagasabb a könnyűiparban előállított termelési érték és a második legmagasabb az ágazatban foglalkoztatottak száma (KSH 2008). Továbbá a Nyugat-dunántúli régió a könnyűiparnak a teljes ipari értéktermeléshez és foglalkoztatotti létszámhoz viszonyított arányértéke alapján a harmadik helyett foglalja el a régiók rangsorában (az Észak- és Dél-alföldi régiókban magasabb csak az arány).

A dolgozatban annak a bemutatására törekszünk, hogy miként változott a könnyűiparnak a többi ágazathoz viszonyított szerepe az értéktermelés és a foglalkoztatottság tekintetében. Fontos szempontnak tartjuk az ok-okozati összefüggések feltárását is. További vizsgálati szempontot jelentenek a vállalati méretstruktúrára vonatkozó kérdések, és napjaink gazdaság- és vállalkozásfejlesztésében fontos szerepet játszó szakmai-szerveződési és gazdasági-hálózatosodási folyamatok is. A dolgozat mindezen folyamatok területiségét is fel kívánja tárn.

A könnyűipar a múltban és a jelenben

Történelmi előzmények

A régió természeti adottságai (klímatis viszonyok, kiterjedt erdősségek, legelők) potenciális lehetőséget biztosítottak a könnyűipar kialakulásának és fejlődésének. Az ágazat komoly szakmai kultúrával rendelkezik Nyugat-Dunántúlon. A térségben több száz éves múltra visszamenőleg megtalálhatóak a fakitermelő és feldolgozó kisüzemek, bútorkészítő manufaktúrák, szabóságok, bőrkikészítő mesterek műhelyei. A reformkor idején gróf Széchenyi István kezdeményezésére jelent meg a régióban a selyemhernyó-tenyésztő tevékenység, először a nagycenki birtokán, ami megalapozta a térség selyemiparának növekedését. Az igazi áttörést a 19. század második fele hozta, amikortól kezdve a könnyűipar fokozatosan áttért a nagyüzemi termelő tevékenységre. A könnyűipar ágazatán belül elsősorban a textilipar volt kiemelkedő. 1910-ben már megfigyelhető az ún. „textilnépesség” megléte (Győr, Sopron, Szombathely, Pápa). A textilipar mellett a faipar (Szombathely) és a bőripar (Szombathely) vált fontossá a könnyűiparon belül a dualizmus korában. A két világháború között a trianoni határmódosítások és az 1929–33-as gazdasági világválság ellenére dinamikusan növekvő könnyűipari tevékenység figyelhető meg, elsősorban a textilipar fejlődése révén. A textilipar vámvédett keretek közé került,

megszabadult a korábbi osztrák, cseh konkurenciától, a hazai növekvő keresletet belföldi gyárak próbálták kielégíteni, ezért látványosan megugrott a textilipari beruházások nagysága, és így a termelés értékvolume is (Kaposi Z., 2002). Ezek a konjunkturális folyamatok a vizsgált régióban is érvényre jutottak. Győrben új textilgyárak sorozata jött létre, 1930-ban már 7 textilüzem termelt a városban. A soproni „textiles” cégek növelték kapacitásait (pl. Soproni Pamutipari Rt. új fonodát rendezett be).

Az államszocialista időszakban kialakult a nagyvállalati szerkezet. A könnyűipar fejlődését indukálta a nők munkaerőpiacra történő irányítása, ami jelentős volumenfelfutást eredményezett az ágazatban. Ebben az időszakban elsősorban a kapacitások növelése és a strukturális intézkedések figyelhetők meg a könnyűiparban. A beruházások csúcspontja az 1970-es évtizedre tehető, majd az 1980-as években forráshiány révén fokozatosan kifulladás.

A ágazat fejlődését befolyásoló folyamatok, hatótényezők az elmúlt két évtizedben

A hazai könnyűipar fejlődését drasztikusan befolyásoló tényezők már a rendszerváltozás előtt jelentkeztek. Az árkiegészítés¹ csökkenése és a többszöri forintleértékelés kedvezőtlen hatással volt az ágazat jövedelemtermelő képességre. A forint gyengülése kedvezően hatott ugyan az export számára, de az import nyersanyagot jelentősen megdrágította.

A rendszerváltozással járó gazdasági átalakulás nehézségei, a keleti piacok összeomlása és fizetéseképtelensége súlyosan érintette hazánk gazdaságának egészét. A gyártók elvesztették piacaiknak jelentős részét, amely komoly likviditási problémákat okozott. A könnyűipar szegmensének nagy része nehezen talált új értékesítési lehetőségekre, mert a világpiacra a fejlődő országok alacsony áru termékeivel kerültek szembe. A gazdasági válság nem egyformán hatott a könnyűipar egyes szakágazataira és az egyes vállalatokra sem. A változásokra jobban reagáló és a kiterjedtebb piaci kapcsolatokkal rendelkező szakágazatok és vállalatok könnyebben túljutottak a recesszió (Cseh J., 1997). Az alábbira példaként hozható a régióból a Győri Textil Rt. esete (a korábbi Rábatext), amely már a rendszerváltozás előtt is szoros kapcsolatot ápolt nyugati (elsősorban osztrák) vállalatokkal, ezt a kapcsolati tőkét kiaknázva könnyen talált új piacokat termékei számára.

A külső értékesítés egy jelentős részének elvesztése mellett a belföldi piacok is beszűkültek a hazai termelők előtt, ami különösen igaz volt a könnyűiparra. Egyrészt az életkörülmények romlása visszavetette a belső fogyasztást, másrészt a piaci liberalizáció teret engedett a külföldi termékek nagyarányú beáramlásának. Ez a tényező napjainkig is az egyik legsúlyosabb sarokpontja a hazai könnyűipar fejlődésének. Elég csak a rendkívül olcsó ázsiai (elsősorban kínai) textil- és textilruházati ipar dömpingtermékeire gondolnunk, melyek a hazai termékeket kiszorítják a belföldi piacról. Uniós csatlakozásunk tovább fokozta a piaci versenyt a hazai és a külföldi termelők között (Hamar J., 2006). A problémák áthidalására a könnyűipar egyes szakágazatai sikeres „túlélési stratégiákat” dolgoztak ki és hajtottak végre. A textilruházati ipar kényszerből a bér munka felé „erősített” és az új nyugati piacokat célozta meg, kezdetben jelentős sikerrel, így ez a szakága-

¹ Az állami támogatás egy olyan formája, amit akkor kap a vállalat, ha valamely árunak alacsonyabb a hatóságilag megállapított ára, mint az előállítási költsége.

zat és ezen vállalatok viszonylag gyorsan alkalmazkodtak az új viszonyokhoz² (Cseh J., 1997). A bér munkán alapuló termelés felfutása addig járt igazán sikerrel a hazai textil-ruházati vállalatok számára, amíg a külföldi piacokon meg nem jelentek az alacsonyabb bér és bérterhek következtében olcsóbb, de megfelelő termelési színvonalat képviselő ázsiai, sőt európai (elsősorban román és bolgár) versenytársak, az 1990-es évtized végén egyre inkább kiszorítva a magyar termelőket. A hazai könnyűipar nemzetközi versenyképességét hátráltatta a minimálbér emelése is. Ennek a folyamatnak esett az áldozatául többek között a zalaegerszegi székhelyű ZA-KO Rt, a gyárat 2003-ban bezárták külföldi megrendeléseinek elvesztése miatt.

Sikeres váltást hajtott végre a hazai bútóripár is a bér munka révén, továbbá jelentős szemléletváltás történt a bútór- és formatervezés területén, ami megnövelte a hazai termékek versenyképességét (Kiefer M., 1997).

A piaci folyamatok mellett a strukturális és tulajdonosi átalakulások is hatással voltak az ágazat helyzetének alakulására. Az 1980-as évtizedben egyre erőteljesebben jelentkeztek az ipari termelésben a nagy méretstruktúrából fakadó problémák. Az évtized végén megkezdődött a méretarányok csökkentése (decentralizációs hullám), felgyorsult a nagyvállalatok szétbomlása (pl. Buda-Flax Lenfónó és Szövőipari Vállalat, Nyugat-Magyarországi Fagazdasági Kombinát), a sorozatos kiválások, gyárak, gyáregységek leválása (Voszka É., 1997). Az ágazat számára elengedhetetlen beruházások, újítások és a menedzsmentbeli szemléletváltás beindulásához a privatizáció nyitott utat, új tulajdonosok bevonása révén.

A nyugat-dunántúli könnyűipar jelentőségének átalakulása

A modern gyáripár kialakulásától kezdve a nyugat-dunántúli térség iparszerkezetének mindig a három meghatározó pillére volt a gépipár, a könnyűipár és az élelmiszeripár. Kérdés, hogy az elmúlt két évtizedben milyen irányú eltolódások realizálódtak a régió ipari struktúrájában? A könnyűipár súlya miként változott egy tradicionális „könnyűipari térségben”?

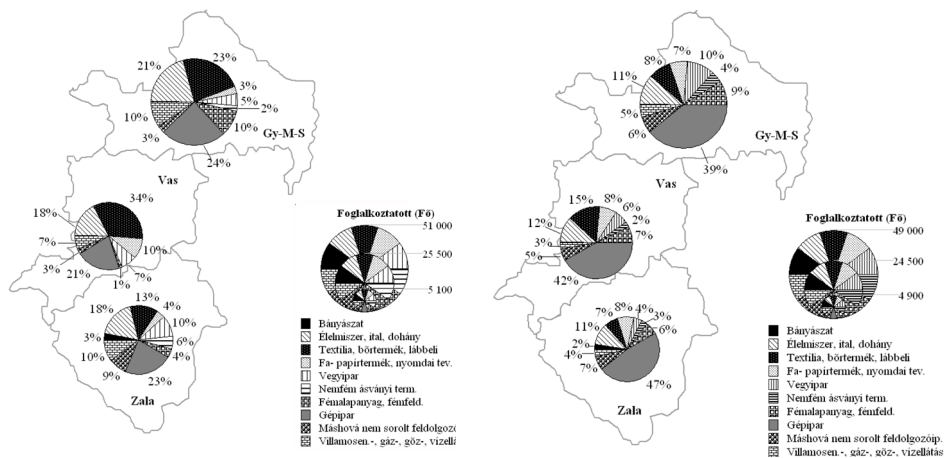
1992-ben az ipari foglalkoztatottak számarányát tekintve a gépipár 23%, a könnyűipár 28%, míg az élelmiszeripár 19%-os részesedéssel bírt, majd 1997-re a gépipár erősödése (28%) és az élelmiszeripár kisérányú csökkenése (17%) volt megfigyelhető, a könnyűipár pedig továbbra is tartotta korábbi súlyát (28%). A 2000-es évekre a három fő ágazat között már jelentősebb hangsúlyeltolódás figyelhető meg. Az exportorientált gépipari tevékenységek dinamikus felfutása révén ez az ágazat megtartotta vezető pozícióját, sőt látványos növekedést is produkált (1992-ben 23%, 2007-ben 42% dolgozott a gépipárban a régió ipari foglalkoztatottjai közül). A könnyűipár a második pozícióban maradt, azonban az ágazat fokozatos és egyre gyorsuló súlyvesztést szenvedett el (1997-ben 28%, 2002-ben 24%, 2007-ben 17%). A textil, ruházat, bőr és bőrtérmék gyártásán belül történt a legjelentősebb visszaesés: 1997-ben még 24%, 2007-ben azonban már csak a 10%-a dolgozott a régió ipari foglalkoztatottjainak ezen a területen. A fáfeldolgozás, papírtérmék gyártása, nyomdai tevékenység körében azonban kis mértékű növekedés

² Pl.: Styl Ruhagyár, Győri Textil Rt, ZA-KO Rt.

(1–2 százalékos) figyelhető meg az 1990-es évtized közepéhez képest a foglalkoztatás tekintetében.

Megyei szinten vizsgálva a folyamatokat, 1992-ben Győr-Moson-Sopron és Vas megyékben a könnyűipar volt a legnagyobb foglalkoztató, sőt Vas megyében az ipari foglalkoztatottak majdnem fele (44%) ebben az ágazatban dolgozott (1. ábra). 2007-re jelentősen átalakult a kép. Győr-Moson-Sopron megyében a textilipar jelentős leépülése és a gépipar dinamikus növekedése révén drasztikusan eltolódtak az arányok (gépipar: 39%, könnyűipar: 15%). Vas megyében még látványosabb a fordulat (gépipar: 42%, könnyűipar: 23%). Zala megyében már 1992-ben is a gépipar mögé szorult a könnyűipar a foglalkoztatás alapján.

A könnyűipar értéktermelését tekintve a harmadik helyet foglalata el már 1992-ben is a régióban (élelmiszeripar: 29%, gépipar: 19%, könnyűipar: 16%). Az ezredfordulót követően pedig az élelmiszeriparral karöltve jelentősen visszaesett a könnyűipar részesedése (2007-ben az élelmiszeripar: 7%, könnyűipar: 6%), ellenben a gépiparé 70%-ra duzzadt.

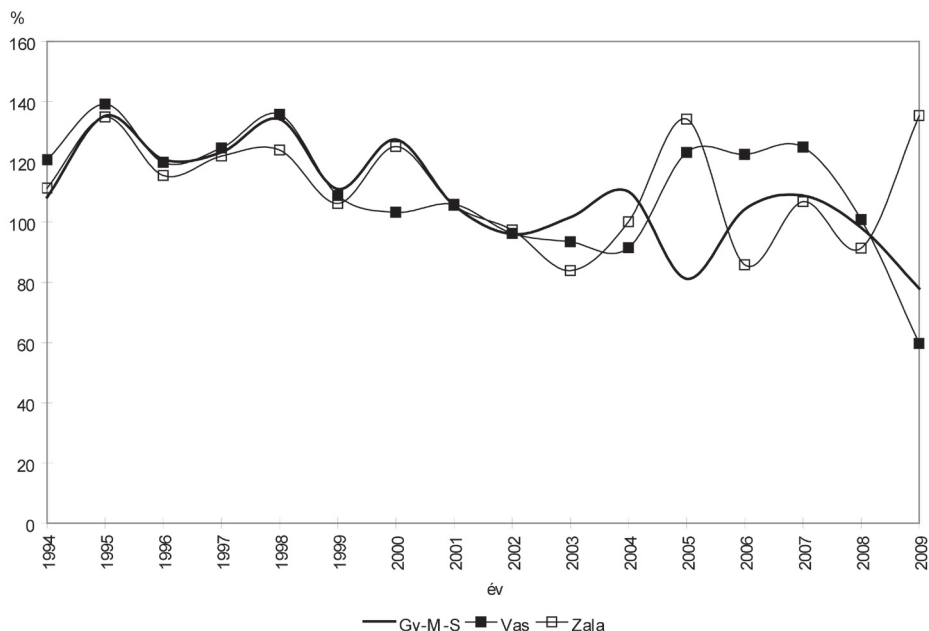
Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., SH 1992-es és 2007-es megyei statisztikai évkönyveinek adatai alapján

1. ábra: A Nyugat-dunántúli régió ipari struktúrája
a foglalkoztatottak számának részesedését tekintve 1992-ben és 2007-ben

Megyei viszonylatban a foglalkoztatás mellett az értéktermelésben is domináns volt Vas megyén belül a könnyűipar szerepe (1992-ben 28%), ami szintén vesztett súlyából (2007-ben 16%). Győr-Moson-Sopron megyében az 1992. évi 13%-os érték szinte elolvadt, 2007-ben már csak a megye ipari értéktermelésének 3%-át adta az ágazat. Zala megyében kismértékben nőtt a könnyűipar súlya a rendszerváltozás időszakához képest (1992-ben 10%, 2007-ben 12%), de ebben a megyében a gépipar nem mutatott olyan látványos előretörést, mint a másik két megyében.

A termelés volumenének alakulása

A könnyűipari termelés volumenének alakulását figyelemmel kísérve erőteljesen hullámzó kép rajzolódik ki (2. ábra).

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH 1994–2009-es megyei statisztikai évkönyveinek adatai alapján

2. ábra: A könnyűipar termelésének alakulása az előző év százalékában
(előző év=100%)

A már tárgyalt bér munka megrendelések pörgették a régió könnyűiparát az 1990-es évtizedben, ennek következtében nőtt az ipari termelés. Az évtized végére megjelent a külföldön az erős konkurencia, ami a megrendelések és a termelés régióbéli visszaesését eredményezte az új évezred első éveiben. A 2000-es évtized közepén a fellendülést a zala megyei fa- papíripar és nyomdaipar jó eredményei (belföldi pozíciók erősödtek), illetve a vas megyei textil-, ruházati, bőrtérkép gyártás termelésének bővülése (külföldi kereslet növekedett) alapozta meg. A 2008-as és 2009-es adatok mélyrepülése a Magyarországra begyűrűzött gazdasági válság eredményeként alakult ki.

2009-ben jelentős visszaesés következett be a könnyűiparban az előző év azonos időszakához viszonyítva a Nyugat-dunántúli régióban. Az ágazat termelése 74%-a, a foglalkoztatás pedig 78%-a volt az előző évi időszaknak. Vas megyében riasztóan mértékben, 40 százalékkal esett vissza a termelés, a foglalkoztatás pedig a háromnegyedére az előző év azonos időszakához képest. Győr-Moson-Sopron megye könnyűipara mind a termelés, mind a foglalkoztatás tekintetében 20 százalékkal csökkent. Ezzel ellentétben

Zala megyében nőtt a könnyűipar előző évhez viszonyított termelése a fafeldolgozás, a papírtermék gyártása és a nyomdai tevékenység bővülése révén. A zala megyei könnyűipar kedvező 2009. évi termelési adatai ellenére a válság kirobbanása óta ebben a megyében jelentették be a régió belül a könnyűipart érintő legtöbb ágazati elbocsátást (370 fő) (Szabó S., 2010).

Vállalati helyzetkép

Az előzőekben bemutatásra kerültek az ágazatra ható legfontosabb tényezők és folyamatok, melyek végigkísérték az elmúlt két évtizedet. A könnyűipar hanyatlása és a vállalatstruktúra átrendeződése az 1990-es évek közepéig tartó általános gazdasági recessziós időszak elmúltával is folytatódott, sőt az ezredforduló és különösen napjaink globális pénzügyi és gazdasági válsága óta a szektort ismét drasztikus mélyrepülés jellemzi. A folyamatok hatására számos tradicionális, országosan és nemzetközileg is ismert vállalat tűnt el véglegesen, vagy csökkentette jelentős mértékben a termelését az évek folyamán (1. táblázat).

1. táblázat

Jelentősebb könnyűipari gyárbezárások a 2000-es évtizedben a Nyugat-Dunántúlon³

<i>Vállalat</i>	<i>Tevékenység</i>	<i>Település</i>	<i>Év</i>
MSC Marc Hungary Kft.	cipőipar	Körmend	2003
ZA-KO Rt.	ruhaipar	Zalaegerszeg	2003
Uniontext Kft, Csárda Text Győr	textilipar	Győr	2003 ⁴ 2008
Soproni Ruhagyár Zrt.	ruhaipar	Sopron	2006
Gárdénia Csapkefüggönygyár Nyrt.	függönygyártás	Győr	2006 ⁵ 2008
Sotex Szőnyeggyártó Kft.	szőnyeggyártás	Sopron	2007
Sopilén Vegyszál-gyártó Kft.	fonalgártás	Sopron	2008
Richter International Cipő Kft.	cipőipar	Vasvár	2008
Textilplusz-97 Kft.	textilipar	Győr	2008
Kanizsa Ruhaipari Szövetkezet	ruhaipar	Nagykanizsa	2008
Cantoni Kőbtext Kft.	textilipar	Zalaegerszeg	2009
Falke Hungária Textilipari és Kereskedelmi Bt.	zoknigyártás	Vaspör	2010

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R.

³ A 2008 nyarán hazánkat is elérő válság azonban nemcsak gyárbezárásokban, valamint vég- és felszámolásokban, hanem csoportos létszámleépítésekben is érezteti a hatását. A feldolgozóiparon belül a gépipar mellett a könnyűipari ágazatok számítanak a termelés-visszaesés és az értékesítési nehézségek miatti elbocsátáshullám legnagyobb elszenvedőinek (pl. Elanders Hungary Kft, Eybl Hungária Kft, Falco Zrt, Graboplast Zrt, Itetil Európai Textil- és Fonóipari Kft, Styl Ruhagyár).

⁴ A Csárda Text vásárolta fel a csődbe ment Uniontext egy részét és vitte tovább a termelést, egészen 2008-ig.

⁵ A termelést már 2006-ban beszüntették, azóta csak kereskedelmi és szolgáltató tevékenységet végeztek.

Textília, ruházat, bőr és bőrtermék gyártása

Az 1. táblázatból is látható, hogy a textil és textilruházati ipari vállalatok szenvedték meg leginkább az utóbbi egy évtizedet, azon belül is a győr-moson-sopron megyei társaságoknál történt meg a legnagyobb lemorzsolódás. Győr mindig is híres volt textiliparáról, a szakágazat szinte teljes vertikuma megtalálható volt a városban. A pamutfeldolgozást a Graboplast végezte (az államszocialista időszak egyes periódusaiban), a len feldolgozására pedig két győri vállalat is települt, a Rábatext Győri Textilipari Vállalat és a Győri Lenszövő, ezen kívül a Richards a gyapjú feldolgozására, a Gardénia pedig a lakástextilipari termékekre szakosodott. Egyedül a selyemiparra nem létesült gyáregység a városban. A város híres textiliparának azonban szinte már csak múltja van. A győri textilcégek fokozatos leépítése és bezárása a rendszerváltás kezdetétől egészen a 2000-es évek elejéig elhúzódott. Napjainkra egyedül a Pannon-Flax NyRt. (Lenzövő) és a Glovita Kesztyű Zrt. (Kesztyűgyár) maradt talpon az egykori textilipari vállalatok közül. A Graboplast már korábban elhagyta pamutfeldolgozó tevékenységét. A megye másik egykori nagy textilipari fellegvárában, Sopronban eltűntnek tekinthetjük ezt a tevékenységet, hiszen az utolsó négy év leforgása alatt bezárt a három legfontosabb textilipari üzem. Az újabb áldozat, a Sofés Fésűsfonalgyár Kft. jelenleg felszámolás alatt áll.

A „textilnégyyszög” délnyugati városa Szombathely az előbbi példákhoz képest kevesebb veszteséggel vészelte át a textilipar válságát. A korábban is jelentős cégek, mint a Styl Ruhagyár és a Latex 2000 Zrt. (Lakástextil Vállalat szombathelyi gyáregysége), szervezeti és tulajdonosi átalakulása és a termékstruktúra racionalizálása után, jelenleg is működnek (<http://www.latex2000.com>).

Zala megyében is jelentős leépülés történt. Már 2003-ban bezárt a megye legnagyobb textilruházati társasága (ZA-KO Rt.) a már elemzett okok miatt, majd 2008-ban következett a Nagykanizsai Ruhagyár bezárása. 2009-ben a válság következtében történt kereslet visszaesés miatt kényszerült bezárásra a zalaegerszegi Cantoni Köbtext Kft. A legújabb sajnálatos eset pedig a vaspőri telephelyű, német érdekeltségű Falke Zoknigyár Tunéziába történő áttelepítése. A fent leírt szomorú vállalati sorsok jól szemléltetik a régió textiliparában bekövetkezett válságot. Kijelenthető, hogy a korábbi „textilnégyyszögnek” mára csak a romjai léteznek a Nyugat-Dunántúlon.

A bőr- és cipőiparnak is megvannak a maga áldozatai. A Sabaria-Siesta szombathelyi cipőgyár 2001-ben tönkrement, majd megvette a Marc Shoes Corporation, így a körmendi telephely után a szombathelyi gyár is a svájci társaság tulajdonába került. 2003-ban a körmendi gyár bezárásra került, és napjainkra a Marc a szombathelyi telephelyén is felhagyott a termeléssel. A vasi cipőipar kálváriáját tetézte a Richter Cipő International 2008-as döntése, miszerint bezárta vasvári gyárát, és a termelését Szlovákiába telepítette át a kedvezőbb adózási viszonyok miatt (<http://www.vasnepe.hu>). Az egykor nagy múltú cipőipari tevékenység egyre inkább eltűnik a Nyugat-Dunántúlról.

Fafeldolgozás, papírtermék gyártása, nyomdai tevékenység

A rendszerváltozás időszakában beindult méretstruktúra változások, decentralizációs folyamatok leginkább a faipart érintették, a struktúra ebben a szakágazatban aprózódott

szét leginkább. A kis- és középvállalkozások sokaságának köszönhetően, amelyek gyakorta forráshiánnyal küzdenek, nagy a fluktuáció. A hazai vállalkozók jó része a nagy konkurencia miatt kiszorult a belföldi piacról, napjainkra a szakágazat elsősorban exportorientált termelő tevékenységet végez. A kicsik mellett a nagyobb vállalkozások is nehezebben vészelték át az átállást, több nagy múltú cég is megszűnt vagy alakult át más fajta tevékenységet végző társasággá. A régióból egy jól ismert példa a Sofa Rt. esete, amely sokáig Magyarország vezető fa ablak- és ajtógyártó társasága volt. A vállalat nem bírta a piaci versenyt a sok kis műanyagablak-gyártó vállalkozással szemben, így 2006-ban végleg bezárta kapuit.

Bútorgyártás

A bútorigarnak az 1990-es évtized közepére sikerült rugalmasan alkalmazkodnia a külső-belső piaci feltételekhez. A korábbi nagyvállalati szerkezet felbomlott, a nagyipari termelők mellett megjelentek a kis- és középvállalkozásként működő társaságok, valamint az egyéni vállalkozók. A korábbi nagyvállalatok közül több sikeresen fennmaradt a privatizációt és az átalakulást követően, mert a külföldi befektetők (osztrák, német, holland, olasz) tőkét és új gyártási szemléletet hoztak az ágazatba. A bútorgyártásban az exporttevékenység vált az elsődlegessé.

A győri Cardo Bútorgyár az ország legjelentősebb bútorgyárává nőtte ki magát, termékeivel elsősorban a magasabb árfekvésű piacokat célozza meg.

Az államszocialista időszak centralizációs törekvései révén az 1970-es évtized közepén kialakították a Nyugat-Magyarországi Fagazdasági Kombinátot, amely csaknem 20 éven keresztül működött ebben a formában. E hatalmas faipari konglomerátumnak három jelentős részegysége volt: a szombathelyi, a soproni és a szentgotthárdi üzemek. A rendszerváltozást követően a hatalmas fagazdasági kombinát széthullott, a szentgotthárdi gyáregységet bezárták, de a szombathelyi és a soproni gyár sikeresen tovább működött (www.falco.hu). A szombathelyi telephelyen megalakult a FALCO Zrt, amely európai mércével mérve is jelentős bútór- és építőipari lemezgyártóvá vált. Az 1992-ben önállósodott a soproni telephelyen a Falco-Sopron Bútor Kft, amely az irodabútor-gyártásra specializálódott.

Sopron másik jelentős bútorgyára, a 2008-as adatok alapján az ország legnagyobb árbevételt elérő bútorigarni cége a Swedwood Kft. (www.fataj.hu), amely az IKEA partnere. A cég többszöri tulajdonosi és névváltozáson esett át az elmúlt 15 évben. Szintén jelentős bútorgyár (árbevétel alapján a második 2008-ban) az 1992-ben Kőrmenden megalapított ADA Hungária Kft, amely szinte teljes egészében külföldi piacokra termel. Zala megye két meghatározó bútorigarni vállalkozása a Zala Bútor Kft. és a Kanizsa Trend Kft.

A könnyűipari vállalkozások területi elhelyezkedése és méretstruktúrája

Az elmúlt 20 esztendő mérlegre téve elmondható tehát, hogy a negatív könnyűipari folyamatok a régió ágazatbeli vállalatstruktúrájában markáns átalakulást okoztak. Gyökeres változások mentek végbe a szervezetméret, a tevékenységszerkezet, valamint vállalati árbevétel- és létszám-kategóriák terén. Azonban, mivel az elmúlt két évtizedben a magyar

és a külföldi vállalatdemográfia módszertana és a statisztikai adatgyűjtés elvei mellett az ágazati osztályzási rendszerek (NACE, EAOR, TEÁOR) felépítése is többször módosult, ezért az adatok összehasonlíthatóságának hiányában, a továbbiakban csak napjaink régiós vállalatszerkezeti jellemzőinek bemutatására kívánunk koncentrálni.

A Nyugat-dunántúli régió területén 2009. I. negyedévében 1207 működő könnyűipari társas vállalkozást (továbbiakban vállalkozás) tartottak nyilván, ami a feldolgozóipari társas vállalkozásokon belül kiemelkedő részarányt (33,9%) képvisel. A magyar könnyűiparon belül a Nyugat-Dunántúl jelentősége a társas vállalkozások számát tekintve is visszaszorulóban van. 2009. I. negyedévében az ország könnyűipari vállalkozásainak mindössze 8,7%-a működött a régióban, amivel a 7 hazai régió között Észak-Magyarországgal együtt holtversenyben a 4. helyet foglalta el (2. táblázat). Viszont egyes könnyűipari ágazatokban, mint amilyen a fafeldolgozás és bútorgyártás, napjainkban is meghatározó szereppel bír. Előbbi vonatkozásában a régió adta az összes hazai vállalkozás 13,4%-át (2. hely a régiók között), utóbbi tekintetében pedig 12,2%-kal részesedett (3. hely a régiók között).

2. táblázat

A működő társas vállalkozások száma az egyes könnyűipari nemzetgazdasági alágakban régiós bontásban (2009. I. negyedév)

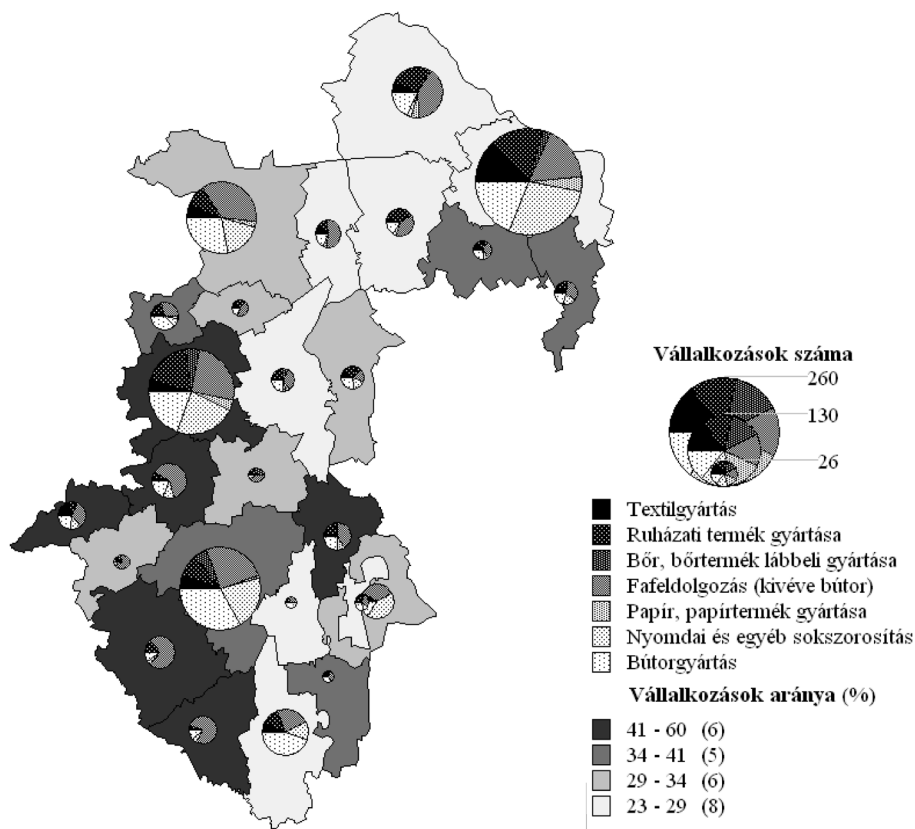
Megnevezés	Textília, ruházat, bőr, bőrtermék gyártása (CB)	Fafeldolgozás, papírtermék gyártása, nyomdai tevékenység (CC)		Egyéb feldolgozóipari gép, berendezés üzembe helyezése, javítása (CM)		Könnyűipar összesen
		Összesen	Ebből: Fafeldolgozás (kivéve bútort), fonottáru gyártása (16)	Összesen	Ebből: Bútor-gyártás (31)	
Dél-alföldi régió	391	641	310	626	235	1267
Dél-dunántúli régió	266	510	312	398	155	931
Észak-alföldi régió	439	591	301	562	204	1234
Észak-magyarországi régió	259	486	258	431	142	887
Közép-dunántúli régió	308	584	298	717	315	1207
Közép-magyarországi régió	2027	4106	905	3194	1039	7172
Nyugat-dunántúli régió	304	612	370	631	291	1207
Győr-Moson-Sopron	148	261	144	301	113	522
Vas	93	167	104	134	72	332
Zala	63	184	122	196	106	353
Magyarország	3994	7530	2754	6559	2381	13905

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

A könnyűipari vállalkozások területi elhelyezkedése és vállalkozássűrűsége megyei szinten kiegyenlített, kistérségi viszonylatban azonban igen nagyfokú területi koncentrációt

mutat. A vállalkozások 43%-a (522) Győr-Moson-Sopron, 29,2%-a (353) Zala, 27,5% (332) Vas megyében tevékenykedik, viszont – a székhelyüket tekintve – a három megye-székhely központú kistérségben tömörül a vállalkozások csaknem fele (591).

A könnyűipari cégek feldolgozóiparon belüli aránya régiós szinten 33,3%, 2 vasi kistérségben (szentgotthárdi, körmendi) azonban abszolút többséggel, vagyis 50% feletti részaránnyal rendelkeznek, de számottevőnek tekinthető a részesedésük (40% feletti) 4 zalai kistérségben (lenti, letenyei, zalakarosi, zalaszentgróti) is. (3. ábra). Az egykori híres „textilnégyyszög” három nyugat-dunántúli településének (Győr, Sopron, Szombathely) körzetei viszont – a vasi megyeszékhely kivételében – napjainkra elveszítették korábban meghatározó országos és térségi jelentőségüket. A legalacsonyabb részesedéssel a tekintélyes élelmiszer- (sárvári) és gépipari hagyományokat ápoló (csornai, győri, mosonmagyaróvári, nagykanizsai) kistérségekben találkozhatunk.

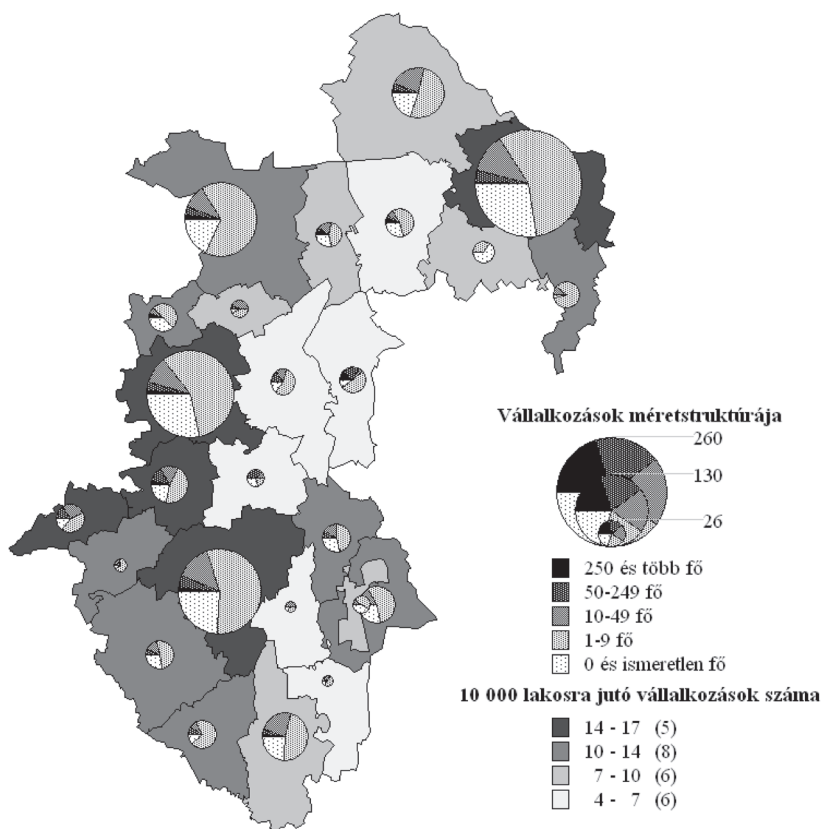

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

3. ábra: Működő könnyűipari társas vállalkozások száma és arányuk a feldolgozóipari társas vállalkozásokon belül (2009. I. negyedév)

A vállalkozói aktivitást kifejező 10 000 lakosra jutó működő könnyűipari társas vállalkozások száma a könnyűipari cégek feldolgozóiparon belüli arányánál is jelentősebb területi differenciáltságot mutat (4. ábra). Régiós átlagot (12,3) meghaladó viszonyszámmal 10 kistérség rendelkezik, miközben 3 olyan körzet (pacsai, sárvári, zalakarosi kistérség) is található, ahol 10 000 lakosra a régiós érték felénél is kevesebb könnyűipari vállalkozás esik.

A működő könnyűipari vállalkozások ágazati megoszlását tekintve a legtöbb vállalkozás a fafeldolgozás területén (370) tevékenykedik (3. táblázat). Ezt követi az bútorgyártás (291) és a nyomdaipar (210). Ez a három, szervezetszám szerint legjelentősebb ágazat az összes működő könnyűipari vállalkozás több mint héttizedét (72,2%) adja. A rendszerváltozás nagy vesztetésének számító textil- és ruházati ipar együttes részesedése viszont mindössze 25% alatti (22,4%). A papíripar (2,7%), valamint a bőr-, bőrtermék és cipőgyártás (2,8%) súlya pedig elhanyagolhatóan csekély.

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

4. ábra: Működő könnyűipari társas vállalkozások méretstruktúrája és 10 000 lakosra jutó vállalkozások száma (2009. I. negyedév)

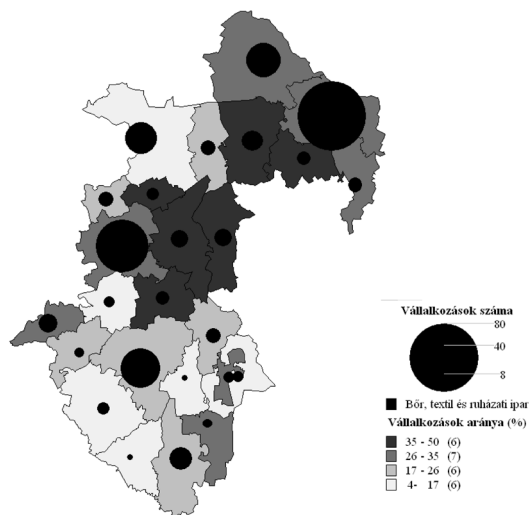
3. táblázat

A Nyugat-dunántúli régióban működő könnyűipari társas vállalkozásainak ágazat, nagyság- és árbevétel-kategória szerinti megoszlása (2009. I. negyedév)

Megnevezés	Nyugat-dunántúli régió	Győr-Moson-Sopron	Vas	Zala
Működő könnyűipari társas vállalkozások száma (db)	1207	522 (43%)	332 (27%)	353 (29%)
<i>Ágazat szerinti megoszlás (%)</i>				
Textilgyártás	7,0	9,4	5,4	4,8
Ruházati termék gyártása	15,4	17,4	17,5	10,5
Bőr, bőrtermék, lábbeli gyártása	2,8	1,5	5,1	2,5
Fafeldolgozás (kivéve bútort), fonottáru gyártása	30,7	27,6	31,3	34,6
Papír, papírtermék gyártása	2,7	3,6	2,7	1,1
Nyomdai és egyéb sokszorosítási tevékenység	17,4	18,8	16,3	16,4
Bútorgyártás	24,1	21,6	21,7	30,0
<i>Vállalati nagykategória szerinti megoszlás (%)</i>				
0 fő és ismeretlen	24,8	24,7	24,7	24,9
1–9 fő	54,8	57,7	52,1	53,0
10–19 fő	8,0	8,8	6,3	8,2
20–49 fő	6,0	4,0	6,6	8,2
50–249 fő	5,3	3,6	8,4	4,8
250 és több fő	1,2	1,1	1,8	0,8
<i>Vállalati árbevétel-kategória szerinti megoszlás (%)</i>				
Ismeretlen	5,8	6,7	4,5	5,7
0–20 millió Ft	56,8	58,2	56,9	54,4
21–50 millió Ft	13,3	14,0	11,7	13,6
51–300 millió Ft	16,1	14,2	16,0	19,0
301–500 millió Ft	2,8	2,5	3,9	2,3
501–700 millió Ft	1,2	0,4	1,5	2,0
701–1000 millió Ft	1,2	0,8	1,8	1,4
1001–2500 millió Ft	1,7	1,7	2,7	0,6
2501–4000 millió Ft	0,3	0,6	0,0	0,3
4001 és több millió Ft	0,9	1,0	0,9	0,8

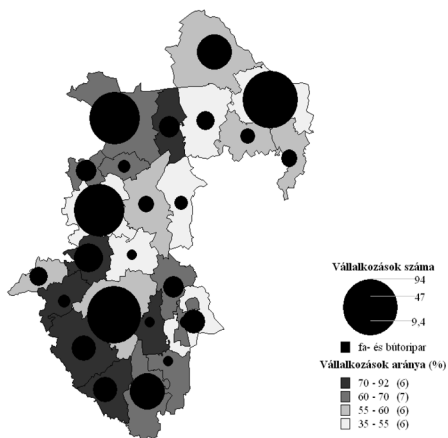
Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

A régió mindhárom megyéjében a fafeldolgozásban tevékenykedik a legtöbb vállalkozás, ennek ellenére a vállalkozások tevékenységszerkezetét megyei és kistérségi szinten vizsgálva különböző profilú könnyűipari körzetek különíthetők el. A textilipar- és ruházati ipari vállalkozások aránya Győr-Moson-Sopron megyében, a fa- és a bútortermék pedig Zala megyében a legnagyobb. A textilipar- és ruházati ipar jelentősége – a szocializmus évtizedeihez hasonlóan – a Kisalföldön (csepregi, csornai, győri, mosonmagyaróvári, pannonhalmi, téti kistérség), illetve a Kemeneshát és a Kemenesalja vidékén (celldömölki, sárvári, vasvári kistérség) a legkiemelkedőbb (5. ábra). A fafeldolgozás és a bútorgyártás területileg a dombsági-hegyvidéki térszínhez és az erdőszűltségi adottságokhoz igazodva – a tradicionális termelési körzetének számító – nyugati-délnyugati határ menti sávhoz kötődik elsősorban (6. ábra). Különösen szembevetendő e két ágazat könnyűiparon belüli aránya Kapuvár, Körmend, Lenti, Letenye, Őriszentpéter, Pacsa, Sopron, Szombathely és Zalaegerszeg vonzáskörzetében.

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R.,
KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

5. ábra: A működő bőr-, textil- és ruhaipari társas vállalkozások száma és aránya a működő könnyűipari társas vállalkozásokon belül

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R.,
KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

6. ábra: A működő fa- és bútoripari társas vállalkozások száma és aránya a működő könnyűipari társas vállalkozásokon belül

A működő könnyűipari vállalkozások méretstruktúrája a rendszerváltozás óta számottevően átalakult. A vállalati felépítmény rendkívül elaprózódottá és sokszereplőssé vált. Az állami tulajdonú közép- és nagyvállalatok dominanciát a magántulajdonban lévő kis- és középvállalkozói szektor egyeduralma váltotta fel.⁶ Az utóbbi vállalati nagyságkategóriába tartozik jelenleg a régió könnyűipari vállalkozásainak a 98,9%-a. Ahogy azonban a szocializmus évtizedeiben a nagyvállalatok túlsúlya, úgy napjainkban a piaci talpon maradásért küzdő, a fejlődés és a bővülés lehetőségére szinte teljesen képtelen mikro- és kisvállalkozások teszik „egészségtelenné” a vállalatszerkezetet. 2009. I. negyedévében a legfeljebb 9 főt foglalkoztató szervezetek adták a működő könnyűipari vállalkozások negyötödét (962). A legnagyobb gondot viszont az ágazati fejlődés hajtómotorjául szolgálható, integrátor szerep betöltésére alkalmas középvállalkozások meglehetősen alacsony száma (64) okozza. A nagyvállalati szférát mindössze 15, egyenként legalább 250 alkalmazottal rendelkező cég képviseli.

A vállalkozások teljesítményének egyik legfőbb ismérve az értékesítés nettó árbevétele. A működő könnyűipari vállalkozások árbevétel-kategóriák szerinti megoszlása a méretstruktúrához hasonlóan kifejezetten torzképet mutat (4. táblázat).

4. táblázat

A könnyűipari társas vállalkozások létszám és árbevétel-kategóriák szerinti megoszlása (% , 2009. I. negyedév)

Megnevezés	250 és több fő	50–249 fő	20–49 fő	10–19 fő	1–9 fő	0 fő és ismeretlen	Összesen
4001 és több millió Ft	0,7	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0	0,9
2501–4000 millió Ft	0,2	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,3
1001–2500 millió Ft	0,2	1,3	0,2	0,0	0,0	0,0	1,7
701–1000 millió Ft	0,1	0,7	0,2	0,0	0,0	0,2	1,2
501–700 millió Ft	0,2	0,7	0,1	0,2	0,0	0,0	1,2
301–500 millió Ft	0,0	1,1	1,0	0,3	0,4	0,0	2,8
51–300 millió Ft	0,0	1,1	3,7	4,6	6,2	0,4	16,1
21–50-millió Ft	0,0	0,0	0,5	2,2	10,2	0,3	13,3
0–20 millió Ft	0,0	0,2	0,1	0,2	37,9	18,4	56,8
Ismeretlen	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	5,6	5,8
Összesen	1,2	5,3	5,9	7,9	54,8	24,9	100,0

Szerkesztette: Szabó S. – Stárics R., KSH Cég-Kód-Tár 2009. I. negyedévi kiadvány alapján

A vállalkozások kilencztedének (1109) éves árbevétele nem éri el a 301 millió forintot. Ennél is lényegesebb adat, hogy a vállalkozások közel kétharmada (755) 21 millió forint éves árbevétel szint alatt bonyolítja termelését és forgalmát, miközben 4 milliárd forint feletti értékkel mindössze 11 vállalkozás rendelkezik (0,9%).

A régió könnyűiparának sebezhetőségét kiválóan szemléltetik a működő vállalkozások összevont létszám- és árbevétel-kategóriái is. Eszerint a vállalkozások nyolctizede (954) 301 millió forintot el nem érő árbevétellel rendelkező, legfeljebb 9 főt foglalkoztató vállalkozás! A probléma még jobban árnyalható, ha a 21 millió forint alatti árbevételű,

⁶ Kis- és középvállalkozásnak tekintjük a 250 főnél kevesebb alkalmazottat foglalkoztató vállalkozásokat.

10 főnél kevesebb alkalmazottnak munkát adó vállalkozásokra szűkítjük a vizsgálatot, ugyanis ebbe a csoportba tartozik a vállalkozások 61,9%-a (747).

A vállalati együttműködések és klaszterek szükségessége, jelentősége

Napjainkban a vállalati együttműködések és hálózatosodás vizsgálata széles szakirodalmi bázist tudhat magáénak. A nemzetközi és a hazai kutatások közös megállapítása, hogy az egyre globalizálódó világ gazdaságunkban már nem egymástól elkülönült vállalkozások, hanem sokkal inkább termelési, beszállítói, innovációs, marketing és értékesítési kooperáción alapuló vállalati-intézményi hálózatok versengenek egymással. Ezen vállalati együttműködések egyik legjellemzőbb formái a regionális és az iparági klaszterek, melyek létrehozásának az ezredforduló óta Magyarországon is nagy jelentőséget tulajdonítanak. Az elmúlt tíz esztendőben a klaszterek váltak a regionális és a helyi gazdaságfejlesztés, valamint a kis- és középvállalkozói szektor erősítésének egyik legdivatósabb kísérletévé. Előnyei között tarják számon, hogy képesek pozitív hatást gyakorolni az ágazati és vállalkozói innovációra, a hatékonyságra, a versenyképességre, a formális és informális kapcsolatokra csakúgy, mint a regionális növekedésre, valamint a közép és hosszú távú lokális fejlődésre (pl.: Lengyel I., 2001, Lengyel I., 2003, Lengyel I. és Rechnitzer J., 2002, Szanyi M., 2008).

Könnyűipari klaszterek a Nyugat-Dunántúlon

A magyarországi régiók közül a klaszteresedés folyamata legkorábban a Nyugat-dunántúli régióban indult meg és jelenleg is itt található a legtöbb működő, életképes és valódi eredményeket felmutató klaszterszervezet.

A magyar- és a világ gazdaságban zajló termelési és értékesítési folyamatok hatása alól Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megye könnyűipari vállalkozásai sem függetleníthetik magukat. A hazai és a globális kihívások – a világ más térségeihez hasonlóan – a Nyugat-Dunántúlon is együttműködésre és hálózatosodásra ösztönözték a gazdasági élet szereplőit. A könnyűipar vonatkozásában a klaszteresedés a két legnagyobb hagyományokkal rendelkező ágazatban, a fa- és bútorigar, valamint a textilipar területén bontakozott ki.

Pannon Fa- és Bútorigar Klaszter (PANFA)

A Pannon Fa- és Bútorigar Klaszter a Zala Megyei Vállalkozásfejlesztési Alapítvány kezdeményezésére 15 alapító tag részvételével 2001-ben jött létre. Megalakulása több szempont miatt is idő- és szükségszerűnek nevezhető. A vizsgált három megye kiváló természeti adottságok rendelkezik, a fa – a termálvíz kincs mellett – a régió egyik legnagyobb és legfontosabb természeti erőforrása. Hazánk 7 tervezési-statisztikai régiója közül a legerdősültebbnek számít, mely az ország teljes élőfa-készletének mintegy ötödét koncentrálja. A természeti környezet előnyös feltételrendszerén túl a klaszter megalakulását ágazati, versenyképességi és vállalkozói szektorbeli érdekek is motiválták. A régió

fa- és bútoripara elaprózott, rendkívül sokszereplős vállalati struktúrája miatt a térség ágazatbeli kis- és középvállalkozásai számára a klaszter egyszerre szolgál a méretgazdaságossági hátrányok mérséklésére, a versenyképességük és hatékonyságuk fokozására, a hazai és a külföldi értékesítési piacok védelmére, továbbá az innovációs, a marketing és a pályázati tevékenységük erősítésére. A klaszter alapsejtjeinek számító kis- és középvállalkozások az „egységben az erő” mottó révén egymással összefogva, egy ernyőszervezet alá gyűlve növelhetik a talpon maradásuk esélyét és a piaci bővülésük lehetőségét.

A Zalaegerszeg központú szervezetet a fennállása óta folyamatos fejlődés és erősödés jellemzi a működési hatékonyság, a taglétszám és a szolgáltatási kínálat tekintetében egyaránt. A 133 klasztertag területi megoszlása nagyfokú koncentrátságot mutat, viszont szakmai összetétele kifejezetten heterogénnek számít. A régióban székhellyel rendelkezők a tagság 84,2%-át (112) adják (Zalában 58 tag, Győr-Moson-Sopron 38, Vas 16).⁷ Kifejezetten magas a tagok földrajzi sűrűsödése az 5 nyugat-dunántúli megyei jogú városban, ahol a klaszterben együttműködők 56,4%-a (75) tevékenykedik. A szervezet széles alapú szakmai bázisra támaszkodik, melyben a ffeldolgozók (fűrész-, lap- és lemezipar), a bútorgyártók és a faépítészetben tevékenykedők mellett egyéb ipari, szolgáltató és kereskedelmi vállalkozások, valamint oktatási-kutatási intézmények és egyéb szakmai szövetségek, szervezetek találhatók ([http:// www.panfa.hu/cgi-bin/panfa/index.cgi](http://www.panfa.hu/cgi-bin/panfa/index.cgi), Kurusa L., 2002).

A PANFA jelenleg a régió egyik legmeghatározóbb és legsikeresebb klaszterkezdemenyvezésének számít, mely széleskörű szolgáltatásnyújtással kívánja a tagság szakmai fejlődését elősegíteni:

- közös érdekérvényesítés és marketingtevékenység: klaszterhonlap, évente 2–3 alkalommal megjelenő klaszterkiadvány, évente megjelenő bútorkatalógusok (Pannon Design Bútorkatalógus, Pannon Régió Bútorgyártók katalógusa),
- közös innováció-vezérelt termékfejlesztés: klaszterbútor termékcsaládok, védjeggyel oltalmazott termékek és szolgáltatások,
- közös megjelenés és termékértékesítés: regionális és helyi szakkiállítások és szakvásárok (Pannon Design Bútor- és Lakberendezési Kiállítás és Vásár, InnoLignum Sopron Erdészeti és Faipari Szakkiállítás és Szakvásár, Nagykanizsai Bútornapok),
- hazai és nemzetközi kapcsolatok építése, ápolása: üzletember találkozók, belföldi és külföldi tanulmányutak (elsősorban olasz, osztrák és szlovén).

A régió fa- és bútoriparának további fejlesztése és erősítése érdekében az ezredforduló táján megfogalmazódott egy innovációs és technológia központ létrehozása is Zalaegerszegen (Zalai Innovációs és Technológiai Központ, röviden ZITEK). Az intézmény feladataként az ágazati kutatás-fejlesztés és innováció növelése mellett, a vállalkozásközi technológiai együttműködések erősítését és a zöldgazdaság gondolatának előmozdítását jelölték meg. A beruházás azonban az utóbbi években kikerült a prioritást élvező projektek közül, a kivitelezés megkezdésére napjainkig nem került sor.

⁷ A 21 régió kívüli tag között 9 budapesti, 5 Somogy (Balatonszentgyörgy, Kaposvár, Marcali, Nagybajom, Pogányszentpéter), 4 Veszprém (Pápa: 2, Sümeg, Veszprém), 2 Pest (Fót, Göd) és egy Tolna megyei (Mohács) vállalkozás, illetve szakmai szervezet, szövetség vagy intézmény található.

Pannon Textil Klaszter (PANTEX)

A Nyugat-Dunántúl másik könnyűipari klasztere a Pannon Textilipari Klaszter. A vaszécscsenyi központtal működő klaszter a PANFA-nál fiatalabb, mindössze 5 esztendő múltára tekint vissza. A textilágazathoz tartozó hazai szervezetek közül másodikként, 2005. szeptember 13-án alakult 19 vállalkozás együttműködéseként.⁸ Tagjai közt jelenleg 34 régióbeli és 3 régió kívüli vállalkozás mellett egy oktatási-szakképző intézmény is található. A klaszter Vas megye dominanciáját mutatja, amely a tagság felét adja, míg Győr-Moson-Sopron és Zala megyéből egyaránt 9–9-en képviseltetik magukat (<http://www.pantex.hu>).

A klaszter létrehozásának előzményeként a textil- és ruházati iparban az elmúlt évtizedekben végbement markáns átalakulások, mindenekelőtt a szektor termelésében és kereskedelmében lezajlott jelentős földrajzi átrendeződések jelölhetők meg. A textilipari kis- és középvállalkozások a rendszerváltás óta egyre fokozódó nehézségekkel kénytelenek szembe nézni, ami állami szintű érdemi ágazatközpontú válságkezelő szándék és programok híján a térségi összefogás kialakítására ösztönözte a régió textiliparának gazdasági szereplőit (Cseh J., 1997., Hamar J., 2006).⁹ A szervezet célja a globális piaci kihívások kezelése, az azonos területen működő, vagy a termékláncban vertikális kapcsolatban levő vállalkozások együttműködési, innovációs, technológiai-, termékfejlesztési, marketing és exportképességének bővítése (<http://www.pantex.hu>). A klaszter három kiemelten kezelt területe a kis- és középvállalkozások innovatív gondolkodásának erősítése, a vállalkozások hatékonyságának fokozása (korszerű munkaszervezési és üzleti megoldások, piackutatás, trend- és pályázatfigyelés), valamint a vállalkozások termékeinek és szolgáltatásainak piacra juttatása.

Utóbbi célok elérésében a szervezet legfőbb együttműködő partnere a Magyar Befektetési és Kereskedelmi Ügynökség (ITD Hungary Kft.), mely hazai és nemzetközi kapcsolatrendszerén keresztül 2008 óta segíti a klaszter tagjait. A PANTEX legjelentősebb szakmai rendezvénye, az országos jelentőséggel bíró, évente megrendezésre kerülő szombathelyi Regionális Textil- és Ruházati Szaknap. Az ITDH támogatásával eddig megrendezésre került két előadássorozat fókuszában a technológia-fejlesztés (2009) és az innováció (2010) témaköre állt (<http://www.pantex.hu>).

A PANTEX napjainkban még egy formálódó, fejlődésben lévő klaszterszervezet, mind az együttműködő vállalkozások és intézmények rendszerét (taglétszám, kapcsolatok gyakorisága, mennyisége, mélysége), mind pedig a magyar textil- és ruházati iparban betöltött szerepét tekintve. A jövő nagy kihívása, hogy a klaszter képes lesz-e közép- és hosszútávon életképes maradni, illetve az ágazat megmaradása és fejlődése szempontjából nélkülözhetetlen nehézségek tompításához eredményesen hozzájárulni. Amennyiben ez megvalósul, úgy a régióban e nagy hagyományokkal és termelési kultúrával rendelkező

⁸ Az ország első textilklasztere, a Dél-Alföldi Regionális Textilklaszter 2001-ben jött létre.

⁹ A szektor vállalkozásait terhelő nehézségek: nemzetközi textilkereskedelem liberalizálása, importkvóták eltörlése, növekvő távol-keleti és kelet-európai termékdömping, fokozódó ár-, szállítási- és technológiaverseny, általánossá váló és mélyülő alul tőkésítetttség, alacsonyfokú innovációs képesség és hajlandóság, növekvő szakemberhiány.

ágazat utóbbi évtizedekben tapasztalt látványos visszaszorulása és drámai méreteket öltő súlyvesztése lefékeződhet, illetve megállhat.

A térség textilipari vállalkozásai számára a hatékonyság és a versenyképesség növelésében a 2011-től elérhető Új Széchenyi Terv pályázatait¹⁰ mellett a 2009-ben alakult Nemzeti Technológiai Platform a magyar textil- és ruhaipar megújításáért (TEXPLAT) elnevezésű szervezet is segítségül szolgálhat, mely a Textilipari Műszaki és Tudományos Egyesülettel (TMTE) együttműködve egy kifejezetten idő- és szükségyszerűnek tekinthető, valamint hiánypótlónak számító ágazatfejlesztési és innovációs tervet dolgozott ki. A stratégia kiemelten kezeli és részletesen foglalkozik a magyar textil- és ruházati ipar jövőbeni szerepének meghatározásával és az ágazati kitorési lehetőségek felvázolásával. A tanulmány szerint a szektor magyar szereplői az európai termékellátási láncba alapvetően kis szériás, speciális piaci rések elvárásain alapuló, egyedi vevői igényeket kielégítő, magas hozzáadott értékű, valamint részben vagy egészben önálló fejlesztésű termékekkel (műszaki textiliák, intelligens textil- és ruházati termékek) kapcsolódhatnak és integrálódhatnak be. Potenciális fejlődési területként jöhet számításba a tömegtermékektől a specializálódás felé történő elmozdulás és a tudásalapú termék-innováció erősítése mellett a textiltermékek új alkalmazási környezetben való felhasználása (autóipar, egészségügy, építőipar, közlekedés, mezőgazdaság, műszaki szféra), vagyis a szektoron kívüli, interdiszciplináris kapcsolatok kiépítése és a tudástranszfer növelése (TEXPLAT 2009).

Összegzés

Az egykor tradicionálisan könnyűipari körzetnek számító nyugat-dunántúli térség fokozatosan veszíti el eme karakterét. Az ágazat gazdasági súlya, szerepe csökken mind az értéktermelés, mind a foglalkoztatás területén. A rendszerváltozással járó gazdasági kihívásokra az egyes könnyűipari szakágazatok eltérő reakciókat adtak, így fejlődésük is más pályát járt be. A kezdeti siker alapját a bér munka jelentette, de a versenyelőnyök fokozatos elvesztése nehéz helyzetbe sodorta az egyes szakágazatokat, kiváltképp a textil- és a textilruházati ipart. A problémát a belföldi piacot elárasztó olcsó távol-keleti termékek és a gazdasági válság is súlyosbítják. A könnyűipar egyes tevékenységei jelen helyzetben nehezen, vagy egyáltalán nem tudnak választ adni a piaci kihívásokra, így egy sorozatos csődhullámnak lehetünk a tanúi a Nyugat-dunántúli régió területén. Számos olyan vállalat zárta be kapuit, amely korábban meghatározó volt egy térség életében.

Az elmúlt 20 esztendő mérlegre téve megállapítható, hogy gyökeres változások mentek végbe a szervezetméret (állami közép- és nagyvállalatok tömeges megszűnése), a vállalati nagyságkategóriák (kis- és középvállalkozások aránya 98,9%), a tevékenyszerszerkezet (textil- és ruházati ipar visszaszorulása, fa- és bútortipar előretörése) és a vállalati árbevétel-kategóriák (62,4%-ot képviselnek a 21 millió forint alatti árbevétellel rendelkező cégek) terén. Ezen változások, valamint az egyre erősödő hazai és globális kihívások következtében a régió könnyűipari kis- és középvállalkozásai számára a hazai és a nemzetközi versenyképességük megtartása (és növelése) érdekében a vállalati együttműködés

¹⁰ A textil- és ruházati ipar az Új Széchenyi Terv programjaihoz számos ponton kapcsolódhat: pl. egészségipar, otthonteremtés, foglalkoztatás-bővítés.

és a hálózatosodás nemcsak indokolt, de kifejezetten szükségszerű is (Pannon Fa- és Bútoripari, Klaszter, Pannon Textil Klaszter).

Felhasznált irodalom

- Cseh József (1997): A textil- és textilruházati ipar helyzete, a versenyképességét meghatározó tényezők. Műhelytanulmányok. 13. kötet. BKE Vállalatgazdaságtan Tanszék, Budapest.
- Hamar Judit (2006): Válságtól válságig? A magyar textilipar helyzete és kilátásai. Külgazdaság, 50, 6, 44–70.
- Kaposi Zoltán. (2002): Magyarország gazdaságtörténete 1700–2000. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 288–298.
- Kiefer Márta (1997): A magyar bútortipar és az EU. Vezetéstudomány, 28, 6, 31–42.
- KSH Cég-Kód-Tár, 2009. I. negyedév.
- Kurusa László (2002): A faipar integrált gazdaságfejlesztése a Nyugat-Dunántúli régióban. Faipar, 2002, 50, 1, 3–6.
- Kulcsár Viktor – Lackó László (Szerk.) (1975): Magyarország megyéi és városai. Kosuth Könyvkiadó, Budapest.
- Lengyel Imre (2001): Iparági és regionális klaszterek tipizálásuk, térbeliségük és fejlesztésük főbb kérdései. Vezetéstudomány. 2001, 32, 10, 19–48.
- Lengyel Imre (2003): Verseny és területi fejlődés. Térségek versenyképessége Magyarországon. JATEPress, Szeged.
- Lengyel Imre – Rechnitzer János (2002): A hazai építőipar versenyképességének javítása: klaszterek szerepe a gazdaságfejlesztésben. Régió Art Kiadó, Győr.
- Szabó Sándor (2010): A gazdasági válság hatása az ipari struktúrára Nyugat- és Közép-Dunántúl térségében. In: Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája, Szeged, (CD kiadvány)
- Szanyi Miklós (2008): A versenyképesség javítása együttműködéssel: regionális klaszterek. Napvilág Kiadó. Budapest. 200 o.
- Texplat (2009): A magyar textil- és ruhaipar kutatás-fejlesztési és innovációs stratégiája. TMTE, Budapest.
- Voszka Éva (1997): A dinoszauruszok esélyei. Pénzügykutató Rt. – Perfekt Rt. Budapest.
- Internetes hivatkozások
- FALCO Zrt. – <http://www.falco.hu/Cegbemutato/Tortenet.html> Latex 2000 Zrt – http://www.latex2000.com/main.php?Esemeny_Id=MTk5MRmVsYWWRhdD1NdXRhdF9OdWxsYXp6YWwmQXpjbj03MTk0M
- Pannon Fa- és Bútoripari klaszter – <http://www.panfa.hu/cgi-bin/panfa/index.cgi>
- Pannon Gazdasági Kezdeményezés – <http://www.pgk.hu>
- Pannon Textilipari Klaszter – <http://www.pantex.hu/>
- Top 100 bútorgyártó – http://www.fataj.hu/2009/09/300/200909300_Top100Butorgyarto2008.php
- Vasvár: Bezár a cipőgyár, 190 munkahely szűnik meg – http://www.vasnepe.hu/fooldal-legfrissebb_hirek/20080211_vasvar_bezar_a_cipogyar_190_munkahely_szu

BALLABÁS GÁBOR

A TELEPÜLÉSI KÖRNYEZETVÉDELEM ÖNKORMÁNYZATI ÉS LAKOSSÁGI MEGÍTÉLÉSE A BALATON ÉSZAKI PARTJA ÉS A BALATON-FELVIDÉK NÉHÁNY TELEPÜLÉSÉN

Bevezetés

Hazánk településeinek környezetvédelmi helyzete alapvetően a múltbeli és jelenlegi társadalmi és gazdasági folyamatoktól és terheléseiktől, a természeti környezet állapotában bekövetkezett változásoktól, és a környezetvédelmi tevékenység minőségétől függ. Ez utóbbiban ma már kulcsszerepe van a települések lakosságának és a települési önkormányzatoknak is. A lakosság környezettudatossága és közcélú szerveződéseinek (civil szervezetek) tevékenysége, illetve a települési önkormányzatok ma már sokrétű környezet- és természetvédelmi (válasz)intézkedései jelentősen befolyásolhatják az adott település környezetvédelmi helyzetét és annak megítélését.

Napjainkban a települési önkormányzatok környezetvédelmi tevékenysége általában is sok területre terjed ki. Kiemelhető ezek közül az önálló szabályozás (rendeletalkotás), a hatósági feladatok ellátása (p. engedélyezési, ellenőrzési, bírságolási szakterületi feladatok), a környezeti tervezés (p. települési környezetvédelmi programok, hulladékgazdálkodási tervek készítése és megvalósítása), a településrendezési tevékenység, a lakosság kötelező tájékoztatása és szemléletformálása, a környezetvédelmi vagy azzal kapcsolatban lévő közszolgáltatások működtetése, valamint a konkrét környezetvédelmi beruházások megvalósítása (akár települések közötti együttműködés formájában is). Természetesen azt is meg kell említeni, hogy különböző beruházásokban, az önkormányzati intézmények működéséhez szükséges eszközök beszerzése esetén megrendelőként, illetve foglalkoztatóként is nagy felelőssége lehet az önkormányzatoknak a helyi környezetvédelmi ügyekben, hiszen ez által példát mutathat a helyi lakosságnak és a vállalkozásoknak. Ezen kívül megemlítendő, hogy ellátják a település környezeti érdekeinek regionális vagy országos szintű képviselését.

Jelen vizsgálatunk célja, hogy a kiválasztott mintaterületünkön terepi vizsgálati módszerekkel feltárjuk, illetve földrajzi elhelyezkedéstől függően összehasonlítsuk a települések komplex környezetvédelmi helyzetét (terhelések, állapotjellemzők, választ intézkedések). A kiválasztott nyolc település¹ a Balaton északi partján, illetve a Balaton-felvidéken találhatóak (a későbbiekben parti és felvidéki települések). A hazai társadalomtudományi és társadalomföldrajzi szakirodalomban a Balaton part és a mögöttes területek összehasonlításának több forrása is van. Kiemelendő e vonatkozásban a Balatoni Integrációs Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoportjának, illetve az ELTE Regionális Földrajzi Tanszékének 2005-ben a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben végzett társadalmi-gazdasági állapotfelmérése,² melyben többek közt parti és felvidéki településpárok összehasonlító

¹ Ábrahámhegy, Badacsonytomaj, Révfülöp, Zánka, Kékút, Kővágóörs, Köveskál, Nemesgulács.

² Jakobi Ákos (2005): Balaton Project EU LIFE 03ENV/H/000273

vizsgálata is szerepelt. Tulajdonképpen ez a kutatás adta az alapötletet településpárok környezeti helyzetének kísérleti jellegű felméréséhez. A keretet a 2008-ban II. éves földrajz szakos hallgatóinknak szervezett kötelező nyári terepgyakorlat adta³. Természetesen a kísérleti jellegből adódóan kisebb területre vonatkozó felmérést választottunk, amelyben további szempont volt, hogy a felvidéki települések a Balaton-felvidéki Nemzeti Park területén legyenek megtalálhatóak (három település a Káli-medencében). Szintén szempont volt, hogy a viszonylag alacsony lélekszámú községek mellett egy város (Badacsonytomaj) is szerepeljen.

A kísérlet újabb szempontja volt, hogy a települési irányított interjúkészítést, illetve lakossági kérdőívezést (*1. táblázat*), mint a települési környezeti helyzetet felmérő módszert teszteljük, illetve ezekben tapasztalatot szerezzünk. A települési irányított interjúkat a vizsgált települések polgármestereivel, illetve jegyzőivel folytattuk le.⁴ Az összetett lakossági kérdőíveket (N=70) pedig helyi állandó lakosok közül azokkal töltöttük ki, akik az adott településen fontos közösségi szintű környezeti információk birtokosai lehettek („elit vizsgálat”), így pl. a helyi vallási vezetők, a helyi szolgáltató intézmények vezetői és alkalmazottai, a vendéglátóipari és más szolgáltató vállalkozók. A 70 kitöltött, értékelhető kérdőívből 37-et a Balaton parton, 33-at a Balaton-felvidék településein vettek fel a kérdezőbiztosok, itt egyes településeken a rendkívül kis lélekszám volt az oka az alacsonyabb kitöltési hajlandóságnak (pl. Kékkút esetében).

A vizsgálat további lépései voltak: az önkormányzati interjúk és lakossági kérdőívek feldolgozása (szűrése), adattáblák (először településpáronként, majd összesítve parti és felvidéki településekre) és diagramok készítése, valamint érdemi következtetések és tapasztalatok levonása. A kérdőívek és interjúk értékelésénél fontos logikai felépítési szempont volt az, hogy OECD PSR modelljét alkalmaztuk. (Pomázi I., 2001, 29. o.) A modell lényege, hogy megkülönbözteti az emberi tevékenységből (gazdasági ágazatok, lakosság stb.) származó környezetterhelést és szennyezést (Pressures), az ezekből a terhelésekből eredő a környezet és természeti erőforrások állapotában bekövetkező változásokat (State), és a változásokra adott társadalmi válaszokat (Responses).

1. táblázat
A vizsgálat fő témakörei

<i>Az interjúk fő témakörei</i>	<i>A lakossági kérdőív fő kérdéskörei</i>
a társadalmi környezet (belső jellemzők, közösségi együttműködés, külső kapcsolatok – Nemzeti Park)	a környezeti, természeti értékek és problémák
a gazdasági tevékenységek (pl.: mezőgazdaság (biogazdálkodás), ipar, szolgáltatások (turizmus); foglalkoztatás, ingázás)	a gazdasági tevékenység (fő tevékenységek, ingázás, vásárlás)
a környezetvédelmi műszaki infrastruktúra (kiemelten csapadék- és szennyvízkérdés, hulladékgazdálkodás)	a környezeti infrastruktúra értékelése

³ A tanulmány elkészítésében köszönettel tartozunk ELTE TTK földrajz szakos hallgatóknak (Bíró Bálint, Farkas Sára, Gutpintér Júlia, Sáfián Fanni, Persa Virág, Poden Emőke, Takács Péter, Tolnai Gábor), továbbá Oláh Miklósnak (vezető kutatónak, Balatoni Integrációs Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoport) és Szabó Pálnak (adjunktusnak, ELTE TTK FFI Regionális Tudományi Tanszék)

⁴ Badacsonytomaj és Zánka jegyzőjével, illetve Ábrahámhegy, Kékkút, Köveskál, Kővágóörs, Nemesgulács, Révfülöp polgármestereivel.

<i>Az interjúk fő témakörei</i>	<i>A lakossági kérdőív fő kérdéskörei</i>
a települési környezet állapota (értékek, problémák)	a települési környezet állapota (környezeti elemek értékelése)
települési jövőkép (+ térségi együttműködés)	Nemzeti Park előnyök-hátrányok
a települések stratégiai dokumentumai és használatuk	közösségi és települések közötti tevékenység a környezet- és természetvédelemben a környezeti információkhoz való hozzáférés

Szerkesztette: Ballabás G.

A környezetvédelem szempontjából fontos néhány társadalmi, gazdasági hatás és terhelés különös tekintettel a turizmusra

A térség legfontosabb ágazata természetesen az idegenforgalom. A közvetlenül part menti települések és a parttól távolabbi „háttértérségek” lehetőségei és gondjai, különböző mértékben ugyan, de eltérnek egymástól. A Balaton partján magasabb az üdülő- és nyaralóépületek, valamint a külföldi tulajdonosú ingatlanok száma és aránya, a nyári lakosság szám (tartózkodó népesség száma) így erőteljesen eltér az állandó népességtől. Az ingadozás következménye a gazdasági kiszolgáltatottság. Szezonálisan változik a foglalkoztatottság, a turizmusból élőknek pedig a nyári szezonban kell megtermelniük az egész éves megélhetést biztosító bevételt. Vannak törekvések a szezon kinyújtására, akár egész évessé tételére (lásd pl. a gyógyfürdők fejlesztését, a hagyományos szezonon kívül szervezett kulturális programokat és fesztiválokat, valamint a horgász- és kerékpáros turizmus fejlesztését), de egyelőre nehézkes ezek megvalósulása, a kisebb, part menti települések esetében pedig nem igazán működnek. A part menti települések esetében fontos kérdés a turizmus és a környezetvédelem összeegyeztetése. A tó vízminőségének védelme (Salamin G., 2005)⁵ érdekében kötelezővé tették, és az utóbbi években a legtöbb helyen meg is valósították a közüzemi szennyvízcsatorna kiépítését (hivatalosan 100%-os kiépítettség), valamint az arra való való rákötést is jelentősen növelték.⁶ Szintén fontos kérdés a települési szilárd hulladék megfelelő kezelése. Napjainkra egyrészt befejeződött egy regionális hulladékkezelő rendszer, és abban az előírásoknak megfelelő királyszent-

⁵ A Balaton vízminőségének az 1960-as évek második felétől kezdődő és az 1980-as évek végén, 1990-es évek elején is rosszabbodó gyenge minőségéhez (szervesanyag- és tápanyagterhelés, algakonzentráció mutatói) képest napjainkra jelentősen javult. Ennek egyik legfontosabb alapja az 1980-as évektől a hatékony környezetvédelmi beavatkozások komplex bevezetése volt. Ebből kiemelhető a Balaton vízgyűjtőjének egészen a hatékony monitoring rendszer működtetése, az ipari és mezőgazdasági termelés szennyezőanyag-kibocsátásának ellenőrzése és jelentős csökkentése, a Kis-Balaton rekonstrukciója és a Balaton-parti valamint a vízgyűjtőn lévő települések szennyvíz-elvezetésének kiépítése, illetve a szennyvíztisztítás hatékonyságának jelentős javítása.

⁶ Kivéteklént megemlíthető például a Kővágóörshez tartozó, a Balaton parton található, nyaralókkal beépített Pálköve, mely nem tartozik Kővágóörs belterületéhez (üdülőterület). A szennyvízcsatorna-hálózat kiépítésére és fejlesztésére kiírt pályázatokon viszont csak belterületek csatornázására lehet pénzt nyerni. Belterületbe vonni, a jelenlegi szabályozás szerint viszont csak csatornázott területet lehet a helyiek elmondása szerint. A 2008-ban érvényben lévő Balaton törvény (2000/CXII. Tv.) erről a következőképpen fogalmaz: „17. § (1) A települések beépítésre szánt területe nem növelhető azokon a településeken, ahol a szennyvízcsatorna-hálózat nem épült ki, vagy a szennyvízcsatorna-hálózat nem megfelelő kapacitású tisztítóműre csatlakozik, vagy a hálózatra rákötött lakások, illetve üdülőegységek száma nem éri el az összes lakás- és üdülőegység számának 80%-át.”

istváni kezelő központ és lerakó kialakítása (Észak-balatoni Hulladékkezelési Rendszer), továbbá jelenleg zajlik a szelektív gyűjtés megszervezése.

A természeti értékek megóvása is gyakran ütközik a turizmus érdekeivel (például a parti élőhelyek, nádasok védelme az üdülő- és kikötőépítésekkel szemben), így ez is számos konfliktus forrása. A turizmus szezonális ingásából következik ezen túlmenően az aránytalan nyári környezeti terhelés, a megnövekvő forgalom és zajterhelés (pl. a 71. sz. főút mentén) valamint a nagyobb energia- és vízhasználat, a több kibocsátott szennyvíz és háztartási hulladék. Sajnos a nyáron itt tartózkodó turisták és nyaralótulajdonosok jelentős hányada nem érez felelősséget e településekért, így nem törekszenek a jó környezeti állapot fenntartására, különösen igaz ez az illegális hulladékok vadlerakóinak állandósult problémájára. A nyaralótulajdonosok, nyári vendégek, ugyanis gyakran nem hajlandóak megfizetni a települési hulladék elszállításának díját, vagyis egyszerűen nem veszik igénybe ezt a közszolgáltatást. A lakossági válaszok megerősítették (2. táblázat), hogy az illegális hulladéklerakók ma alapvető problémát jelentenek a parti településeken, a Balaton-felvidéken pedig a ma még hiányosabb csatornázás miatt a szigetelendő emésztőgödörök jelentik a lakosság által legfontosabbanak tartott veszélyforrást. A felhagyott bányaterületek (pl. Ábrahámhegy, Salföld) tájba illesztése is a jelentősebb megoldandó feladatok közt van, akárcsak az újabb és újabb területek beépítésének megakadályozása.

A „háttértelepülések” helyzete más szempontból is nehezebb. A Balaton-felvidéken az előregedő aprófalvakban rendkívül magas a munkanélküliségi ráta, igaz szezonálisan ez ingadozik. Alapvető probléma, hogy e térségben inkább átmenő turizmusról beszélhetünk, vagyis kevés a kereskedelmi szálláshely (és ritkábban jelenik meg a fizető vendéglátás is) és így alacsonyabb a vendégejszakák száma, tehát végső soron a bevételek is alacsonyabbak.

2. táblázat

A környezeti veszélyforrások megítélése a parti és a felvidéki településeken (hatások)

Veszélyforrás típusa	Parti települések		Felvidéki települések	
	Említés	%	Említés	%
Illegális vadlerakók	19	51	13	39
Felhagyott bányaterületek (Ábrahámhegy, Salföld)	11	30	7	21
Szigetelendő emésztőgödörök	9	24	24	73
71-es főút / közúti teherforgalom	7	19	1	3
Rekultiválandó hulladéklerakó (Balatonrendes)	5	14	0	0
Felhagyott mezőgazdasági, ipari üzemek	4	11	2	6

Szerkesztette: Ballabás G.

Néhány jó példa ellenére a legtöbb település nem tudja helyben tartani a turistákat, sokan sajnos már le is mondtak erről a lehetőségről. A területre jellemzőek az apró- és kistalvak, ahol kevés a működő vállalkozás, és a szolgáltatások köre (oktatás, egészségügy stb.) is meglehetősen hiányos, ráadásul folyamatosan szűkül az utóbbi években. A települések ellehetetlenülése miatt pedig végső soron fokozódik az elvándorlás. A több parti településen is megfigyelhető lassú népességnövekedéssel szemben ugyanis e településeken a tényleges fogyás a jellemző. A migrációs folyamatokra jellemző, hogy beköltözők csak néhány településre érkeznek, de ők is inkább csak a nyári félévben tartózkodnak a közsé-

gekben (pl. Kékkúton vagy Salföldön). A „háttérterületeken” az előregedés tehát nem az idősök odaköltözéséből, hanem a fiatalok elvándorlásából adódik.

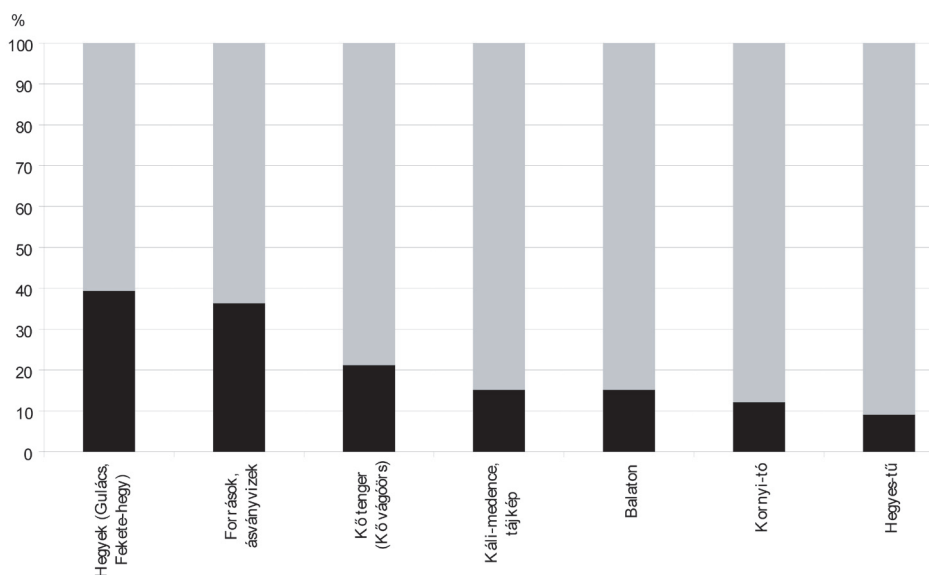
A vizsgált térség egyik legfontosabb foglalkoztatója, egyben Kékkút település legfontosabb helyi adót fizető vállalkozása a Kékkút Rt. ásványvíz palackozó üze, melynek környezeti problémái a lakossági vélemények alapján a következők:

- túlzott víztermelés, mely a helyiek szerint már felszíni, védett vizes élőhelyeket (például Kornyi-tó) és a felszín alatti vizeket veszélyeztet, és
- a nagymérvű kamionforgalom, mely levegő- és zajterhelése mellett különösen Kővágóörsön és Köveskálón jelent veszélyt az épületállomány, az infrastruktúra, a lakosság és a kerékpáros turisták számára.

A cég ugyanakkor több tanösvényrendszert is létrehozott (Theodora, Theodora-Kékkő tanösvények), támogatta a helyi műemlékek (pl. a Kővágóörsi mosóház) felújítását, illetve egyes települések csatornázási munkálatait is.

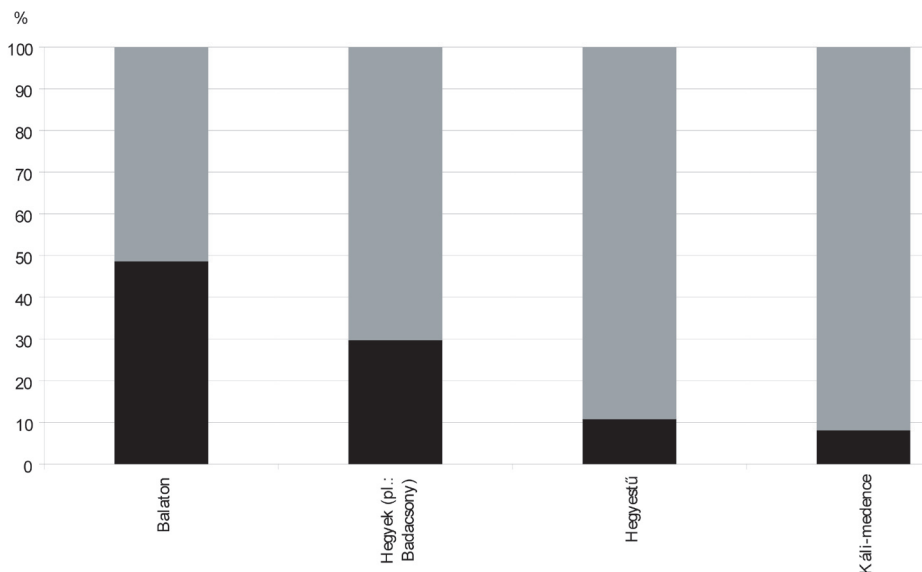
A környezeti állapotjellemzők megítélése

A kérdőíves felmérés alapján kijelenthető, hogy a lakosok szerint a felvidéki települések legfontosabb tájképi, természeti értékeit a tanúhegyek, a kötengerek (Szentbék-kála, Kővágóörs, Salföld), és a felszín alatti vizek természetes megcsapolói, az itteni források adják. Természetesen a parti települések lakói és tisztviselői számára maga a Balaton a legfontosabb természeti érték, de itt említésre kerültek a Balaton-felvidék hegyei, sőt maga a Káli-medence is (1. és 2. ábra).

Szerkesztette: Ballabás G.

1. ábra: A legfontosabb természeti értékek említése a felvidéki településeken

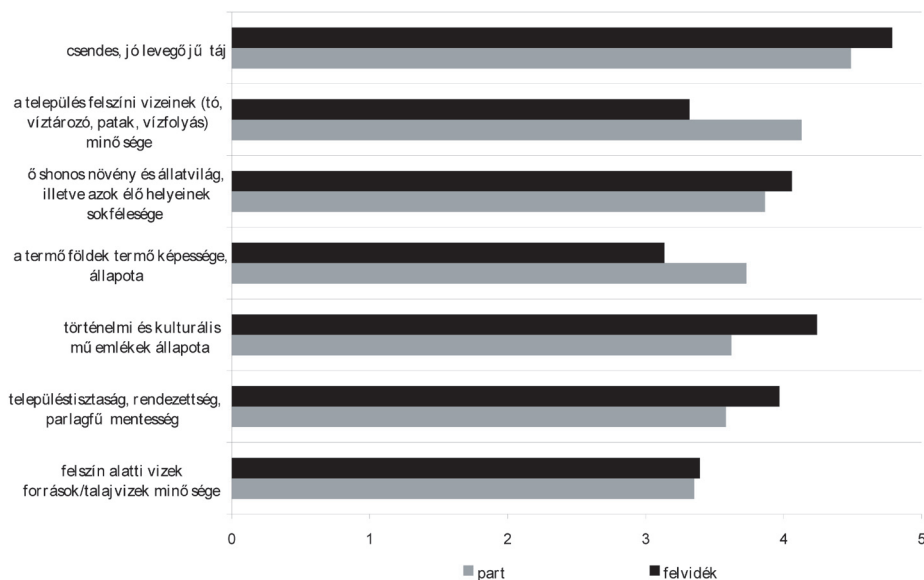
Szerkesztette: Ballabás G.

2. ábra: A legfontosabb természeti értékek említése a felvidéki településeken

A legfontosabb környezeti elemek, illetve azok rendszereinek lakossági értékelését vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a csendes, jó levegőjű táj, az őshonos növény- és állatvilág sokféleségét tartják a legjobb állapotúnak a helyiek mindkét vizsgált térségben (3. ábra). Jelentős eltérések vannak viszont más környezeti elemek állapotának értékelésében. A „háttértelepülések” lakosai egyértelműen sokkal jobbnak értékelik történelmi műemlékeik állapotát, illetve büszkéek rendezett, parlagfümentes településkéjükre.

A termőföldek állapota esetében, mely valóban gyenge minőségű a belső medencékben az itt elvégzett talajjavítási, drénezési tevékenység ellenére (például Mindszentkála határában), jól érzékelhető volt, hogy a helyiek egy része nem tudja megítélni ezek minőségét.

A felszíni vizek állapotát, kiemelten a Balatont említve mind a tiszttségviselők, mind a lakosság büszke annak jelenlegi jó minőségére, ugyanakkor a belső medencék patakjait, állóvizeit többek közt a Kékkút Rt. tevékenysége, a mederrendezések, a mezőgazdasági szennyezések miatt messze nem tartják jónak. Ugyanez igaz a felszín alatti vizek állapotára, csak ezt egységesen minden településen gyengébbnek ítélték az emberek, bár itt is több válasz esetén tetten érhető volt a bizonytalanság és az ezzel kapcsolatos ismeretek hiánya.

Szerkesztette: Ballabás G.

3. ábra: A környezeti elemek állapotának értékelése a lakossági kérdőívek alapján

A környezet- és természetvédelmi válaszintézkedések, valamint az ezzel kapcsolatos tájékoztatás megítélése

A környezeti tervezés dokumentumai vonatkozásában az önkormányzati tisztségviselők szinte egységesen jelezték, hogy ezek a dokumentumok ugyan a központi előírások szerint elkészültek, de használatuk minimális. Az éves költségvetések tervezésénél például nemigen számolnak velük⁷. A környezetvédelemre közvetlenül fordítható források tekintetében csak Badacsonytomajon van környezetvédelmi alap, az is csak néhány százezer forinttal gazdálkodhat egy évben.

A környezeti információkhoz való hozzáférés különösen a parti zónában megoldott, az itteniek több mint 90%-a elégedett a tájékoztatás mennyiségével és minőségével. A megkérdezettek elsősorban a helyi újságokból, kiadványokból, illetve barátoktól és ismerősöktől szerzi be a híreket, információkat. A Káli-medence és Nemesgulács esetében többen kiemelték még a helyi kábeltevéen keresztül történő hatékony önkormányzati tájékoztatást is.

Közösségi tevékenység, a civil szervezetek működése különösen a parti települése-

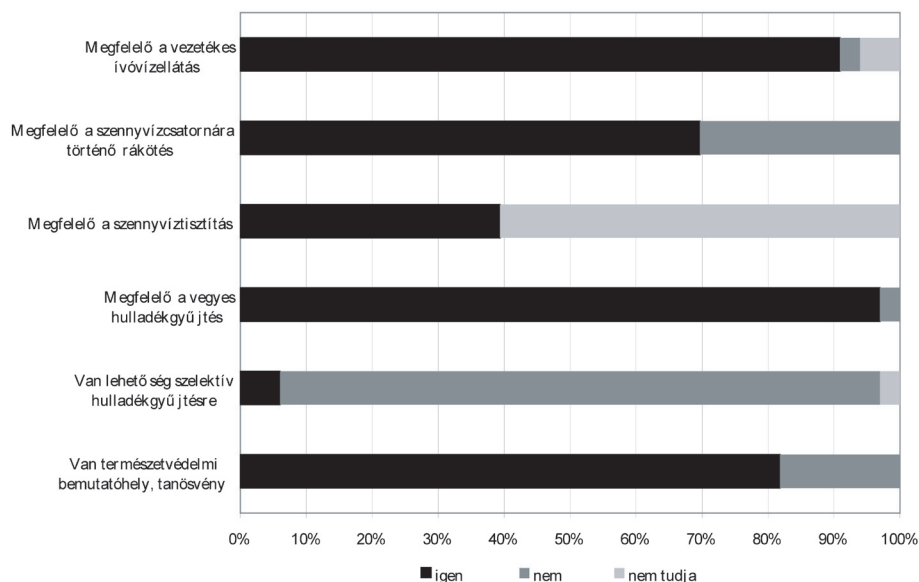
⁷ Egy konkrét kivételt azért megemlíthetünk. Gyenesdiást a helyi kutatók ajánlására kerestünk fel, a jelenlegi és korábbi polgármesterekkel készítve interjút. Itt az egyik helyi civil szervezet által elkészített települési környezetvédelmi program éves szintre lebontva épül be a teendőkbe, a költségvetésbe, és így megvalósítása, illetve felülvizsgálata is az országos előírásoknak megfelelően történik meg.

ken ismert és elismert. Az egy-egy településen működő Gázló (Révfülöp), illetve Nádirigó (Ábrahámhegy) egyesületek mellett, melyek főleg természetvédelmi céllal jöttek létre, a Káli Medence Környezetvédelmi Társaságot, valamint a Nők a Balatonért Egyesületet (NABE) említették sokszor, mint térségi szerepkörrel is rendelkező civil szervezeteket. A Gázló Környezet- és Természetvédelmi Egyesület jó példája a helyi értékekért tenni akaró civil szervezeteknek, hisz túrákat, előadásokat, hulladékgyűjtő akciókat szervez, és a települési önkormányzattal is igen jó kapcsolatot ápol. Ezt az egyesület bízta meg többek között Révfülöp környezetvédelmi és természetvédelmi tervének elkészítésével is. Az általuk szervezett konferenciákon a Káli-medence településeinek polgármesterei is részt szoktak venni, ahol igyekeznek képviselni településeik érdekeit.

A nemzeti parkkal való kapcsolat viszont korántsem mondható felhőtlennek. Lakossági oldalról (főleg a parti településeken) kis súllyal egyetlen pozitívumként a turisztikai vonzó hatását emelték ki. A természetvédelem által támasztott korlátozások (például építkezések engedélyeztetésénél figyelembe kell venni az adott tájegységre jellemző építészeti hagyományokat) viszont sokak szerint túlzóak, ráadásul a megvalósításhoz a Nemzeti Park nem nyújt támogatást. Például meg van szabva, hogy a háztető csakis piros színű lehet, de a drágább piros cserép megvásárlásához nem jár támogatás; vagy említhetjük azt is, hogy tilos légvezetéseket építeni, a föld alá telepített vezetékek kiépítése azonban jóval drágább. Néhány interjúalanyunk véleménye szerint a Nemzeti Parknak oda kellene figyelnie az itt élő emberek igényeire is, mert ez a terület „nem skanzen”, a jelenlegi szabályozással viszont egyre inkább el fognak néptelenedni a falvak. Probléma a települések vezetőinek megfogalmazásában az is, hogy az alternatív energiaforrások hasznosítását (napkollektor, napelem, szélturbina) is korlátozzák a tájképvédelem miatt. Ezen kívül szigorúan szabályozzák a vállalkozási és ipari tevékenységet is, ami a térség vezetői szerint gátolja a munkahelyek létesítését. Többen felrótták még azt is, hogy az egyszerű embereket súlyos összegekre büntetik, ha parlagfüvet találnak a birtokán, míg a Nemzeti Park kezelésében lévő területeken komplett „parlagfű mezők” találhatók.

A környezetvédelmi közszolgáltatások vonatkozásában megemlíthető, hogy a már régebb óta működő rendszerekkel (vezetékes ivóvízellátás, vegyes hulladékgyűjtés) elégedettek az emberek, bár az utóbbi működtetését sokan drágállották (4. ábra). A szennyvízcsatornára történő rákötésekben még vannak hiányosságok a „háttértelepüléseken”, ugyanakkor a szennyvíztisztítás minőségét sokan nem tudták értékelni, itt (különösen az aprófalvakban) mindenféleképpen javasolható egy ezzel kapcsolatos lakossági tájékoztató kampány megszervezése. A legfontosabb programok például a szennyvízkezelés megoldása után a települési jövőképekben a csapadékvíz-elvezetés (és nem a hasznosítás) rendszereinek kiépítése az egyik fő prioritás.

A szelektív hulladékgyűjtés eszközei 2008-ban még nagyon hiányosak voltak, azóta ezt a problémát az Észak-balatoni Regionális Hulladékgazdálkodási Rendszer próbálja orvosolni a térségben szelektív gyűjtőszigetek, illetve Tapolcán egy átrakó-tömörítő előkezelő létesítmény létrehozásával, ugyanakkor a megelőzés lehetőségei nem merültek fel a helyiek szerint a rendszer tervezésénél.

Szerkesztette: Ballabás G.

4. ábra: A környezetvédelmi közszolgáltatásokkal, infrastruktúrával való elégedettség a vizsgált településeken (2008)

Természetvédelmi bemutatóhelyet, tanösvényt érthető módon jóval többen ismertek a Balaton-felvidéken, mint a parti zónában (A Hegyestű Geológiai Bemutatóhely, a Salföldi Természetvédelmi Major mellett a Badacsonyi tanösvény, és a már említett Theodora tanösvények a legismertebbek).

Összegzés

Vizsgálatunk az OECD PSR (pressures, state, responses) logikájában kívánta bemutatni nyolc, a Balaton-felvidéken, illetve a Balaton-parton található település környezetvédelmi helyzetét elsősorban terepi vizsgálati módszerek eredményei alapján. A térség legnagyobb környezeti-természeti értékének a helyi szereplők továbbra is az egyedi tájképet, a viszonylag érintetlen élővilágot és természetes környezetet, valamint az épített örökség emlékeit tekintik. A felmérések alapján megerősíthető, hogy a legnagyobb környezeti nyomást a szezonális turizmus jelenti, különösen a parti településeken (pl. a közlekedési eredetű levegő- és zajszennyezés, az illegális hulladéklerakás, a nagyobb mértékű beépítésekre vonatkozó igények). Jóllehet a környezetvédelmi infrastruktúra fejlesztésével sokat javítottak a térség környezeti állapotán az elmúlt évtizedekben, melyet alapvetően a lakosság is pozitívként élt meg (pl. a Balaton vízminősége tekintetében), de a helyi lakosság és a települési önkormányzati tisztviselők is megerősítették, hogy a kedvezőtlenebb társadalmi-gazdasági helyzetben lévő Balaton-felvidéki települések esetében

a környezetvédelmi infrastruktúra hiányosságai (csatornázottság, csapadékvíz-elvezetés, szigeteletlen szikkasztók), illetve a Balaton-felvidéki Nemzeti Park korlátozó intézkedései tovább növelik problémáikat. Ezen kívül a helyi szereplők szerint lokális problémaként azonosíthatók az egykori bányaterületek, illetve a Kékkút Rt. tevékenysége.

Ezek alapján mindenféleképpen javasolható további, hatékony válaszingtézkedések megvalósítása. Ebben fontos alap lehet a konkrét beruházásokon túl, a környezetvédelmi feladatok „társadalmosítása”, mely révén számos önkormányzati feladatba és tevékenységbe (pl. környezeti tervezési dokumentumok készítése, megvalósítása, bizonyos források közös döntésen alapuló elosztása), be lehetne vonni a helyi szereplőket, szakértőket, civil szervezeteket. Ugyanilyen fontos lenne a lakosság pontos informálása, tájékoztatása az őket is érintő, illetve a számukra kevésbé ismert szakmai ügyekben.

Véleményünk szerint a vizsgálatnál használt módszerek jól szolgálhatják adott település környezeti állapotának felmérését, illetve a település lakosságának környezeti jövőképét is meg lehet fogalmazni ezek alapján.

Felhasznált irodalom

- Jakobi Ákos (kutatásvez.) (2005): *Társadalmi-gazdasági állapotfelmérés a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben I.* (kutatási jelentés) – Balaton Project EU LIFE 03ENV/H/000273. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, a Balatoni Integrációs Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoportja, Budapest, 62–69.
- Pomázi István (szerk.) (2001.): Környezeti előretétekintés, stratégia és kulcsmutatók az OECD-ben Környezetvédelmi Minisztérium, Budapest.
- Salamon Géza (kutatásvez.) (2005): *Társadalmi-gazdasági állapotfelmérés a Balaton Kiemelt Üdülőkörzetben V.* (kutatási jelentés) – Balaton Project EU LIFE 03ENV/H/000273. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, a Balatoni Integrációs Kht. Társadalomtudományi Kutatócsoportja, Budapest, 196–258.

SZERKESZTŐSÉGI KÖZLEMÉNYEK

70 ÉVES AZ ELTE TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI TANSZÉKE¹

Hét évtized. Emberi léptékkal mérve milyen hosszú idő. Mennyi hatás, hányféle változás, amelynek meg szeretnénk, vagy meg kell felelni. Mennyi és milyen sokféle tudós-tanár magatartás, példa, amely megelevenedik egy tanszék említésekor. Az egyetlen embert ért hatások egymásra hatva is összegződnek egy kollektívát tekintve. Új kollégák jönnek, régiek távoznak. Sokan örökre. Az emberöltőnyi idő ellenére tény, hogy a tanszék fennállása alatt mindössze öt kinevezett tanszékvezetőnk volt:

Mendöl Tibor:	1940–1965
Antal Zoltán:	1965–1993
Perczel György:	1993–2002
Kurtán Lajos:	2002–2009 ²
L. Rédei Mária:	2009–2010 ³

Közülük ki határozottan, örökvényűen, ki kevésbé látványosan hagyta tudományos kézjegyét a társadalomföldrajzon. A legmaradandóbban minden bizonnyal Mendöl Tibor hatása érződik az egész hazai geográfia munkásságán, és így természetesen a tanszékén is. Részben ezért is igyekszünk minden alkalmat kihasználni, hogy a professzor úr több évtizedes, napjainkban is érdekes és hasznos írásait/tanulmányait időnként újra közöljük. Örömmel tölt el minket az a tény is, hogy mindezt nem csak mi gondoljuk így. Hálások vagyunk Nagyszénás és Szarvas önkormányzatának, a szarvasi Vajda Péter Gimnáziumnak, valamint a hazai geográfus társadalomnak, amiért velünk együtt ápolja Mendöl Tibor örökségét.

Egy ilyen évforduló kapcsán fontos megemlíteni a tanszéknek otthont adó helyszíneket. A működési hely többször változott az elmúlt hét évtizedben, a patinás, a hely szellemét sugárzó épületektől a modernig. Mivel 1940-ben akkori nevén Emberföldrajzi Tanszékként még a Bölcsészettudományi Karon működő Földrajzi Intézet keretein belül jött létre, ezért logikusan a Múzeum körút 6–8-ban (népszerűbb nevén Trefort kertben) kapott először helyet. Nem sokkal később, 1949-ben került át a tanszék az akkor létrehozott Természettudományi Karra, majd 1950-ben vette fel az Általános Gazdaságföldrajzi Tanszék nevet. 1966 év végén átköltözött a Ludovika épületébe, ahol több mint három évtizedig működött. 1994-ben vette fel a mai napig is használt nevét: Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék. 2001 szeptemberétől vagyunk mai helyünkön, vagyis az ELTE Lágymányosi Campusán. Elhelyezésünk korszerű, a 21. századi igényeket kielégíti.

A megemlékező írások jellegének megfelelően hosszasan sorolhatnánk a tanszék

¹ Eredetileg megjelent: *Földrajzi Közlemények*. 2010, 134, 2, 239–240.

² Kurtán Lajos 2002 őszén megbízott tanszékvezetőként vette át a tanszék vezetését, majd 2003-ban nevezték ki véglegesen.

³ 2010. január végén Nemes Nagy József vette át a tanszék vezetését, mint megbízott tanszékvezető.

történetének főbb eseményeit, a valaha itt oktató és kutató kollégák nevét, de ezt már a 2005-ben indított Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanulmányok c. periodikánk első és harmadik számában megtettük. Természetesen e tanulmányban a szerzők saját nézőpontjukon keresztül mutatják be a történeteket.

A jelenleg kilenc oktatóból álló tanszék (Ballabás Gábor, Farkas György, Győri Róbert, Kurtán Lajos, L. Rédei Mária, Schwertner János, Szabó Szabolcs, Péti Márton, Vidéki Imre és Zábrádi Zsolt⁴) szellemi kapacitásával is igyekszik a mai kor kihívásainak megfelelni. Szakmán belül tudjuk: a társadalomföldrajz mai helyzetét nehezíti, hogy mint minden más tudományágat az elmélyülés gazdagítja, vértetzi fel új eredményekkel. Ez viszont egyidejűleg tudományunk szintetizáló jellegét és erejét csökkenti, mivel egy-egy mégoly kiváló kolléga sem képes minden társadalomföldrajzi ágat egyforma elmélyedéssel művelni. Következésképpen az egyensúly keresése folyamatos tudományos kihívást, és úgy gondoljuk egyetemi oktatók számára kötelességet jelent.

A tanszék az oktatott tárgyaiban és kutatásaiban is igyekszik ezt a harmóniát megtalálni, és a hallgatók felé közvetíteni. Így egyebek mellett megemlíthendők (a hazai és általános) településföldrajzi, az etnikai, a migrációs, a környezetvédelmi, az ipar- és közlekedésföldrajzi, a terület- és településfejlesztési, az általános közgazdaságtani irányultság, az ezekben az ágakban történő elmélyülés. Mindezt igyekszünk a tanszéken készülő jegyzeteinkkel, tankönyveinkkel, szakfolyóiratokban megjelenő tanulmányainkkal is alátámasztani.

A kutatás mellett kiemelt feladatunknak tekintjük az oktatást is. Egyrészt a tanárképzés mai követelményeinek való megfelelést, a leendő földrajztanárok jó szakmai felkészítését. Másrészt ugyanilyen fontosnak tartjuk a geográfusok, ezen belül is kiemelve a tanszékünkhöz tartozó terület- és településfejlesztés (kutató szakirány) képzésben való színvonalas részvételünket. Természetesen más egyetemi tanszékekhez hasonlóan mi is küszködünk a megnövekedett hallgatói létszámmal, a földrajzi ismeretek és képességek átlagos színvonalának problémáival, a kétszintű képzésre történő átállás nehézségeivel. Ám ezek már a következő évek, inkább évtizedek megoldásra váró feladatai.

Végül megemlíjtük, hogy a szeretnénk a jövő év elején megünnepelni e ritka évfordulót. Addig is a szakmát művelőkhöz van egy kérésünk: december 30-án gondoljanak meleg szívvel a jubilánsra!

Vidéki Imre – Szabó Szabolcs

⁴ Időközben távozott a tanszékről Zábrádi Zsolt, valamint nyugdíjba vonult L. Rédei Mária és Kurtán Lajos. Helyükre Illés Sándor, Formán Balázs és Ónodi Zsolt érkezett (a szerk.).

ANTAL ZOLTÁN EMLÉKÉRE

Antal Zoltán 1931. június 20-án született Csernelyben, munkásszülők gyermekeként. Éltre szóló élményt jelentett a gyermek Antal Zoltán számára az ózdi kohászati üzemben végzett tevékenység figyelemmel kísérése. Iskoláit Ózdon kezdte: 1937-től 1941-ig ott tanult, majd tanulmányait 1944-ig a rozsnyói Premontrei Gimnáziumban folytatta. A határváltozás miatt azonban visszakerült Ózdra, és végül ott fejezte be a középiskolát. 1949-től Budapesten, az MKKE-n kezdte meg felsőfokú tanulmányait, ahol 1953-ben szerzett közgazda diplomát.

Pályáját 1953-ban tanársegédként a MKKE-n kezdte, a Markos György vezette Gazdaságföldrajzi Tanszéken, ahol több, ma is tevékenykedő neves szakemberrel dolgozott együtt. 1955–1958 között az MTA aspiránsa volt, majd 1958-ban adjunktussá nevezték ki. 1959-ben, ugyanebben a beosztásban került az ELTE Általános Gazdaságföldrajzi Tanszékére, amelyet akkor a nagy szakmai tekintéllyel rendelkező Mendöl Tibor irányított. Ugyanebben az évben nyújtotta be az Akadémiára kandidátusi disszertációját, és annak sikeres megvédést követően egyetemi docenssé léptették elő.

Mendöl Tibor nyugdíjba vonulásakor (1965) igen fiatalon nevezték ki a Tanszék első emberének, amit kivételesen hosszú ideig, egészen 1993-ig vezetett. Munkásságának ezen szakaszában különös hangsúlyt fektetett a gazdaság fejlődésének vizsgálatára, a technológiai részletek feltárására, illetve ezek területi hatásaira. A felsőoktatási reform keretében kezdeményezésére az 1960-as évek végétől, illetve az 1970-es évek közepétől az ELTE akkori földrajz szakos hallgatói *Kémiai technológiai ismeretek*, és *Regionális gazdaságtan, Statisztikai ismeretek* című tárgyakat hallgattak az egyetemen. Az 1980-as évek derekától a számítástechnika oktatása is megindult a tanszéken.

Óráin részletesen és élvezetesen adott elő, többek között a hazai ipar időszakos fejlődéseiről, a legjelentősebb beruházásokról. Előadásain ezekre a témákra sok időt fordított, így például az 1970-es évek közepén az olefin programra, az évtized végén pedig az atomenergetikára. Előadásai nem csupán olvasottságon alapultak, hanem a helyszínen, többnyire üzemlátogatásokon szerzett élményekre és tapasztalatokra is épültek. Sok esetben ezek a tapasztalatok külföldi tanulmányútjain halmozódtak fel: az NDK-ban, az NSZK-ban, valamint a Szovjetunióban is több hónapos tanulmányutakon vett részt.

Megemlíthető, hogy nem csupán saját ismereteinek ilyen formájú elmélyítését tartotta szem előtt, hanem a hallgatókét is. Az 1960-as évektől a Tanszéken szokásossá váltak a több hetes időtartamú külföldi terepgyakorlatok: többek között az NDK-ba, Jugoszláviába, a Szovjetunióba és Japán szervezett utakat. Meghatározó fontosságúnak ítélte az utazás során szerzett benyomásokat és lelkesen, szakértelemmel hívta fel a figyelmet a földrajzi ok-okozati összefüggésekre, a természet- és a társadalomföldrajz kapcsolódási pontjaira. Vallotta, hogy a földrajzосnak informálnak kell lennie, és utazás közben nyitott szemmel kell járnia, hogy az egyetemen megszerzett elméleti tudását gyakorlati ismerek-

tekkel bővítsék a leendő tanárok. Határozottan törekedett arra, hogy ne „szobaföldrajz-sok” kerüljenek ki az egyetemről. A külföldi gyakorlatok egészen az 1990-es évek elejéig rendszeresen folytatódtak, elsősorban a Szovjetunió tagköztársaságaiba.

Az általa tartott főbb kurzusok közé tartozott az *Általános gazdasági földrajz*, amit több féléven keresztül is tartott (népesség- és település-, mezőgazdasági-, ipar-, közlekedésföldrajz), valamint a *Magyarország gazdasági földrajza*. Pályafutásának mintegy fél évszázada alatt több ezer hallgatót oktatott.

A felhalmozódó szakmai tapasztalatok gyümölcsei tanulmányokban, egyetemi tananyagokban és könyvekben öltöttek testet. Fontosabb művei közé tartozik a *Magyarország iparföldrajza*, az *Atomenergetika*, a Tatai Zoltánnal közösen írt *A területfejlesztés elméleti és gyakorlati kérdései Magyarországon* c. jegyzetek, valamint a Perczel Györggyel közösen jegyzett *Az elsődleges energiahordozók termelésének gazdaságföldrajzi kérdései*, *A villamosenergia-rendszerek gazdaságföldrajzi problémái* című munkák, melyek a Tankönyvkiadónál jelentek meg a Földrajztudomány-Földrajztanítás című sorozatban. Ezenkívül szerzője az Encyclopaedia Britannica Budapestről szóló részének.

Élete egyik főművének számít a *Szovjetunió* című kötet II. része, mely a hatalmas ország társadalmi-gazdasági problémáit mutatta be rendkívüli részletességgel. Érdemes megjegyezni: a közel 700 oldalas kötetet 50 oldal kivételével az ő nevéhez kötik.

Az aprólékosság, a részletesség, valamennyi felmerülő kérdés lehetőleg minél pontosabb megválaszolásának igénye jellemzője munkáinak, hozzáállásának. Nehezen tudott véglegesen lezárni egy témát, mindig talált javítanivalót saját és beosztottjai munkájában is. A szakmai igényességre példaként hozható fel a Magyarország Nemzeti Atlasza általa készített gép- és vegyipari lapjainak (térképeinek) némelyike, amelyekben nem csupán termelési mennyiségek, foglalkoztatott létszámok, hanem technológiai, szakágazatok közötti kapcsolatok is bemutatásra kerültek.

A tanszéken töltött hosszú időszak vége felé, 1993-ban védte meg akadémiai doktori értekezését (*Kölcsönhatások a nemzetközi munkamegosztás, a termelőerők fejlődése és területi elhelyezkedése között*), amely a nemzetközi munkamegosztás és a termelőerők fejlődésének a kérdéseivel, ezeknek a területi fejlődésre gyakorolt hatásaival foglalkozott. Ezt követően az utóbbi években érdeklődése a mezőgazdaság irányába fordult és aktív pályafutásának mintegy záróakkordjaként részt vett egy nemzetközi együttműködés keretében lezajlott kutatásban (*A magyar mezőgazdaság átalakulása- mintaterület Sarród, 1998*). A nyomtatásban is megjelent kutatási zárójelentés első része a hazai mezőgazdaság közel félévszázadnyi fejlődését tekinti át, melyben a korábbi rendszer híveként is objektíven igyekezett feltárni a bekövetkezett változásokat.

1997-ben vonult nyugállományba egyetemi docensként, de a tanszéktől nem szakadt el véglegesen: doktori kurzusokat tartott, valamint részt vett a nappali tagozatos hallgatók képzésében is. Témavezetésével összességében közel 30 egyetemi doktorátus, valamint PhD fokozat elkészítését segítette. Szakmai aktivitása nyugdíjazása után sem lankadt, amit jól szemléltet, hogy még 2009-ben is szervezett külföldi tanulmányutat egy szűkebb szakmai kör számára, mely révén a tanszékről is több fiatal kolléga ismerhette meg a bőszi erőművet.

Az egyetemen kívüli szakmai tevékenységét jellemezve megemlíthetjük Tudományegyetemi Földrajzi Szakbizottsági-, az MTA Földrajzi Tudományos Bizottsági tagságát, valamint hogy az 1970-es évek közepén a Területfejlesztési és Településgazdálkodási

szakemberképzéssel foglalkozó bizottság is tagja volt. Ezenkívül 15 éven keresztül volt a MFT fővárosi Gazdaságföldrajzi Szakosztályának elnöke. A szakosztály rendezvényein az ipari témák mellett gyakran kerültek sorra terület- és településfejlesztéssel kapcsolatos előadások is.

Életében meghatározó volt 1987-ben kötött (második) házassága, amelyből két gyermeke született. A változás hatására a magánéletében addig zárkózott Tanár úr jobban megnyílt ismerősei, kollégái előtt.

2011. január 13-án súlyos betegség következtében hunyt el.

Nyugodjék békében!

Vidéki Imre

BARTKE ISTVÁN EMLÉKÉRE¹

A magyar földrajzos társadalom újabb meghatározó tagját veszítette el: 2009. március 7-én, élete 79. évében elhunyt az ELTE TTK földrajzos és geográfus képzésében évtizedeken át fontos szerepet vállaló kollégánk, Bartke István a közgazdaságtudomány doktora, nyugalmazott tudományos tanácsadó. Távozását geográfusok, közgazdászok, urbanisták és a regionális tudomány művelői egyaránt gyászolják.

Budapesten született 1930. március 1-jén. Középiskolai tanulmányait a Lónyay Utcai Református Gimnáziumban végezte, majd ezt követően 1957-ben okleveles közgazdáként végzett a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen. 1961-ben védte, kapta meg egyetemi doktori címét, majd 1969-ben kandidátusi fokozatot szerzett. 1978-ban másodállásban kezdett oktatnia az ELTE TTK-n, az akkor Antal Zoltán vezette Általános Gazdaságföldrajzi Tanszéken, ahol 1981-ben címzetes egyetemi docensé nevezték ki. Tudományos előremenetele ezt követően is töretlen volt: 1982-ben védte meg akadémiai doktori értekezését, majd 1985-ben címzetes egyetemi tanári kinevezést kapott. Nyugdíjazást követően (1992) tudományos tanácsadónak lépett elő, és egészen 2003-ig volt a tanszék állományában, de még később is bekapcsolódott több területen az oktatómunkába. A nappali tagozatosok számára tartott órák mellett részt vett a doktori iskolai képzésben, a terület- és településfejlesztés szakterületi szigorlati bizottságának munkájában, valamint tagja volt a geográfus szak Záróvizsga Bizottságának.

Pályafutását 1957-ben az ÉVM Városépítési Tervező Vállaltnál kezdte, majd ezt követően az Országos Tervhivatalban, 1965-től pedig az OT Tervgazdasági Intézetében dolgozott. Elbeszélése szerint egy a Tervhivatalban tett tanulmányút alkalmával ismerkedett meg Perczel Györggyel, akivel mély barátságot ápolt. Ezt követően 1971–77 között az ÉVM főosztályvezetője volt, ahonnan 1978-ban újra a Tervhivatalba került. 1980-tól egészen 1990-ig a Tervgazdasági Intézet osztályvezetőjeként dolgozott. A Tervhivatalban eltöltött évtizedek során tett szert arra a gyakorlati és elméleti ismeretre, melyről mindig is ismert volt szakmai körökben. E hatalmas mennyiségű ismeretet töretlen lelkesedéssel igyekezett átadni a hallgatóknak, doktorjelölteknek és kollégáinak egyaránt. Szellemi nagyságát mutatta, hogy idős korában is páratlanul pontos, gyors és friss logikáját még a nála jóval fiatalabbak is sokszor csak nehezen tudták követni. Kutatási tevékenységét sokrétű publikációs teljesítménye is példázza. Számtalan cikket, könyvfejezetet és könyvet publikált, de ezek közül is kiemelhetők az Akadémiai Kiadónál, szerkesztésében megjelent *„A területfejlesztési politika Magyarországon”* (1985), valamint *„A társadalom és a gazdaság területi szerkezetének alapvonásai”* (1987) című könyvek. Az ELTE TTK-hoz köthető kutatómunkájának eredményeként fontos kiemelnünk a 2004-ban az Eötvös Kiadónál megjelent, Czira Tamás, Vidéki Imre és Volter Edina társszerzőkkel kö-

¹ Eredetileg megjelent: *Földrajzi Közlemények*, 133, 1, 83. o.

zösen jegyezett „Egyensúlyi modellezése kistérségek fejlesztésének megalapozásához” c. munkáját. Ezen túl számos oktatási célú kiadványt írt, ill. szerkesztett. Az Eötvös Kiadó gondozásában napvilágot látott, általa szerkesztett „Területfejlesztés” (1995), valamint az Illés Ivánnal közösen alkotott „Telephelyelméletek” (1997) c. egyetemi jegyzetek a geográfusok terület- és településfejlesztési szakirányú képzésének alapművévé váltak. A már korábban is említett szellemi frissességét mutatja, hogy az elmúlt évtizedekben hosszúra nyúlt publikációs listája még az utóbbi néhány években is több, teljesen új munkának tekinthető tétellel gazdagodott.

Szakmán belüli elismertségét mutatja, hogy 1976-tól tagja, majd később, 1997–2002 között elnöke volt az MTA Településtudományi Bizottságának, a Regionális Tudományos Bizottságnak pedig alapításától (1986) kezdve tagja, sőt kezdetben (1986–90) még alelnöke volt. Ezen kívül számtalan szakmai jellegű felkérésnek tett eleget, többek között 1995-től haláláig tagja volt (a gyakran változó nevű) Önkormányzati Minisztérium által összeállított, várossá nyilvánítást előkészítő bizottságnak.

Munkássága elismeréseként több kitüntetést kapott, legutóbb 2007. március 15-e alkalmából vehette át az Önkormányzati Minisztérium által adományozott Pro Régió díjat. Oktatási tevékenységét az ELTE TTK szintén kitüntetéssel honorálta.

Emlékét örökre megőrizzük! Nyugodjék békében!

Szabó Szabolcs

TATAI ZOLTÁN EMLÉKÉRE¹

Május 7-én, életének 82. évében elhunyt dr. Tatai Zoltán. A ma Ajkához tartozó Bódén született. Gyermekkorának egyik meghatározó eseménye volt, hogy édesapját nagyon korán elvesztette. A bányásként dolgozó családfenntartó egy bányaszerencsétlenség következtében 1929-ben vesztette életét. Édesanyja egyedül nevelte öt gyermekét, köztük őt, a legfiatalabbat. Az elemi iskolát szülőfalujában végezte, majd 1943–1945 között munka mellett – magántanulóként – látogatta a polgári iskolát. 1945-től 1949-ig Veszprém-ben a Kerkápoly Károly Kereskedelmi Középiskola tanulója volt, ott érettségizett, jeles eredménnyel. A középiskolai esztendő – az iskola igazgatója Wallner Ernő volt – illetve a kollégium – ahol Tatai Zoltán 1947-től a titkárként tevékenykedett – nagy hatással voltak rá. Felsőfokú tanulmányait a budapesti Közgazdasági Egyetemen végezte, 1949 és 1953 között. Ott gazdaságföldrajz-közgazdaságtan szakos tanári diplomát szerzett. Több neves évfolyamtársával együtt vallotta, hogy Markos György nagy hatást gyakorolt az akkortájt végzett hallgatók szakmai felfogására. Meglátása szerint Markos professzor szemlélete kiválóan érvényesült a gyakorlatban. Az egyetem befejezését követően, 1953 őszétől középiskolai tanárként dolgozott, a fővárosban és Székesfehérváron tanított.

1954-ben vette feleségül egyetemi évfolyamtársát, Teszko Annát, akivel több mint fél évszázadon keresztül élt boldog házasságban. Két gyermekük született, akikről mindig büszkeséggel beszélt, mint ahogy unokáiról, dédunokáiról is.

1959-ben életében jelentős változás következett be: az Országos Tervhivatal lett a munkahelye. Az intézményben folyó élénk szakmai viták, a megszerzett tapasztalatok folyamatosan bővítették szakmai ismereteit. Az elkövetkező több mint másfél évtizedben területi tervezéssel, a területfejlesztés alapjainak a kidolgozásával, a hazai ipar területi szerkezetének vizsgálatával foglalkozott.

1966-ban „*Magyarország alumíniumipara*” c. dolgozatával egyetemi doktori címet szerzett. Megjegyezzük, hogy később ismereteit, tudását nem disszertációk megírásában kamatoztatta. Őt pályája során kevésbé motiválta a tudományos minősítések megszerzése. Inkább az elmélet és gyakorlat összhangba hozására fordított figyelmet.

1975-ben a Politikai Főiskola Gazdaságpolitikai Tanszékének oktatója lett, ahol 1978-tól egyetemi docensként tevékenykedett. A felsőfokú intézmények közül elsőként ott adtak ki területfejlesztési diplomát. Tatai Zoltán feladata a posztgraduális képzés megszervezése, tematikák, jegyzetek készítése, előadások tartása és tanulmányutak lebonyolítása volt.

1990-től 1995-ig – már nyugdíj mellett – az ELTE Általános Gazdaságföldrajzi, később Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszékén egyes területfejlesztési tárgyak oktatását, szakmai gyakorlatok vezetését végezte. Magam az akkor kétéves hosszúságú – szabolas és békés megyei – nyári terepgyakorlatok idején ismertem meg közelebbről.

¹ Eredetileg megjelent: *Földrajzi Közlemények*, 2010, 134, 4, 474–475. o.

Imponáló volt óriási tapasztalata, helyismerete és sokoldalúsága, mely nemcsak a szakmai jellegű volt. Ismereteit igyekezett megosztani tanítványaival. Álljon itt egy példa: mikor kiderült, hogy több teológus hallgató és felszentelt pap is van a gyakorlaton részt vevők között, útban Mátészalka felé felkerestük a hodászi görög katolikus kápolnát, amelyet elsősorban a romák számára építettek. Így lehetőség kínálkozott kisebbségi, vallási kérdésekről is beszélgetni, vitatkozni.

1995-től vált „főállású” nyugdíjassá. Ez az állapot szinte megsokszorozta energiáját, munkakedvét. Sorra jelentek meg könyvei, tanulmánykötetei, immár elsősorban pedagógiai és helytörténeti témájúak. Előbbiek közül kiemeljük a közösségi nevelésről írott, 2006-ban megjelent, valamint a Wallner Ernőnek emléket állító „*Emlékezés Wallner Ernőre a tudós tanárra*” könyveket, utóbbiak sorából pedig a Molnár Gáborról, valamint az Ajkáról szólókat. A szülővárosról írt „*Ajka Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok*” c. könyvét 2010. márciusában mutatta be, nem sokkal halála előtt. E munkák mellett nem feledkezhetünk meg olyan kiadványokról, amelyeket szerkesztőként pl. „*A területfejlesztés egyetemi oktatása*”, vagy tanulmányokról amelyeket szerzőként, pl. „*A mátészalkai fejlesztési pólus*” jegyezte.

Tatai Zoltán publikációinak száma több száz tételből áll. Számos tanulmánya jelent meg a *Földrajzi Közleményekben*, a *Közgazdasági Szemlében*, a *Területi Statisztikában*, a *Pénzügyi Szemlében*, az *Ipargazdaságban*, a *Figyelőben* stb. Könyvei közül az „*Iparrunk területi szerkezetének átalakítása*” címűt említjük meg, amely egyetemi jegyzetként is megjelent (Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1984).

A Magyar Földrajzi Társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályának több ciklus – 1974–1989 között – volt aktív titkára. Gazdaságföldrajzosok, közgazdászok mellett számos, gyakorlati tapasztalattal rendelkező szakembert nyert meg előadónak. 1977-ben „*Szocialista földrajzért*” c. elismerést kapott.

A halál gazdag, termékeny életútnak vetett véget. Számunkra tevékenysége példaként szolgálhat az elődök iránti tisztelet, a múlt értékeinek a feltárása, megismertetése és megbecsülése tekintetében. Megrendülten és tisztelettel hajtunk fejet munkássága előtt. Nyugodjék békében!

Vidéki Imre

A TÁRSADALOM- ÉS GAZDASÁGFÖLDRAJZI TANSZÉK KRÓNIKÁJA (2009–2010)

A tanszék személyi állománya

A tanszék életében jelentős változások történetek az elmúlt két évben. A tanszéket 2002 óta vezető Kurtán Lajos életkora miatt 2009-ben már nem pályázhatott újabb ciklusra, így 2009 nyaratól helyét a L. Rédei Mária vette át.

Kurtán tanár úr 2010-ben nyugdíjba is vonult, így az őszi félévet már nélküle kezdte meg a tanszék, óráit részben a Corvinus Egyetemről 2010 őszén tanszékünkre igazolt Forman Balázs (adjunktus), részben Major Klára (adjunktus, ELTE TáTK Közgazdaságtudományi Tanszék) és Konczné Remler Tímea vette át. Kurtán Lajos 1995 óta volt a tanszék főállású oktatója, és nem csak a geográfusoknak és földrajzosoknak, hanem a kar minden hallgatójának tartott közgazdasági tárgyakat (pl. Makroökonómia, Mikroökonómia, Vállalkozási Ismeretek, Vállalkozásélettan, Gazdasági és menedzsment ismeretek stb.), részt vett az ELTE TTK Földtudományi Doktori iskolájának munkájában, és elnöke volt a kiegészítő szakos földrajztanárok Államvizsga Bizottságnak. Oktatói munkájának elismeréseként 2000-ben a hallgatók szavazatai alapján az ELTE TTK kiváló oktatójának választották. A tanításon kívül az egyetemi közéletben is aktívan részt vett, többek között vezette a Természettudományi Kar Fegyelmi Bizottságát, a Földrajz- és Földtudományi Intézet Gazdasági Bizottságát, és tagja volt az FFI Intézeti Tanácsának is.

Utódja, L. Rédei Mária 2010 januárjában lemondott vezetői funkcióiról, így megfelelő (legalább habilitált docens) fokozattal rendelkező kolléga hiányában a Regionális Tudományi Tanszéket vezető Nemes Nagy József vette át ideiglenes jelleggel a tanszék vezetését. Az L. Rédei Mária nyugdíjba vonulásával megüresedett státuszra 2010 áprilisától Illés Sándor (KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, tudományos főmunkatárs) került habil. docensként a tanszékre.

A személyi változások között kell beszámolnunk arról is, hogy 2009 szeptemberétől harmadállású adjunktusként dolgozik tanszékünkön a korábbi években óraadóként már nálunk oktató Péti Márton (VÁTI), valamint Győri Róbert félállásából teljes állású adjunktus lett (Győri Róbert Bólyai János kutatói ösztöndíjat is nyert a 2009–12 közötti időszakra). Ezen kívül adjunktussá léptették elő Szabó Szabolcsot (2010 áprilisában), valamint szintén 2010 áprilisától került a tanszék állományában Schwertner János (gyakorlati oktató), aki megbízott előadóként már évek óta részt vesz a tanszéken folyó oktatási tevékenységben. 2010 szeptemberétől dolgozik a tanszéken a korábbiakban már említett Forman Balázs, valamint a tanszékről a Terra Studiohoz igazolt Zábrádi Zsolt helyére (aki külső óraadóként néhány kurzust továbbra is tart), tanársegédi sátságba felvett Ónodi Zsolt (korábbi ösztöndíjas doktorandusz). Ónodi Zsolt mellett az érintett két tanévben ösztöndíjas doktoranduszként a tanszéken dolgozott még Makkos Dalma, Stárics Roland és Szabó Sándor.

A külső oktatók körében is jelentős változás történt, hiszen a tanszéken a településfejlesztési tárgyakat régóta oktató Loyld Tamás (nyugalmazott kormányfőtanácsadó) a 2009/2010-es tanévben már nem vállalta az oktatást, így tárgyait részben a már említett Zábrádi Zsolt és részben Gajdos István (mestertanár, SZIE YBL Miklós Építéstudományi Kar, Településmérnöki és Építészeti Tanszék) vette át.

Időközben a tanszéken folyó tudományos műhelymunka is folyamatosan haladt előre. 2008–2010-ben PhD fokozatot szerzett: Berényi Eszter (témavezető: Kovács Zoltán), Csapák Alex (témavezető: Vidéki Imre), Karácsonyi Dávid (témavezető: Probáld Ferenc), Kukely György (témavezető: Perczel György és Barta Györgyi), Szabó Elemér (témavezető: Kurtán Lajos), Szabó Szabolcs (témavezető: Dövényi Zoltán), Tátrai Partik (témavezető: Kocsis Károly). A disszertációk a www.doktori.hu, valamint a <http://geogr.elte.hu> honlapon teljes terjedelemben elérhetők.

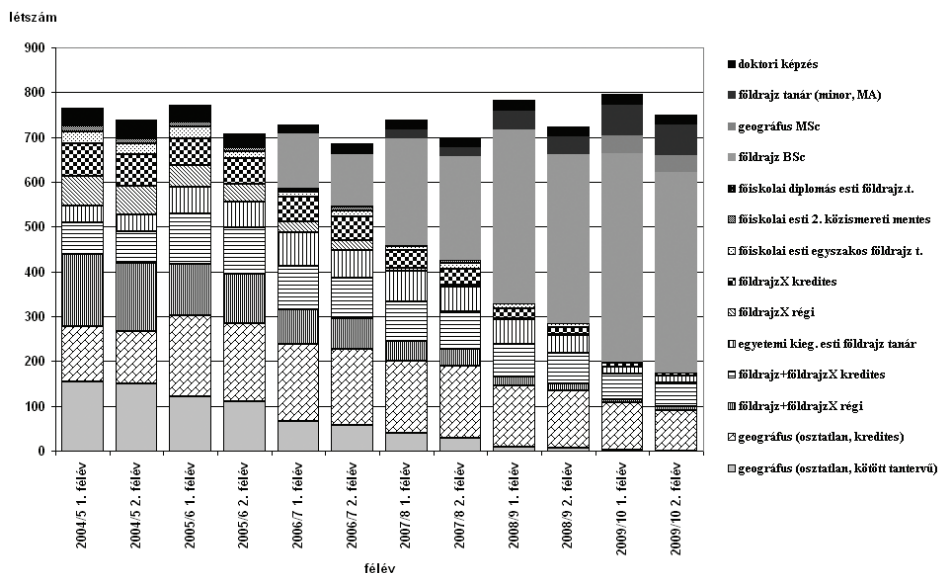
A tanszék oktatási tevékenysége

Az időszak legfontosabb oktatás érintő változása, hogy a 2009/2010. tanévben először volt MSc felvételi a geográfus mesterszakon. Az első alapszakos évfolyam lemorzsolódása miatt a jelentkezők száma meglehetősen alacsony volt (összesen 74 jelentkező, első helyen 47 fő az államilag finanszírozott és a költségtérítéses képzésre együttesen), így végül a geográfus mesterszakra felvettek száma is viszonylag alacsony lett: 39 fő. A tanári MA a PPK által gondozott szak, így annak részletezésétől most eltekintünk.

A 2006 óta folyó bolognai rendszerű oktatás felfutása miatt a hallgatók képzés szerinti struktúrája jelentősen átalakult (1. ábra). Bár még nem értünk a képzési ciklus végére, de hallgatóink nagyobb része már most is alap- és mesterszakos. 2004–2010 között a félévek átlagában 741 hallgatója volt a Földrajztudományi Központnak, akik közül 554 volt BSc, MSc vagy tanári MA szakos). Fontos megjegyeznünk azt is, hogy az egyébként is jelentős leterheltséggel működő Földrajztudományi Központon belül is kedvezőtlen a tanszék helyzete, hiszen a szakirány választásnál továbbra is a tanszék által gondozott terület- és településfejlesztő szakirány a legnépszerűbb. A 2009/10. tanévben a másodéves alapszakos hallgatók közül 79 választotta a terület- és településfejlesztő szakirányt (ezen kívül 37-en választották a környezetföldrajz szakirányt, 17-en a regionális elemző szakirányt és volt 8 tanári szakirányt választó), míg a harmadévesek esetében 58-an (ezen kívül 24 környezetföldrajz szakirányos, 27 regionális elemző és 8 tanár szakirányos mellett).

Fontos esemény volt oktatási szempontból, hogy 2009-ben megtörtént a földrajz alapszak első revíziója is, mely változtatások során a tanszék oktatói által tartott tárgyak érdemben nem voltak érintettek.

A geográfus képzés népszerűsítése kapcsán említésre érdemes még, hogy az InfoPark Alapítvány pályázatán nyert támogatásból javítani tudtuk a tanszék és a központ megjelenésén a Kari Nyílt Napon, valamint egy kiadványt is sikerült megjelentetni, melyben végzett hallgatók számolnak be jelenlegi munkájukról (közreműködők: Szabó Pál – Szabó Szabolcs). A kiadvány elérhető a <http://geogr.elte.hu> honlapon.

Szerkesztette: Szabó Sz., az ELTE TTK TO, ELTE TTK TEO, valamint Nemes Nagy József adatai alapján.

1. ábra: *Hallgatói létszámok alakulása az ELTE TTK FFI Földrajztudományi Központjában, 2004–2010*

A tanszék kutatási tevékenysége

Magyar nyelvű tudományos folyóiratokban megjelent cikkek

- Ballabás G. (2010): Gazdasági sikeresség és/vagy környezeti terhelés?: a hazai nagyvállalatok gazdasági és környezetvédelmi tartalmú adatbázisainak felhasználási lehetőségei és korlátai a területi értékelésben a közép-dunántúli régió példáján. *Falu Város Régio*, 1, 92–96.
- Györi R. – Jankó F. (2009): Nyugat-Dunántúl és Burgenland regionális fejlettségi különbségeinek alakulása 1910 és 2001 között. *Soproni Szemle*, 63, 2, 218–238.
- Kincses Á. – Rédei M. (2010): A nemzetközi migráció kistérségi hozzáadott értéke. *VIKEK* 2. 3–4, 153–165.
- Lieszkovszky J. – Szabó Sz. (2009): A Krasznokvajdai mikrotérség lakosságának közlekedési szokásai. *Tér- és Társadalom*, 23, 4, 117–135.
- Rédei M. (2009): A Budapesti Közlekedési Szövetség területén várható demográfiai kihívások. *Közép-Európai Közlemények*, 2, 4–5, 183–192.
- Rédei M. (2010): A migráció gazdaságtana. *Közép-Európai Közlemények*, 3, 1, 44–52.
- Rédei M. (2010): A Budapesten élő külföldiek. *Szakmai Szemle*, 3, 42–58.
- Stárics R. (2009): A települési önkormányzatok válságkezelési és helyi gazdaságélénkítési gyakorlata a Nyugat-dunántúli Régióban. *Comitatus*, 19, 9, 3–16.

- Györi D. – Szabó Sz. (2010): Fejezetek Nógrád megye gyümölcsstermesztéséből. *Földrajzi Közlemények*, 134, 1, 75–88. (a tanulmány módosított formában megjelent: Bogyógyümölcs-stermesztés Nógrád megyében. *A Falu*, 2010, 25, 2, 63–80.)
- Szabó Sz. (2010): Pillanatképek egy dél-dunántúli falu hétköznapijából: Törökkoppány. *Comitatus – önkormányzati szemle*, 20, 1–2, 128–151.
- Idegen nyelvű tudományos folyóiratokban megjelent cikkek
- Györi R. (2009): *Tibor Mendöl*. Geographers: Biobibliographical Studies (szerk.: Hayden, Lorimer – Charles, W. J. Withers). Vol. 28. Continuum, London. 39–54. o.
- Györi R. – Jankó F. (2009): Regionalentwicklung im Burgenland und in Westungarn während des 20. Jahrhunderts – ein Vergleich. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 151, 215–240.
- Kincses Á. – Rédei M. (2010): *Hungary at crossroad*. *Romanian Journal of European Studies*, 7–8, 23–41.
- Rédei M. (2009): *Foreigners at Budapest*. *Hungarian Statistical Review*, 87, 13, 31–49.
- Rédei M. (2010): Brain replacement. *Geographica Timisiensis*, 19, 1, 271–281.
- Rédei M. (2010): How the Hungarian student see Europe?. FP 7. kutatási keretprogram országjelentése. *Geographica Bulletin*. (leadva)
- Rédei M. (2010): The research evidencies of regional restructuring. *Socialiniai Tyrimai – Social Research*, 20, 3, 124–132.
- Rédei M. (2010): 2010. How could a new country apply the brain, *Tradecraft Review. Special. Issue*, 64–75.
- Vidéki I. – Stárics R. – Szabó S. (2009): The Changes of the Food Processing Industry in Western Transdanubia from the Time of the Democratic Transformation to our Days. Geographical Forum. *Geographical Studies and Environment Protection Research*, 2009, 8, 8, 116–124.

Konferencia előadások, konferencia kiadványban megjelent dolgozatok, előadások

- Ballabás G. (2009): Examples of the pressures of the industry in the Central Transdanubia (NUTS-2 Region in Hungary) after 2000. XIV. Hungarian-Croatian and II. Budapest–Miskolc–Mostar–Zagreb Geographical Colloquium. Salgótarján 2009. szept. 4–7. 1.
- Ballabás G. (2009. előadás): A települési környezetvédelem önkormányzati és lakossági megítélése a Balaton-felvidéken. II. Települési Környezet Konferencia. DE Tájvédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék. Debrecen. 2009. nov. 27–28.
- Farkas Gy. (2009): Ethnic Structure of the Population at the South-western Borders of Slovakia (Levice-Léva district, 1880 – 2001) – Creating economic and social neighbourhoods across political borders, scientific conference, session IV: „Insights into the Slovakian-Hungarian border region”; SeFoNe (Searching for Neighbours) research consortium (EU 6th FP) – Selye János Egyetem; Komárno-Komárom, 2009. május 1–2.
- Farkas Gy. (2009): A szlovákiai magyar kisebbség demográfiai helyzete, a 2010. évi népszámlálás várható eredményei. Kerekasztal-beszélgetés. (résztevők: Balkó Róbert, Farkas György, Gyurgyik László, Lelkes Gábor, műsorvezető: Korpás Árpád). A Szlo-

- vákiai Magyar Pedagógusszövetség (SZMPSZ) 2009. évi nyári szabadegyeteme; Földrajz szekció; Gúta (Kolárovo); 2009. július 10.
- Farkas Gy. (2010): Etnikai-földrajzi kutatások és a magyar kisebbség pártjainak választási földrajza Szlovákiában. V. Magyar Földrajzi Konferencia. Pécs. 2010. november 4–6.
- Farkas Gy. (2010): A kárpát-medence, mint egységes társadalmi-gazdasági tér. A Szlovákia Magyar Pedagógusszövetség 2010. évi nyári szabadegyeteme, Domszky Pál Erdei Iskola. Kemence. 2010. augusztus 11.
- Győri R. (2010): Tudományszociológia és a földrajztudomány története. V. Magyar Földrajzi Konferencia. Pécs. 2010. november 4–6.
- Jakobi Á. – Ónodi Zs. (2010): Településfejlesztési és településmorfológiai vizsgálatok klasszikus és újszerű térinformatikai módszerekkel. V. Magyar Földrajzi Konferencia. Pécs. 2010. november 4–6.
- Ónodi Zs. (2010): Külterületek funkcióváltása Veszprém és Várpalota példáján. Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. SZTE-TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. 2010. április 1–2. (CD Kiadvány)
- Rédei M. (2010): Milyen migrációs folyamatok várhatók a Balkánon. A biztonságpolitika specifikus területei – Nyugat-Balkán. Katonai Biztonsági Hivatal – Magyar Honvédség Geoinformációs Szolgálat. 2010. november 24.
- Stárics R. (2009): A települési önkormányzatok kis- és középvállalkozásokat támogató tevékenysége a Nyugat-dunántúli régió példáján. Geográfus Doktoranduszok IX. Országos Konferenciája. CD kiadvány (szerk.: Bajmóczy P. – Józsa K. – Pócsi G.). SZTE Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged.
- Stárics R. (2010): Munkahelyteremtő és munkahelymegtartó támogatások területi jellemzői a válság idején. Válságról válságra – a gazdasági világválság területi következményei. ELTE Regionális Tudományi Tanszék – Magyar Kereskedelmi és Iparkamara GVI. Budapest. 2010. november 27.
- Stárics R. (2010): A kisipar jelentősége a Nyugat-Dunántúlon a szocializmus évtizedeiben. Geográfus Doktoranduszok X. Országos Konferenciája. SZTE-TTIK Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék. Szeged. 2010. április 1–2. (CD Kiadvány)
- Stárics R. (2010): A kisipar jelentősége a Nyugat-Dunántúlon a szocializmus évtizedeiben. In: A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Közleményei (szerk.: Gulyás L.). 2. 1. 114–125. o.
- Szabó S. – Stárics R. – Vidéki I. (2009): A Nyugat-dunántúli régió élelmiszeriparának átalakulása a rendszerváltozás óta napjainkig. Jelenkori társadalmi és gazdasági folyamatok. 4, 3–4, 55–63.
- Szabó S. – Stárics R. – Vidéki I. (2009): A Nyugat-dunántúli régió átalakuló élelmiszeripara esettanulmányok tükrében. A Virtuális Intézet Közép-Európa Kutatására Évkönyv (szerk.: Gulyás L.). Szeged, 145–151.
- Szabó S. (2010): A gazdasági válság hatása az ipari struktúrára Nyugat- és Közép-Dunántúl térségében. Válságról válságra – a gazdasági világválság területi következményei. ELTE Regionális Tudományi Tanszék – Magyar Kereskedelmi és Iparkamara GVI. Budapest. 2010. november 27.
- Szabó Sz. (2010): Adalékok Törökkoppány és a Koppány-völgy szociálgeográfiai vizsgálatához. V. Magyar Földrajzi Konferencia. Pécs. 2010. november 4–6.

Könyv, könyvfejezet

- Farkas Gy. (2009): *Obec Kural'any/ Kural. In Menšiny a kultúrne spoločenstvá v Euro-regióne Ister-Granum / Kisebbségek és kulturális közösségek az Ister-Granum Eurorégióban* (szerk.: Sikos T. T. – Szarka L.). Selye János Egyetem Kutatóintézete. Komárno – Komárom. 39 – 54. / 157 – 172.
- Farkas Gy. (2009): *Ostrihom, ulica Töltés, Nadácia Srdce bez hraníc / Esztergom, Töltés utca, Határtalan Szív Alapítvány. In: Menšiny a kultúrne spoločenstvá v Euroregióne Ister-Granum / Kisebbségek és kulturális közösségek az Ister-Granum Eurorégióban* (szerk.: Sikos T. T. – Szarka L.). Selye János Egyetem Kutatóintézete. Komárno – Komárom. 119 – 126. o. / 239 – 246.
- Rédei M. (2009): A tanulmányi célú mozgás. Reg-Info Kiadó. Budapest, 168.
- Rédei M. (2010): Amerikai migráció. In: *Fejezetek Amerika politikai földrajzából* (szerk.: Pap N. – Bali L.) PTE. Pécs, 75–104.
- Schwertner J. – Mező J. – Kovács B. (szerk.) (2010): *Ájánlások a területfejlesztési folyamatokban részt vevő civil szervezetek és a területfejlesztési tanácsok munkaszervezetei részére.* Független Ökológiai Központ Alapítvány, Budapest – Kistérségek Fejlesztéséért Tudományos Egyesület, Szolnok, 44 o.
- Szabó Sz. – Lengyel T. (2009): Tengeri áruszállítás. In.: *Tengerek és óceánok földrajza* (szerk.: Szabó L.). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 119–140.
- Vidéki I. (2009): *Tengeri halászat és akvakultúra.* Tengerek és óceánok földrajza (szerk.: Szabó Lajos). Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs. 105–118.
- Vidéki I. – Szabó S. – Szabó Sz. – Stárics R. (szakértők) (2010): *Középiszkolai földrajzi atlasz* (szerk. Papp-Váry Á. et. al.). Cartographia Kiadó. Budapest.

Szakmai előadások, kutatási jelentések, projektek

- Győri R. (résztevő) (2009): Magyarország modern kori integrációs folyamatainak történeti földrajzi elemzése. OTKA T-69138
- Rédei M. (2009): A kistérségek nemzetközi vándormozgalma, OFA 4 részkutatás KSH NKI (megjelenés alatt)
- Rédei M. (résztevő) (2008–2009): FP7-SSH-2007–1 EuroBroadMap. Visions of Europe in the World. TIGRIS csoport tagja
- Rédei M. (résztevő) (2009): Migration challenges to the Visegrad countries from Eastern Europe
- Szabó Sz. (2009): A ráckevei kistérségben végzett turisztikai felmérés értékelése. A versenyképes vállalkozói tudás támogatása (KKC-2008-V-08–08–58) c előadássorozat keretében tartott előadás. Ráckeve. 2009. június 28.
- Stárics R. – Szabó S. (2010): A nyugat-dunántúli könnyűipar átalakulása az elmúlt két évtizedben. MFT Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Szakosztály. Budapest. 2010. október 13.
- Vidéki I. (2010): az élelmiszerellátás néhány kérdése. Eötvös Collegium. Előadás. 2010. március 25.

Egyéb írások (ismeretterjesztés, közélet, szerkesztés)

- Farkas Gy. (fordító) (2010): *Geografické poznatky bez hraníc – Výber z maďarských a slovenských príspevkov z fyzickej a humánnej geografie*, MTA RKK – Pécs, TKO – Budapest, Univ. P. J. Šafárika, Kassa, (eds. Barabas, G. – Mezei, I.), Equilibria, Košice, 2010, 281.
- Győri R. (2010): Jankó Ferenc – Tóth Imre: Változó erővonalak Nyugat-Pannóniában: Történelmi és földrajzi esszé. *Földrajzi Közlemények*, 134, 1, 110–111.
- Ónodi Zsolt (2010): Települési adatbázisok, információs rendszerek testközelből. Térinformatika Online. 2010. január 28. http://terinformatika-online.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=383&Itemid=84
- Szabó Sz. (2009): Bartke István (1930–2009). *Földrajzi Közlemények*, 133, 1, 83.
- Szabó Sz. (2009): Kérdőíves felmérés Törökkoppányban. *Magvetés*, 17, 3, 2.
- Vidéki I. – Szabó Sz. (2010): 70 éves az ELTE Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszéke. *Földrajzi Közlemények*, 134, 2, 239–240.
- Vidéki I. (2010): Meghalt Tatai Zoltán. *Földrajzi Közlemények*. 134. 4. 474–475. o.

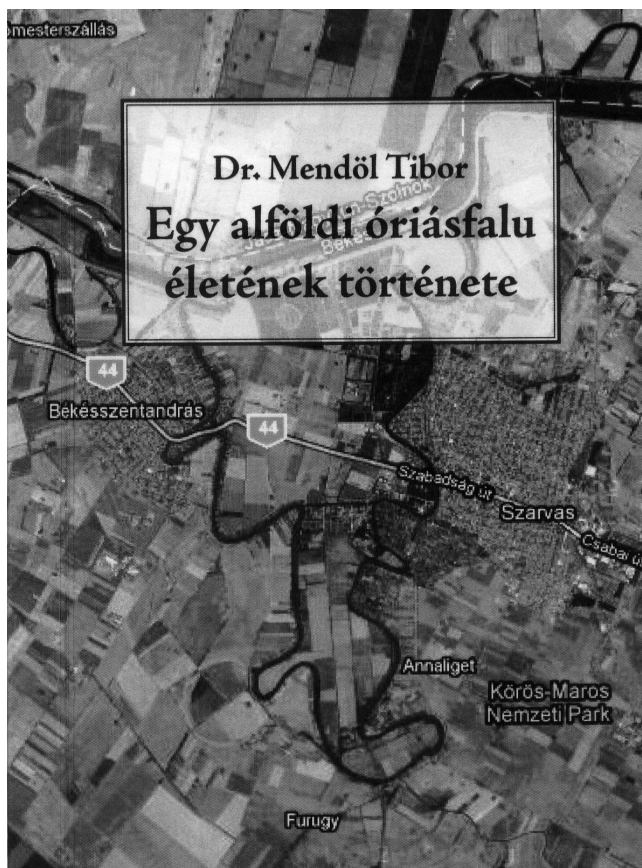
Egyéb rendezvények, médiaszereplés

- Farkas Gy. (2009): „Teritéken” – *A Szlovák Televízió Magyar Szerkesztőségének műsora; 2009. június. 10-én sugárzott adás*; <http://stv.livetv.sk/tvarchive//video/vitems.html?period=2009-06-06..2009-06-15&prog=TERITEKEN>

KÖNYVAJÁNLÓ

2010 tavaszán újabb Mendöl Tiborhoz kötődő kiadvány megjelenésének örülhettünk. A szarvasi Digitális Kalamáris Kiadó jóvoltából reprint kiadásban ismét megjelent a professzor úr által 1929-ben írt az *Ifjúság és Élet* folyóiratban megjelent „*Egy alföldi óriásfalu életének rövid története*” c. tanulmánya. Az írás voltaképpen a jelen tanulmánykötetünkben is közölt doktori disszertáció (Szarvas földrajza, 1928) rövidített változata. E tanulmány nyelve az azonban igazodott az olvasóközönség igényeihez, így egy igen olvasmányos ismeretterjesztő írás született.

A rövid, mindössze 41 oldalas füzet további értéke, hogy dr. Molitorisz Pál jóvoltából néhány oldalas összefoglalót is talál az olvasó Mendöl Tibor munkásságáról.

ISSN 1787–4068
ISBN 978-963-446-396-2

A kiadásért felel H. Nagy Anna, a Trefort Kiadó vezetője
A borítótér Hodosi Mária munkája

Tördelte Nagy Erika
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme

